ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਖੋਜ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਕਤੂਬਰ 2026 ਜਿਲਦ-5 ਅੰਕ-10

ਸਲਾਹੀਯਤ

صلاحیت

Salahiyat

ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾਦਕ: ਜ਼ਾਹਿਦ ਖਾਨ

ਲੇਖਕ, ਪੱਤਰਕਾਰ, ਅਨੁਵਾਦਕ

ਮਹਾਨ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਅਦਾਕਾਰ ਸ਼ਿਆਮ ਚੱਢਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ

ਅਦਾਕਾਰ ਸ਼ਿਆਮ ਸੁੰਦਰ ਚੱਢਾ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਲੇਖਕ ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਤੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਤੇ ਦੋਸਤੀ:

- ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਈ: 1940 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਬੰਬਈ (ਮੁੰਬਈ) ਦੀ ਲੇਡੀ ਜਮਸ਼ੇਦਜੀ ਰੋਡ 'ਤੇ ਸਥਿਤ 'ਹਾਈ ਨੇਸਟ' ਇਮਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ 'ਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ 'ਬੰਬਈ ਟਾਕੀਜ਼' ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

• "ਹਿਪਤੁੱਲਾ" (Hiptullha): ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਰਤ ਭਰਿਆ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ "ਹਿਪਤੁੱਲਾ" ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਖਾਸ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਸ਼ਬਦ ਘੜਿਆ ਸੀ ਜੋ ਬੰਬਈ ਦੇ ਫਿਲਮੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ।

• ਵੰਡ: ਜਦੋਂ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਨੇ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਖਰਕਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਸ਼ਿਆਮ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੰਬਈ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੱਕ ਛੱਡਣ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਖਰੀ ਵਾਰ "ਹਿਪਤੁੱਲਾ!" ਕਹਿ ਕੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦਿੱਤੀ। ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਅਟੁੱਟ ਰਹੀ।

ਮੰਟੋ ਵੱਲੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ

• "ਸ਼ਿਆਮ: ਮੁਰਲੀ ਕੀ ਧੁਨ": ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਬੇਵਕਤ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ [Stars from Another Sky] ਵਿੱਚ "ਸ਼ਿਆਮ: ਮੁਰਲੀ ਕੀ ਧੁਨ" ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਭਾਵੁਕ ਅਧਿਆਇ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

• ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਥਨ: ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ: "ਸ਼ਿਆਮ ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਪਿਆਰ ਦਾ ਅਮਲ ਸਿਰਫ਼ ਪਿਆਰ ਖਾਤਿਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਚੀਜ਼ ਲਈ ਜਾਨ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸੀ—ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਜ਼ਰੂਰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਮਰਦੇ ਨਾ।"

ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਸੁਰ

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ

ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੀ ਤੇਈਵੀਂ ਜਾਂ ਚੌਵੀਵੀਂ ਤਾਰੀਖ਼ ਸੀ—ਮੈਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਸ਼ਰਾਬ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੇ ਮਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ; ਮੈਂ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਅੱਧ-ਹੋਸ਼ੀ (ਅਰਧ-ਚੇਤਨਾ) ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ ਕਿ ਹੋਸ਼ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਕਿੱਥੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੱਦਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਣ ਥਾਂ (ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ) 'ਤੇ ਭਟਕ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ।

ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਆਈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਛੱਡਣ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹਾਲਤ ਦਾ ਇੱਕ ਭੁਲੇਖਾ ਸੀ—ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਜੋ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਮਚਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅੱਧ-ਨੀਂਦ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਕਈ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖੀ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਹੋਸ਼ ਆਉਣ 'ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਠੀਕ ਹੋਣ ਲਈ ਦੁਆ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹ ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਪਾਗਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ? ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਦੋਸਤ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੌਣ?"

ਮੈਂ ਭਰੇ ਹੋਏ ਗਲੇ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਸ਼ਿਆਮ।"

"ਕਿੱਥੇ? ਇੱਥੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ?"

ਮੈਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਮਨ ਵਿੱਚ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਿਲਸਿਲਾ ਚੱਲ ਪਿਆ—ਸ਼ਿਆਮ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ। ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਸ਼ਿਆਮ; ਹੱਸਦਾ ਸ਼ਿਆਮ। ਸ਼ਿਆਮ, ਜੋ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ-ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸੀ; ਸ਼ਿਆਮ, ਜੋ ਮੌਤ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਣਜਾਣ ਸੀ... ਮੈਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਸੀ—ਕਿ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਸੀ।

ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਉਤਰ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਵੀ, ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇੰਨੀ ਹੌਲੀ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਖਰਕਾਰ ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਝਟਕਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਦਮਾ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਹਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਾਕੀ ਸਨ—ਮਹਿਜ਼ ਉਹ ਮਲਬਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖੋਦ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਟੁੱਟੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਉਸ ਢੇਰ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਉੱਥੇ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦਮਦਾਰ ਹਾਸੇ ਦੀ ਗੂੰਜ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਦੇ ਬਾਹਰ, 'ਸਿਆਣੇ' ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਫਵਾਹ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਪਾਗਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਫਸੋਸ ਹੁੰਦਾ; ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ 'ਸੁਚੇਤ' ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਊਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ—ਜੋ ਕਿ ਬਾਗ਼ੀ ਰੁਖ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਵੇ—ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਜੜ੍ਹ ਫੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ... ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਮੌਤ ਸੁਣ ਕੇ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸਿਰਫ਼ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਪਾਗਲਪਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ;

ਅਸਦ, ਪਹਾੜ ਪੁੱਟਣ ਵਾਲਾ ਆਪਣੀ ਕਹੀ (ਗੈਤੀ) ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਮਰ ਸਕਦਾ ਸੀ,

ਉਹ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਗੁਮਰਾਹ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ।

ਸ਼ਿਆਮ—ਉਹ ਇਨਸਾਨ ਜਿਸ ਨੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬੁੱਤ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ ਸਨ—ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੋਸ਼ ਗੁਆ ਬੈਠਣਾ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ਿਆਮ ਆਪਣੇ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ—ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਬੇਬਾਕ ਪਿਆਰ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹਨ; ਤਾਜੀ (ਮੁਮਤਾਜ਼) ਵਿੱਚ, ਜੋ—ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਕ—ਉਸ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਸੀ; ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁੰਨੀਆਂ (ਓਢਣੀਆਂ) ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ—ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਦਿਲ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਸੋਗ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਸਮੇਂ "ਸ਼ਿਆਮ ਅਮਰ ਰਹੇ!" ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਯਕੀਨ ਹੈ: ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਡੂੰਘੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮੌਤ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ, "ਮੰਟੋ, ਰੱਬ ਦੀ ਸਹੁੰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।"

ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਸ਼ਿਆਮ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ 'ਸਾਨਿਨ' (Sanin) ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ—ਉਹ ਪਾਤਰ ਜਿਸ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰੂਸੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਆਰਟਸੀਬਾਸ਼ੇਵ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਆਮ ਇੱਕ ਆਸ਼ਿਕ ਸੀ, ਕੋਈ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਆਸ਼ਿਕ ਨਹੀਂ; ਉਹ ਹਰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਚੀਜ਼ 'ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੋਵੇਗੀ—ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਕਦੇ ਨਾ ਮਰਦਾ। ਉਹ ਨਿੱਘ ਅਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੌਤ ਦੇ ਹੱਥ ਠੰਢੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਸ਼ਿਆਮ ਕੋਲ ਠੰਢੇ ਹੱਥਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਜੇਕਰ ਮੌਤ ਦੇ ਹੱਥ ਸੱਚਮੁੱਚ ਠੰਢੇ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਪਰ੍ਹੇ ਹਟਾ ਦਿੰਦਾ:

"ਪਰ੍ਹੇ ਹਟ ਜਾ, ਬੁੱਢੀਏ... ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਸੱਚੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ?"

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

"ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ: ਇੱਥੇ ਹਰ ਕੋਈ 'ਹੈਪਟਾਲਾ' (Heptala) ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲੀ 'ਹੈਪਟਾਲਾ' ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਹੈ—ਖੈਰ, ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਾ ਇੱਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ... ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਬੀਤ ਰਹੀ ਹੈ... ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ-ਨੋਸ਼ੀ—ਸ਼ਰਾਬ-ਨੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਰੰਗ-ਰਲੀਆਂ—ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।" ਤਾਜੀ (ਮੁਮਤਾਜ਼) ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਵਕਫ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਪਸ ਆਈ ਹੈ; ਉਹ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਨਿੱਘ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ! ਆਖਰਕਾਰ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਇਨਸਾਨ ਹਾਂ—ਇੱਕ ਆਮ ਇਨਸਾਨ।

ਨਿਗਾਰ (ਨਿਗਾਰ ਸੁਲਤਾਨਾ) ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਮਿਲਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੁੱਖ ਹੱਕ 'ਟੀ' (T) ਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ, ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਤੇਰੀਆਂ ਸਿਆਣੀਆਂ ਅਤੇ ਬੇਫਿਕਰ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਸ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ 'ਹੈਪਟਾਲਾ' (Haptala) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ 'ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼' ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਕਮਾਲ ਅਮਰੋਹੀ ਦੀ ਫਿਲਮ 'ਹਵੇਲੀ' (ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ *ਮਹਲ* ਵਜੋਂ ਫਿਲਮਾਈ ਗਈ ਸੀ) ਦੀ ਪਟਕਥਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ, ਡਾਚਾ, ਹਸਰਤ (L ...ਅਤੇ ਮੈਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੈਸ਼ਨਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਕੰਮ ਦੇ

ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਕਸਰ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਜ਼ਾਕ-ਮਸਤੀ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਸ਼ਿਆਮ ਫਿਲਮ 'ਮਜਬੂਰ' ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸਾਡੀ ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ।

ਕਮਾਲ ਅਮਰੋਹੀ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਮ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰੀ ਹੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ; ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਵਿਚਾਰ ਸਧਾਰਨ ਅਤੇ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਕਮਾਲ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਡਾਚਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ...

...ਮੈਂ ਇੱਕ ਅਜੀਬ, ਮਿਸ਼ਰਤ ਕਿਸਮ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਇੱਕ ਸਵੇਰ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਘਰ ਤੋਂ ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਅਖਬਾਰ ਦਾ ਖੇਡ ਕਾਲਮ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਬ੍ਰੈਬੋਰਨ ਸਟੇਡੀਅਮ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਕਟ ਮੈਚ ਖੇਡੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇੱਕ ਖਿਡਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਅਜੀਬ ਸੀ: 'ਹੈਪਟੁਲਾ' (Heptula)... H-E-P-T-U-L-A... 'ਹੈਪਟੁਲਾ'... ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਸਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ 'ਹੈਬਤੁੱਲਾ' (Haibatullah) ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਟੂਡੀਓ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਪਰਦੇ (ਫਿਲਮ) ਲਈ ਢਾਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਕਮਾਲ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅਧਿਆਇ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸੁਣਾਇਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਪੁੱਛੀ: "ਕੀ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਮੰਟੋ?"

ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲੇ: "ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ... ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ 'ਹੈਪਟੁਲਾ' ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ!"

ਇਹ ਗੱਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਚ ਗਈ। 'ਹੈਪਟੁਲਾ'। ਇਸ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੀ ਗੱਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਜੋ ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਹ 'ਦਮ' (punch) ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਹਸਰਤ ਨੇ ਉਹੀ ਅਧਿਆਇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਮੰਗੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਂ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਦੇਖੋ ਹਸਰਤ, ਇਹ ਗੱਲ ਬਣ ਨਹੀਂ ਰਹੀ... ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 'ਹੈਪਟੁਲਾ' ਹੋਵੇ। 'ਹੈਪਟੁਲਾ'।" ਦੂਜੀ ਵਾਰ 'ਹੈਪਟੁਲਾ' (Heptula) ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਜਾਣ ਸਕਾਂ। ਹੁਣ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇੱਕ ਖਾਸ ਅਰਥ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਮੈਂ ਉਸ ਸੈਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤੀ—ਜਿਵੇਂ 'ਹੈਪਟੁਲਿਟੀ' (Heptulity) ਜਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ 'ਹੈਪਟੁਲਾਈਜ਼' (Heptulize) ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ, ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨਾ। ਪਰ ਅਚਾਨਕ, ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "'ਹੈਪਟੁਲਾ' ਦਾ ਅਸਲ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ?"

ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਿਆਮ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਸੁੰਗੜ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਇੱਕ ਕ੍ਰਿਕਟਰ ਦੇ ਇਸ ਅਜੀਬ ਨਾਮ ਵੱਲ ਦਿਵਾਇਆ ਸੀ। ਹਾਸੇ ਨਾਲ ਦੁਹਰਾ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮੰਟੋ ਦੀ ਨਵੀਂ 'ਮੰਟੋਵਿਅਤ' (Manto-ism) ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ 'ਹੈਪਟੁਲਾ' ਨੂੰ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ; ਫਿਰ ਵੀ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ, ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬੰਬਈ ਦੇ ਫਿਲਮੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ।

29 ਜੁਲਾਈ 1948 ਦੀ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਿਆਮ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

"ਪਿਆਰੇ ਮੰਟੋ! ਤੂੰ ਫਿਰ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈਂ। ਤੇਰੀ ਇਹ ਚੁੱਪ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੁਸਤੀ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹਾਂ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਅਚਾਨਕ ਚੁੱਪ ਵੱਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈਂ ਤਾਂ

ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਖੁਦ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਚਿੱਠੀ-ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ 'ਵੱਖਰੀ' ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ... ਯਾਨੀ, 'ਹੈਪਟੁਲਾ'! ਪਰ 'ਹੈਪਟੁਲਾ' ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਦੁਰਲੱਭ ਚੀਜ਼ ਬਣ ਗਈ ਹੈ... ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਇਹ ਕਮਬਖਤ ਚੀਜ਼ 'ਹੈਪਟੁਲੀ' (Haptali) ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ 'ਹੈਪਟੁਲੀ' ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਨਾ ਹੋਵੇ—ਖੈਰ, ਉਸ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰੋ; ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਜੇਕਰ ਮੈਂ 'ਹੈਪਟੋਲਾਈਜ਼' (Haptolizing) ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ... ਪਰ ਬੰਦਾ ਕੀ ਕਰੇ? ਜਦੋਂ ਹਕੀਕਤਾਂ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਨਸਾਨ ਸਿਰਫ਼ 'ਹੈਪਟੋਲਾਈਜ਼' ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।" ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ ਜਾਂ ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ; ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ—ਅਤੇ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ—ਕਿ ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇੰਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਹੀ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ! ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਆਸ਼ਿਕ ਕੋਲ ਸ਼ਬਦ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਚੁੰਮਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਬੁਲਾਰੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਖੰਘਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਸ ਕਹਾਵਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਜੋੜਾਂਗਾ: ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਮੱਧਮ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤੂੰ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰ; ਮੈਂ ਅਜੇ ਉਸ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਦੂਰ ਹਾਂ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਰੁਝੇਵੇਂ ਭਰੀ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਤੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਇੱਕ ਭਰਪੂਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਪਾਗਲਪਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਿਹਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ—ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਸੀਮ ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਫਿਲਮ (*ਚਾਂਦਨੀ ਰਾਤ*) ਲਗਭਗ ਅੱਧੀ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਮਰਨਾਥ ਨਾਲ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਲਈ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਜ਼ਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਹੀਰੋਇਨ ਕੌਣ ਹੈ? ਨਿਗਾਰ (ਨਿਗਾਰ ਸੁਲਤਾਨਾ)। ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਮੈਂ ਖੁਦ ਸੁਝਾਇਆ ਸੀ—ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਪਰਦੇ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਜਿਉਂਦਾ ਕਰਨਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਦੇ

ਅਸਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ... ਉਦੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ; ਹੁਣ, ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਰੋਬਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਤੂੰ ਕੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈਂ? ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਰੋਮਾਂਚਕ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਤਾਜੀ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਨਿਗਾਰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬੇਹੱਦ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੈ।

ਰਮੋਲਾ ਵੀ ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ (ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਲਗਾਵ) ਤੋਂ ਉਭਰ ਨਹੀਂ ਸਕੀ ਸੀ ਜੋ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਇਕੱਠੇ ਬਿਤਾਇਆ। ਯਾਰ, ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ 'ਫਲਰਟ' (ਦਿਲ-ਪਰਚਾਵੇ ਵਾਲੀ ਛੇੜਛਾੜ) ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਉੱਨਤ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪਰ, ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਕਾਫ਼ੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਮੈਨੂੰ ਗੁੰਝਲਾਂ ਪਸੰਦ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲਾ ਸਾਹਸੀ, ਆਵਾਰਾ ਜੁਆਰੀ ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਥਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਵੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੀ ਉਹ ਮਹਿਬੂਬ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ—ਬਾਕੀ ਸਭ ਭਾੜੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣ! ਮੈਂ ਉਸ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਵਾਕ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿੱਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ—ਹਾਲਾਂਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਹਰਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ; ਪਰ ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ... ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ [ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ] ਕਦੇ ਇਕੱਲਾਪਣ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ [ਆਪਣੀ ਨਫ਼ਰਤ ਵਿੱਚ] ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੱਲਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਜੋੜ ਸਕਦਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ 'ਤਾਜੀ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। *ਖ਼ੁਤੂਤ-ਏ-ਵਹਦਾਨੀ* ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ 'ਮੁਮਤਾਜ਼' ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਪਿਆਰ-ਭਰਿਆ ਸੰਖੇਪ ਨਾਂ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ—ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਖੁਦ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਸੋਚਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਨਿਗਾਰ ਅਤੇ ਰਮੋਲਾ ਵੀ ਉਸਦੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। ਔਰਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਸਨ—ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਛੁਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੁਮਤਾਜ਼, ਜ਼ੇਬ ਕੁਰੈਸ਼ੀ (ਐਮ.ਏ.) ਦੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਜ਼ੇਬ ਦੇ ਨਾਲ ਬੰਬਈ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਜ਼ਹੂਰ ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਗੂੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਇਸ਼ਕ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਗਈ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਉਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ, ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਸੁਧਰੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖਾਤਰ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ।

ਸ਼ਿਆਮ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ—ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੋਹਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ—ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਦਤਮੀਜ਼ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ। ਜੋ ਲੋਕ ਤਮੀਜ਼ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਸਤਗੀ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਖੁਦ ਬਹੁਤ ਬਦਤਮੀਜ਼ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਉਸਦੇ ਰੁੱਖੇ ਵਿਹਾਰ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ; ਉਹ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ... ਮੇਰੀਆਂ ਇਹ ਸਾਲੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਨੱਕ-ਮੂੰਹ ਵੱਟਦੀਆਂ ਹਨ... ਉਹ ਬਣਾਵਟੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ, ਕੁਝ ਔਰਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬੇਬਾਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੈੱਡਰੂਮ ਵਾਲਾ ਉਹ ਪੁਰਾਣਾ ਤੇ ਘਟੀਆਪਣ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ਿਆਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ

ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸ਼ਰੀਫ਼ ਸਮਾਜ' ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਖੇਡਦੀਆਂ ਅਤੇ ਗਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਾਸੇ ਦੀਆਂ ਗੂੰਜਾਂ ਉੱਠਦੀਆਂ। ਸ਼ਿਆਮ ਅਕਸਰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਹੱਸਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਨਾ ਆ ਜਾਂਦੇ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਕਿਸੇ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ 'ਮਰਿਆਦਾ' ਦੀ ਰੂਹ ਤਿੱਖੀਆਂ ਕਿੱਲਾਂ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਆਪਣੇ ਗੁਨਾਹਾਂ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਅਰਥ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਮੈਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਿਆਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਦੋਂ ਜਾਂ ਕਿੱਥੇ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਸਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਦਿਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ 'ਲੇਡੀ ਜਮਸ਼ੇਦਜੀ ਰੋਡ' 'ਤੇ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਡਾਇਮੰਡ 'ਹਾਈ ਨੇਸਟ' (High Nest) ਨਾਂ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਇੱਕ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਉੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ-ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਪੌੜੀਆਂ 'ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਾਹਮਣਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਆਮ ਜਿਹੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੇਤਕਲੁਫੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਖੁਦ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਡਾਇਮੰਡ ਨਾਂ ਦੀ ਔਰਤ—ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਮਿਸਿਜ਼ ਸ਼ਿਆਮ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ—ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਫਿਰ ਵੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਵੱਧ ਕੇ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਆਹ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਜਨਤਕ ਐਲਾਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਹਤ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਸਮੱਸਿਆ ਕਾਰਨ ਡਾਇਮੰਡ ਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਉਣਾ ਪਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਮਿਸਿਜ਼ ਸ਼ਿਆਮ' ਵਜੋਂ ਹੀ ਦਰਜ ਕਰਵਾਇਆ।

ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ, ਡਾਇਮੰਡ ਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਉਲਝਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਆਖਰਕਾਰ ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ

ਹੀ ਸੁਲਝਾ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਡਾਇਮੰਡ—ਜੋ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਕਦਮ ਰੱਖ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦੇ ਜਾਦੂ ਨੂੰ ਮਾਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ—ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਸ਼ਿਆਮ ਅਕਸਰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਪੂਨਾ ਦੇ ਇੱਕ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨਾਲ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਮੰਟੋ... ਡਾਇਮੰਡ ਇੱਕ ਕਮਾਲ ਦੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਰੱਬ ਪਰ ਫਿਰ, ਇੱਕ ਪਲ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਮੰਟੋ... ਇੱਕ ਔਰਤ ਗਰਭ ਦੇ ਫਲ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਡਰਦੀ ਹੈ? ਕੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਪਾਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਪਰ ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁੰਨ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕੀ ਬਕਵਾਸ ਹੈ? ਨੋਟ ਅਸਲੀ ਜਾਂ ਨਕਲੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬੱਚਾ 'ਜਾਇਜ਼' ਜਾਂ 'ਨਾਜਾਇਜ਼' ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।" ਇਹ ਕਿਸੇ ਅਚਾਨਕ ਝਟਕੇ ਜਾਂ ਗਲੇ 'ਤੇ ਛੁਰੀ ਫੇਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ 'ਕਲਮੇ' ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸਦੀ ਅਸਲ ਉਤਪਾਤੀ ਉਸ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਆਦਮ ਅਤੇ ਹਵਾ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ... ਆਹ, ਉਹ ਜਨੂੰਨ!

ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨੂੰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲੰਬੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸ਼ਿਆਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਹਰ ਸ਼ਬਦ, ਹਰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਅਤੇ ਹਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਸੁਰ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਉਸਨੂੰ ਸੰਜਮ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਲਈ, ਕਿਸੇ ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਵਿੱਚ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਬੈਠਣਾ ਇੱਕ ਮਜ਼ਾਕ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਚਿੜ੍ਹ ਚੜ੍ਹਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਨਾ ਖਿਝ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਬੋਤਲਾਂ ਅਤੇ ਗਲਾਸ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ, ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦਾ ਅਤੇ ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ।

ਪੂਨੇ ਦੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਆਮ ਅਤੇ ਮਸੂਦ ਪਰਵੇਜ਼ ਦੋਵੇਂ 'ਜ਼ੁਬੈਦਾ ਕਾਟੇਜ' ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਪਿਆ ਸੀ... ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ। ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਵਿਕਰੀ। ਸੁਭਾਅ ਵਜੋਂ, ਮਸੂਦ ਘੱਟ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ; ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਅਤੇ

ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਰਮ ਪੀਣ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਏ ਅਤੇ ਗਏ, ਅਤੇ ਪੀਣ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣਾ ਹੋਸ਼ ਗੁਆ ਬੈਠੇ, ਪਰ ਮਸੂਦ, ਸ਼ਿਆਮ ਅਤੇ ਮੈਂ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਸ਼ਿਆਮ ਪੂਰੇ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੀ; ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਰੌਲਾ-ਰੱਪਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਖੂਬ ਆਨੰਦ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੰਤੁਲਨ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਸ਼ਾਮ ਹੁੰਦੇ-ਹੁੰਦੇ ਉਸਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮਸੂਦ ਦਿਨ ਭਰ ਦੇ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬੇ ਅਤੇ ਮਸਤੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਸ਼ੇ ਨਾਲ ਭਾਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੀਚਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਨੇ ਮਸੂਦ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਉਂ ਬਈ ਹਜ਼ਰਤ-ਏ-ਪਰਵੇਜ਼... ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ 'ਮਰਸੀਆ' (ਸੋਗ-ਗੀਤ) ਲਿਖ ਲਿਆ ਹੈ?"

ਮਸੂਦ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਮੁਤਾਬਕ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਉੱਥੇ ਆ ਪਹੁੰਚੇ, ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਮਸੂਦ ਦੀ ਉਸ ਸਥਿਰ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਦੌਰ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੋਲ ਮਸੂਦ ਦੀ ਉਸ ਅਸਹਿ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਰਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਪੈੱਗਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਮਸੂਦ ਵੱਲ ਮੁੜਦਿਆਂ, ਉਸਨੇ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ: "ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਵੀ ਹੋ, ਪਰਵੇਜ਼? ਤੁਸੀਂ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਰਹੇ ਹੋ, ਫਿਰ ਵੀ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਬੇਤੁਕੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਰੱਬ ਦੀ ਸਹੁੰ, ਜਿਹੜਾ ਕਵੀ ਬੇਤੁਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖ ਕਿਵੇਂ ਲੈਂਦੇ ਹੋ। ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਕਵਿਤਾ ਬਿਲਕੁਲ ਬਕਵਾਸ ਹੋਵੇਗੀ। ਤੁਹਾਡੀ ਇਹ ਹਾਲਤ—ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਰੰਡੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੀ ਬੋਤਲ ਵਾਂਗ ਬਣ ਜਾਣਾ—ਇਹੀ ਤੁਹਾਡੀ ਅਸਲ ਕਵਿਤਾ ਹੈ।"

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ਿਆਮ ਇੰਨੀ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੰਝੂ ਵਹਿਣ ਲੱਗੇ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮਜ਼ਾਕ-ਮਸਤੀ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮਸੂਦ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਗਲਾਸ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਆਓ, ਬਾਹਰ ਚੱਲੀਏ।"

ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ। ਮਸੂਦ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ, ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੁੱਤੇ ਲਾਹੇ, ਜੇਬਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਅਤੇ ਦੌੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਦੋਂ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੂਨਾ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁੰਨਸਾਨ ਸਨ। ਮੈਂ...

ਮਸੂਦ, ਸ਼ਿਆਮ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਾਥੀ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਂ ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਭੱਜ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ—ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਮਕਸਦ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਦਾ ਘਰ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਸੀ; ਦੌੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁਲ੍ਹਵਾਇਆ। ਰੌਲਾ-ਰੱਪਾ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ, ਸਮੀਨਾ ਖਾਤੂਨ, ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਸੋ ਅਸੀਂ ਉੱਥੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸੈਰ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ।

ਪੂਨਾ ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ; ਇੱਥੇ ਹਰ ਫਰਲਾਂਗ ਕੁ ਦੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮੰਦਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਸੂਦ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵਜਾਈ। ਸ਼ਿਆਮ ਅਤੇ ਮੈਂ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸਿਰ ਝੁਕਾਇਆ ਅਤੇ "ਸ਼ਿਵ ਸ਼ੰਭੂ, ਸ਼ਿਵ ਸ਼ੰਭੂ" ਦਾ ਜਾਪ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਹਰ ਮੰਦਰ 'ਤੇ ਇਹੀ ਅਮਲ ਦੁਹਰਾਇਆ ਅਤੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਸਦੇ ਵੀ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਪੁਜਾਰੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮਲਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ, ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਅੱਗੇ ਵਧ ਜਾਂਦੇ।

ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਵੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ... ਸੜਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ, ਮਸੂਦ ਨੇ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਝੜੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਕੋਈ ਅਸ਼ਲੀਲ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੁਣਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਹ ਭੱਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ 'ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਚਾਰ ਵਜੇ 'ਜ਼ੁਬੈਦਾ ਕਾਟੇਜ' ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਸੌਂ ਗਏ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮਸੂਦ ਸ਼ਾਇਦ ਜਾਗਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਅਰ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਆਮ ਸੰਜਮ ਵਰਤਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਖੇਡਣ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੈਦਾਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ—ਉਸਦੇ ਦਾਇਰੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪਰਖਦਾ ਸੀ—ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, "ਮੈਂ ਚੌਕੇ ਲਗਾਉਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ... ਛੱਕੇ ਤਾਂ ਬਸ ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ ਹੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।" ਤੁਹਾਡੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਿੱਸਾ ਹੈ:

ਇਹ ਵੰਡ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ... ਸ਼ਿਆਮ ਸ਼ਾਹਿਦ ਲਤੀਫ਼ ਦੇ ਘਰੋਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਬੰਬਈ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਦਿਨ 'ਕੜਕੀ' ਦੇ ਸਨ—ਭਾਵ ਤੰਗੀ-ਤੁਰਸ਼ੀ ਦੇ ਦਿਨ। ਫਿਰ ਵੀ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਪੂਰੀ ਨਿਯਮਤਤਾ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਸ਼ਾਮ, ਗੱਲਾਂ-ਬਾਤਾਂ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਲਈ; ਰਾਜਾ ਮੇਹਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ ਵੀ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਕਰਫਿਊ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਮੰਗੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਕੀ ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਮਾਗ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ? ਤੁਸੀਂ ਫੜੇ ਜਾਓਗੇ।"

ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਾਕ-ਮਜ਼ਾਕ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਬੱਸ ਇੱਥੇ ਹੀ ਸੌਂ ਜਾਓ। ਤਾਜੀ ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

ਰਾਜਾ ਮੁਸਕਰਾਏ ਅਤੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਂ ਸੌਂ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਸਪਰਿੰਗ ਵਾਲੇ ਬਿਸਤਰਿਆਂ 'ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੌਂ ਸਕਦਾ।"

ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਭਾਰੀ-ਭਰਕਮ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰੈਂਡੀ ਪਾਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਲਓ, ਇਹ ਪੀ ਲਵੋ; ਇਸ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆ ਜਾਵੇਗੀ।"

ਰਾਜਾ ਨੇ ਪੂਰਾ ਗਲਾਸ ਇੱਕੋ ਘੁੱਟ ਵਿੱਚ ਪੀ ਲਿਆ। ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਗੱਲਬਾਤ ਤਾਜੀ ਬਾਰੇ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਜੋ ਸ਼ਿਆਮ ਨਾਲ ਅਣਬਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਘਰ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ; ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹਰ ਅੱਠ-ਦਸ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਝਗੜਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਚਕਾਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਿਆਮ ਨੂੰ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤਾ ਸਮਝੌਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇਵਾਂਗੇ।

ਤਾਜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ, ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਕਦੇ ਉਸ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ, ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਤੜਫਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ, ਸ਼ਿਆਮ ਅਕਸਰ ਤਾਜੀ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਾਗ ਕੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਉਹ ਵਿਚਾਰਾ ਨੀਂਦ ਦੇ ਇੰਨੇ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ... ਸਿਰ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਲੱਗਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਕਮਰੇ ਸਨ: ਇੱਕ ਸੌਣ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬੈਠਕ। ਮੈਂ ਸੌਣ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ ਸ਼ਿਆਮ ਅਤੇ ਤਾਜੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਵਿਛਾਏ ਗਏ ਗੱਦੇ 'ਤੇ ਸੌਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਤਾਜੀ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਦਾ ਬਿਸਤਰਾ ਰਾਜਾ ਮੇਹਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਤ ਕਾਫ਼ੀ ਬੀਤ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸੌਣ ਚਲੇ ਗਏ।

ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ, ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਪੌਣੇ ਛੇ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਜਾਗ ਪਿਆ। ਅੱਧ-ਜਾਗਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਲੇਟਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਿਆਮ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਿਵੇਂ ਆ ਗਿਆ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਵੇਲੇ, ਸੜੇ ਹੋਏ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਬਦਬੂ ਮੇਰੀ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਪਈ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਇੱਕ ਸੋਫਾ ਸੀ; ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਬਹੁਤ

ਪਹਿਲਾਂ ਡਿੱਗੀ ਹੋਈ ਸਿਗਰਟ ਕਾਰਨ ਸੜ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਬਦਬੂ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹੋਰ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ, ਮੈਨੂੰ ਧੂੰਏਂ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਗੰਧ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਅਤੇ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਹਲਕੇ, ਦੁੱਧੀਆ ਬੱਦਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ... ਮੈਂ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਜਿਸ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੌਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਸੁਲਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਰਾਜਾ ਮੇਹਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਢਿੱਡ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਸੜੇ ਹੋਏ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਨੇੜੇ ਗਿਆ। ਗੱਦੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਥਾਲੀ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਛੇਦ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਧੂੰਆਂ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅੱਗ ਬੁਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਸਤਰਾ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਿੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੱਦੇ ਦੀ ਭਰਾਈ ਕਪਾਹ ਅਤੇ ਨਾਰੀਅਲ ਦੇ ਰੇਸ਼ੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅੱਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਬੁਝੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਸੁਲਗਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਬਸ ਪਾਸਾ ਪਰਤ ਕੇ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਘੁਰਾੜੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ। ਅਚਾਨਕ, ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਇੱਕ ਕਾਲੇ ਛੇਦ ਵਿੱਚੋਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਲਾਟ ਨਿਕਲੀ। ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਥਰੂਮ ਵੱਲ ਭੱਜਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਛੇਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਾਲਟੀ ਪਾਣੀ ਪਾਇਆ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅੱਗ ਬੁਝ ਗਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਜਗਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਗ ਲੱਗਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਨਾਟਕੀ ਰੰਗਤ ਦਿੱਤੀ:

"ਇਹ ਤੁਹਾਡਾ ਸ਼ਿਆਮ ਹਨੂੰਮਾਨ ਮਹਾਰਾਜ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਤ, ਥ੍ਰੈਂਡੀ ਦੇ ਤਲਾਬ ਵਿੱਚ ਡੁਬਕੀ ਲਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ। ਕਰੀਬ ਦੋ ਵਜੇ, ਅਜੀਬ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ਿਆਮ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਨੂੰਮਾਨ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਪੂਛ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ (ਕੈਰੋਸੀਨ) ਵਿੱਚ ਭਿੱਜੀਆਂ ਕੱਪੜੇ

ਦੀਆਂ ਪੱਟੀਆਂ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਿਆਮ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਬੇਤਹਾਸ਼ਾ ਉਛਲ-ਕੁੱਦ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪੂਛ ਨਾਲ ਅੱਗ ਫੈਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅੱਗ ਭੜਕੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਬ੍ਰੈਂਡੀ ਦੇ ਤਲਾਬ ਵਿੱਚ ਡੁਬਕੀ ਲਗਾ ਲਈ। ਮੈਂ ਬਸ ਤਲਾਬ ਦੇ ਤਲ 'ਤੇ ਸੌਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ..."

ਮੈਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਦਾ ਬਿਸਤਰਾ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸੋ, ਮੈਂ ਉੱਠਿਆ—ਪਰ ਸ਼ਿਆਮ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ਿਆਮ ਉੱਥੇ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਲਿਪਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਗਲਾ ਪਾੜ ਲਿਆ। ਮੈਂ ਘੰਟੀਆਂ ਵਜਾਈਆਂ। ਮੈਂ ਐਟਮ ਬੰਬ ਚਲਾਏ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲੇ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਖਵਾਜਾ, ਜਾਗ ਪਵੋ! ਸਕੌਚ ਵਿਸਕੀ ਦੀ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਪੇਟੀ ਆ ਗਈ ਹੈ।" ਤੁਸੀਂ ਤੁਰੰਤ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿੱਥੇ?"... ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਓ... ਸਾਰਾ ਘਰ ਸੜ ਰਿਹਾ ਹੈ... ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਹੈ, ਅੱਗ!" ਤੁਸੀਂ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਬਕਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ।" ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਨਹੀਂ, ਖਵਾਜਾ। ਮੈਂ ਖਵਾਜਾ ਖਿਜ਼ਰ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ—ਸੱਚਮੁੱਚ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।" ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਸੌਂ ਗਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਬਸ ਫਾਇਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਦਿਓ।" ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ, ਮੈਂ ਸ਼ਿਆਮ ਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਖਰਕਾਰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਹੀ ਬੁਝਾ ਦੇ, ਯਾਰ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਤੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ?" ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਵਾਪਸ ਸੌਂ ਗਿਆ... ਆਖਰਕਾਰ, ਅੱਗ ਤਾਂ ਅੱਗ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣਾ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਸੋ, ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ, ਖੁਦ ਨੂੰ ਇੱਕ ਫਾਇਰ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਉਹ ਜੱਗ ਚੁੱਕਿਆ ਜੋ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤੇਰੇ ਜਨਮ ਦਿਨ 'ਤੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ—ਉਸ ਨੂੰ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਅੱਗ

'ਤੇ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਨਤੀਜਾ ਰੱਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸੌਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਆਮ ਪੂਰੀ ਰਾਤ ਦੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਗਿਆ, ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅੱਗ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗੀ ਸੀ; ਸ਼ਿਆਮ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਰਤਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਅੱਗ ਲੱਗਣ ਦੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ।" ਪਰ ਜਦੋਂ ਰਾਜਾ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਸੜੀ ਹੋਈ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕਮੀਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਤਾਂ ਜਾਂਚ ਹੋਣੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।"

ਜਦੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਜੋ ਅੰਦਰਲੀ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸੜ ਗਈ ਸੀ। ਨੇੜਿਓਂ ਦੇਖਣ 'ਤੇ, ਉਸਦੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਛਾਲੇ—ਹਰੇਕ ਰੁਪਏ ਦੇ ਸਿੱਕੇ ਦੇ ਆਕਾਰ ਜਿੰਨੇ—ਮਿਲੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਸ਼ੈਰਲੌਕ ਹੋਮਜ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਵਾਟਸਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਬਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗ ਸੱਚਮੁੱਚ ਲੱਗੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ—ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ, ਰਾਜਾ ਮੇਹਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ ਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ—ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਉੱਠ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਸੀ।"

ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਸੱਭਿਅਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਜੀ ਨਾਲ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਾਵਤ ਦਿੱਤੀ—ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਹੋੜ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ—ਕਿ ਉਹ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਫਿਲਮੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਸ਼ਰਾਬ ਇੰਨੀ ਵਗੀ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪੀਪੇ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ ਵੀ, ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ 'ਸੱਭਿਅਤਾ' ਦੇ ਸਾਦੇ ਲਿਬਾਸ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਦਾਗ਼ ਧੋਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ।

ਸ਼ਿਆਮ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ੌਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨਿਆਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਓਨਾ ਹੀ

ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਕਿਸੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਔਰਤ ਨੂੰ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਉਸਦੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਈ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਤਰੇਈ ਮਾਂ ਲਈ ਉਹੀ ਪਿਆਰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਮਾਂ ਲਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਛੋਟੇ ਮਤਰੇਏ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਸੇ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ, ਉਸਨੇ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਸ਼ੌਹਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਈ ਝਟਕੇ ਦਿੱਤੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, "ਮੇਰੀ ਜਾਨ, ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਜਿਹਾ ਆਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇਂਗੀ" — ਅਤੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਦਿਨ ਆਖਰਕਾਰ ਆ ਹੀ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਸ਼ੌਹਰਤ ਦੋਵੇਂ ਉਸਦੀ ਪਕੜ ਵਿੱਚ ਸਨ।

ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਕਮਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੰਬਈ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਬੰਗਲਾ ਸੀ; ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਛੱਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹ ਉਹੀ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਿਆਮ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਸ਼ੌਹਰਤ ਆਈਆਂ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਜਦੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ 'ਔਰਤਾਂ' ਉਸ ਕੋਲ ਆਈਆਂ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਬਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਲੰਘ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਤੇ ਦਿਲੋਂ ਚੁੰਮਿਆ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕੋ ਛੱਤ ਹੇਠ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਬਹੁਤ ਮਾੜੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸੀ। ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਬਹੁਤ ਨਾਜ਼ੁਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ 'ਬੰਬਈ ਟਾਕੀਜ਼' ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਉੱਥੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦੀ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਦਾ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਸੀ — ਇਹ ਕੰਮ ਉਸਨੂੰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਭੁਗਤਾਨ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ,

ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਝਗੜੇ ਹੁੰਦੇ; ਪਰ ਸ਼ਿਆਮ ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਦੇ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੌਣ ਖਰਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿੰਨਾ ਖਰਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਬਹੁਤ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਪੈਸੇ (ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ) ਮਿਲੇ; ਮੇਰੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਖਾਲੀ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਮਲਾਡ ਤੋਂ ਘਰ ਪਰਤ ਰਹੇ ਸੀ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ, ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਚਰਚਗੇਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮੇਰੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਦਸ-ਦਸ ਰੁਪਏ ਦੇ ਨੋਟਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਗੁੱਟੀ ਕੱਢੀ। ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ, ਉਸਨੇ ਗੁੱਟੀ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਜਲਦੀ ਕਰ, ਮੰਟੋ... ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਲੈ।"

ਮੈਂ ਗੁੱਟੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅੱਧਾ ਹਿੱਸਾ ਫੜਿਆ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਉਤਰ ਗਿਆ। ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਅਲਵਿਦਾ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢੇ ਕੁਝ ਨੋਟ ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਯਾਦ ਰਹੇਗੀ—ਮੈਂ ਇਹ ਨੋਟ ਸਿਰਫ਼ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਰੱਖੇ ਸਨ... ਹੱਪ-ਤਾਲਾ!"

ਉਸ ਸ਼ਾਮ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਕਬਾਬ ਭੁੰਨੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਫਿਲਮੀ ਸਿਤਾਰੇ ਕੇ.ਕੇ. ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਹੇਠੋਂ ਬ੍ਰਾਂਡੀ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਕੱਢੀਆਂ, ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਪੈੱਗ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਨਿੱਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ... ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੇ.ਕੇ. ਮੇਰੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਪਾਗਲ ਸੀ। ਰੱਬ ਦੀ ਸਹੁੰ, ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਪਾਗਲ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਜ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ..."

...ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਬਕਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀਂ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਤੇਰੇ ਲਈ ਪਾਗਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।" ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਫਿਰ ਹੁਣੇ ਮਰ ਜਾ।" ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜੀ ਰਹੀ, ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਮੁੱਕਾ ਮਾਰਨਾ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੂੰ ਇੱਕ ਔਰਤ 'ਤੇ ਹੱਥ ਚੁੱਕਿਆ?"

ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਦਿਖਾਇਆ, ਜੋ ਜ਼ਖਮੀ ਸੀ। "ਉਸ ਕਮਜ਼ਾਤ ਔਰਤ ਨੇ ਆਖਰੀ ਪਲ 'ਤੇ ਪਾਸੇ ਹਟ ਕੇ ਛਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਖੁੰਝ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਮੁੱਠੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਜਾ ਵੱਜੀ।"

ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਸਿਆ। "ਉਹ ਕਮਜ਼ਾਤ ਔਰਤ ਬਿਨਾਂ ਵਜ੍ਹਾ ਮੈਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ... ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਮਾੜੀ ਹਾਲਤ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ 'ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਤ' (Cold Meat) ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਕੈਦ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੰਨਾ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਆਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ-ਧੰਦਾ ਅਪਣਾ ਲਵਾਂ—ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਜਿਸਦਾ ਸਬੰਧ ਫਿਰ ਵੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲ ਹੋਵੇ... ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਸਟਮ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਨਾ, ਆਪਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਪੇਟ ਭਰਨ ਲਈ ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣੀ, ਅਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਰਾਏ ਨਾ ਦੇਣੀ।

ਮੇਰਾ ਮਨ ਅਤੇ ਦਿਲ ਇੱਕ ਅਜੀਬ, ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਭਰੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਰਜ ਹੋਣਾ ਮੇਰਾ ਪੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਸਤੀ ਸ਼ੋਹਰਤ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਕਸਦ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਚਾਰ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਮੈਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਚਾਰ ਮੂਰਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਮੇਰੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਬੋਝ ਪਿਆ—ਕਿੰਨਾ ਤਣਾਅ ਅਤੇ ਝੁਕਾਅ ਆਇਆ।

ਮੇਰੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਹਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਆਮਦਨ ਦੇ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨ ਹੋਰ ਵੀ ਘਟ ਗਏ। 'ਮਕਤਬਾ-ਏ-ਜਦੀਦ', ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਭਰਾ ਹੀ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਮਰਥਨ ਵਾਪਸ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇੰਨੇ ਨੇਕ-ਦਿਲ ਸਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਸੰਪਰਕ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਮੋਹ-ਭੰਗ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਘਰੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡੇਰਾ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲੈਣਾ-ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਰੂਹਾਨੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇ ਪਤੇ 'ਤੇ ਆਇਆ ਇੱਕ ਖਤ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ 'ਤਹਸੀਨ ਪਿਕਚਰਜ਼' ਦੇ ਮਾਲਕ ਵੱਲੋਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਮਿਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਹਦਾਇਤਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ—ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਬਾਰੇ। ਮੈਂ 'ਤਹਸੀਨ ਪਿਕਚਰਜ਼' ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਸ਼ਿਆਮ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਤਾਰ (ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ) ਆ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਲੱਭਣ ਅਤੇ 500 ਰੁਪਏ ਸੌਂਪਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਸ਼ਿਆਮ ਦੇ ਤਾਜ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤਾਰ ਦਾ ਜਵਾਬ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਹ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮੈਂ 500 ਰੁਪਏ ਲੈ ਲਏ, ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੰਝੂ ਵਹਿ ਤੁਰੇ। ਮੈਂ ਸ਼ਿਆਮ ਨੂੰ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਲਈ ਖਤ ਲਿਖਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ 500 ਰੁਪਏ ਕਿਉਂ ਭੇਜੇ ਸਨ—ਕੀ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਸੀ? ਇਸ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕਈ ਖਤ ਲਿਖੇ ਪਰ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹੀ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਪੈਸੇ ਭੇਜੇ ਸਨ।

ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ, ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਆਮ ਆਪਣੀ ਫਿਲਮ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਕੀਤੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ ਪਤਾ ਲੱਗਾ; ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਉਸ ਸਿਨੇਮਾ ਹਾਲ ਵੱਲ ਭੱਜਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਇੱਕ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਰਾਸ਼ਿਦ ਅਤਰੇ—ਪੂਨੇ ਤੋਂ ਸ਼ਿਆਮ ਦਾ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣਾ ਦੋਸਤ—ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਕਾਰ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਈ, ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਰਾਸ਼ਿਦ ਅਤੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਪਈ। ਉਸਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ। ਉਸਨੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਾਰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਉਸ ਕਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਿਆਂ, ਸ਼ਿਆਮ ਅਤੇ ਓਮ—ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਅਤੇ ਚਿੱਟੀਆਂ ਪਨਾਮਾ ਟੋਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਨ—ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਅਸੀਂ ਮੁੱਖ ਗੇਟ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਗਏ। ਸ਼ਿਆਮ... ਉਹ ਉਹੀ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਿਆਮ ਸੀ—ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ, ਹੱਸਦਾ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਕਹਾਕੇ ਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ।

ਉਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਗਾਇਆ। ਫਿਰ, ਇੰਨੀ ਹਲਚਲ ਮੱਚ ਗਈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕੋਈ ਅਰਥਪੂਰਨ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਸ਼ਬਦ

ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਉੱਪਰ ਢੇਰ ਹੁੰਦੇ ਗਏ, ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੇਠ ਦੱਬ ਗਏ ਹੋਈਏ। ਸਿਨੇਮਾ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਬੇੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਵਿਤਰਕ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਣਾ ਸੀ; ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਤੁਰੰਤ ਅਧੂਰੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਝਲਕ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਬਾਲਕੋਨੀ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਉਂਦੀ ਭੀੜ ਦਾ ਰੌਲਾ-ਰੱਪਾ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਅਜੀਬ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ—ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਜਿੱਥੇ ਕਦੇ ਉਸਦੇ ਇਸ਼ਕ-ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ; ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਜੋ ਹੁਣ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੀ; ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵੀ ਸੀ—ਉਹ ਥਾਂ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦਿਨ ਬਿਤਾਏ ਸਨ? ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਸਭ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਦਿਨ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਰਾਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਆਇਆ ਸੀ, ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ ਸਨ; ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਕਬਰ-ਖੋਦਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਜਾਣੇ ਕਿੱਥੇ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਉਸਦੇ ਮਨ ਅਤੇ ਦਿਲ ਦੀ ਬੇਚੈਨ ਹਾਲਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਬੇਚੈਨੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਰਾਤ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇਟੀਜ਼ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਕੇ, ਮੈਂ ਉੱਥੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਇੰਨੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਿਆਮ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਅਜੀਬ, ਦਮ ਘੁੱਟਣ ਵਾਲੀ ਬੇਚੈਨੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਇੰਨਾ ਚਿੜਚਿੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਹਿੰਸਕ ਝਗੜਾ ਕਰ ਬੈਠਾਂ—ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਲੜਾਈ ਮੁੱਲ ਲਵਾਂ—ਅਤੇ ਫਿਰ ਥਕਾਵਟ ਕਾਰਨ ਸੌਂ ਜਾਵਾਂ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਮ ਘੁੱਟਣ ਦੇ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਭਟਕਣ ਲੱਗੇ।

ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਧਾਗੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਝ ਗ ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਬੇਚੈਨੀ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ 'ਫਲੈਟੀਜ਼' (Flaties) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਰਾਤ ਦੇ ਨੌਂ ਜਾਂ ਸਾਢੇ-ਨੌਂ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ, ਰੌਲੇ-ਰੱਪੇ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਿਆਮ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਆਮ ਵਾਂਗ ਭੀੜ ਸੀ। ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤਾਲੇ ਲਾ ਕੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਛੱਲੇ ਵਿੱਚ ਪਰੋ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ; ਅਸੀਂ ਹਰ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਉਸ ਛੱਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਚਾਬੀ ਚੁਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ, ਪਰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੇ।

ਮੈਂ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਉੱਠਿਆ। ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ; ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬੁਖਾਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਬੇਤੁਕੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੰਬੀ-ਚੌੜੀ ਗੱਲਬਾਤ ਖਤਮ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਪੇਟ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੇ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ; ਮੈਂ ਬਸ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਫਜ਼ਲੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਬਹਿਸ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਆਮ ਉੱਥੇ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਾਰੇ ਹੀਰਾ ਮੰਡੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਤੂੰ ਵੀ ਚੱਲ—ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਈਆਂ ਸਨ। "ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਤੂੰ ਜਾ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣ ਦੇ।"

"ਉਹ..." "ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰੀਂ... ਮੈਂ ਬਸ ਹੁਣੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ।"

ਇੰਨਾ ਕਹਿ ਕੇ, ਸ਼ਿਆਮ ਉਸ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜੋ ਹੀਰਾ ਮੰਡੀ ਵੱਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼ਿਆਮ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਜਗਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਖੂਬ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢੀਆਂ, ਫਿਰ ਫਜ਼ਲੀ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ:

"ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਉਡੀਕ ਕਰੋਗੇ। ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਘਰ ਛੱਡ ਸਕਦੇ ਹੋ?"

ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਅਜੀਬੋ-ਗਰੀਬ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨਾਲ ਜੂਝਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸ਼ਿਆਮ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਵੇਰੇ ਦੁੱਧ ਵਾਲਾ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੇਵਜ੍ਹਾ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਸ ਰਿਹਾ ਸੀ: "ਤੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈਂ... ਓ ਮੂਰਖ, ਓ ਬਦਮਾਸ਼, ਓ ਕਮੀਨੇ... ਤੂੰ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਹੈਂ।" ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜਾਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਭੈੜੀ ਗਾਲ੍ਹ ਨਿਕਲ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਸੋਚਣ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲ ਰਿਹਾ; ਇਹ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਹ ਗਾਲ੍ਹ ਕੱਢੀ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਹੋਏ, ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਦੁੱਧ ਲੈ ਲਿਆ—ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਣੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਕੂਨ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਿਆਮ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਕੋਈ 'ਪਾਣੀ-ਮਿਲਾਵਟੀ' (ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਾਂ ਨਕਲੀ) ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖ਼ੂਨੀ ਟਕਰਾਅ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਸ਼ਿਆਮ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਸੀ ਜੋ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ; ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਤਾਜ਼ਾ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਸਨ—ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜੋ ਸੱਚਮੁੱਚ ਦਿਲ-ਦਹਿਲਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਿਆਮ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਅਛੂਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਚੱਲ ਰਹੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉੱਥੋਂ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ਿਆਮ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੈਂ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਂ; "ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ?"

ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ... ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ... ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰ

ਸਕਦਾ ਸੀ।" ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਡੂੰਘੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ। ਉਸ ਪਲ, ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਪਲ ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚਲੇ ਵੱਡੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਸਮਝ ਆਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੈਂਕੜੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਪਲ ਨਹੀਂ... ਪਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਲ... ਕਿਉਂ? ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚੋਗੇ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ "ਕਿਉਂ" ਦਾ ਸਹੀ ਜਵਾਬ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ।

ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਅ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਵਾਚਾ ਨੇ 'ਬੰਬਈ ਟਾਕੀਜ਼' ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ, ਤਾਂ ਅਹਿਮ ਅਹੁਦੇ—ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ—ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਟੂਡੀਓ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਫ਼ਰਤ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ। ਵਾਚਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਗੁਮਨਾਮ ਪੱਤਰ ਮਿਲਣ ਲੱਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਟੂਡੀਓ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਗਾਉਣ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਚੇਤਾਵਨੀਆਂ ਸਨ। ਨਾ ਤਾਂ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਾਚਾ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕੁਝ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੀ, ਮੈਂ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਵਾਚਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੀ ਚਿੰਤਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ 'ਬੰਬਈ ਟਾਕੀਜ਼' ਤੋਂ ਜਾਣ ਦੇਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੂ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉੱਥੇ ਦਾਖਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਮੇਰਾ ਦਿਮਾਗ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਦੰਗਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਪਛਾਣ ਹੇਠ ਇਹ ਧਰਤੀ ਕੀ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। "ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ" ਦਾ

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਮਤਲਬ ਸੀ? ਬਹੁਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਿਆ।

ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ 14 ਅਗਸਤ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਰਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੋਵਾਂ ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। "ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ" ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ "ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ" ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਵੀ ਗੂੰਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਤਿਰੰਗੇ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸਲਾਮੀ ਝੰਡਾ ਵੀ ਲਹਿਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਕਾਇਦ-ਏ-ਆਜ਼ਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ, ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗੂੰਜ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਸੀ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ, ਜਾਂ ਇਹ ਖ਼ੂਨ ਕਿਸਦਾ ਸੀ ਜੋ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੰਨੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਵਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੱਡੀਆਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕਿੱਥੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਕਿੱਥੇ ਜਾਵੇਗਾ—ਉਹ ਹੱਡੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਧਾਰਮਿਕ ਜਨੂੰਨ ਦੇ ਚੀਲਾਂ ਅਤੇ ਗਿੱਧਾਂ ਨੇ ਨੋਚ ਲਿਆ ਸੀ? ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ, ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਮਾਲਕ ਕੌਣ ਹੋਵੇਗਾ? ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਲਾਮ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸੀ; ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ, ਤਾਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਪਰ ਸਵਾਲ ਇਹ ਸੀ: ਕੀ ਅਸੀਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਆਜ਼ਾਦ ਸੀ ਵੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?

ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ? ਉਹ ਕਿਉਂ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਜਵਾਬ ਸਨ—ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਜਵਾਬ; ਹਰ ਸਵਾਲ...

ਇੱਕ ਜਵਾਬ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਜੇਕਰ ਉਸ ਜਵਾਬ ਦੇ ਅੰਦਰ *ਸੱਚ* ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਉੱਠਦਾ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸਨੂੰ 1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ (ਗ਼ਦਰ) ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਭਿਆ ਜਾਵੇ; ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਪਿੱਛੇ, ਮੁਗਲ

ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ। ਹਰ ਕੋਈ ਅਤੀਤ ਵੱਲ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਾਤਲ ਅਤੇ ਕਸਾਈ ਬੇਰੋਕ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਖੂਨ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸਦੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। d.

ਭਾਰਤ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨ ਗੁਲਾਮ ਹੀ ਰਿਹਾ—ਪੱਖਪਾਤ ਦਾ ਗੁਲਾਮ, ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦਾ ਗੁਲਾਮ, ਹੈਵਾਨੀਅਤ ਅਤੇ ਬਰਬਰਤਾ ਦਾ ਗੁਲਾਮ।

ਮੈਂ 'ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼' ਜਾਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਵਾਚਾ ਆਉਂਦੇ, ਮੈਂ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ। ਕਈ ਦਿਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਘ ਗਏ। ਸ਼ਿਆਮ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ; ਉਹ ਮੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਉਹ ਆਦਤ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸੋਫੇ 'ਤੇ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ, ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਜਾਂ ਸੁਸਤੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਆਮ ਸਟੂਡੀਓ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਪਏ ਦੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਉਂ ਖਵਾਜਾ? ਕੀ ਤੂੰ ਜੁਗਾਲੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈਂ?"

ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਚਿੜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਿਆਮ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਤੂਫ਼ਾਨ—ਉਹ ਜੰਗਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਲੜਦਾ ਸੀ—ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਸਨ? ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ, ਹੱਸਦਾ ਅਤੇ ਰੌਲਾ-ਰੱਪਾ ਪਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬਣੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਬੇਕਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਛੱਡੋ ਵੀ, ਚਲੋ ਚੱਲੀਏ..." ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ

ਸਾਮਾਨ ਪੈਕ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਇਸੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੰਘ ਗਈ; ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਸ਼ਿਆਮ ਆਪਣੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਪੈਕ ਕੀਤੇ ਬੈਗ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸਨੇ ਬਸ ਇੰਨਾ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ, "ਚੱਲੀਏ?"

ਮੈਂ ਵੀ ਓਨੇ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਹਾਂ!"

ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਜਾੜੇ ਜਾਂ ਹਿਜਰਤ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਬਾਕੀ ਸਾਮਾਨ ਪੈਕ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਰਾਤ ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਸਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਬ੍ਰੈਂਡੀ ਦੀ ਬੋਤਲ ਕੱਢੀ। ਉਸਨੇ ਦੋ ਪੈੱਗ ਪਾਏ, ਇੱਕ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਸਫ਼ਰ ਮੁਬਾਰਕ।" ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਸਫ਼ਰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਰਹੇ," ਅਤੇ—ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ—ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚੌੜੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ ਤੇ ਕਿਹਾ, "ਓਏ ਕਮੀਨੇ।"

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੰਝੂ ਰੋਕ ਲਏ—ਉਹ ਹੰਝੂ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਸਨ।

ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਦਿਲੋਂ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ: "ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ।"

"ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ।" ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਆਮ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੱਕ ਗਿਆ। ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਦੇ ਚੁਟਕਲੇ ਸੁਣਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਹੌਂਸਲਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਪਲ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਘੁੱਟਿਆ, "ਸਫ਼ਰ ਸੁਖਾਵਾਂ ਰਹੇ" ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਪੁਲ (ਗੈਂਗਵੇਅ) ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਗਿਆ... ਉਸਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ; ਸਗੋਂ, ਉਹ ਮਜ਼ਬੂਤ ਤੇ ਸਥਿਰ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ। ਉਸਦਾ ਜਵਾਬ 1948 ਵਿੱਚ ਆਇਆ:

ਇੱਥੇ ਹਰ ਕੋਈ ਤੈਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਤੈਨੂੰ ਅਤੇ ਤੇਰੀ ਉਸ ਹਾਜ਼ਰ-ਜਵਾਬੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਤੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਾਚਾ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਚੋਰੀ-ਛਿਪੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ—ਇਸ ਵਾਰ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭੱਜ ਗਿਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ: ਉਹੀ ਆਦਮੀ ਜੋ 'ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼' ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੀ, ਉਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਭੱਜ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦ ਬਣ ਗਿਆ—ਜਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਵਾਚਾ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਉਸਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਹੋਵੇਗੀ; ਜੇ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਤੁਰੰਤ ਲਿਖ—ਆਮ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਇਹੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਤੇਰਾ, ਸ਼ਿਆਮ।

ਅੱਜ 14 ਅਗਸਤ ਹੈ—ਉਹ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹਮਲੇ ਅਤੇ ਬਚਾਅ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵੀ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ... ਮੈਂ ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ: "ਪਿਆਰੇ ਸ਼ਿਆਮ, ਮੈਂ 'ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼' ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਗਿਆ। ਕੀ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦੇ? ...ਇਹ ਇੱਕ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ, ਹੈ ਨਾ?"

ਸਰੋਤ:

ਲੇਖਕ: ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ | ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ: ਸਾਕੀ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਦਿੱਲੀ

ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੋਂਟੋ ਦੇ ਮਹਾਨ ਮਿੱਤਰ ਸਨ

ਜਨਤ ਸੇ ਮੰਟੋ ਕਾ ਏਕ ਗੱਲ
ਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ

ਮੈਂ ਖੈਰੀਅਤ ਸੇ ਹੂੰ ਲੈਕਿਨ ਕਹੋ ਕੈਸੇ ਹੋ ਤੁਮ 'ਰਾਜਾ'
ਬਹੁਤ ਦਿਨ ਕਿਓਂ ਰਹੇ ਤੁਮ ਫਿਲਮ ਕੀ ਦੁਨੀਆ ਮੇਂ ਘਮ 'ਰਾਜਾ'
ਯੇ ਦੁਨੀਆ-ਏ-ਅਦਬ ਸੇ ਕਿਓਂ ਕਿਆ ਤੁਮਨੇ ਕਿਨਾਰਾ ਥਾ
ਏਏ ਬੇ-ਅਦਬ ਕੀ ਸ਼ੇਰ ਸੇ ਜ਼ਰ ਤੁਮ ਕੋ ਪਿਆਰਾ ਥਾ
ਜੋ ਨਜ਼ਮੇਂ ਤੁਮਨੇ ਲਿਖੀਂ ਪਤਲੀ ਕਭੀ ਜੰਨਤ ਕੇ ਬਾਰੇ ਮੇਂ
ਛਪੀ ਪਤਲੀ ਵੋ ਯਹਾਂ ਭੀ 'ਖੁਲਦ' ਸ੍ਵਰ੍ਗ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ੁਮਾਰੇ ਅੰਕ ਮੇਂ
ਅਦਬ ਕੀ, ਸ਼ੇਰ ਕੀ ਦੁਨੀਆ ਮੈਂ ਤੁਮ ਲਉਤ ਆਏ, ਅੱਛਾ ਹੈ
ਲਿਖਵਾ ਲੋ ਨਜ਼ਮੀਨ ਹਨ! ਫਿਰ ਸੇ ਤੁਮ ਚਿਲਾਏ, ਅੱਛਾ ਹੈ
ਮਗਰ ਫਿਰ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਸ਼ੇਰ ਪਸੰਦ ਕੀ ਕਰੋਗੇ ਤੁਮ?
ਯੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਮੇਰਾ ਗਾਲਿਬਾ ਭੁਖੇ ਮਰੋਗੇ ਤੁਮ/
ਯੇ ਬੇਹਤਰ ਹੈ ਕਿਸ ਮਿਲ ਮੇਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲੋ

ਕਰੋ ਤੁਮ ਸ਼ਾਇਰੀ ਤਫਰੀਹ ਕੋ ਔਰ ਪੇਟ ਖ਼ੂਨ ਭਰ ਲੋ

2

ਯੇ ਵਾਹ ਦੁਨੀਆ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਕੇਸ ਚਲਵਾਏ ਅਦੀਬਾਂ ਪਰ

ਬਹੂਤ ਕੀ ਬਾਰਿਸ਼ੇ-ਮਸ਼ਕੇ-ਸੀਤਮ ਕਹਰ ਬਰਪਨਾ ਹਮ ਖ਼ੁਸ਼ਨਸੀਬੋਂ ਪਰ

ਹੂਆ ਪੇਦਾ ਯਹਾਂ ਜੋ ਨੁੱਕਤ:ਦਾਨ ਆਲੋਚਕ, ਕਾਲਾ ਮਰਮਗਿਆ ਸਾਦਿਓ ਮਰਦ, ਸਾਲੋਂ ਮੈਂ

ਮਾਰਾ ਸਦਕੋਂ ਪੇ ਵਾਹ ਯਾ ਉਦਾਸ ਗਿਆ ਫਿਰ ਹਸਪਤਲਾਂ ਮੈਂ

ਹੋਨ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਮ ਤੋ ਨਾਨਕ ਔਰ ਭਾਉਨ ਚੜ੍ਹਾਕਰ ਨਾਮ ਧਰਤੇ ਹੈਂ

ਯਕਯਾਕ ਏਕ ਦਿਨ ਰੁੇਂਗੇ ਯੇ, ਬਰਸੀ ਮਨ ਲੇਂਗੇ

ਯੇ ਗਾਜ਼ੀ ਹਮ ਸ਼ਹੀਦੋਂ ਕੇ ਲੀਏ ਝੰਡੇ ਉਠਾਂਗੇ

ਪੜੇਂਗੇ ਮਰਸੀਏ, ਤੜਪਾਂਗੇ ਕਰ ਡਾਲਾਂਗੇ ਤਕਰੀਂ!

ਹਮਾਰਾ ਨਾਮ ਕਰਨ ਕੀ ਕਰੇਗਾ ਲੱਖ ਤਦਾਬੀਰਾਂ

ਹਮਾਰੇ ਬਾਲ-ਬਚੋਂ ਸੇ ਨਾ ਪੁਛੇਂਗੇ ਕੀ ਕੈਸੇ ਹੋ

ਆਦਿਬੋਂ-ਸ਼ਾਇਰੋਂ ਕੀ ਕਰਦਨੀ ਹੋ ਤੋ ਐਸੀ ਹੋ

ਕਰਨ ਕੀ, ਨਾ ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਨਾ ਵੋ ਦੁਨੀਆ ਅਦੀਬਾਂ ਕੀ

ਯੇ ਦੁਨੀਆ ਹੈ ਸਜਾਓਂ ਕੀ, ਵੋਹ ਦੁਨੀਆ ਹੈ ਕਹਾਣੀਂ ਧਰਮੋਪਦੇਸ਼ਕ ਕੀ

3

ਜ਼ਮੀਂ ਵਾਲੇ ਹੋਨ ਕੈਸੇ ਵੀ ਵੋ ਹਰ ਦਮ ਯਾਦ ਆਤੇ ਹੈ
ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਮੈਂ ਉਠਾਏ ਵੋਹ ਹਸੀਨ ਗਮ ਯਾਦ ਆਤੇ ਹੈਂ
ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੋਂ ਕੀ ਸੁਹਬਤ ਮੈਂ ਕਦੇ ਜੋ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਦ
ਕਲਾਮ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਕਸੀਰ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ ਕੀ ਵੋ ਦਿਨ ਕਿਤਨੇ ਪਿਆਰੇ
ਵਾਹ ਗਲੀਆਂ ਬਾਈਕਾਲਾ ਕੀ ਡੋਰ ਸੇ ਮੁਝਕੋ ਬੁਲਾਤੀ ਹਾਂ
ਵਾਹਨ ਕੇ ਘਰ ਕੀ ਯਾਦੀਂ ਦਿਲ ਮੇਂ ਅਬ ਤਕ ਗੁਨਗੁਣਤੀ ਹਾਂ
ਮੁਝੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਮੈਂ ਸਫ਼ੀਆ ਕੀ ਮੁਹੱਬਤ ਯਾਦ ਆਤੀ ਹੈ
ਮੁਝੇ ਜੰਨਤ ਮੈਂ ਭੀ ਵੋ ਘਰ ਕੀ ਜੰਨਤ ਯਾਦ ਆਤੀ ਹੈ
ਜਹਾਂ ਬਚਨ ਕੀ ਸੁਰਤ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਨ ਮੁਸਕਰਤਾ ਥਾ
ਜਹਾਂ ਆਕਰ ਮੁੱਖ ਦੁਨੀਆ ਕਾ ਹਰ ਗਮ ਭੂਲ ਜਾਤਾ ਥਾ
ਬਿੱਲਾ-ਨਾਗਾ ਜਹਾਂ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਤੁਮ ਮਿਲਨੇ ਕੋ ਆਤੇ
ਜਹਾਂ ਸਬ ਦੋਸਤ ਆਕਰ ਇਕ ਨਈ ਜੰਨਤ ਬਸਤੇ ਦ
ਵੋ ਜੰਨਤ ਲੁਤ ਚੁਕੀ ਦਿਲ ਮੇਂ ਮਗਰ ਆਬਾਦ ਹੈ ਅਬ ਤਕ
ਫਿਜ਼ਾ ਉਸ ਘਰ ਕੀ, ਵਕਫਾ-ਏ-ਮਤਮ-ਓ-ਫਰੀਦ ਹੈ ਅਬ ਤਕ
ਤੁਮ ਅਕਸਰ ਅਬ ਭੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਕੀ ਸਦਕ ਪਰ ਸੇ ਗੁਜ਼ਰਤੇ ਹੋ
ਵਹ ਸਬ ਕੁਛ ਲੁਟ ਚੁਕਾ ਬੇਕਰ ਤੁਮ ਕਿਓਂ ਆਹੀਂ ਭਾਰਤ ਹੋ?

ਯਹੀ ਉਜਦਾ ਹੂਆ ਘਰ ਫਿਰ ਬਸਨਾ ਚਾਹਤਾ ਹੂੰ ਮੈਂ
ਬੁਲੰਦੀ ਛਡਕਰ ਪਾਸੀ ਪੇ ਆਨਾ ਚਾਹਤਾ ਹੂੰ ਮਾਈ

4

ਫਲਕ ਪਰ ਮੈਂ ਹੂੰ ਔਰ ਤੁਮ ਹੋ ਜ਼ਮੀਂ ਪਰ, ਜੀ ਨਹੀਂ ਲਗਤਾ
ਜਹਾਂ ਭੀ ਜਾਨ ਜੰਨਤ ਮੇਂ ਕਹੀਂ ਪਰ ਜੀ ਨਹੀਂ ਲਗਤਾ
ਮੈਂ ਚਾਹੋਂ ਭੀ ਤੋ ਅਬ ਦੁਨੀਆ ਮੇਂ ਵਪਾਸ ਆ ਨਹੀਂ ਸਕਤਾ
ਖੁਸ਼ੀ ਬੈਂਕਰ ਤੁਮਹਾਰੀ ਮਹਿਫਿਲੋਂ ਮੇਂ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਸਕਤਾ
ਜ਼ਮੀਨ ਵਾਲੋਂ ਸੇ ਏ ਮਲੌਨ ਦੁਸ਼ਟਾਤਮਾ ਕਬ ਤੋਦੇਗੇ ਤੁਮ ਨਾਤੇ?
ਬਾ-ਆਸਾਨੀ ਤੁਮ ਆ ਸਕਤੇ ਹੋ ਜਾਲਿਮ, ਕਿਓਂ ਨਹੀਂ ਆਤੇ?
ਫਲਕ ਸੇ ਰੋਜ਼ ਮੇ ਆਵਾਜ ਦੇਤਾ ਹੂੰ ਤੁਮਹੇ ਰਾਜਾ
ਤੁਮਹੇ ਮਾਲੂਮ ਹੈ ਰਾਜਾ ਕਾ ਹੈ ਇਕ ਕਾਫੀਆ 'ਆਜਾ'
ਜ਼ਮੀਂ ਸੇ ਬੋਰੀਆ-ਬਿਸਤਰਾ ਉਠਾਓ ਔਰ ਚਲੇ ਆਓ
ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਓ, ਮੇਰਾ ਬੇਲ ਬਜਾਓ ਅਤੇ ਚਲੇ ਆਓ
ਕਰੋਦੋਂ ਮਾਰ ਗਏ ਚੁਪਛਾਪ ਲੇਕਿਨ ਤੁਮ ਨਹੀਂ ਮਰਤੇ
ਜੋ ਮਰਦ ਨੇਕ ਹੈਂ ਜੀਨੇ ਪੇ ਇਤਨੀ ਜਿਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ

ਅਗਰ ਕੁਛ ਉਮਰ ਬਚੀ ਹੈ ਤੋ ਕਰ ਕੇ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਆਓ

ਮੈਂ ਹੂੰ ਜਬ ਤਕ ਯਹਾਂ ਖੌਫ-ਏ-ਜਹਾਂਨੁਮ ਸੇ ਨਾ ਘਬਰਾਓ
ਮੁੱਖ ਜੁਰਮ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕੋ ਲੜ-ਝਗੜ ਕੇ ਬਖਸ਼ਵਾ ਲੂੰਗਾ
ਤੁਮਹਾਰਾ ਨਾਮ ਜੰਨਤ ਕੇ ਹਰ ਪਰਚੇ ਮੈਂ ਉਚਲੂੰਗਾ
ਚਲੇ ਆਓ, ਚਲੇ ਆਓ ਮੁਝੇ ਤੁਮਸੇ ਮੁਹੱਬਤ ਹੈ
ਚਲੇ ਆਓ, ਚਲੇ ਆਓ ਯਹਾਂ ਰਾਹਤ ਹੀ ਰਾਹਤ ਹੈ

5

ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਸੂਰਜ ਲੋ ਤੁਮਹੇ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਬੁਲਾਤਾ ਹਾਂ
ਮੇਰੇ ਰਾਜਾ ਤੁਮਹੇ ਮੈਂ ਏਕ ਖੁਸ਼ਖਬਰੀ ਸੁਨਤਾ ਹੂੰ
ਖਬਰ ਯੇ ਗਰਮ ਥੀ ਕੁਛ ਦਿਨ ਸੇ ਜੰਨਤ ਕੀ ਹਸੀਨੋਂ ਮੇਂ
ਤੁਮਹਾਰਾ ਨਾਮ ਭੀ ਸ਼ਮਿਲ ਹੈ ਜੰਨਤ ਕੇ ਮਕਿਨੋਂ ਨਿਵਾਸ ਮੇਂ
ਯੇ ਸੁਨਕਰ ਮੈਂ ਨਈ ਆਬਾਦੀਓਂ ਮੈਂ ਦੌੜਤਾ ਆਇਆ
ਜੋ ਕੀ ਇਨਕੁਆਰੀ ਟੂ ਇਜ਼ ਖਬਰ ਕੋ ਮੈਂ ਸੱਚ ਪਾਇਆ
ਤੁਮਹਾਰਾ ਮਹਿਲ ਭੀ ਦੇਖ, ਬਹੂਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੈ
ਯੇ ਸਮਝੋ ਜਗਮਗਤੇ ਨੂਰ ਔਰ ਚੀਨੀ ਕੀ ਮੂਰਤਿ ਹੈ
ਤੁਮਹਾਰੀ ਮੁਨਤਜ਼ੀਰ ਹੁਰੇਂ ਵਹਾਂ ਬੇਖਵਾਬ ਰਹਿਤੀ ਹੈਂ
ਚਮਨ ਕੀ ਅੰਦਾਲੀਬੋਂ ਬੁਲਬੁਲ ਕੀ ਤਰਾਹ ਬੇਤਾਬ ਰਹਿਤੀ ਹੈ
ਵਾਹ ਮੁਝਸੇ ਪੁਛਤੀ ਰਹਿਤੀ ਹੈਂ ਬਲਾਓ ਵਾਹ ਕੈਸੇ ਹੈਂ

ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਹੈਂ ਕੀ ਸ਼ੈਤਾਨ ਹੈਂ, ਵੋ ਐਸੇ ਹੈਂ ਕੀ ਵੈਸੇ ਹੈਂ
ਤੁਮ੍ਹਾਰੀ ਝੂਠੀ ਤਾਰੀਫੋਂ ਕੇ ਪੁਲ ਮੈਂ ਬੰਦ ਦੇਤਾ ਹੂੰ
ਖੁਦਾ ਸੇ ਬਾਦ ਮੇਂ ਰੋ-ਰੋ ਮੁਆਫੀ ਮਾਂਗ ਲੇਤਾ ਹੂੰ
ਜਵਾਨ ਹੁਰਾਂ ਕਹੀਂ ਬੁਧੀ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏਂ, ਚਲੇ ਆਓ
ਯੇ ਜੰਗਲ ਮੇਂ ਮੁਹੱਬਤ ਕੇ ਨਾ ਖੋ ਜਾਏਂ ਚਲੇ ਆਓ
ਉਨ੍ਹੇਂ ਛੁਪ-ਛੁਪ ਕੇ ਇਕ ਕਮਾਖਤ ਮੁੱਲਾ ਘੁਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ
ਬੱਚਾ ਲੋ ਇੰਕੋ ਏ ਰਾਜਾ ਕੀ ਵੋ ਉਨ ਸਬ ਪੇ ਮਰਤਾ ਹੈ
ਯੇ ਚੰਚਲ ਹਿਰਨੀਆ ਤਕਤੀ ਹੈ ਉਸਕੋ ਭਾਗ ਜਾਤੀ ਹੈ
ਮੇਰੀ ਹੂਰੋਂ ਕੋ ਆਕਰ ਹਾਲ ਅਪਨਾ ਸਭ ਸੁਨਤਿ ਹੈ

6

ਬਹੁਤ ਜੋ ਯਾਦ ਆਤੀ ਹੈ ਅਬ ਉਨਕੇ ਨਾਮ ਲੇਤਾ ਹੂੰ
ਜ਼ਮੀਂ ਕੇ ਦੋਸਤੋਂ ਕੇ ਨਾਮ ਕੁਛ ਪੜਮ ਦੇਤਾ ਹੂੰ
ਬਹਿੰ ਇਸਮਤ ਸੇ ਕਹਨਾ ਕਬ ਤਲਾਕ ਫਿਲਮੇਂ ਬਨਾਓਗੀ
ਯੇ ਹਾਲਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਆਹ ਕੀ ਹੁਣ ਵੀ ਨਾ ਆਉਗੀ
ਜਾ ਯਾਦ ਆ ਜਾਏ ਇਸਮਤ ਕੀ ਤੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਵੀ ਚਲਿਆ ਆ
ਵੋ ਜ਼ਿੱਦੀ ਆਤੀ ਆਪਨੀ ਫਿਲਮਾਂ ਸਭ ਜਲ ਆਏ
ਮਹਿੰਦਰਨਾਥ ਕੋ ਔਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੋ ਭੀ ਖਾਤ ਯੇ ਦਿਖਲਾਓ

ਜੋ ਮੁਮਕਿਨ ਹੋ ਤੋ ਦੋਨੋਂ ਭਾਈਓਂ ਕੋ ਸਾਥ ਲੈ ਆਓ
ਅਗਰ ਦੁਨੀਆ ਏ ਨਾ ਆਤੀ ਹੋ ਮੁਵਾਫ਼ਿਕ ਫ਼ੈਜ਼-ਓ-ਰਸ਼ੀਦ ਕੋ/
ਤੋ ਅਨਸੇ ਪੂਛਕਰ ਲਿਖੋ, ਮੇਂ ਭੀਜੁਨ ਆਪਨੇ ਕਸੀਦ ਕੋ
ਨੇ ਆਨੇ ਗੜ ਤੋ ਕਹਿਨਾ ਪਤਰਸ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ
ਤੁਮਹਾਰੀ ਯਾਦ ਮੈਂ 'ਤਾਸੀਰ' ਤਡਪਾ ਤਿਲਮਿਲਾਇਆ ਹੈ
ਤੁਮਹੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ 'ਹਸਰਤ' ਅਤੇ 'ਸਾਲਿਕ' ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ
ਤੁਮਹੇ ਦੋਨੋ ਅਖਬਾਰੋਂ ਕੇ ਮਲਿਕ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ
ਮੁਝੇ ਉਮੀਦ ਹੈ ਯੇ ਸੁਨ ਕੇ ਦੋਨੋਂ ਦੌਂਦੇ ਆਵਾਂਗੇ
ਮੇਰੀ ਜੰਨਤ ਮੈਂ ਆਕਰ ਇਕ ਨਈ ਜੰਨਤ ਬਸਾਂਗੇ
ਦੁਆ ਹੈ ਯਾ ਖੁਦਾ ਸਬ ਜ਼ਮੀਂ ਕੇ ਦੋਸਤ ਮਾਰ ਜਾਏਂ।
ਯੇ ਜੰਨਤ ਕੇ ਚਮਨ, ਯੇ ਘਰ, ਯੇ ਦੁਖੇਂ ਉਨਸੇ ਭਰ ਜਾਏਂ।
0 0 0

ਨੋਟ:

ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਵੀ ਅਤੇ ਫਿਲਮੀ ਗੀਤਕਾਰ ਰਾਜਾ ਮੇਹਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ ਅਤੇ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋਸਤੀ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਿੱਸੇ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹਨ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਬੇਵਕਤੀ ਮੌਤ ਨੇ ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਝੰਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਦਾਇਰਾ-ਚਾਹੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ, ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ, ਜਾਂ ਰਾਜਾ-ਉਹ ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜੋ ਬਾਕੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਉਲਟ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਵਿਲੱਖਣ ਸਨ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਜੀਏ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਮਰੇ।

ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਰਾਜਾ ਮੇਹਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ: "ਮੈਂ, ਮੰਟੋ, 'ਕਾਲੀ ਸਲਵਾਰ', ਅਤੇ ਧੂੰਆਂ..."

ਰਾਜਾ ਮੇਹਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ (23 ਸਤੰਬਰ 1915 – 29 ਜੁਲਾਈ 1966) ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਕਵੀ, ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਗੀਤਕਾਰ ਸਨ।

ਰਾਜਾ ਮੇਹਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ ਦਾ ਜਨਮ 23 ਸਤੰਬਰ 1915 ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਸੂਬੇ ਦੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਨੇੜੇ ਕਰਮਾਬਾਦ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੇਹਦੀ ਅਲੀ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰਾਜਾ ਮੇਹਦੀ ਗਾਲਿਬ ਖਾਨ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਹੁਬੀਆ ਖਾਨਮ (ਹੀਬੇ ਸਾਹਿਬਾ)—ਜੋ ਕਿ ਉੱਘੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮੌਲਾਨਾ ਜ਼ਫਰ ਅਲੀ ਖਾਨ ਦੀ ਭੈਣ ਸਨ—ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ-ਲਿਖਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਲਾਮੀਆ ਕਾਲਜ (ਲਾਹੌਰ) ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ।

ਵੱਡੇ ਹੋਣ 'ਤੇ, ਮੇਹਦੀ ਅਲੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਛਪਦੇ ਉਰਦੂ ਰਸਾਲਿਆਂ 'ਫੂਲ' ਅਤੇ 'ਤਹਿਜ਼ੀਬ-ਏ-ਨਿਸਵਾਂ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਸਟਾਫ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅੱਲਾਮਾ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ, ਜਿਸਦਾ ਅਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ

ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ 'ਤੇ ਵੀ ਪਿਆ। ਫਿਰ 1942 ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੇਖਕ ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਮੰਟੋ, ਜੋ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ, ਨੇ ਫਿਲਮ ਅਦਾਕਾਰ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਮੇਹਦੀ ਅਲੀ ਲਈ ਕੋਈ ਕੰਮ ਲੱਭਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਅੱਠ ਦਿਨ' (1946) ਨਾਮਕ ਫਿਲਮ ਮਿਲੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਵਾਦ ਲਿਖੇ ਸਗੋਂ ਅਦਾਕਾਰੀ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਸਟੂਡੀਓ ਦੇ ਭਾਈਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਸਸ਼ਾਧਰ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਮੇਹਦੀ ਅਲੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫਿਲਮ 'ਦੋ ਭਾਈ' (1947) ਲਈ ਗੀਤ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਫਿਲਮ ਦੇ ਗੀਤ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ "ਮੇਰਾ ਸੁੰਦਰ ਸੁਪਨਾ ਬੀਤ ਗਿਆ" ਅਤੇ "ਯਾਦ ਕਰੋਗੇ", ਬਹੁਤ ਮਕਬੂਲ ਹੋਏ।

1947 ਵਿੱਚ, ਮੇਹਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤਾਹਿਰਾ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਨੋਟ:

ਰਾਜਾ ਮੇਹਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੇਖਕ ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਭਰ ਦੇ ਦੋਸਤ ਸਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲੈਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ

- ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ: ਉਹ 1942 ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ 'ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ' ਵਿਖੇ ਇਕੱਠੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਮਿਲੇ ਸਨ।

• ਬੰਬਈ ਜਾਣਾ: ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਬੰਬਈ (ਹੁਣ ਮੁੰਬਈ) ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਵੀ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ।

• ਸਾਂਝ: ਭਾਵੇਂ ਮੰਟੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਨਿੱਜੀ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ।

ਮੰਟੋ ਬਾਰੇ ਰਾਜਾ ਮੇਹਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ

ਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਦੁਖਦਾਈ ਵਿਛੋੜੇ ਬਾਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਜੀਵੰਤ ਵਿਚਾਰ ਕਲਮਬੱਧ ਕੀਤੇ:

• "ਮੈਂ, ਮੰਟੋ, ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ ਔਰ ਧੂੰਆਂ" (Main, Manto, Kaali Shalwar Aur Dhuwan): ਰਾਜਾ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਖਸੀਅਤੀ ਚਿੱਤਰ (character sketch), ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੇ ਬੇਬਾਕ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਡੁੱਲ੍ਹੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ' ਅਤੇ 'ਧੂੰਆਂ') ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਬਿਤਾਏ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਕਿੱਸੇ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

• "ਜੰਨਤ ਸੇ ਮੰਟੋ ਕਾ ਏਕ ਖਤ" (Jannat Se Manto Ka Ek Khat): ਮੰਟੋ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਕਵਿਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸਵਰਗ ਤੋਂ ਮੰਟੋ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੇ ਗਏ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ; ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਹ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ (ਨੋਸਟਾਲਜੀਆ) ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅਕਤੂਬਰ 2026 ਜਿਲਦ-5 ਅੰਕ-10

1. ਅਦਾਕਾਰ ਸ਼ਿਆਮ ਚੱਢਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ: ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਸੁਰ:.....2

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ

2. ਮੰਟੋ: ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਜਾਂ ਰੱਬ?:.....51

ਜ਼ਾਹਿਦ ਖਾਨ

3. ਇੱਕ ਸੀ ਮੰਟੋ:.....63

ਸ਼ਰਦ ਦੱਤ

4. ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਮੰਟੋ ਹੈ:.....86

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ

5. ਮੰਟੋ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ:.....112

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ

6. ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਰਨ ਦਿੱਤਾ:.....144

ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ

7. ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਲਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖੋ!:.....178

ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਲਿਦ ਅਖਤਰ

8. ਆਓ, ਮੰਟੋ! ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਹੋ:.....194

ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ

9. ਵੰਡ ਦਾ ਦਰਦ:.....198

ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੰਡ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਮੰਟੋ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਦੌਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾ-ਸੰਸਾਰ

ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਆਇਸ਼ਾ ਜਲਾਲ

10. ਬੇਮਿਸਾਲ ਸ਼ੀਸ਼ਾ: ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦਾ ਅਨੋਖਾ

ਅੰਦਾਜ਼ ਅਤੇ ਨਿਡਰ ਨਜ਼ਰੀਆ:.....222

ਜਮੀਲ ਗੁਲਰੇਜ਼

11. ਰੱਬ ਦੀ ਸਹੁੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਲਿਖਿਆ, ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਬੇਮਿਸਾਲ ਸੀ:.....228

ਜ਼ਾਹਿਦ ਖਾਨ

12. ਮੰਟੋ ਦਾ ਨਵਾਂ ਪਾਠ: ਤੱਤ, ਮੋਹ-ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਇੱਕ

ਖਾਲੀ, ਉਜਾੜ ਰੇਲਗੱਡੀ:.....239

ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ

13. ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਮੰਟੋ:.....270

ਡਾ. ਰਾਜੇਂਦਰ ਟੋਕੀ

14. ਖਾਕਾ-ਨਿਗਾਰੀ ਅਤੇ ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ.....281

ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅੰਸਾਰੀ

15. ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ:.....286

ਨਰੇਸ਼ ‘ਨਦੀਮ’

16. ‘ਨੀਵੀਆਂ’ ਔਰਤਾਂ: ਜਿਵੇਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ:.....306

ਨਰੇਸ਼ ਨਦੀਮ

17. ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ: ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ:.....342

ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਐਮ. ਅਸਦੁੱਦੀਨ

18. ਨਾਖੁਨ ਕਾ ਕਰਜ਼ — ਨਹੁੰਆਂ ਦਾ ਕਰਜ਼:.....351

ਹਫੀਜ਼ ਹੋਸ਼ਿਆਰਪੁਰੀ

19 .ਇੰਟਰਵਿਊ: 355

(ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬੇਗਮ ਸਫੀਆ ਮੰਟੋ)

20. "ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ ਹੀ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ ਹਨ": ਮੰਟੋ :.....364

(ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਗੱਲਬਾਤ)

ਮੁਹੰਮਦ ਅਸਲਮ ਪਰਵੇਜ਼

21. ਹਾਰਡ ਟਾਈਮਜ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ :.....379

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ

22. ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਉਰਦੂ:.....383

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ

23. ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦੀ ਚਿੱਠੀ :.....390

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ

24. ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਦੋ ਚਿੱਠੀਆਂ ਅਹਿਮਦ ਨਸੀਮ ਨੂੰ ਕਾਸਮੀ:.....397

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ

25. 17- ਅਡੇਲਫੀ ਚੈਂਬਰ, ਕਲੇਰ ਆਰਡੀ, ਬੰਬੇ-8:.....401

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ

26. ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਗੋਲੀ:.....406

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਡਾ. ਮਾਜ਼ ਬਿਨ ਬਿਲਾਲ

27 .ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਰਸਾ: 452

28 .ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ: 453

29. ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯੋਗਦਾਨ:.....457

30..ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ:.....458

31. ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ:.....462

32. ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਗਦੇ ਢੀਂਡੇ ਬੋਲ:.....463

33.ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਲੋਕ:.....464

34. ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ: 466

35..ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਰਿਵਾਰ: 469

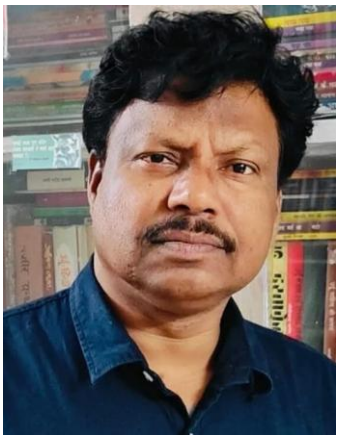
36.ਖਜ਼ਾਨਾ ਕਾਰੋਬਾਰ.....472

37. ਖਜ਼ਾਨਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼:.....473

38. ਪੁਸਤਕ ਸਮੀਖਿਆ: 479

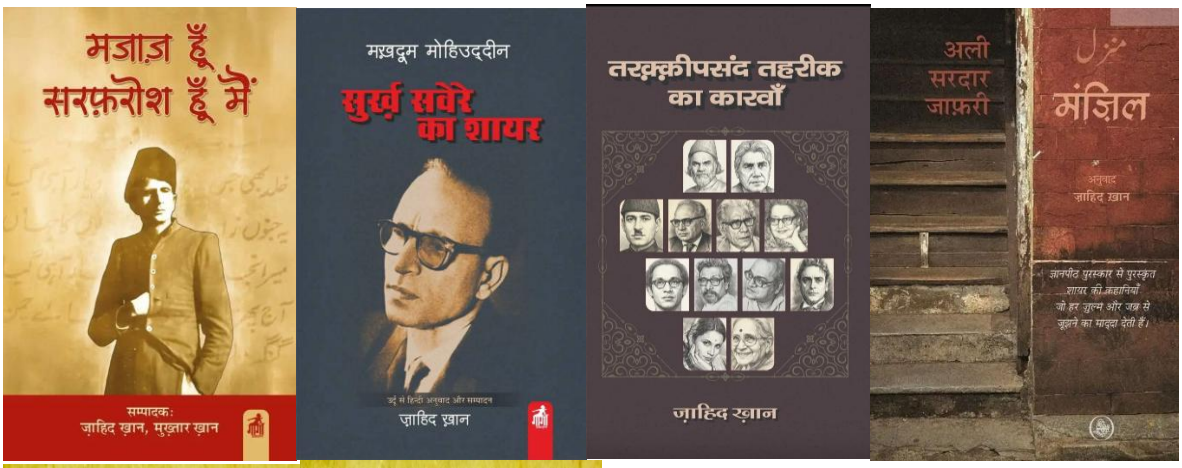
39. ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ: 489

ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾਦਕ:

ਲੇਖਕ, ਪੱਤਰਕਾਰ, ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਜ਼ਾਹਿਦ ਖਾਨ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਉੱਤੇ ਵਿਆਪਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ 'ਤਰੱਕੀ-ਪਸੰਦ ਤਹਿਰੀਕ ਕੇ ਹਮਸਫ਼ਰ', 'ਤਰੱਕੀ-ਪਸੰਦ ਤਹਿਰੀਕ ਕੀ ਰਹਿਗੁਜ਼ਾਰ', ਅਤੇ 'ਤਰੱਕੀ-ਪਸੰਦ ਤਹਿਰੀਕ ਦਾ ਕਾਰਵਾਂ' ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਉਸਨੇ 'ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ: ਹਰ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਕੀ ਟੱਕਰ ਮੈਂ', 'ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ: ਏਕ ਸਮਰਪੀਤ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀਜਨਾਤਮਕ ਜੀਵਨ', ਅਤੇ 'ਰਿਤਵਿਕ ਘਟਕ: ਨਵ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸਿਨੇਮਾ ਕਾ ਕਲਾਤਮਕ ਸਿਰਜਕ' ਵਰਗੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ‘ਮਖਦੂਮ ਮੋਹੀਉਦੀਨ: ਸੁਰਖ ਸਾਵਰੇ ਕਾ ਸ਼ਾਇਰ’, ‘ਮਜਾਜ਼ ਹੂੰ ਮੈਂ, ਸਰਫਰੋਸ਼ ਹੂੰ ਮੈਂ’, ਅਤੇ ‘ਮੰਟੋ ਸਾਬ: ਦੋਸਤੋਂ ਕੀ ਨਜ਼ਰ ਮੈਂ’ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜ਼ਾਹਿਦ ਖਾਨ ਨੇ ਲਿਪੀਅੰਤਰਿਤ (ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਤੱਕ) ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਿਪੋਰਟ 'ਪੌਦੇ', ਹਮੀਦ ਅਖਤਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਰੁਦਾਦ-ਏ-ਅੰਜੁਮਨ', ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਯੇ ਕਿਸਕਾ ਖ਼ੂਨ ਹੈ!', ਲਘੂ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਮੰਜ਼ਿਲ', ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਦੋ ਉਛਾਲ', ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਚੰਦਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਦੋ ਉਛਾਲ' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਯਾਦੀਂ, ਕੁਝ ਉਨਸੇ ਬਾਤੇਂ' (ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਰਦੂ ਲਘੂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ)। ਅੱਜ ਤੱਕ, ਜ਼ਾਹਿਦ ਖਾਨ ਦੀਆਂ 23 ਕਿਤਾਬਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ।

ਜ਼ਾਹਿਦ ਖਾਨ ਨੇ ਯੂਟਿਊਬ ਚੈਨਲ 'ਕਿਤਾਬੀ ਦੁਨੀਆ' 'ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ 'ਤਰਾਕੀ-ਪਸੰਦ ਤਹਿਰੀਕ ਕਾ ਕਾਰਵਾਂ' ਦੇ 25 ਐਪੀਸੋਡਾਂ ਲਈ ਸਕ੍ਰਿਪਟਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਉਸਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ *ਸਾਲਾਹੀਅਤ* ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕਾਂ ਲਈ ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਿਤਾਬ *ਤਰਾਕੀ-ਪਸੰਦ ਤਹਿਰੀਕ ਕੇ ਹਮਸਫਰ* ਦਾ ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ' ਦੇ 'ਵਾਗੀਸ਼ਵਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ' ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੰਟੋ: ਕੀ ਉਹ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਰੱਬ?

ਜ਼ਾਹਿਦ ਖਾਨ

ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਅਤੇ ਇਕਬਾਲ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਰਦੂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਵੀ ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਚਲੇ ਗਏ। 11 ਮਈ, 1912 ਨੂੰ ਅਣਵੰਡੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇੱਕ ਕਸਬੇ ਸੰਬਰਾਲਾ ਵਿੱਚ ਜਨਮੇ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਉੱਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। 'ਮੁਸਾਵਤ' ਉਹ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਕਰੀਅਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਹੋਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ। ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਤੱਕ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 'ਤੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਰੀਅਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਰੂਸੀ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਕੇ ਕੀਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਉਸਨੇ ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਅਤੇ ਆਲਮਗੀਰ ਦੇ ਰੂਸੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸਨੇ ਆਸਕਰ ਵਾਈਲਡ ਦੇ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੇ ਨਾਟਕ "ਵੀਰਾ" ਅਤੇ ਵਿਕਟਰ ਹਿਊਗੋ ਦੀ ਕਿਤਾਬ "ਦ ਲਾਸਟ ਡੇਜ਼ ਆਫ਼ ਏ ਕੰਡੇਮਡ" ਦਾ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਸਰਗੁਜ਼ਾਸ਼ਤ-ਏ-ਅਸੀਰ" ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਸਰਗੁਜ਼ਾਸ਼ਤ-ਏ-ਅਸੀਰ ਮੰਟੋ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਤੋਂ ਹੀ ਰੂਸੀ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਾਹਰ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ। ਤਮਾਸ਼ਾ ਮੰਟੋ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਸੀ, ਜੋ ਕਿ ਖੁਲਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ, ਜਿਸਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਬਾਰੀ ਅਲੀਗ ਸਨ। ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਕਹਾਣੀਆਂ,

"ਸ਼ੋ ਸ਼ੋ," "ਖੁਸ਼ੀਆ," ਅਤੇ "ਦੀਵਾਲੀ ਕੇ ਦਿਆਸ", ਮੁੰਬਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਫਤਾਵਾਰੀ ਫਿਲਮ ਅਖ਼ਬਾਰ "ਮੁਸਾਵਵੀਰ" ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ "ਮੁਸਾਵਵੀਰ" ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਵੀ ਸੰਭਾਲੀ। "ਸਾਕੀ" (ਸੰਪਾਦਕ ਸ਼ਾਹਿਦ ਅਹਿਮਦ ਦੇਹਲਵੀ), "ਨਕੂਸ਼" (ਸੰਪਾਦਕ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਫੈਲ), "ਅਦਬ-ਏ-ਲਤੀਫ਼" (ਸੰਪਾਦਕ ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਮੀ), ਅਤੇ "ਅਹਿਸਾਸ" (ਸੰਪਾਦਕ ਹਮੀਦ ਅਨਵਰ) ਸਾਹਿਤਕ ਰਸਾਲੇ ਸਨ ਜੋ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ, ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ? ਇਸਦਾ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਚਿੱਤਰ ਮੰਟੋ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਹੈ: "ਲੰਬਾ, ਤਿਰਛਾ, ਗੋਰਾ, ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ, ਇੱਕ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਗਰਦਨ, ਸੁੱਕੀਆਂ ਲੱਤਾਂ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਪੈਰ, ਪਰ ਗਲਤ ਨਹੀਂ, ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਇੱਕ ਸ਼ਰਾਬੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ, ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਜਲਣ, ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ, ਉਸਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ, ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਕੁੜੱਤਣ, ਉਸਦੇ ਤੁਰਨ ਵਿੱਚ ਉਤਸੁਕਤਾ - ਇਹ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖਦੇ ਸਮੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਭਾਵਨਾ ਇਹਨਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਾਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਉਸਦੇ ਮਨ ਜਿੰਨੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਅਜੀਬ ਅਤੇ ਅਜੀਬ। ਅਕਸਰ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਯਾਨੀ, ਇੱਕ ਚੌੜਾ ਮੱਥੇ ਅਤੇ ਵਾਲ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।" ਮੰਟੋ ਦਾ ਮੱਥੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਮੱਥੇ ਆਇਤਾਕਾਰ ਹੈ, ਇੱਕ ਪਰਦੇ ਵਾਂਗ, ਹੇਠਾਂ ਤੰਗ ਅਤੇ ਉੱਪਰ ਚੌੜਾ। ਉਸਦੇ ਵਾਲ ਸਿੱਧੇ, ਲੰਬੇ ਅਤੇ ਸੰਘਣੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਚਮਕ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਿਆਣਪ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੰਟੋ ਮੌਤ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰ ਕੇ ਹੁਣੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਹੋਵੇ।"

ਮੰਟੋ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ, ਉਹ ਸਾਫ਼, ਚਿੱਟੇ ਕੁੜਤਾ-ਪਜਾਮੇ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਉੱਚ-ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਾਲੇ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 786 ਨੰਬਰ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਦਾ ਸੀ? ਮੰਟੋ ਨੇ ਖੁਦ ਇਸ ਬਾਰੇ ਨਕੂਸ਼ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਫੈਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ, "ਹੁਣ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਦੱਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ? ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਲਝਣ ਵਾਲਾ ਮਾਮਲਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ "ਕਿਸ ਕਿਸਮ" 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸੋਫੇ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਪੈੱਨ ਫੜਦਾ ਹਾਂ, ਅਤੇ, ਬਿਸਮਿੱਲਾ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੀਆਂ ਤਿੰਨ ਧੀਆਂ ਰੌਲਾ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਸੁਲਝਾਉਂਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲਈ ਸਲਾਦ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕੱਪੜੇ ਨਹੀਂ ਪਾਏ ਜਾਂ ਨਹਾਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ; ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਆਦਮੀ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਵੀਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ, "ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਕੌਣ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਇੰਨੀਆਂ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ?" ਉਹ ਜਿਸਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕਲਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਹਾਂ, ਜਿਸਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਉਰਦੂ, ਫਾਰਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਨਾ ਹੀ ਫ੍ਰੈਂਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ, ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਕਲਮ ਜਾਂ ਪੈਨਸਿਲ ਚੁੱਕਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਭਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਜੇਬ ਕੱਟਣ ਵਾਲਾ ਸਮਝਦਾ

ਹਾਂ। ਉਹ ਜੋ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਚੁੱਕ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਮੂਰਖ ਕੋਈ ਹੈ?'

ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ, ਮੰਟੋ ਰੁੱਖੇਪਣ ਤੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਦਤਮੀਜ਼ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਤੇਜ਼ ਬੁੱਧੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬੁਖਾਰੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਦੇਖੋ, ਮੰਟੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।"

ਮੰਟੋ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "...ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ!"

ਮੰਟੋ ਨੇ ਦੋ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਜੀਵਨੀਆਂ, ਯਾਦਾਂ, ਫਿਲਮ ਸਕ੍ਰਿਪਟਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ, ਰੇਡੀਓ ਲਈ ਕਈ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਨਾਟਕ, ਪੱਤਰ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਲਮ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਲਿਖੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਲੇਖਕ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫੀਚਰ ਫਿਲਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸਨੇ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ।

ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਇਸ 'ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਗਤੀ ਇੰਨੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਤੀਹ ਤੋਂ ਚਾਲੀ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਫੀਚਰ ਵੀ ਲਿਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਦੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੇਖਕ ਕਲਮ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਿੱਧੇ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ 'ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸਨ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਸਟਰਪੀਸਾਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: "ਨਯਾ ਕਾਨੂੰਨ," "ਹਟਕ," "ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ," "ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਤ," "ਮੋਜ਼ੈਲ," "ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ," ਅਤੇ "ਖੋਲ ਦੋ।" ਜੇ ਅਸੀਂ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਿੱਚ, ਸਾਨੂੰ ਗੋਰਕੀ ਦੇ "ਦਿ ਲੋਅਰ ਡੈਪਥਸ" ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

"ਚੁਗ਼ਡ਼" ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ ਨੇ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰਾਏ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣਾ ਭਾਰਤੀ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀ ਦੋਸ਼ੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਮੰਟੋ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਬਦਨਾਮ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਜੋ ਬਦਨਾਮੀ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ, ਕਲਾਕਾਰ ਕੋਲ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਉਸਦੀ ਕਲਮ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ ਇੱਕ ਰਤਨ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੀ ਹੈ।" ਮੰਟੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਹੈ।' ਜਾਫ਼ਰੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, 'ਮੰਟੋ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਦੇਖੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਉਹ 'ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਿਵ ਕਬਰਿਸਤਾਨ' (ਮੰਟੋ ਦਾ ਇੱਕ ਲੇਖ) ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਵਿਅੰਗ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ 'ਪਿਸ਼ਾਬ ਘਰ' ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਲਿਖੇ ਅਪਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦਾ ਅਤੇ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ, ਉਸਦਾ ਦਹਿਸ਼ਤ, ਅੰਤਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ, ਉਸੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਹਿਸ਼ਤ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮੰਟੋ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਤਵਾਦੀ ਬਣ ਕੇ ਇਨਕਲਾਬ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਓਨਾ ਹੀ ਆਸਾਨ ਹੈ।"

ਮੰਟੋ 'ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਅਤੇ ਨਗਨਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, "ਕਾਲੀ ਸਲਵਾਰ," "ਬੂ," "ਕੋਲਡ ਮੀਟ," "ਉੱਪਰ ਨੀਚੇ ਔਰ ਦਰਮੀਆਂ," ਅਤੇ "ਧਿਆਨ," ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ

ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹਨਾਂ ਘਿਣਾਉਣੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹੇ। 1934 ਤੋਂ 1947 ਤੱਕ, ਯਾਨੀ ਕਿ, ਇਹਨਾਂ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਨੇ 79 ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, 1948 ਤੋਂ 1955 ਤੱਕ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸੌ ਸੱਠ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। "ਆਤਿਸ਼ਪਰੇ," "ਮੰਟੋ ਕੇ ਅਫਸਾਨੇ," "ਧਿਆਨ," "ਚੁਘਾੜ," "ਲੱਜਤ-ਏ-ਸੰਗ," "ਕੋਲਡ ਮੀਟ," "ਯਾਜ਼ੀਦ," "ਨਾਮਰੂਦ ਕੀ ਖੁਦਾਈ," ਅਤੇ "ਫੰਡਨੇ" ਮੰਟੋ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। "ਬਲੈਕ ਮਾਰਜਿਨ" ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ, ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਅੰਗਮਈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਕੌੜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ, 1947 ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਦੰਗਿਆਂ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਬੱਤੀ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਕਹਾਣੀਆਂ" ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬੇਰਹਿਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਜੇ ਵੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗਾਂ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। "ਨਖ਼ੂੰ ਕਾ ਕਰਜ਼" ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਚੁਗਤਾਈ, ਮਲਿਕਾ ਪੁਖਰਾਜ, ਇਮਤਿਆਜ਼ ਅਲੀ ਤਾਜ, ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਮੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਨੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਫਿਲਮ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਲੇਖਕ ਸਨ। ਦਰਅਸਲ, ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਉਸਦੇ ਫਿਲਮੀ ਕਰੀਅਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੰਟੋ ਫਿਲਮ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ ਅਤੇ ਕਈ ਮਾਸਟਰਪੀਸ ਲਿਖੀਆਂ। ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਮੁੰਬਈ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀਆਂ ਇੰਪੀਰੀਅਲ, ਸਰੋਜ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸਿਨੇ ਟੋਨ, ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਸਟੂਡੀਓ ਅਤੇ ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼ ਲਈ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ

ਇਹਨਾਂ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਟੂਡੀਓ ਲਈ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਸਕ੍ਰਿਪਟਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਲਿਖੇ। ਉਸਨੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਫ਼ਿਲਮ ਪੱਤਰਕਾਰੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ "ਕਿਚੜ," "ਨੌਕਰ," ਅਤੇ "ਬੇਗਮ" ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ, ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਲਿਖੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਫ਼ਿਲਮ "ਮਿਰਜ਼ਾ ਗ਼ਾਲਿਬ" ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਮੰਟੋ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਆਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਨਾਲ "ਬੰਜਾਰਾ" ਫ਼ਿਲਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਹਿ-ਲਿਖੀ। ਉਸਨੇ ਰਾਜਾ ਮਹਿਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ ਅਤੇ ਉਪੇਂਦਰਨਾਥ ਅਸ਼ਕ ਨਾਲ ਫ਼ਿਲਮ "ਆਥ ਦਿਨ" ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਫ਼ਿਲਮ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦਾ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ, ਸ਼ਿਆਮ, ਐਸ. ਮੁਖਰਜੀ, ਰਾਜਾ ਮਹਿਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ, ਕੇ. ਆਸਿਫ਼, ਰਫ਼ੀਕ ਗਜ਼ਨਵੀ, ਸ਼ਾਹਿਦ ਲਤੀਫ਼ ਅਤੇ ਬਾਬੂਰਾਓ ਪਟੇਲ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਦੋਸਤ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਆਗਾ ਹਸ਼ਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ, ਨੂਰ ਜਹਾਂ, ਨਸੀਮ ਬਾਨੋ, ਨਰਗਿਸ, ਸਿਤਾਰਾ ਦੇਵੀ, ਨਵਾਬ ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਸਮੇਤ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਕੈੱਚ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਕੈੱਚ "ਗੰਡਜੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ" ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹਨ।

ਮੰਟੋ ਭਾਰਤ ਛੱਡ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣਾ ਮੰਟੋ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਈ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਅਤੇ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਵਿੱਚ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸਫੀਆ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਵਸ ਗਏ। ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਿਉਂ ਗਿਆ? ਨਾਟਕ ਲੇਖਕ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਮੰਟੋ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਸਕੈੱਚ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪੂਰੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਿਉਂ ਗਿਆ।" ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਿਉਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ? ਕੀ ਮੈਂ ਡਰਪੋਕ ਹਾਂ? ਕੀ ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਂ? ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਤਾਂ ਜੋ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਮੰਟੋ ਹੋਵੇ ਜੋ ਉੱਥੇ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਲਤੀਆਂ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਧੁੰਦਲਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲਿਖ

ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਾਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਤਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸੋਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੂਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਮੰਟੋ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਲਾਹੌਰ ਹੋਵੇਗਾ।'

ਮੰਟੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਚਾਚਾ ਸੈਮ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਦਾ ਦਰਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ: "ਮੇਰਾ ਦੇਸ਼ ਕੱਟ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕੱਟ ਕੇ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਚਾਚਾਜਾਨ, ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਨੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਲੁਕਿਆ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ: ਜੇਕਰ ਪੰਛੀ ਦੇ ਖੰਭ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲੇਗੀ?" (ਪੰਨਾ 319, ਪਹਿਲਾ ਪੱਤਰ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ - ਦਸਤਾਵੇਜ਼ 4) ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ, ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਅਣਗਿਣਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਜੇ ਲੋੜ ਪਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਇਕੱਲੇ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ। ਉਸਨੇ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਭਰੇ ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ।

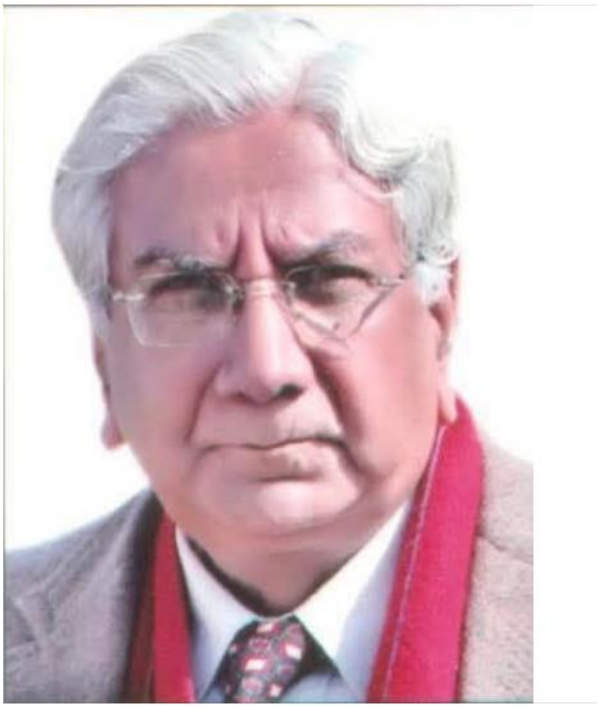
ਮੰਟੋ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਹਰ ਕੰਮ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਮੰਟੋ ਦੇ ਪੱਤਰ, ਜੋ ਉਸਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੈਰੀ ਟਰੂਮੈਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਈਜ਼ਨਹਾਵਰ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਸਨ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜੀਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਸਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਦੇ ਪੱਤਰ ਬਹੁਤ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ

ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਕਤੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਉਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਅੰਕਲ ਸੈਮ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਦੇਸ਼ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੀ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਦਸੰਬਰ 1951 ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 1954 ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਆਖਰੀ ਪੱਤਰ। ਕੁੱਲ ਨੌਂ ਪੱਤਰ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ। ਕਿੰਨੀ ਵਧੀਆ ਚਿੱਠੀ, ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤਸਵੀਰ ਹੈ! ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਤੰਗ ਸੋਚ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸ਼ਰਾਰਤੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਦੋਗਲੀ ਸੋਚ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਬੇਵਸੀ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਚਲਾਕੀਆਂ, ਦੁਸ਼ਟ ਮਨਜ਼ੂਰੀਆਂ। ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ ਨੂੰ ਸੱਤ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚਰਿੱਤਰ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅੱਜ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹੀ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਜੋ ਕਿਹਾ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ।

ਮੰਟੋ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦਾ ਹੈ। 15 ਮਾਰਚ, 1954 ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੀਜੇ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਸਮਝੌਤਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੀਜ਼ ਹੈ; ਇਸ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹੋ। ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਾਓ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਹਥਿਆਰ ਭੇਜੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਤੁਸੀਂ ਪਿਛਲੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਵਾਧੂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਹੁਣ ਵਿਹਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ।" ਮੰਟੋ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੰਗ ਸਿਰਫ਼ ਇਸਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਕਾਰੋਬਾਰ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਇੰਨਾ "ਦਿਆਲੂ" ਕਿਉਂ ਹੈ? ਮੰਟੋ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, "ਭਾਰਤ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਤਾਅਨੇ ਮਾਰੇ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ

ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘੀ ਚਿੰਤਤ ਹੋ।" ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਮੁੱਲਾ ਰੂਸੀ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਇਲਾਜ ਹੈ।"

ਮੰਟੋ ਨਿਡਰ ਅਤੇ ਬਾਗ਼ੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਝੂਠ ਅਤੇ ਪਖੰਡ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ ਸਿਰਫ਼ ਸੱਤ ਸਾਲ ਹੋਰ ਜੀਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। 18 ਜਨਵਰੀ, 1955 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੰਟੋ ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਫਿਲਮ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਟਕਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਸੱਤ ਦਹਾਕੇ ਬਾਅਦ ਵੀ, ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਨ। ਗੀਤਕਾਰ ਰਾਜਾ ਮਹਿਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਮੰਟੋ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ, "ਮੰਟੋ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਸਦੀ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਾਥ ਉਸਨੇ ਹਰ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ।" "ਉਸਨੇ ਜੋ ਵੀ ਕਿਹਾ, ਜੋ ਵੀ ਲਿਖਿਆ, ਉਹ ਅੰਤਿਮ ਅਤੇ ਅਟੱਲ ਸੀ।" ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ, ਜੋ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਬਰਕਰਾਰ ਰਿਹਾ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਬਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ, ਜੋ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, "ਇੱਥੇ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਪਿਆ ਹੈ।" ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਅਤੇ ਸੁਰਾਗ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਰੱਬ।

ਸ਼ਰਦ ਦੱਤ (ਜਨਮ 1946 - ਮੌਤ 12 ਫਰਵਰੀ 2023) - ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਲੇਖਕ, ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਡੀ.ਡੀ.ਜੀ. (DDG) - ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਰਸੀ ਮੌਕੇ।

ਸ਼੍ਰੀ ਸ਼ਰਦ ਦੱਤ ਚਾਰ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨਿਕ ਮੀਡੀਆ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਸਰਵੋਤਮ ਲੇਖਣੀ ਲਈ 'ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫਿਲਮ ਪੁਰਸਕਾਰ 2013' ਦੀ ਜਿਊਰੀ ਅਤੇ 'ਮੀਡੀਆ ਅਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ' (M&E) 'ਤੇ 8ਵੇਂ ਸਾਲਾਨਾ ਸੰਮੇਲਨ (2014) ਲਈ 'ਐਸੋਚੈਮ' (Assocham) ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ।

ਸ਼੍ਰੀ ਦੱਤ ਨੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਭਵਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਡਾਇਰੈਕਟੋਰੇਟ ਜਨਰਲ: ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ (2006-2007) ਵਿੱਚ 'ਅਫਸਰ ਆਨ ਸਪੈਸ਼ਲ ਡਿਊਟੀ' (OSD) ਵਜੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਇੱਕ ਮੰਟੋ ਸੀ

ਸ਼ਰਦ ਦੱਤ

786

ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ (ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ)

ਇੱਥੇ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਪਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਅਤੇ ਸੰਕੇਤ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ, ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ, ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਰੱਬ।

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ

18 ਜਨਵਰੀ, 1954

ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮਿਆਣੀ ਸਾਹਿਬ ਕਬਰਸਤਾਨ ਜਾਂਦੇ ਹੋ, ਜਾਂ ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਬਰ 'ਤੇ ਇਹ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਮਿਲੇਗਾ, ਜੋ ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਦੀ ਵੀ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਸ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਟੋਗ੍ਰਾਫ ਕਿਤਾਬ ਭੇਟ ਕੀਤੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਉਸੇ ਆਟੋਗ੍ਰਾਫ ਕਿਤਾਬ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਟੋ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਿਤਾਬ, "ਫੰਡੇਨ" ਦੇ ਫਲੈਪ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਮੰਟੋ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਠੀਕ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਟੋ ਦੇ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਹੁਣ, ਆਓ ਮੰਟੋ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ।

ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਕੰਮ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਉਸਦੇ ਰੇਡੀਓ ਡਰਾਮੇ, ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਸਭ ਕੁਝ ਰਹੱਸ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਨਾਮ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ, "ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮਰ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨਾ ਮਰ ਜਾਵੇ।" ਅਤੇ ਇਹੀ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਸੀ; ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਝਿਆ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਾਰੇ, ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ, ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਇੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵੀ, ਅੱਜ ਉਸਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬਚਪਨ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕੀ ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਰਾਹੀਂ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਅਪਰਾਧੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ, ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਮੰਟੋ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਪਨ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਤਾਂ ਦੇ ਸਾਰਸਵਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ, ਜੋ ਸਰਸਵਤ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਸਵਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਅਪਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰਸਵਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ "ਮੰਟੋ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਰਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਮੰਨਵਤੀ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਦੇ

ਪੁਰਖੇ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵਪਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕੀਤਾ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਸ਼ਮੀਨਾ ਸ਼ਾਲਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਇੰਨੀ ਵਧ ਗਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਖੇ ਵਪਾਰ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨੇ ਇੰਨਾ ਪੈਸਾ ਕਮਾਇਆ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਤੱਕੜੀ 'ਤੇ ਤੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵਿੱਚ, ਭਾਰ ਨੂੰ "ਮੰਤ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ "ਮੰਤ" ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਨੇ "ਮੰਟੋ" ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਵੀ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰ ਸਨ, ਉਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ।

ਮੰਟੋ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਗੁਲਾਮ ਹਸਨ ਖਵਾਜਾ ਸਾਹਿਬ, ਖਵਾਜਾ ਜਮਾਲੁਦੀਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਬੱਚੇ ਸਨ: ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਅੱਠ ਧੀਆਂ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਜਨਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ, ਸਰਦਾਰ ਬੇਗਮ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਭੈਣ, ਇਕਬਾਲ ਬੇਗਮ ਵੀ ਸੀ, ਜੋ ਮੰਟੋ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਸੌਤੇਲੇ ਭਰਾ, ਜੋ ਮੰਟੋ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਸਨ, ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਜਨਮ 11 ਮਈ, 1912 ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਮਰਾਲਾ ਦੇ ਪਾਪਦੌਦੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਬਾਦਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਗਲੀ ਕੁਚਾ ਵਕੀਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਚਪਨ ਉੱਥੇ ਹੀ ਬਿਤਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇੱਕ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਕੇਦਾਰ ਸ਼ਰਮਾ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੀ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਗੀਤਕਾਰ, ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਲੇਖਕ, ਨੇ ਮੰਟੋ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਸਹਿਪਾਠੀ ਸਨ ਅਤੇ ਕਲਾਸ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਮਿਡਲ ਅਤੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸ਼ਰੀਫਪੁਰਾ ਮੁਸਲਿਮ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ। ਮੰਟੋ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਪਾਠਕ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ

ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਤੀਰਥ ਰਾਮ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਉਧਾਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਸਕੂਲ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਦਸਵੀਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਤੀਜੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਤੀਜੀ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਉਰਦੂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਮੰਟੋ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਹਿਪਾਠੀ, ਅਬੂ ਸਈਦ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਐਫਏ ਵਿੱਚ ਦੋ ਵਾਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਮਜਾਜ਼, ਜਜ਼ਬੀ, ਜਾਨ ਨਿਸਾਰ ਅਖਤਰ, ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਿਦ ਲਤੀਫ਼ ਇੱਥੇ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਵੀ ਘਰ ਵਰਗਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉੱਥੇ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਦਮ ਘੁੱਟਣ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਉਸਦੀ ਸਿਹਤ 'ਤੇ ਵੀ ਅਸਰ ਪਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੀ ਸਿਹਤ ਲਗਾਤਾਰ ਵਿਗੜਦੀ ਗਈ, ਉਹ ਟੈਸਟਾਂ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ। ਐਕਸ-ਰੇ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਟੀ.ਬੀ. ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹੈ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਸਟੇਸ਼ਨ ਜਾਣ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਟੀਬੀ ਤੋਂ ਪੀੜਤ, ਮੰਟੋ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਸਪਾਸ, ਮੰਟੋ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ, ਇਕਬਾਲ ਬੇਗਮ, ਜਿਸਦਾ ਵਿਆਹ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇਲਾਜ ਲਈ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਟੋਟ ਦੇ ਇੱਕ ਸੈਨੇਟੋਰੀਅਮ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ।

ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਮੂਲ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, "ਮੈਂ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਮੂਲ ਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਹਾਂ।"

ਇਹ ਵਿਡੰਬਨਾ ਸੀ ਕਿ ਮੰਟੋ, ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਮੂਲ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਸੀ, ਕਦੇ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਯਾਤਰਾ ਸਿਰਫ ਬਟੋਟ 'ਤੇ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋਈ। ਟੀਬੀ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਉੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਉਸਨੂੰ ਬੇਗੂ ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਸਨੇ ਉਸੇ ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ "ਪੰਚ ਦਿਨ" ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਲਿਖੀ। ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਗੁਲਾਮ ਹਸਨ, ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਵਾਦੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਮੰਟੋ ਦਾ ਬਚਪਨ ਸਖ਼ਤ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਬੀਤਿਆ। ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਮ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਇਸ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਗਾਵਤ ਅਤੇ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਸੀ। ਇਸਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪਿਆਰ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, "ਆਤਿਸ਼ਪਰੇ", ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤਾ, "ਇਨ ਦ ਨੇਮ ਆਫ਼ ਦ ਲੇਟ ਫਾਦਰ"। ਉਸਦੀ ਮਾਂ, ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦੀ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸੀ, ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਨੂੰ ਭੁੱਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੰਟੋ ਆਪਣੇ ਮਤਰੇਏ ਭਰਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਲੂਕ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਿਆ, ਜਿਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਸਦੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਨ।

ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਸੀ। ਦੋ ਵਾਰ ਐਫ.ਏ. ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਘੱਟ ਗਈ ਸੀ। ਜੂਏ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਭਟਕਣ ਦੌਰਾਨ, ਉਹ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਘੰਟੇ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠ ਬੈਠਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਬਣਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਸੀ

ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਮੂਰਤੀ ਵੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਦੌਰਾਨ, ਮੰਟੋ ਆਪਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਮਾਂ ਹਸਨ ਅੱਬਾਸ ਅਤੇ ਅਬੂ ਸਈਦ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਤਿੱਕੜੀ ਚਾਟ ਖਾਣ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇਖਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸੀ। ਤਿੰਨੋਂ ਸੁਆਦ ਨਾਲ ਚਾਟ ਖਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਫਿਲਮਾਂ ਦੇਖਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਨਪਸੰਦ ਫਿਲਮ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਵੀ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਫਿਲਮਾਂ ਲਈ ਉਸਦਾ ਜਨੂੰਨ ਉਸਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਮੰਟੋ, ਹਸਨ ਅੱਬਾਸ ਅਤੇ ਅਬੂ ਸਈਦ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਮੰਟੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀਆਂ 'ਤੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਘੰਟਿਆਂਬੱਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁੱਸਾ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਉਬਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। (ਮੰਟੋ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ, "ਤਮਾਸ਼ਾ," ਇਹਨਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ।)

ਮੰਟੋ ਵੀ ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਜੂਏ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇੱਕ ਰਈਸ ਦੇ ਵਿਗੜੇ ਹੋਏ ਪੁੱਤਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਕਟੜਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚ ਦੀਨੂ ਅਤੇ ਫਜ਼ਲੂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜੂਏ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਜੂਏ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਸਿੱਖ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਫਲੈਸ਼ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ। ਜੂਏ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਜੂਆ ਖੇਡਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਜੂਏ ਦੇ ਅੱਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਕਈ ਵਾਰ, ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਰਥਹੀਣ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਫੁੱਟ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਬਦੁਲ ਬਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਮੰਟੋ ਲਈ ਇੱਕ ਤੋਹਫ਼ਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦਿਸ਼ਾ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਬਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ: "ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਬਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵੱਲ ਲੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ-

ਹੌਲੀ ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ। ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਤੀਰਥ ਰਾਮ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰੀ ਦੇ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ, ਬਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ, ਮੈਂ ਆਸਕਰ ਵਾਈਲਡ ਅਤੇ ਵਿਕਟਰ ਹਿਊਗੋ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਵਿਕਟਰ ਹਿਊਗੋ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਸੀਹਤ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।" ਅੱਜ ਮੈਂ ਜੋ ਹਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਕਾਰ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਬਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਨਾ ਬਿਤਾਏ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਰਸਤਾ ਅਪਣਾਇਆ ਹੁੰਦਾ। (ਅਖਤਰ ਸ਼ਿਰਾਨੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਭਾਗ 5, ਪੰਨਾ 30)

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ, ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਬਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਸਿਖਾਈਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੂਸੀ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਸਕਰ ਵਾਈਲਡ, ਗੋਰਕੀ ਅਤੇ ਵਿਕਟਰ ਹਿਊਗੋ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੂਸੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਦਾ ਇੱਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ "ਰੂਸੀ ਕਹਾਣੀਆਂ" ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਬਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ "ਮਸਾਵਤ" ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਅਖ਼ਬਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਫਿਲਮੀ ਕਾਲਮ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। "ਮਸਾਵਤ" ਬੰਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਬਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਛੱਡ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਚਲੇ ਗਏ, ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਲਿਖਣ ਦਾ ਆਦੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ, ਬਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹਫਤਾਵਾਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰ, "ਖਲਕ" ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਇਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ, "ਤਮਾਸ਼ਾ" ਛਪੀ। ਲਗਭਗ ਉਸੇ ਸਮੇਂ, ਉਸਨੇ "ਆਲਮਗੀਰ" ਅਤੇ "ਹੁਮਾਯੂੰ" ਵਰਗੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਉਸਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਵਿੱਤੀ

ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਉਸਦੀ ਸਿਹਤ ਵੀ ਵਿਗੜਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਾਂਚ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਟੀਬੀ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਪਹਾੜੀ ਖੇਤਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਵਾਰ, ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਬਟੋਟ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਉੱਥੇ ਰਿਹਾ, "ਚੁਗੜ," "ਸ਼ਰਤ ਕਾ ਮੌਸਮ," "ਲਲਤੈਨ," ਅਤੇ "ਏਕ ਖਤ" ਵਰਗੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ।

ਬਟੋਟ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ, ਨਜ਼ੀਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ, ਉਸਨੇ 1935 ਵਿੱਚ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਹਫਤਾਵਾਰੀ "ਮੁਸਾਵਵੀਰ" ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੂੰ ਚਾਲੀ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾਵਾਰ ਤਨਖਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ "ਮੁਸਾਵਵੀਰ" ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ, ਜਿਸਦੇ ਲਈ ਉਸਦੀ ਤਨਖਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਰੁਪਏ ਕੱਟੇ ਗਏ। ਜਲਦੀ ਹੀ, ਇੱਕ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ, ਉਹ ਬਾਈਕੁਲਾ ਵਿੱਚ ਨੌਂ ਰੁਪਏ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਦਿਨ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਬਾਈਕੁਲਾ ਅਤੇ ਨਾਗਪਾੜਾ, ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬੀਤਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਯਹੂਦੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ: ਘੋੜਾ-ਗੱਡੀ ਚਾਲਕ, ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਠੱਗ, ਦੋਵੇਂ ਚਲਾਕ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਲੱਭੇ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਉਸਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਵਧਦੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਬੰਬਈ ਸ਼ਹਿਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਿਆ। ਭਰਮ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਰੁੱਝ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, "ਮੈਂ ਇੱਕ ਤੁਰਦਾ ਬੰਬਈ ਹਾਂ।" ਉਸਨੇ ਇਹ ਵਾਕੰਸ਼ 28 ਅਕਤੂਬਰ, 1951 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੰਬਈ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੇ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੀ।

ਮੁਸੱਵਵੀਰ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨਾਲ, ਉਸਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਯੁੱਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਮੈਂ ਹੁਣ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਦੌਰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ। ਮੈਂ ਮੌਲਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।" (ਅਖ਼ਤਰ ਸ਼ੀਰਾਨੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਭਾਗ 5, ਪੰਨਾ 35) ਮੰਟੋ 1935 ਤੋਂ 1948 ਤੱਕ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ, ਅਤੇ 1948 ਵਿੱਚ, ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਲਗਭਗ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਉਸਨੇ 79 ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸਾਲ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚਕਾਰ, ਉਸਨੇ ਅਲੀਪੁਰ ਰੋਡ 'ਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ, ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਡੇਢ ਸਾਲ ਬਿਤਾਏ। ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਜਨੂੰਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਜ਼ੀਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਇਸ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਉਹ ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਮੂਵੀਟੋਨ ਦੇ ਮਾਲਕ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਅਰਦੇਸ਼ੀਰ ਈਰਾਨੀ (ਜਿਸਨੇ ਪਹਿਲੀ ਬੋਲਦੀ ਫਿਲਮ "ਆਲਮ ਆਰਾ" ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਸੀ) ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਈ। ਮੰਟੋ ਇਕਲੌਤਾ ਉਰਦੂ ਲੇਖਕ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਫਿਲਮੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ 'ਤੇ ਸਕੈਚ ਲਿਖੇ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਦੋਂ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਫਿਲਮ ਫਲਾਪ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਨਜ਼ੀਰ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ ਫਿਲਮਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੌ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖਾਹ 'ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਦਿਵਾਈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਰਦੇਸ਼ੀਰ ਈਰਾਨੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਅੱਸੀ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖਾਹ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਲਿਆਂਦਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੰਟੋ ਇੰਪੀਰੀਅਲ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਉਸਨੇ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰੰਗੀਨ ਫਿਲਮ, "ਕਿਸਾਨ ਕੰਨਿਆ" ਲਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਲਿਖੇ। 1938 ਵਿੱਚ, ਉਹ ਸਰੋਜ ਮੂਵੀਟੋਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ 1941 ਤੱਕ ਉੱਥੇ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵੀ, ਮੰਟੋ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰੁਕੀ ਨਹੀਂ। ਉਸਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਫਿਲਮ ਜਗਤ ਦਾ ਗਲੈਮਰ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਦੂਰ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਫਿਲਮ ਜਗਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਉਸਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਸਨ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਉੱਥੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਸਨੇ ਬਚਣ ਲਈ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀਆਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਸਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਅਦਾਕਾਰ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵਧਦੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸੰਵਾਦ ਅਤੇ ਸਕ੍ਰੀਨਪਲੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਮਿਲਣ ਲੱਗਾ। ਸਰੋਜ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀ ਹੁਣ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸਿਨੇਟੋਨ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਸੇਠ ਨਾਨੂਭਾਈ ਦੇਸਾਈ ਲਈ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ, "ਮਿੱਟ" ਲਿਖੀ। ਉਸਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਫਿਲਮ ਬਣੇਗੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਨਾਨੂਭਾਈ ਦੇਸਾਈ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦਾਦਾ ਗੁੰਜਲ ਨੂੰ ਇਸਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਫਿਲਮ ਰਿਲੀਜ਼ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਫਲ ਰਹੀ।

ਇਸ ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ੀਰ, ਇੱਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਫਿਲਮ "ਮਿੱਟ" ਨੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਨਜ਼ੀਰ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ। ਫਿਰ, 1941 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅਲੀਪੁਰ ਰੋਡ 'ਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਵਿੱਚ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਸਾਹਿਤਕ ਹਸਤੀਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਬੁਖਾਰੀ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਦਾ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਦਬਦਬਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਨੂੰ ਬੀਬੀਸੀ, ਜਾਂ ਬੁਖਾਰੀ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੰਟੋ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਏ.ਏ. ਅਡਵਾਨੀ ਦਿੱਲੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਨ। ਦੁਪਹਿਰ ਮੀਮ ਰਸ਼ੀਦ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਿੰਗ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਨ, ਰਾਜਾ ਮਹਿਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਅਤੇ ਹਰਿੰਦਰਨਾਥ ਚਟੋਪਾਧਿਆਏ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਸਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਇੱਕ ਨਾਟਕ

ਨਿਰਮਾਤਾ ਸਨ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਦਾ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਆਉਣਾ ਕੇਕ 'ਤੇ ਆਈਸਿੰਗ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਉਪੇਂਦਰਨਾਥ ਅਸ਼ਕ ਨੇ ਵੀ ਇੱਕ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਨਾਟਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਮੰਟੋ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਉਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਉਸਨੇ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 100 ਰੇਡੀਓ ਡਰਾਮੇ ਲਿਖੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ "ਜੇਬਕਤਰਾ", "ਤਮਾਸ਼ਾ", "ਉਲਝਨ", ਅਤੇ "ਰਣਧੀਰ ਪਹਿਲਵਾਨ" ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ (ਫਿਲਮ ਦੇ ਪਾਤਰ ਅਦਾਕਾਰ ਰਣਧੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵੀ ਸਨ)। (ਜੋ ਏ ਸੈਕਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸੀ) ਅਤੇ 'ਜਰਨਲਿਸਟ' ਵਰਗੇ ਉੱਚ-ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਉਸਨੇ 'ਜਨਾਜ਼ਾ' ਅਤੇ 'ਆਓ' ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾਯੋਗ ਰੇਡੀਓ ਸੀਰੀਅਲ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕਰੀਅਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਦੋਸਤਾਂ, ਆਲੋਚਕਾਂ, ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਿੰਦੀ ਲੇਖਕ ਉਪੇਂਦਰਨਾਥ ਅਸ਼ਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਡਰਾਮਾ ਵਿਭਾਗ ਅਤੇ 'ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ' ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਨੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ, ਲੰਮੀ ਯਾਦਾਂ, 'ਮੰਟੋ ਮੇਰਾ ਦੁਸ਼ਮਣ' ਲਿਖੀ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਰਸਾਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੇ: ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ 'ਲਿਸਨਰ', ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ 'ਆਵਾਜ਼', ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ 'ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ'। ਮੰਟੋ ਇਹਨਾਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕਵਰਾਂ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਨਾਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰੇਜ਼ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਫੋਟੋ ਕਵਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। "ਲਿਸਨੇਰ" ਦੇ 1943 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦਾ ਨਾਟਕ "ਉਲਝਾਂ" ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੰਟੋ ਦੀ ਫੋਟੋ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਛਪੀ ਸੀ, ਕਵਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੰਟੋ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ "ਜਰਨਲਿਸਟ" ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਨਿਰਮਾਤਾ ਨੇ ਕੁਝ ਸੰਵਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲਾਅ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ

ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮਾਮਲਾ ਵਧ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦੇਣਗੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ੀਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਫਿਲਮ "ਖਾਨਦਾਨ" ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸ਼ੌਕਤ ਹੁਸੈਨ ਰਿਜ਼ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ। ਮੰਟੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਮੋਹ ਭੰਗ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬੰਬਈ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ, 7 ਅਗਸਤ, 1942 ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ। ਨਜ਼ੀਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਨੇ ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਸ਼ੌਕਤ ਹੁਸੈਨ ਰਿਜ਼ਵੀ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁਸੱਵਵੀਰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਸ਼ੌਕਤ ਹੁਸੈਨ ਰਿਜ਼ਵੀ ਲਈ ਫਿਲਮ "ਨੌਕਰ" ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਸਕ੍ਰੀਨਪਲੇ ਲਿਖਿਆ, ਪਰ ਮੰਟੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਚੱਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੰਬਈ ਟਾਕੀਜ਼ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਮ ਸੀ। ਇਸ ਬੈਨਰ ਨੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ "ਅਛੂਤ ਕੰਨਿਆ," "ਝੂਲਾ," "ਬੰਧਨ," ਅਤੇ "ਕੰਗਨ" ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਦੇਵਿਕਾ ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਲੀਲਾ ਚਿਟਨਿਸ ਨਾਲ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਜੋੜੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫਿਲਮ ਸੀ। "ਕਿਸਮਤ" ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਿਕਾਰਡ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਬੰਬਈ ਟਾਕੀਜ਼ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਹਿਮਾਂਸੂ ਰਾਏ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸ਼ਸ਼ਾਧਰ ਮੁਖਰਜੀ ਅਤੇ ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਚੁੰਨੀਲਾਲ ਵਿੱਚ ਦੇਵਿਕਾ ਰਾਣੀ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਧਦੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਇੰਨਾ ਤੀਬਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬੰਬਈ ਟਾਕੀਜ਼ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸੰਸਥਾ ਬਣਾਈ। ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ, ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਸ਼ਾਧਰ ਮੁਖਰਜੀ ਦਾ ਜੀਜਾ ਸੀ, ਕਵੀ ਪ੍ਰਦੀਪ, ਗਿਆਨ ਮੁਖਰਜੀ ਅਤੇ ਸਾਵਕ ਵਾਚਾ ਦੇ ਨਾਲ ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ।

ਨਜ਼ੀਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਨੇ ਸ਼ੌਕਤ ਰਿਜ਼ਵੀ ਰਾਹੀਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ, ਫਿਲਮ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਬਦਲਾਅ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਫਿਲਮ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਬਦਲਾਅ ਆਏ ਸਨ। ਬਾਬੂਰਾਓ ਪਟੇਲ ਦੀ 'ਫਿਲਮ ਇੰਡੀਆ' ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਬਾਬੂਰਾਓ ਪਟੇਲ ਨਾਲ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਡਰਾਫਟ 'ਕਾਰਵਾਨ' ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਉਰਦੂ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਸ਼ਾਹਿਦ ਲਤੀਫ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਾਹਿਦ ਲਤੀਫ ਦੇ ਸੁਝਾਅ 'ਤੇ, ਮੰਟੋ ਵੀ ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਲਈ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਫਿਲਮ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਕਰੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਾ ਨਾਮ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਇੱਕ ਫਿਲਮ "ਆਥ ਦਿਨ" ਸੀ। "ਚਲ ਚਲ ਰੇ ਨੌਜਵਾਨ" ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਚੁੰਨੀਲਾਲ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਫਿਲਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਇਸਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਸਕ੍ਰੀਨ ਨਾਮ ਡੀ.ਆਰ. ਪਾਈ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਕ੍ਰਿਪਾਰਾਮ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ, ਜੋ ਇੱਕ ਪਾਗਲ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਸਿਪਾਹੀ ਸੀ। ਉਪੇਂਦਰਨਾਥ ਅਸ਼ਕ (ਜੋ ਮੰਟੋ ਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ) ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਮੇਹਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ ਨੇ ਵੀ ਛੋਟੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਪੁਣੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ੈੱਡ.ਏ. ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਜੋਸ਼ ਮਲੀਹਾਬਾਦੀ, ਸਾਗਰ ਨਿਜ਼ਾਮੀ, ਜਾਨ ਨਿਸਾਰ ਅਖਤਰ ਅਤੇ ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹੀ ਉਹ ਥਾਂ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੰਟੋ ਸ਼ਿਆਮ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਫਿਲਮ ਫੂਲ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕੇ. ਆਸਿਫ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1944 ਵਿੱਚ ਕਮਾਲ ਅਮਰੋਹੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਮੁਗਲ-ਏ-ਆਜ਼ਮ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਨੇ ਸੰਵਾਦ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਚੰਦਰਮੋਹਨ, ਵੀਨਾ ਅਤੇ ਸਪਰੂ ਨੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅਕਬਰ, ਅਨਾਰਕਲੀ ਅਤੇ ਸਲੀਮ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ। ਅਨਿਲ ਬਿਸਵਾਸ ਨੇ ਫਿਲਮ ਲਈ ਸੰਗੀਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਫਿਲਮ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ, ਹਕੀਮ

ਸ਼ਿਰਾਜ਼ ਅਲੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਕੇ. ਆਸਿਫ਼ ਨੂੰ ਫਿਲਮ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਰੋਕਣਾ ਪਿਆ। ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ਸ਼ਧਰ ਮੁਖਰਜੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਉਦਾਸੀ 'ਤੇ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਮੁਖਰਜੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਦੇਵਿਕਾ ਰਾਣੀ ਨੇ ਰੂਸੀ ਕਲਾਕਾਰ ਨਿਕੋਲਸ ਰੋਇਰਿਚ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਇੰਡਸਟਰੀ ਤੋਂ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈ ਲਿਆ। ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼ ਇੱਕ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਸਾਵਕ ਵਾਚਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਦਾ ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼ ਨਾਲ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਲਗਾਵ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਮੰਟੋ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ। ਸ਼ਾਹਿਦ ਲਤੀਫ਼ ਅਤੇ ਕਮਾਲ ਅਮਰੋਹੀ ਵੀ ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ।

ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਟੋ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਬੰਬੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਵੰਡ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਉਸਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਇਹ ਕਿਸਦਾ ਖ਼ੂਨ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੰਨੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਵਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਉਹ ਹੱਡੀਆਂ ਕਿੱਥੇ ਸਾੜੀਆਂ ਜਾਂ ਦੱਬੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਜਿੱਥੋਂ ਧਰਮ ਦੇ ਗਿਰਝਾਂ ਅਤੇ ਗਿਰਝਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਤੋੜ ਕੇ ਖਾ ਲਿਆ ਹੈ?" ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, "ਸਹਾਏ" ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਕਦਮ ਹਿੱਲ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਨੇ "ਸਿਆਹ ਹਾਸ਼ੀਏ" ਵਿੱਚ ਦਿਲ ਤੋੜਨ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ। ਮੰਟੋ ਜਨਵਰੀ 1948 ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਪਰਵਾਸ ਪਿੱਛੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ "ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼" ਨੇ ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਦੀ ਕਹਾਣੀ "ਜ਼ਿੱਦੀ" ਅਤੇ ਕਮਾਲ ਅਮਰੋਹੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ "ਮਹਿਲ" 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਇਸਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਦੂਜੀ ਕਹਾਣੀ ਮੰਟੋ ਦੀ ਖੁਦ ਹੈ: “ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼ ਵਿਖੇ ਨਜ਼ੀਰ ਅਜਮੇਰੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ (ਜਿਸਨੂੰ 'ਮਜਬੂਰ' ਵਜੋਂ ਫਿਲਮਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ) ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਦਲਾਅ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਨਜ਼ੀਰ ਅਜਮੇਰੀ

ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਵਾਚਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਜ਼ਿੱਦੀ ਹੈ...' ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਮੰਟੋ ਭਾਈ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ... ਕਾਰ ਰੋਕੋ। ਸਾਈਡ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਜਾਓ।' ਅਤੇ ਮੈਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਸਾਈਡ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ...'" (ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਭਾਗ 5, ਪੰਨਾ 187)

ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਸਤਹੀ ਗੱਲਾਂ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਖੈਰ, ਮੰਟੋ ਕਰਾਚੀ ਰਾਹੀਂ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ, ਸਫੀਆ ਅਤੇ ਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਦਾ ਮਨ ਵੰਡ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਿਹਾ। ਦਰਅਸਲ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਉਸਦੇ ਆਖਰੀ ਸੱਤ ਸਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਦੁਖਦਾਈ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੰਟੋ, ਜਿਸਨੇ "ਆਪਣੀ ਨਗਰੀਆ", "ਚਲ ਚਲ ਰੇ ਨੌਜਵਾਨ" ਅਤੇ "ਆਠ ਦਿਨ" ਵਰਗੀਆਂ ਕਈ ਸਫਲ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਲਿਖੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਉਸਦੇ ਇੱਕ ਵੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਾਲ ਸਨ। 1948 ਤੋਂ 1955 ਤੱਕ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸੌ ਸੱਠ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਨਵੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀਆਂ।

ਮੰਟੋ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਲਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਵਿੱਤੀ ਤੰਗੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਸਨੇ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਲਈ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਲਿਖਿਆ। ਚਾਹੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਚਾਹ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ

ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, "ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਕ ਲਿਖੋ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿਆਂਗਾ।" ਕਹਾਣੀ "ਆਂਖੇਂ" ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਕਵੀ ਫਰਹਾਦ ਜ਼ੈਦੀ ਨੇ ਵਾਕ ਲਿਖਿਆ, "ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸਨ।" ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਸ ਵਾਕ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ "ਆਂਖੇਂ" ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ। ਉਸਨੇ ਤੀਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇੱਕ ਵਾਰ, ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ 15 ਸਰਕੂਲਰ ਰੋਡ 'ਤੇ "ਨਯਾ ਇਦਾਰਾ" ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ! ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਦਿੱਤੇ ਵਾਕ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹੋ!" "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹੋ?"

ਮੰਟੋ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੋ।"

ਅਤੇ ਉਸਨੇ "ਕੀ ਮੰਝਦਾਰ" ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ। ਆਪਣੇ ਰੇਡੀਓ ਦੌਰੇ ਦੌਰਾਨ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਵਿੱਚ ਲੋਡ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ, "ਮੈਂ ਅੱਜ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕਿਸ 'ਤੇ ਲਿਖਾਂ?" ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦੇ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, "ਰਣਧੀਰ (ਇੱਕ ਫ਼ਿਲਮੀ ਪਾਤਰ ਅਦਾਕਾਰ, ਫਿਰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਇੱਕ ਡਰਾਮਾ ਕਲਾਕਾਰ) 'ਤੇ," ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੇ "ਰਣਧੀਰ ਪਹਿਲਵਾਨ" ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਰੇਡੀਓ ਡਰਾਮਾ ਲਿਖਿਆ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੰਟੋ ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਿਹਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਹਰ ਕਹਾਣੀ, ਸਕੈਚ, ਪੱਤਰ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਾਹਿਤਕ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਬਿਨਾਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਉਸਦੀ ਸਾਖ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਘੜਾਈ ਗਈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਹੰਗਾਮਾ, ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਦੀ ਛਵੀ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਛਵੀ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਪੰਜ ਵਾਰ ਅਦਾਲਤ ਜਾਣਾ ਪਿਆ।

ਮੰਟੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਾਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾਇਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਪੰਜਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਉਹ ਹਨ 'ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ', 'ਧਿਆਨ', 'ਭੂ', 'ਠੰਢਾ ਮੀਟ', ਅਤੇ 'ਉੱਪਰ, ਨੀਚੇ ਔਰ ਦਰਮੀਆਂ'। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 'ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ' ਲਈ, ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਪਈ। 'ਧਿਆਨ' ਅਤੇ 'ਭੂ' ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਪਰ 'ਠੰਢਾ ਮੀਟ' ਦਾ ਕੇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਿੱਤ ਗਿਆ। ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੁਕੱਦਮਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਦਾਲਤ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਅਪਮਾਨ ਨੂੰ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਨਾ ਕਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਨਾਮਕ ਜਗ੍ਹਾ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਪਵੇ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਅਜੀਬ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ।"

ਮੰਟੋ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਰਾਚੀ ਵਿੱਚ "ਉੱਪਰ, ਨੀਚੇ ਔਰ ਦਰਮੀਆਂ" ਲਈ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਿਛੋਕੜ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਰਾਚੀ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ, "ਪਯਾਮ-ਏ-ਮਸ਼ਰੀਕ" ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ "ਅਹਿਸਾਨ" ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਇਹ ਕਰਾਚੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ, ਮੰਟੋ ਵਿਰੁੱਧ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਕਰਾਚੀ ਵਿੱਚ ਜੱਜ ਮਹਿਦੀ ਅਲੀ ਸਿੱਦੀਕੀ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ 'ਤੇ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਉੱਪਰ, ਹੇਠਾਂ' ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਇਹ ਕਿਸਦਾ ਖ਼ੂਨ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੰਨੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਵਹਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਉਹ ਹੱਡੀਆਂ ਕਿੱਥੇ ਸਾੜੀਆਂ ਜਾਂ ਦੱਬੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਜਿੱਥੋਂ ਧਰਮ ਦੇ ਗਿਰਝਾਂ ਅਤੇ ਗਿਰਝਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਤੋੜ ਕੇ ਖਾ ਲਿਆ ਹੈ?" ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, "ਸਹਾਏ" ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਕਦਮ ਹਿੱਲ ਗਏ ਸਨ। ਉਸਨੇ "ਸਿਆਹ ਹਾਸ਼ੀਏ" ਵਿੱਚ ਦਿਲ ਤੋੜਨ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ

ਵੰਡ ਦੀ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ। ਮੰਟੋ ਜਨਵਰੀ 1948 ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਪਰਵਾਸ ਪਿੱਛੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ "ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼" ਨੇ ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਦੀ ਕਹਾਣੀ "ਜ਼ਿੱਦੀ" ਅਤੇ ਕਮਾਲ ਅਮਰੋਹੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ "ਮਹਿਲ" 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਇਸਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਦੂਜੀ ਕਹਾਣੀ ਮੰਟੋ ਦੀ ਖੁਦ ਹੈ: “ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼ ਵਿਖੇ ਨਜ਼ੀਰ ਅਜਮੇਰੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ (ਜਿਸਨੂੰ 'ਮਜਬੂਰ' ਵਜੋਂ ਫਿਲਮਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ) ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਦਲਾਅ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਨਜ਼ੀਰ ਅਜਮੇਰੀ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਅਤੇ ਵਾਚਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਜ਼ਿੱਦੀ ਹੈ...' ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੋਚਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਮੰਟੋ ਭਾਈ! ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ... ਕਾਰ ਰੋਕੋ। ਸਾਈਡ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਜਾਓ।' ਅਤੇ ਮੈਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਸਾਈਡ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ...'” (ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਭਾਗ 5, ਪੰਨਾ 187)

ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਸਤਹੀ ਗੱਲਾਂ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਖੈਰ, ਮੰਟੋ ਕਰਾਚੀ ਰਾਹੀਂ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ, ਸਫੀਆ ਅਤੇ ਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਦਾ ਮਨ ਵੰਡ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਿਹਾ। ਦਰਅਸਲ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਉਸਦੇ ਆਖਰੀ ਸੱਤ ਸਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਦੁਖਦਾਈ ਸਨ। ਲਾਹੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੰਟੋ, ਜਿਸਨੇ "ਆਪਣੀ ਨਗਰੀਆ", "ਚਲ ਚਲ ਰੇ ਨੌਜਵਾਨ" ਅਤੇ "ਆਠ ਦਿਨ" ਵਰਗੀਆਂ ਕਈ ਸਫਲ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਲਿਖੇ ਸਨ, ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਉਸਦੇ ਇੱਕ ਵੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹ

ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਾਲ ਸਨ। 1948 ਤੋਂ 1955 ਤੱਕ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸੌ ਸੱਠ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਨਵੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀਆਂ।

ਮੰਟੋ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਲਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਵਿੱਤੀ ਤੰਗੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਉਸਨੇ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਲਈ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਲਿਖਿਆ। ਚਾਹੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਚਾਹ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, "ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਕ ਲਿਖੋ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿਆਂਗਾ।" ਕਹਾਣੀ "ਆਂਖੇਂ" ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਕਵੀ ਫਰਹਾਦ ਜ਼ੈਦੀ ਨੇ ਵਾਕ ਲਿਖਿਆ, "ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸਨ।" ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਸ ਵਾਕ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ "ਆਂਖੇਂ" ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ। ਉਸਨੇ ਤੀਹ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇੱਕ ਵਾਰ, ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ 15 ਸਰਕੂਲਰ ਰੋਡ 'ਤੇ "ਨਯਾ ਇਦਾਰਾ" ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ! ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਦਿੱਤੇ ਵਾਕ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹੋ!" "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹੋ?"

ਮੰਟੋ ਨੇ ਸਿੱਧਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੋ।"

ਅਤੇ ਉਸਨੇ "ਕੀ ਮੰਝਦਾਰ" ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ। ਆਪਣੇ ਰੇਡੀਓ ਦੌਰੇ ਦੌਰਾਨ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਵਿੱਚ ਲੋਡ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੁੱਛਦਾ ਸੀ, "ਮੈਂ ਅੱਜ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕਿਸ 'ਤੇ ਲਿਖਾਂ?" ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਦੇ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, "ਰਣਧੀਰ (ਇੱਕ ਫ਼ਿਲਮੀ ਪਾਤਰ ਅਦਾਕਾਰ, ਫਿਰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਇੱਕ ਡਰਾਮਾ ਕਲਾਕਾਰ) 'ਤੇ," ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੇ "ਰਣਧੀਰ ਪਹਿਲਵਾਨ" ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਰੇਡੀਓ ਡਰਾਮਾ ਲਿਖਿਆ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮੰਟੋ ਜਿਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਿਹਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਹਰ ਕਹਾਣੀ, ਸਕੈਚ, ਪੱਤਰ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਾਹਿਤਕ ਘਟਨਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ

ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਬਿਨਾਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਉਸਦੀ ਸਾਖ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਘੜਾਈ ਗਈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੇ ਹੰਗਾਮਾ, ਬਹਿਸ ਅਤੇ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਦੀ ਛਵੀ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਛਵੀ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇੰਨੇ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਪੰਜ ਵਾਰ ਅਦਾਲਤ ਜਾਣਾ ਪਿਆ।

ਮੰਟੋ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਾਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾਇਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਪੰਜਵਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦੱਸਾਂਗਾ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਚਾਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਉਹ ਹਨ 'ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ', 'ਧਿਆਨ', 'ਭੂ', 'ਠੰਢਾ ਮੀਟ', ਅਤੇ 'ਉੱਪਰ, ਨੀਚੇ ਔਰ ਦਰਮੀਆਂ'। ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 'ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ' ਲਈ, ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਪਈ। 'ਧਿਆਨ' ਅਤੇ 'ਭੂ' ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਪਰ 'ਠੰਢਾ ਮੀਟ' ਦਾ ਕੇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਿੱਤ ਗਿਆ। ਇਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੁਕੱਦਮਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅਦਾਲਤ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਅਪਮਾਨ ਨੂੰ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਨਾ ਕਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਨਾਮਕ ਜਗ੍ਹਾ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਪਵੇ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਅਜੀਬ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ।"

ਮੰਟੋ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕਰਾਚੀ ਵਿੱਚ "ਉੱਪਰ, ਨੀਚੇ ਔਰ ਦਰਮੀਆਂ" ਲਈ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਿਛੋਕੜ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਰਾਚੀ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ, "ਪਯਾਮ-ਏ-ਮਸ਼ਰੀਕ" ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ "ਅਹਿਸਾਨ" ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਇਹ ਕਰਾਚੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ, ਮੰਟੋ ਵਿਰੁੱਧ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਕਰਾਚੀ ਵਿੱਚ ਜੱਜ ਮਹਿਦੀ ਅਲੀ ਸਿੱਦੀਕੀ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ 'ਤੇ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ,

"ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਉੱਪਰ, ਹੇਠਾਂ' "ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ 'ਸਜ਼ਾ' ਲਿਖੀ ਹੈ।" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਅਦਾਲਤ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ।

ਜੱਜ ਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਉੱਪਰ-ਨੀਚੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅੱਜ ਕਿਹੜੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਹੈ?"

ਇਹ 25 ਤਰੀਕ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਤਾਰੀਖ਼ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਪੱਚੀ ਰੁਪਏ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੇਸ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਸ਼ਾਮ, ਮੰਟੋ ਜੱਜ ਮਹਿਦੀ ਅਲੀ ਸਿੱਦੀਕੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅਸ਼ਲੀਲ ਮੰਨਦੇ ਹੋ?"

ਜੱਜ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ (ਬਲਰਾਜ ਮੇਨਰਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਦ ਦੱਤ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਮੰਟੋ ਦੇ ਲੇਖ "ਪੰਚਵ ਮੁੱਕਦਮਾ" ਤੋਂ ਇੱਕ ਅੰਸ਼) ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਜ਼ਾ 'ਤੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ। ਇੱਥੇ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ: "ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਟ" ਅਤੇ "ਖੋਲ ਦੋ"। ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ "ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਟ" ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅਸ਼ਲੀਲ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਸੈਸ਼ਨ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕੇਸ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨੇ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਲਈ, ਅੱਜ ਵੀ, "ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਟ" ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ "ਜਾਵੇਦ" ਵਿੱਚ "ਖੋਲ ਦੋ" ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ 'ਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਦਾ 18 ਜਨਵਰੀ, 1955 ਨੂੰ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਇਤਫ਼ਾਕ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ 1955 ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਫਿਲਮ "ਮਿਰਜ਼ਾ ਗਾਲਿਬ" ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੇ ਘਰ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਠਹਿਰਨ ਦੌਰਾਨ ਗਾਲਿਬ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਨਿਰਮਾਤਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸੋਹਰਾਬ ਮੋਦੀ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। 1954 ਵਿੱਚ, ਸੋਹਰਾਬ ਮੋਦੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਭੂਸ਼ਣ ਅਤੇ ਸੁਰੱਈਆ ਅਭਿਨੀਤ ਫਿਲਮ "ਮਿਰਜ਼ਾ ਗਾਲਿਬ" ਬਣਾਈ। ਮੰਟੋ ਨੂੰ

"ਕਹਾਣੀ: ਐਸ.ਐਚ. ਮੰਟੋ" ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਲਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫਿਲਮ ਪੁਰਸਕਾਰ, "ਸਵਰਣ ਕਮਲ" ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੇਖ ਮੰਟੋ ਦੇ ਏਪੀਟਾਫ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਠੀਕ ਛੇ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, 18 ਜਨਵਰੀ, 1961 ਨੂੰ ਦੇਵੇਂਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮਾਰਕ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ, "ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਮੰਟੋ ਫਿਰ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਵੱਡਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਰੱਬ। ਰੱਬ ਨੇ ਮੰਟੋ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ 'ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ' ਲਿਖਿਆ?"

ਮੰਟੋ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ ਮੈਂ ਇਹ ਲਿਖਾਂ? ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਬਤਾਲੀ ਸਾਲ, ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਸੱਤ ਦਿਨ ਉਧਾਰ ਲਏ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਆਲੋਚਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋ... ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਹਟਾਓ!

ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਆਈ। ਉਸਨੇ ਮੰਟੋ ਦੇ ਮੋਢੇ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਹਟਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਜੀਬ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਜਾਓ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ!"

ਮੰਟੋ ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੋ? ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ... ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਬਤਾਲੀ ਸਾਲ, ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਸੱਤ ਦਿਨ ਉਧਾਰ ਦਿੱਤੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੈਂ 'ਸੌਗੰਧੀ' ਨੂੰ ਸੈਂਕੜੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।"

ਦਵਿੰਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੰਟੋ ਨੇ 'ਸੌਗੰਧੀ' ਨੂੰ ਸੈਂਕੜੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਨੇ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ), ਸੁਲਤਾਨਾ (ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ), ਭੋਲੂ (ਨੰਗੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ), ਮਮਦ ਭਾਈ (ਮਮਦ ਭਾਈ), ਨੀਤੀ (ਲਾਇਸੈਂਸ), ਸਟੈਲਾ ਜੈਕਸਨ (ਮੰਮੀ), ਅਤੇ ਮੋਜ਼ਲ (ਮੋਜ਼ਲ) ਨਾਲ ਵੀ ਇਹ ਇਨਸਾਫ ਕੀਤਾ। ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਇਹ ਪਾਤਰ ਮੰਟੋ ਦੇ ਮਾਸਟਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੰਟੋ ਅੱਜ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ (23 ਨਵੰਬਰ 1914 – 8 ਮਾਰਚ 1977) ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਲੇਖਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਲੇਖਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ 20 ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਵਲ, 30 ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਕਈ ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, 1947 ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਵਿਅੰਗ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਮਾਮੂਲੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਲੀਵੁੱਡ ਫਿਲਮਾਂ ਲਈ ਸਕ੍ਰੀਨ-ਪਲੇ ਵੀ ਲਿਖੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ (ਕਲਾਸਿਕ: ਏਕ ਗਧੇ ਕੀ ਸਰਗੁਜ਼ਾਸ਼ਤ, ਅਨੁਵਾਦ 'ਏਕ ਗਧੇ ਦੀ ਆਤਮਕਥਾ' ਸਮੇਤ) ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਮੇਤ 16 ਤੋਂ ਵੱਧ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਸਦੀ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ "ਅੰਨਦਾਤਾ" (ਅਨੁਵਾਦ. ਅਨਾਜ ਦਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ - ਭਾਰਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਭੂਮੀ-ਮਾਲਕਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਪਨਾਮ), ਨੂੰ ਖਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਅੱਬਾਸ ਦੁਆਰਾ ਫਿਲਮ ਧਰਤੀ ਕੇ ਲਾਲ (1946) ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ - ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਨੂੰ ਬਾਲੀਵੁੱਡ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਪਟਕਥਾ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਮਤਾ (69) ਅਤੇ ਸ਼ਰਤਾਂ (69)

ਵਰਗੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੱਟ ਫਿਲਮਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀਆਂ ਸਕ੍ਰਿਪਟਾਂ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ

ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਮੰਟੋ ਹੈ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ

ਲੰਬਾ, ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ, ਗੋਰਾ ਚਮੜੀ ਵਾਲਾ, ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਪਿੱਠਾਂ 'ਤੇ ਫੈਲੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ, ਇੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਗਰਦਨ, ਸੁੱਕੀਆਂ ਲੱਤਾਂ 'ਤੇ ਵੱਡੇ ਪੈਰ, ਪਰ ਗਲਤ ਨਹੀਂ, ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਜਲਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜੋ ਨਸ਼ਾ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ, ਉਸਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ, ਉਸਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੁੜੱਤਣ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਤੁਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉਤਸੁਕਤਾ - ਇਹ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ਜੋ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖਦੇ ਸਮੇਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਭਾਵਨਾ ਇਹਨਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਾਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦੇ ਰੂਪ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਾਂਗ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਅਜੀਬ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ। ਅਕਸਰ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ-ਜੁਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਯਾਨੀ, ਇੱਕ ਚੌੜਾ ਮੱਥੇ ਅਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਗਾਇਬ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ, ਮੰਟੋ ਦਾ ਮੱਥੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਮੱਥੇ ਆਇਤਾਕਾਰ ਹੈ, ਇੱਕ ਪਰਦੇ ਵਾਂਗ। ਇਹ ਉੱਪਰ ਨਾਲੋਂ ਹੇਠਾਂ ਚੌੜਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਾਲ ਸਿੱਧੇ, ਲੰਬੇ ਅਤੇ ਸੰਘਣੇ ਹਨ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜੰਗਲੀ ਚਮਕ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਿਆਣਪ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੰਟੋ ਮੌਤ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰ ਕੇ ਹੁਣੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਪਦਿਕ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਿਆਨਕ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਸਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ, ਜੰਗਲੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਦਰਦ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਆਪਣੇ ਟੀਚੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ

ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਬਿਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਵੀ ਇੱਕ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਮੰਟੋ ਲਈ ਮਹਿੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀਰੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ।

ਮੰਟੋ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਅਤੇ ਇਕਬਾਲ ਵਾਂਗ, ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਦੋਵੇਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਪਰਵਾਸ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਕੀਨੀਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਕੀਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਸ਼ਰੀਆ (ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੱਬ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲਾ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ! ਆਚਰਣ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਇੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਸੀ ਕਿ ਮੰਟੋ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰਸਤਾ ਲੱਭਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਅਲੀਗੜ੍ਹ, ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ—ਇਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਨੇ ਮੰਟੋ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੰਗ ਵੇਖੇ ਹਨ। ਮੰਟੋ, ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਰਥਕ! ਮੰਟੋ, ਚੀਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ! ਮੰਟੋ, ਕੁੜੱਤਣ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ! ਮੰਟੋ, ਗੁਮਨਾਮ ਮੰਟੋ! ਬਦਨਾਮ ਮੰਟੋ! ਮੰਟੋ, ਜੋ ਸਰਾਵਾਂ, ਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕੌਫੀ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਜਾਂਦਾ ਸੀ! ਅਤੇ ਫਿਰ ਘਰੇਲੂ ਮੰਟੋ ਸੀ! ਮੰਟੋ, ਜੋ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ! ਮੰਟੋ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਸੀ! ਮੰਟੋ, ਜਿਸਨੇ ਅਸੰਤੋਸ਼ ਅਤੇ ਕੁੜੱਤਣ ਨੂੰ ਮਿਠਾਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ! ਮੰਟੋ, ਉਰਦੂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਲੇਖਕ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੜਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰੀਖਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੋਮੀ ਮੋਮਬੱਤੀ ਵਾਂਗ ਪਿਘਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸ਼ੰਕਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ

'ਤੇ ਸੋਖਿਆ ਅਤੇ ਪੀਤਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਸਦੇ ਸੁਆਦਾਂ ਅਤੇ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਚਿੜਚਿੜੇ ਅਤੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਉਸਦੀ ਨਿਰੀਖਣ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਅਸਲੀਅਤ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਜੇਕਰ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਗਲਾ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾਣ ਨਾਲ ਨੀਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਟੀਕਿਆਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਮੰਟੋ ਹੀ ਜ਼ਹਿਰ ਪੀ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਆਪਣਾ ਦਿਮਾਗ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੇ ਜ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸੋਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ, ਜੋ ਭੰਗ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਂਖੀਆ ਵੱਲ ਵਧਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਨੂੰ ਸੱਪਾਂ ਨੇ ਡੰਗ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕਤਾ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਰਜਰੀ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ, ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਦਰਵੇਸ਼ਵਾਦ ਆਪਣੇ ਅੰਤਮ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਫਤਾਵਾਰੀ 'ਮੁਸੱਵਵੀਰ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇੰਨੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਸਨ, ਇੰਨੀ ਅਜੀਬ ਅਤੇ ਅਜੀਬ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਇੰਨੇ ਮਰੋੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਹਾਰ ਮੰਨਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ - "ਸ਼ੂ ਸ਼ੂ," "ਖੁਸ਼ੀਆ," ਅਤੇ "ਦੀਵਾਲੀ ਕੇ ਦਿਆਸ" - "ਮੁਸਵਵੀਰ" ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪੱਤਰ ਵੀ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਮੰਟੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਫਤਾਵਾਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰ "ਮੁਸਵਵੀਰ" ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਸੀ। ਉਹ "ਕੀਚੜ" ਲਈ ਕਹਾਣੀ, ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਵੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਫਿਲਮ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਉਸਦੇ ਫਿਲਮੀ ਕਰੀਅਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੰਟੋ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖਕ ਹੈ ਜੋ ਫਿਲਮ ਤੋਂ ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਫਿਲਮ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਆਇਆ। ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਸਭ ਕੁਝ ਅਜੀਬ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ "ਲਾਲਟੈਨ" ਪੜ੍ਹੀ, ਜੋ ਕਿ ਬਟੋਟ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਮੰਟੋ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੀ ਗੰਭੀਰ ਬਿਮਾਰੀ

ਦੌਰਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਈ, ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਟੋ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਬੋਰੀਅਤ, ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਮੰਟੋ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਹੀ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕੋਮਲਤਾ, ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਮਿਠਾਸ ਖੋਹ ਲਈ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਬਾਹਰ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ, ਇੱਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼, ਇੱਕ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

"ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੋ, ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੋ... ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਹੁਤ ਕੌੜੀ ਹੈ, ਇਹ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ। ਇੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਬਿਹਤਰ ਹੈ।"

ਉਸਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਧੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੌੜਾ, ਕੋਝਾ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕੁੜੱਤਣ ਇਸ ਘਿਣਾਉਣੇ, ਜ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਹਾਸੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਕੋਮਲਤਾ, ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਇੱਛਾ ਜਿਸਦੀ ਭੁੱਖ ਸਦੀਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਿਟਦੀ।

ਮੰਟੋ ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਭੁੱਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ, ਮਨੁੱਖੀ ਪਿਆਰ ਲਈ ਇੱਕ ਸੱਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਮੂਰਖ ਨਾ ਬਣੋ। ਉਹ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਮੈਂ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਸੜੇ ਹੋਏ ਕਤੂਰੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਾਂਗਾ, ਪਰ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ।"

ਉਹ ਕਹੇਗਾ, "ਮੈਂ ਦੋਸਤੀ, ਦਿਆਲਤਾ ਜਾਂ ਦਇਆ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸ਼ਰਾਬ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਸਭ ਬਕਵਾਸ ਹੈ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਮੰਟੋ ਹਾਂ। ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।"

ਉਹ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਲਈ, ਕਦੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਛੇੜਨ ਲਈ, ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਲਈ। ਉਹ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਕਲਮ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਲਈ, ਉਸਦੀ ਜੀਭ ਵਾਂਗ, ਉਸਦੀ ਕਲਮ ਉਸਦੇ ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ, ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ, ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ ਹਜ਼ਾਰ ਵਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਹਾਸੇ-ਮਜ਼ਾਕ ਨਾਲ ਢੱਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਕਲਮ ਉਸਦੇ ਕਾਬੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਅਤੇ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਮਨੁੱਖੀ ਪਿਆਰ ਉਬਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ 'ਨਈ ਜ਼ਾਵੀਆ' ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਿਲਦ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਭੇਜੀ ਜੋ, ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਵਿੱਚ, ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਥਿਤੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੀ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ' ਅਤੇ ਹਯਾਤੁੱਲਾ ਅੰਸਾਰੀ ਦੀ 'ਆਖਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼' ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੁਣ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲੱਭਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਮੈਂ ਰੂਸੀ ਮਾਸਟਰਪੀਸ "ਮਾਇਆ" ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕਈ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ "ਉਮਰਾਓ ਜਾਨ" ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ "ਹਟਕ" ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਇੱਕ ਵੀ ਕਿਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਵੇਸ਼ਿਆ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਨੂੰ ਛਿੱਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ, ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵੇਸ਼ਿਆ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ, ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇੱਕ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ, ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੰਨੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਅਤੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਬਦਸੂਰਤ ਸਕੈਚ ਦਾ ਹਰ ਰੰਗ, ਆਪਣੀ ਬਦਸੂਰਤਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਵੇਸ਼ਿਆ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਮੈਨੂੰ ਸੌਗੰਧੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ 'ਤੇ ਤਰਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ

ਸੌਗੰਧੀ ਦੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਅਤੇ ਨਾਰੀਵਾਦ, ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ, ਉਸਦੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ।

"ਹਟਕ" ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈਆਂ। ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਇੱਕ ਲਿਸ਼ਕ ਵਾਂਗ, ਮੰਟੋ ਦਾ ਨਾਮ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਚਮਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਨੂੰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਸੱਦਾ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਆਏ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ 30,000 ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨੌਕਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਛੇ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਟਹਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਲੰਮਾ, ਪਤਲਾ, ਗੋਰਾ ਚਮੜੀ ਵਾਲਾ ਸੱਜਣ ਅੰਦਰ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਹੇਠ ਇੱਕ ਚਮੜੇ ਦਾ ਬੈਗ ਫੜਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਅਚਾਨਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਹੋ?" ਅਜਨਬੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ। "ਮੰਟੋ!" ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਜੱਫੀ ਪਾ ਲਈ।

ਮੰਟੋ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਕੋਟ ਪਹਿਨ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ, ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਓਵਰਕੋਟ ਉਤਾਰਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਚਮੜੇ ਦਾ ਬੈਗ ਸੋਫੇ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਲੱਤਾਂ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਨ੍ਹਈਆਲਾਲ ਜੇਬ ਕੱਤਦੇ ਹੋਏ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿੱਚ ਹੱਸ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਆਹ! ਸਿਗਰਟ ਪੀਓ।"

ਇਹ ਕੋਈ ਸਸਤੀ ਸਿਗਰਟ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

"ਲਾਹੌਲਾ ਵਿਲਕਵੁਵਤ!" ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਓਏ! ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸਿਗਰਟ ਪੀਂਦੇ ਹੋ! ਇਹ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇੰਨੀਆਂ ਸਿਗਰਟਾਂ ਪੀਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੰਨੀਆਂ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਦੇ ਹੋ! ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸਿਗਰਟ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕਲਰਕਿੰਗ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਸਮਝੋ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਐਮ.ਏ....! ਇੱਥੇ! ਇਹ ਸਿਗਰਟ ਪੀਓ, 555!" ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਗਰਟਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਓ।"

ਨੌਕਰ ਨੇ ਪਲੇਟ 'ਤੇ ਰੱਖੀਆਂ ਗਰਮ ਫੁਲਕੀਆਂ ਭੇਜੀਆਂ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਫੁਲਕੀਆਂ ਘਿਓ ਵਿੱਚ ਤਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਘਿਓ।"

"ਫੁਲਕੀਆਂ ਅਤੇ ਘਿਓ!" ਮੰਟੋ ਚੀਕਿਆ, "ਲਾਹੌਲਾ ਵਿਲਕਵੁਤ! ਓ ਮੇਰੇ ਭਰਾ, ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਪੂਰਨ ਮੂਰਖ ਹੋ। ਓ ਮੇਰੇ ਭਰਾ! ਘਿਓ ਵਿੱਚ ਫੁਲਕੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਮੂਰਖ ਤਲਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਫੁਲਕੀਆਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਲਣ ਲਈ ਕੋਈ ਘਿਓ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਲਣ ਦਾ ਡਾਲਡਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਕੋਈ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਉਣ ਦਿਓ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਫੁਲਕੀਆਂ ਖੁਆਵਾਂਗਾ, ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਅਤੇ ਕਰਿਸਪੀ। ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਸੁਆਦੀ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਬੰਬਈ ਗਏ ਹੋ?"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਵਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੁਨੀਆਂ ਕੀ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ!"

"ਬੰਬਈ ਆਓ! ਅਤੇ ਇਹ ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਵੀਡੀਓ ਛੱਡੋ! ਇਹ ਲਓ!" "ਕੁਝ ਪੀਓ।" ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਕੋਟ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਕੱਢੀ, ਸੋਲਨ ਵਿਸਕੀ ਨੰਬਰ ਇੱਕ।

ਉਸਨੇ ਕਾਰ੍ਕ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਜਲਦੀ ਕਰੋ! ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਆਰਡਰ ਕਰੋ। ਦੇਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਚੱਖੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਇੰਨਾ ਸ਼ਾਂਤ ਸੀ, ਉਸਦਾ ਸੁਰ ਇੰਨਾ ਤਿੱਖਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਦੋ ਗਲਾਸ ਆਰਡਰ ਕੀਤੇ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਵਾਈਨ ਡੋਲ੍ਹਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਈਨ ਪੀਂਦੇ ਹੋ?"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਬ੍ਰਾਂਡੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਸਕੀ!"

"ਜੱਫੀ ਮੰਗੋ!" ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਕਿਹਾ।

"ਇਹ ਸਭ ਬਕਵਾਸ ਹੈ!" ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸੋਲਨ ਵਿਸਕੀ ਨੰਬਰ ਵਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਸਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਨਸ਼ਾ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਵੈਜ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੋਂ ਵੈਜ ਨਾ ਪੀਓ। ਸਿਰਫ਼ ਸੋਲਨ ਵਿਸਕੀ ਨੰਬਰ ਵਨ, ਸਮਝੋ!"

"ਠੀਕ ਹੈ, ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੋਂ ਵੈਜ ਨਹੀਂ ਪੀਵਾਂਗਾ।"

"ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਡੋਲ੍ਹਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?" ਮੰਟੋ ਨੇ ਮੇਰੇ ਗਲਾਸ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, ਜੋ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

"ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੋ।"

"...ਹੋਰ ਡੋਲ੍ਹ ਦਿਓ!"

"ਤਾਂ, ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਪਟਿਆਲਾ ਪੈੱਗ ਹੋਵੇਗਾ?" ਮੰਟੋ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

"ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ।"

"ਦਰਅਸਲ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਪਟਿਆਲਾ ਪੈੱਗ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ, ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਭਟਕ ਗਿਆ।"

" "ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਹੋ!" ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ।

ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਡਰਿੰਕ ਨਾਲ ਨਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੀ ਨਹੀਂ ਲਈ, ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੇ ਜ਼ਿੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਲਈ ਸੀ।

ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ 'ਤੇ ਯਕੀਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

ਇਸ 'ਤੇ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਦੱਸੇ। "ਪਾਪ ਦਾ ਸੁਆਦ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਝਗੜਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਭਰਾ, ਤੁਸੀਂ ਕਦੋਂ ਤੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣੇ ਰਹੋਗੇ? ਆਖ਼ਰਕਾਰ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਕੂਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗੀ! ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਅਪਰਾਧ ਨਹੀਂ ਕਰੋਗੇ! ਤੁਸੀਂ ਮੌਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਓਗੇ! ਤੁਸੀਂ ਦੁੱਖ ਦਾ ਸੁਆਦ ਨਹੀਂ ਚੱਖੋਗੇ! ਤੁਸੀਂ ਸੋਲਨ ਵਿਸਕੀ ਨੰਬਰ ਵਨ ਨਹੀਂ ਪੀਓਗੇ!" ਤਾਂ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਲਿਖੋਗੇ?"

ਬੋਤਲ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਵੀ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਮੰਗ ਸੀ, "ਮੈਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਐਮਏ ਕਿਉਂ ਹਾਂ?" "ਸਿਰਫ਼ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?"

ਫਿਰ, ਮੈਨੂੰ ਛੇੜਨ ਲਈ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਐਮ.ਏ.... ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਐਮ.ਏ.... ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਐਮ.ਏ."

ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ, ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੋ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਮੰਟੋ ਹੋ ਜਾਂ ਮੰਟੂ? ਇਹ ਮੰਟੋ ਕੀ ਹੈ? ਮੰਟੋ... ਮੰਟੂ... ਮੰਟੋ!"

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਐਮ.ਏ.... ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਐਮ.ਏ.... ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਐਮ.ਏ."

ਕੁਝ ਦੇਰ ਇੱਕੋ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਸੌਂ ਗਏ। ਮੈਂ ਸੋਫੇ 'ਤੇ ਸੌਂ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉਹ ਉਸੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਸੌਂ ਗਿਆ, ਆਪਣੀ ਗਰਦਨ ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ

ਰੱਖ ਕੇ। ਅਤੇ ਉਹ ਸਵੇਰ ਤੱਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੱਤਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਬੋਤਲ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਮੂੰਹ ਢੱਕੀ ਪਈ ਸੀ। ਗਲਾਸ ਖਾਲੀ ਸਨ, ਅਤੇ ਫੁਲਕੇ ਬਾਸੀ ਸਨ।

ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਜਗਾਇਆ, "ਉੱਠ!"

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਉੱਠਿਆ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਮੇਰੀ ਜੀਭ ਤੋਂ ਸ਼ਰਾਬ ਕੱਢ ਦੇਵੇਗਾ।" ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਸੁਆਦ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵੇਰੇ ਉੱਠਦੇ ਹੀ ਦੋ ਘੁੱਟ ਪੀਵਾਂ। ਸਮਝਿਆ? ਕੁਝ ਸ਼ਰਾਬ ਮੰਗਵਾਓ, ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ।"

"ਕਿਉਂ?" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।"

"ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਬੰਬਈ ਭੇਜ ਰਹੇ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ।"

"ਮੈਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰੋ, ਬੰਬਈ! ਅਤੇ ਇਹ ਬਕਵਾਸ ਬੰਦ ਕਰੋ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਰਾਬ ਮੰਗਵਾਓ।" ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ, ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਚਮੜੇ ਦਾ ਬੈਗ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਕੱਢੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ।

" "ਬੱਸ ਇਹ ਪੜ੍ਹੋ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਬੱਸ! ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਖਾਸ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸਮਝੋ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ, ਐਮਏ!"

ਅਸੀਂ ਦੋ ਸਾਲ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਉਪੇਂਦਰਨਾਥ ਅਸ਼ਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਅਸ਼ਕ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਪਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਚੰਗੇ ਲੇਖਕ ਸਨ, ਦੋਵੇਂ ਆਪਣੇ ਹੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਪੱਕੇ ਸਨ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰੇਡੀਓ

ਡਰਾਮੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡਰਾਮਿਆਂ ਦਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਦਿਮਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਨ। ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡਰਾਮਿਆਂ ਨੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਡਰਾਮੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਦਰਅਸਲ, ਉਪੇਂਦਰਨਾਥ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਟਕ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਮੌਜ-ਮਸਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਬਹਿਸਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਮਜ਼ਾਕ ਹੁੰਦਾ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਨਾਟਕ ਰਚੇ ਜਾਂਦੇ। ਲੇਖ ਸਾਂਝੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਫਿਰ ਬੇਦੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਮੀ ਅਤੇ ਨੂਨ ਮੀਮ ਰਸ਼ੀਦ ਦੇ ਨਾਲ ਆਏ। ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੂਹ ਨੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਨਦੀਮ ਨੇ ਆਪਣਾ ਲੰਮਾ ਓਪੇਰਾ ਲਿਖਿਆ। ਬੇਦੀ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਾਟਕਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਰਸ਼ੀਦ ਦਾ "ਮਾਵਰਾ" ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੇਵੇਂਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਵੀ ਆਏ ਸਨ। ਉਹ ਬਸ ਘੁੰਮ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਓਂ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ, ਪਰ ਮੰਟੋ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਕੁੜੱਤਣ ਸਤਿਆਰਥੀ ਦੀ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ ਦੁਆਰਾ ਭਰ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਤਿਆਰਥੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਸਤਿਆਰਥੀ ਨੇ "ਨਈ ਦੇਵਤਾ" ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਟੋ ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈਰਾਨ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ 'ਨਵਾਂ ਦੇਵਤਾ' ਠੀਕ ਹੈ। ਆਓ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਲਈਏ!"

ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਕਦੇ ਇਸ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਮੰਟੋ ਅਕਸਰ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, "ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਦਰਦ ਦਿੰਦੇ ਹੋ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਰੁੱਖੀ ਆਦਤ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਕੀ ਅਸ਼ਕ ਲੜਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ?"

ਅਸ਼ਕ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਾਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ। ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੰਨੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਰੁੱਝੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਕੋਲ ਇੱਕ ਉਰਦੂ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਸੀ: ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ 'ਤੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ, ਬੈਠਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਟਾਈਪ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਮੰਟੋ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ "ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੋਚਣ ਲਈ ਉਕਸਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਮਸ਼ੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਸ਼ਬਦ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਬਾਰੀਕ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਕਲਮ ਦੇ ਉਲਟ, ਜਿੱਥੇ ਨਿੱਬ ਪਹਿਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਚਮਕ ਮੱਧਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਪਤਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਲਈ ਇੱਕ ਮਾਸਟਰ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

"ਕਿਹੜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਸਕੀ?" ਮੰਟੋ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਵਿਸਕੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਕਾਚ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਨ! ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਰਾਜ ਕਰਨਗੇ?"

ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਕਾਚ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਆਇਆ।

"ਹੈਗ ਤੋਂ ਪੁੱਛੋ ਧੁੰਦਲਾ ਨਾ ਬਣੋ"

ਉਸਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਪਤਨੀ। ਅਤੇ ਉਪੇਂਦਰਨਾਥ ਅਸ਼ਕ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਹਨ, ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਮਾਂ 'ਤੇ ਪੀਸ ਰਹੇ ਹਨ। ਓਏ ਯਾਰ! ਕੀ ਅੱਠ-ਆਨੇ ਪੈੱਨ ਹੋਲਡਰ ਨਾਲ ਕਦੇ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਗਧਾ ਹੋ, ਇੱਕ ਪੂਰਾ ਗਧਾ!'

ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਅਸ਼ਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਹੇਠ ਇੱਕ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵਾਂ ਉਰਦੂ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਦੇਖਿਆ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਮੰਟੋ ਦੇ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣਾ ਖੁਦ ਦਾ ਸੈੱਟ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

"ਓਏ! ਇੱਕ ਉਰਦੂ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ? ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ! ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ? ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਸ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ? ਮੈਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਇੱਕ ਲਿਆਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦਿਖਾਵਾਂਗਾ।"

ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਅਸ਼ਕ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਖਰੀਦਿਆ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਹਿੰਦੀ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਵੀ ਖਰੀਦਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਦਫ਼ਤਰ ਪਹੁੰਚਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਚਪੜਾਸੀ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤਿੰਨ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਅਣਵਰਤਿਆ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਅਸ਼ਕ ਮੰਟੋ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤੋਂ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਟੋ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਸਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਵੀ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਉਰਦੂ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸਨੇ ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਸੌਖਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਚਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਤਿੰਨ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰਾਂ ਦਾ ਬੋਝ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਸਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਉਰਦੂ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਵੀ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਜੋ ਵੀ ਕਹੋ, ਇੱਕ ਮਸ਼ੀਨ ਕਲਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਕਾਗਜ਼, ਕਲਮ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇੱਕ ਲਈ, ਇਹ ਚੀਜ਼ ਇੱਕ ਠਰ ਠਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਲਗਾਤਾਰ, ਲਗਾਤਾਰ! ਅਤੇ ਕਲਮ ਕਿਸ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਚਲਦੀ ਹੈ? ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਮਨ ਤੋਂ ਸਿੱਧੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਸਤ੍ਹਾ 'ਤੇ ਵਗ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਹਾਏ! ਇਹ ਸ਼ੈਫਰ ਕਲਮ ਕਿੰਨੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਇਸਦੀ ਤਿੱਖੀ, ਧਾਰਾ ਵਰਗੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੇਖੋ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬਾਂਦਰਾ ਦੀ ਉਸ ਈਸਾਈ ਕੁੜੀ।"

ਅਤੇ ਅਸ਼ਕ, ਈਰਖਾਲੂ, ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ? ਕੱਲ੍ਹ ਤੱਕ, ਤੁਸੀਂ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਹੈ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕਲਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਵਾਹ! ਇਹ ਕੁਝ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੀਤੇ।"

ਮੰਟੋ ਹੱਸ ਕੇ ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਕੇ ਉੱਠਿਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੰਟੋ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ।

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, “ਭਰਾ! ਇਹ ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਮੀ ਦਾ ਪੱਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹੋ।”

ਮੈਂ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਪਿਆਰੀ ਚਿੱਠੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, "ਤੁਸੀਂ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋ।"

ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਡੈਸਕ ਦਰਾਜ਼ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਚਿੱਠੀ ਕੱਢੀ। ਇਹ ਚਿੱਠੀ, ਜੋ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਮੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਅੱਜ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਰਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਦਿੱਤੀ।

"ਆਹ, ਭਰਾ! ਇਸ ਸੱਜਣ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹੋ।"

ਮੇਰੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ, ਨਦੀਮ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਆਖਰੀ ਲਾਈਨ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, "ਤੁਸੀਂ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੋ।"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੰਟੋ! ਤੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਰਾਜਾ ਹੈਂ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹਾਂ। ਦੱਸ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ?"

ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਨਦੀਮ ਨੇ ਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਸੀ।

" ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਚਲੋ! ਆਓ ਦੋਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਥੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ।"

ਉਸ ਸਮੇਂ, ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ-ਲਿਖੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਡਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਕੁੜੀਆਂ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਨਵੇਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਜੋ ਮੱਧ ਅਤੇ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਇਸ ਲਈ, ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਦਸ ਜਾਂ ਬਾਰਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਬਣਾਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ।

ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਦੇਖੋ ਭਰਾ! ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਲਈ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹੋ?"

"ਕਿੰਨੀਆਂ? ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ? ਜਿੰਨੀਆਂ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?"

"ਹੁਣ ਸ਼ੇਖੀ ਨਾ ਮਾਰੋ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪੁੱਛਾਂਗਾ।"

"ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਹੋ? ਤੂੰ ਡਰਾਮਾ ਲਿਖ, ਜਿੰਨੀਆਂ ਮਰਜ਼ੀ ਕੁੜੀਆਂ ਭਰ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਲਵਾਂਗਾ।'

'ਖੈਰ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਡਰਾਮਾ ਲਿਖਾਂਗਾ, ਇਹ ਸਭ ਕੁੜੀਆਂ ਬਾਰੇ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਛੱਬੀ ਜਾਂ ਸਤਾਈ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਾਂਗਾ।'

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਨਾਮ 'ਏਕ ਮਰਦ!'

ਡਰਾਮਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਰੇਕ ਕਿਰਦਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਲੱਭੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਭ ਕੁਝ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ, ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੇ ਵੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਸ਼ਕ ਨੇ ਵੀ। ਅਤੇ ਰਸ਼ੀਦ ਨੇ ਵੀ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਇੱਕ ਡਰਾਮਾ ਲਿਖਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਅਸ਼ਕ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਇੱਕ ਲਿਖੇਗਾ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਸਾਲ 'ਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਰੇਡੀਓ ਡਰਾਮੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸਰਾਏ ਕੇ ਬਾਹਰ' ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ ਜਦੋਂ ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਕੱਠੇ ਸੀ। ਉਹ ਦਿਨ ਇੰਨੇ ਵਧੀਆ ਸਨ ਕਿ ਵਿੱਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ। ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਜੋ ਵੀ ਲਿਖਿਆ, ਅਸੀਂ ਤਾਜ਼ਗੀ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ। ਸੁੱਕੇ ਦਿਲਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਰੀਅਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਕਲਮ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਹਰ ਦੂਜੇ ਜਾਂ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਲਿਖਦਾ ਸੀ - ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ। ਸਾਡੇ ਝਗੜਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੋਂ ਇੰਨੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿਨ ਰਾਤ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਰੇਡੀਓ ਕਲਾਕਾਰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੰਟੋ ਸਾਡੇ ਰਿਹਰਸਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਜਨੂੰਨ, ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ਿਲਮ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ, ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਿਭਾਇਆ ਸੀ। "ਬਨਜਾਰਾ," ਇਸਦਾ ਨਾਮ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਤਰਕ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਵੇਂ ਸੂਟ ਸਿਲਾਈ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪੈਸੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ

ਫ਼ਿਲਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਦਿਲਚਸਪ ਪਹਿਲੂ ਨਵੇਂ ਸੂਟ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਨੁਭਵ ਸੀ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਸਾਡੇ ਲਈ।

ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸੇਠ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਖਰੀਦਾਂਗੇ, ਪਰ ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ, ਤੁਸੀਂ ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਮਿੱਲ ਮੈਨੇਜਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ, ਇਸਦਾ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ 'ਤੇ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਵੇਗਾ।"

"ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ!"

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਮੰਟੋ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

ਮੈਂ ਕਹਿਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ, "ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੈ?"

ਉਸਨੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕਿਆ। ਅਤੇ ਸੇਠ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਅਤੇ ਇਹ ਮੈਨੇਜਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੈ। ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਸਦੀ ਅਣਵਿਆਹੀ ਭੈਣ ਹੈ ਅਤੇ ਹੀਰੋ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਵੈਂਪ ਵਾਂਗ! ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ?"

"ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ...ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ!" ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਫਿਰ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਉਹੀ ਮੰਟੋ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਲਈ ਇੱਕ ਵੀ ਲਾਈਨ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦਾ, ਇੱਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਰ ਪੈਸੇ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਵੇਗਾ। ਕੀ ਇਹ ਉਹੀ ਮੰਟੋ ਹੈ?" ਮੈਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੇਠ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਹਰ ਆਏ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਭਰਾ! ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਫਿਲਮ ਹੈ। ਇਹ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਹਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੌਲਾਨਾ ਸਲਾਹੁਦੀਨ, ਕਲੀਮ ਉੱਲ੍ਹਾ ਅਤੇ ਹਾਮਿਦ ਅਲੀ ਖਾਨ ਹਨ।" ਉਹ ਸ਼ਾਰੂ ਭਾਈ ਤੋਕਰਜੀ ਪਟੇਲ ਜਾਂ ਮੰਗੂ, ਭੰਗੂ, ਜੰਗੂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਦਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇੱਕ

ਫਿਲਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਾਂ ਨੂੰ ਭੈਣ, ਇੱਕ ਭੈਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਵੈਂਪ ਬਣਾਉਣਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਹੈ। ਸਮਝੋ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੋ, ਫਿਲਮ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਕਮਾਓ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ, ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੂਟ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ?'

'ਮੈਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।'

'ਫਿਰ ਫਿਲਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਬਦਲਾਅ ਆਉਣਗੇ।'

'ਬੇਸ਼ੱਕ ਹੋਵੇਗਾ, ਭਰਾ!'

ਮੰਟੋ ਅਜੇ ਵੀ ਸੁਭਾਅ, ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਅਸ਼ਕ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਸ਼ਕ ਵੀ ਇੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ, ਇੱਕ ਪੰਡਿਤ। ਦੋਵੇਂ ਲੰਬੇ ਅਤੇ ਪਤਲੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਟੀਕਿਆਂ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਜ਼ਿੱਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੜਚਿੜਾਪਨ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬਹੁਤ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਂ, ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ। ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ, ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੁੱਛੇਗਾ। ਕੁੱਟੇ ਹੋਏ ਟਰੈਕ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਉਸਦੀ ਆਦਤ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਹਿਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਦੋਸਤੋਵਸਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੋਮਰਸੇਟ ਮੌਘਮ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬੰਬਈ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਉਹ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏਗਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਜਿਨਾਹ ਜਾਂ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਮੋਚੀ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰੇਗਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬੀਫ ਅਤੇ ਪਾਲਕ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਟਨ ਨਾਲ ਭਰਮਾਏਗਾ। ਜੇ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਆਰੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਵੇਗਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹੋ ਕਿ ਕੁਆਰੇ ਰਹਿਣਾ ਬਿਹਤਰ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਆਹ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਦੱਸੇਗਾ ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰੇਗਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸਦੀ ਦਿਆਲਤਾ ਦੀ

ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰੋਗੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇਵੇਗਾ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਕਰੋਗੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਲੱਭਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਂਗ, ਉਸਦੀ ਦੋਸਤੀ, ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਅਤੇ ਬਦਲਾ ਵੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ। ਅਤੇ ਉਹ ਸੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਉਸਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਕੁੜੱਤਣ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸ਼ੈੱਲ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਨਰਮ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਖਮੀ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਭਾਵੁਕ। ਵਧੇਰੇ ਹਮਦਰਦ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਕਸਰ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਹੱਸਦੇ, ਪੀਂਦੇ, ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ, ਅਤੇ ਸਵੀਕਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਕੀਕਤਾਂ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਰੋਂਦੇ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਰੋਇਆ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਰੋਇਆ। ਉਹ ਡਿੱਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਿਆਰ, ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਘਾਤਕ ਬਿਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਡੇਢ ਸਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ ਰੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ, ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਘਰ ਭੱਜਿਆ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਖੂਨ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿਣ ਲਈ, "ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਆ ਗਏ ਹੋ! ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾਉਣ ਲਈ ਲੈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿੱਥੇ ਸੀ? ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦੇ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰਾ ਬੱਚਾ ਬਚ ਜਾਂਦਾ।"

ਉਸਦਾ ਗਲਾ ਘੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਪਲਕਾਂ ਸੁੱਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ! ਮੈਂ ਮੌਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਇਹ ਬੱਚਾ... ਮੈਂ ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੇਰਾ ਬੱਚਾ ਹੈ।" ਮੈਂ ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋ, ਹੁਣ ਵੀ ਉਹ ਇੰਨਾ ਮਾਸੂਮ, ਇੰਨਾ ਨਵਾਂ, ਇੰਨਾ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।" ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਹਾਦਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇੱਕ

ਨਵਾਂ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਕਨਾਚੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਨਵਾਂ ਬੱਚਾ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਉਂ ਟੁੱਟਿਆ? ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਿਕਲਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਮਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਮਰ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਬੁੱਢੇ, ਜਵਾਨ, ਅੱਧਖੜ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕ ਮਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਹਰ ਸਮੇਂ ਮਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਬੱਚਾ! ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਜਲਦੀ ਨਹੀਂ ਤੋੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।"

ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹ ਰੋ ਪਿਆ। ਉਸਦਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਖੋਲ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਕਦੇ ਰੋਂਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੰਝੂਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਉਸ ਡੂੰਘੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿੱਥੋਂ ਉਸਦਾ ਸਾਹਿਤ ਉੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੁੰਦਰ ਡੂੰਘਾ, ਹਰਾ ਅਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪਾਣੀ ਖਾਰਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਸ਼ਾਰਕ, ਆਕਟੋਪਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਖਤਰਨਾਕ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜੀਵ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੋਂ ਇੱਕ ਰੰਗੀਨ ਦਿਲ ਦੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਪੱਥਰ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਇਸਦੇ ਮਖਮਲੀ ਹਰੇ ਰੰਗ 'ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਘੋਗੇ ਦੇ ਮੋਤੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਅਜੀਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਮੋਤੀ ਦੇਖੇ ਹਨ ਜੋ ਮੰਟੋ, ਇੱਕ ਗੋਤਾਖੋਰ ਵਾਂਗ, ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਦੇ ਖੂਨ ਦੀਆਂ ਜੰਮੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੱਕ ਹਾਸੇ-ਮਜ਼ਾਕ ਵਾਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਮੂਰਖ ਨਾ ਬਣੋ। ਇਹ ਸੱਚੇ ਮੋਤੀ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਭਾਰਤ ਸਾਹਿਤ, ਸਭਿਅਤਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਲਲਿਤ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਪੰਘੂੜਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਇੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਹਿਗਲ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਹਿਗਲ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਤੋਂ ਅਫ਼ਸੋਸ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਅਤੇ ਇਹ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਦਿਨ ਰਾਤ ਰੋਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਾਰ, ਲੇਖਕ, ਕਲਾਕਾਰ, ਗਾਇਕ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਮੂਰਤੀਕਾਰ ਕੌਣ

ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ? ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ੁਬਾਨਾਂ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਗੇ।

ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਵਧੀਆ ਘਰਾਂ, ਚੰਗੇ ਖਾਣੇ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸਦਾ ਘਰ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਸਜਾਇਆ ਹੋਇਆ ਪਾਓਗੇ। ਉਹ ਇੱਕ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੀ ਹੈ। ਸਫਾਈ, ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਈ ਉਸਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਕਸਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਬੇਸਬਰੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਮੰਟੋ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਟੇਢਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ; ਸਿਰਫ਼ ਮਾਲਕ ਦੀ ਸੋਚ ਟੇਢਾ ਹੈ। ਪਰ ਉੱਥੇ ਵੀ, ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕ੍ਰਮ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਰਾਜ਼ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸਦੇ ਮੂਡ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਟੋ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਢਿੱਲੇ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਕੋਈ ਮੋਟੇ ਟਾਂਕੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਵੇਰਵਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੈ। ਲੋਹੇ ਵਾਲੀਆਂ, ਸਾਫ਼ ਕਹਾਣੀਆਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਸੁਧਾਰੀ, ਸੁਧਾਈ ਅਤੇ ਸਰਲ ਹੈ। ਹਾਂ, ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਰੰਗ ਸਕੀਮ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਿਸ਼ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਅਛੂਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਕਾਵਿਕ ਅਤੇ ਪਿਆਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਜਿਓਮੈਟਰੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਮਾਪਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ, ਪ੍ਰਭਾਵ, ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਇੱਕ ਡੂੰਘੇ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਜਿਓਮੈਟਰੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਅਕਸਰ ਰੋਮਾਂਟਿਕਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਇੰਨਾ ਨੇੜੇ ਕਿ ਘਾਹ ਦੇ ਇੱਕ ਟੁਕੜੇ ਵਿੱਚ ਰੀਂਗਣ ਵਾਲੇ ਕੀੜੇ ਵੀ ਅਕਸਰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਸਤਹੀ, ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੇ ਆਦੀ ਲੋਕ ਮੰਟੋ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਨਿਰੀਖਣ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ, ਉਸਦਾ ਫੁੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹਉਮੈ ਕਈ

ਵਾਰ ਉਸਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਘਾਹ ਵਿੱਚ ਕੀੜਿਆਂ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਤੈਰਦੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਈ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਪਹੁੰਚ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਲਿਖਤ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾਦਗੀ, ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਕੁੜੱਤਣ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਉਹ ਇੱਕ ਮਿੱਠੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਰਸਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਰੂਸੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ। ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕਾਂ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸਨ, ਨੇ ਰੂਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਵਿਲੱਖਣ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੱਬਾਸ, ਅਸ਼ਕ, ਇਸਮਤ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਕਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਿਲਣਗੇ, ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕਦੇ ਵੀ ਮੰਟੋ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬੇਦੀ। ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਮੰਟੋ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਬੇਦੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਕੀਨਨ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਜਿਸ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਚੁੱਕੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਿਨਸੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ, ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ, ਅਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਮਰਾਠੀ, ਗੁਜਰਾਤੀ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੱਭਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰਮ ਦੇ ਪਰਦੇ ਖੋਲ੍ਹੇ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਗੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਅਸਲ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਸਾਬਣ ਨਾਲ ਧੋਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਕੋਈ ਸੈਕਸ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੈਕਸ ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਅਸੀਂ ਮੰਟੋ ਦੇ ਬਹੁਤ ਰਿਣੀ ਹਾਂ। ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਿੱਖਿਆ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਅਤੇ ਸਿਹਤ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਦਿੱਤੀ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਬੰਬਈ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ, ਬੰਬਈ ਦੇ ਬਾਰ, ਬੰਬਈ ਦੇ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ, ਬੰਬਈ ਦੇ ਕੌਫੀ ਹਾਊਸਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਇਸ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਗੋਡਿਆਂ ਤੱਕ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕੱਪੜੇ ਜ਼ਰੂਰ ਭਿੱਜ ਗਏ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਕਦੇ ਵੀ ਗੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਛੁਪਿਆ ਦਰਦ ਇਸਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ, ਉਸਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਘਰੇਲੂਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨੂੰ ਖੋਰਾ ਲੱਗਦਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਤਿਕਾਰ ਗੁਆਉਂਦੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਘਰੇਲੂਤਾ ਨੂੰ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਰੀਖਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹਰ ਵਾਰ, ਉਹ ਉਹੀ ਕ੍ਰਮ, ਉਹੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਹੀ ਨਿਯਮ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਥੱਪੜ ਮਾਰਨ ਦਾ ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਅਪੀਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ। ਉਹ ਡਰਾਉਣ-ਧਮਕਾਉਣ ਅਤੇ ਥੱਪੜ ਮਾਰਨ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਥੱਪੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਅਤੇ ਸਰਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਇਸ ਥੱਪੜ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹਟਦਾ। ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹਟੇਗਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਲੋਚਕ ਮੰਟੋ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਜ਼ਖਮੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਚਿਹਰਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ, ਉਸਦੀ ਲਿਖਤ, ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇਖੋਗੇ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਜੋ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ, ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਲਿਖੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।

ਇਹ ਘਟਨਾ ਸ਼ਾਲੀਮਾਰ ਪਿਕਚਰਜ਼, ਪੁਣੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਵਾਪਰੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਬੰਬਈ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਲਗਭਗ ਦਸ ਮਿੰਟ ਲਈ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ। ਕੁਝ ਬੇਤਰਤੀਬ

ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਭਰਾ! ਮੈਂ ਪੁਣੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ੀਨ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਦਾਕਾਰਾ ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਹੋਇਆ?"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਕੁੜੀ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਪੇ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਹੈ।"

ਫਿਰ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ?"

ਮੰਟੋ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਲਾਹੌਲ-ਵਿਲਾ-ਕਵਤ! ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ।"

ਇਹ ਮੰਟੋ ਦਾ ਖਾਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਹੈ।

ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਰੁਕ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਗਰੀਬ ਕੁੜੀ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਪੇਟ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ।"

ਫਿਰ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਕਿੰਨੀ ਝਿਜਕ, ਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼, ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀ ਦੇਖਣਾ ਕਿੰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਜੀਵਨ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਸਰੋਤ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਗੰਦਗੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਨਿਰਸਵਾਰਥਤਾ ਦੇ ਸਰੋਤ ਬਾਰੇ ਯਕੀਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਅਸਵੀਕਾਰ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਉਸਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ, ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਹਨ; ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਡੂੰਘੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਨ।

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ (4 ਦਸੰਬਰ 1916 - 21 ਅਪ੍ਰੈਲ 2003) ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਥੀਏਟਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਨਾਵਲਕਾਰ, ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ, ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸੀ।

ਮੰਟੋ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ

ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਦਾ ਨਾਮ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1944 ਵਿੱਚ ਸੁਣਿਆ। ਮੈਂ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਸੀ। ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ, ਹਰ ਬੀ.ਏ. ਜਾਂ ਐਮ.ਏ. ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਯੁੱਧ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਛੇ ਜਣੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਮੇਜ਼ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠਦੇ ਸੀ। ਦਿਨ ਦਾ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦਸ ਮਿੰਟ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਾਕੀ ਦਿਨ ਮੁਫ਼ਤ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਫੌਜੀ ਹੁਕਮਾਂ ਅਧੀਨ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਜਾਓ। ਅਕਸਰ, ਅਸੀਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਚੁਟਕਲੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਹਰੀਚੰਦ ਚੱਢਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਇਕੱਠਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਨੱਚਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਤਾੜੀਆਂ ਵਜਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਮਜ਼ਾਕ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਰਦੂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਚੱਢਾ, ਜਿਸਦਾ ਮੂੰਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, "ਤੇਰੇ ਪਿਤਾ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ...!"

ਸਰਦੀਆਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਮੀਂਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਚੱਢਾ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਬਾਹਰ ਪੀਣ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਹੋਰ ਵੀ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਕੱਲਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ, ਚੱਢਾ "ਅਦਬ-ਏ-ਲਤੀਫ਼" ਦਾ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਨੰਬਰ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੰਨੇ ਪਲਟਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਦੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਹਾਣੀ,

"ਅੰਨਦਾਤਾ" ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜੇ ਅਕਾਲ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਸ ਜਾਂ ਬਾਰਾਂ ਪੰਨੇ ਪੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਕਹਾਣੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੱਲ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਲਾਟ ਨਹੀਂ ਜਗਾਈ। ਅਚਾਨਕ, ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਪਈ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਜੀਬ ਨਾਮ ਸੀ। ਮੰਟੋ, ਭਗਵਾਨ ਮੰਟੋ ਜਾਂ ਪਿੰਟੋ ਵਾਂਗ। ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਕਲੀ ਅਤੇ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਨਾਮ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਅਤੇ... ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਲਈ। ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸੀ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਜਾਦੂਈ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਵਰਣਨ ਯਾਦ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਇੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪੰਜ ਵੱਜ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਉੱਠ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਰੀਰਕ ਖੁਸ਼ਬੂ ਸੀ। ਇੱਕ ਚਮਕ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਸੀ। ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਦਗੀ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਰਣਧੀਰ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਇੱਕ ਘਟਨ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਰਾਤ ਬਿਤਾਈ। ਰਣਧੀਰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਖਿੜਕੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਬੋਰ ਹੋ ਕੇ, ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਘਟਨ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਜੋ ਇੱਕ ਰੱਸੀ ਦੀ ਫੈਕਟਰੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਮੀਂਹ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਇੱਕ ਇਮਲੀ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਰਣਧੀਰ, ਆਪਣਾ ਗਲਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਖੰਘਿਆ, ਉਸਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਰਿਹਾ ਡਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਮੀਂਹ ਨਾਲ ਭਿੱਜੇ ਕੱਪੜੇ ਦੇਖ ਕੇ, ਰਣਧੀਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਧੋਤੀ ਦਿੱਤੀ। ਕੁੜੀ ਨੇ ਗਿੱਲੇ ਕੱਪੜੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਧੋਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਪੇਟ ਲਿਆ। ਫਿਰ, ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਚੋਲੀ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ, ਮੀਂਹ ਨਾਲ ਭਿੱਜੇ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਗੰਢ ਕੱਸ ਗਈ।

ਉਸਨੇ ਬਸ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਨਹੀਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇਗਾ!"

ਰਣਧੀਰ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਝਟਕਾ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਚੋਲੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ। ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਘਟਨ ਦੀਆਂ ਗੁਲਾਬੀ ਛਾਤੀਆਂ ਡਿੱਗ ਪਈਆਂ। ਮੰਟੋ ਘਟਨ ਦੇ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਛਾਤੀਆਂ ਦੀ ਧੁੰਦਲੀ ਚਮਕ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, "ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਘੁਮਿਆਰ ਨੇ ਪਹੀਏ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕੱਪ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ।" ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਰੰਦੇ ਤਲਾਅ ਵਿੱਚ ਦੋ ਦੀਵੇ ਜਗਾਏ ਗਏ ਹੋਣ।

ਰਣਧੀਰ ਨੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਘਟਨ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨੂੰ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਅਤੇ ਇਹ ਖੁਸ਼ਬੂ, ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ, ਉਸਦੇ ਮਨ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ, ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ, ਆਪਣੀ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਾਤ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਦੀ ਦੁਲਹਨ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਫਿੱਕੀ ਅਤੇ ਬੇਸੁਆਦੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਖੱਟੇ ਦੁੱਧ ਵਿੱਚ ਤੈਰਦੇ ਮੋਲਸਕ।

ਉਸਦੀ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਸਾੜੀ ਨੇ ਉਸਦੇ ਨਰਮ, ਚਿੱਟੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਡੂੰਘੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਸਨ।

ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਧੱਬਿਆਂ, ਘਟਨ ਨਾਲ ਬਿਤਾਈ ਰਾਤ, ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਿਹਤਮੰਦ ਖੁਸ਼ਬੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਉਸ ਕਾਲੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਪਿਆਰ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਰਸਮੀ ਪਿਆਰ, ਫਿੱਕਾ ਅਤੇ ਬੇਜਾਨ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਨਵੇਂ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਸੈੱਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਦਰਦ ਨਾਲ ਜੂਝਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, "ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।"

ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰਾ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਚਾਰ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਜਾਂ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਵਰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜਿਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ। ਨਹੀਂ! ਮੈਂ ਇੰਨੀ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ। ਮੰਟੋ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਅਚਾਨਕ, ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਚਪੜਾਸੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਇੱਕ ਲਿਫ਼ਾਫ਼ਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿਉਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਧਮਕੀ ਦੇਖੀ। ਕੁਝ ਗੰਭੀਰ ਆਦੇਸ਼, ਕੁਝ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੁਨੇਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਲਿਫਾਫਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਲਿਫਾਫਾ ਮੇਜਰ ਬਖਸ਼ੀ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ।

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਦੱਸਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਐਡਵਾਂਸ ਤਨਖਾਹ ਹੈ।"

ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦਰਾਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਨਵੇਂ, ਕਰਿਸਪ ਦਸ ਰੁਪਏ ਦੇ ਨੋਟ ਕੱਢੇ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਬਰਖਾਸਤਗੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਇਸ ਲਈ ਆਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਖੁਫੀਆ ਪੁਲਿਸ ਰਾਹੀਂ ਮੇਰੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ 1944 ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਰਖਾਸਤਗੀ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਅਪਰਾਧ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ

ਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਕ ਹਿੰਦੀ ਲੇਖਕ ਹਮਦਰਦੀ ਵਿੱਚ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਤਨਖਾਹ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਕਰਿਸਪ ਨੋਟ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਚਾਹ ਅਤੇ ਪੇਸਟ ਖਰੀਦੀ। ਚੱਢਾ ਨੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਵਿਦਾਇਗੀ ਸਮਾਰੋਹ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ

ਕਿਹਾ, "ਓਏ, ਮਦਰਫੱਕਰ! ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਇੱਥੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਲਾਮ ਬਣੇ ਰਹੋਗੇ। ਇਹ ਪੰਛੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹੈ।"

ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਖੁਦ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੰਟੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਡੇਢ ਸਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਬੰਬਈ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਸੌ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਫੀਚਰ ਛੱਡ ਕੇ। ਅਤੇ ਇਸ ਉਪੇਂਦਰਨਾਥ ਅਸ਼ਕ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ।"

ਮੰਟੋ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸ਼ਾਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ, ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਅਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪਰ ਉਪੇਂਦਰਨਾਥ ਅਸ਼ਕ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੇਡੀਓ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾਤਮਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਲਈ, ਇੱਕ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਗ੍ਰਸਤ, ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼ੇਖੀ ਮਾਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੰਟੋ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਹਸਤੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੰਟੋ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਲੇਖਕ, ਇੱਕ ਕਰਿਸ਼ਮਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਤੋਂ ਕਈ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਲੋਕ ਪੁੱਛਣਗੇ, "ਮੰਟੋ ਕਿਸ ਕੈਫੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਦਾ ਸੀ? ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ? ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਸੀ? ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਸੀ?"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਹਰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਿੱਖਦੇ ਸਨ। ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਸਨੋਬਰ ਖਾਨ ਦਾ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਚਾਹ ਪੀਣ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਆਪਣੇ ਬੈਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਉਰਦੂ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਲੈ ਕੇ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ 'ਤੇ ਸਿੱਧੇ

ਨਾਟਕ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਾ 'ਤੇ ਮਾਣ ਸੀ। ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ, ਉਹ ਸੱਟੇ 'ਤੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕੋਈ ਨਾਮ, ਲੇਖ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਾ ਸੁਝਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਸ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇਗਾ। ਸੱਟਾ ਦੋ ਦਰਜਨ ਬੀਅਰ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਸੀ। ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਕਬੂਤਰ!" ਇਸ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖੋ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਵਿੱਚ ਕਾਗਜ਼ ਲੱਦਿਆ ਅਤੇ "ਕਬੂਤਰ" ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਸੱਟਾ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਆ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?"

ਇੱਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੰਟੋ, ਮਜ਼ਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖੋ।"

ਬੀਅਰ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਸੱਟੇ 'ਤੇ ਰੱਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਆ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?" ਅਤੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਨੇ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਹੰਗਾਮਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਿਵੇਂ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇੱਕ ਫੀਚਰ ਜਾਂ ਡਰਾਮਾ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਉਸਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ। ਮਸ਼ੀਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।"

ਉਸਨੂੰ ਮਨਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਨੇ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਇਸਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਨਾਲ ਲੱਦਿਆ, ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਦੋਸਤ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਲਿਖੋ! ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਬੈਠ ਕੇ ਉਡੀਕ ਕਰਾਂਗੇ।"

ਮੰਟੋ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ, ਕਾਗਜ਼ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਸਿਰਲੇਖ, "ਅੰਤਜ਼ਾਰ" ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਉਸਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਨਾਟਕਾਂ

ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਦੋਵਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬੈਠਾ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਦੋ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ: ਇੱਕ ਜ਼ਮੀਰ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਅਚੇਤ ਦਾ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁਬਿਧਾਜਨਕ, ਟਕਰਾਅ ਵਾਲੇ ਸੰਵਾਦ ਹਨ। ਅਚੇਤ ਨੌਜਵਾਨ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ, ਬਹਿਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਮੰਟੋ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਸ਼੍ਰੀ ਅਡਵਾਨੀ ਨੇ ਮੰਟੋ ਦੇ ਇੱਕ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਏ.ਐਸ. ਬੁਖਾਰੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਸਨ। ਅਡਵਾਨੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਨ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਭੀੜ ਭਰੇ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਅਡਵਾਨੀ ਸਾਹਿਬ ਉਰਦੂ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣਾ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ?

ਉਹ ਉਰਦੂ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀਆਂ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

ਅਡਵਾਨੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਮੰਟੋ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਮਾਮਲਾ ਬੁਖਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਬੁਖਾਰੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਜੋ ਕਿਹਾ ਉਹ ਸੱਚ ਹੈ। ਅਡਵਾਨੀ ਨਾਮ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਉਰਦੂ ਕਿਵੇਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ?"

ਬੁਖਾਰੀ ਸਾਹਿਬ ਹੱਸ ਪਏ, ਅਤੇ ਮਾਮਲਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਵਿਹਲਾ ਰਿਹਾ। 1942 ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਨਾਟਕ, "ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ" ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕਲਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਉੱਥੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਇੱਕ ਰੂਹਾਨੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਆਪਾ ਸ਼ਮੀਮ (ਮੋਹਿਨੀ ਦਾਸ) ਸੀ। ਇਮਤਿਆਜ਼ ਅਲੀ ਤਾਜ ਅਤੇ ਰਫ਼ੀ ਅਹਿਮਦ ਪੀਰ ਡਰਾਮਾ ਬਣਾਉਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਲਿਕਾ ਪੁਖਰਾਜ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੀ ਅਤੇ ਗਾਉਂਦੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਮਾਹੌਲ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਉਰਦੂ ਮੈਗਜ਼ੀਨ, ਅਦਬ-ਏ-ਲਤੀਫ਼ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਮਾਲਕ, ਚੌਧਰੀ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਸਨ। ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਨਜ਼ੀਰ ਏ ਸੀ। ਉਹ ਚੌਥੀ ਜਮਾਤ ਪਾਸ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਦਰਮਿਆਨੇ ਕੱਦ ਦਾ ਸੀ, ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਚਮਕਦੇ ਦੰਦ ਸਨ, ਅਤੇ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਚਾਚਾ ਬਰਕਤ ਅਲੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ, ਉਸਨੇ ਮਕਤਬਾ ਉਰਦੂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਘਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਨਜ਼ੀਰ ਏ. ਉਹ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਬਣ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਚੌਧਰੀ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ। ਚੌਧਰੀ ਨਜ਼ੀਰ ਖੁਦ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਇਕਲੌਤਾ ਲੇਖਕ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਉਹ ਅਕਸਰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਪੇਪਰ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ ਭੇਜਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਹੱਸਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, "ਹੁਣ, ਮੇਰਾ ਪੇਪਰ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਜਦੋਂ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ "ਬੂ" ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਮੰਟੋ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਲਈ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਦਾਲਤ ਗਏ। ਅਤੇ ਇਹ ਉੱਥੇ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ। ਪਤਲਾ, ਲੰਬਾ, ਸੋਟੀ ਵਰਗਾ ਮੋਢ ਵਾਲਾ। ਇੱਕ ਚੌੜਾ ਮੀਉਸਦਾ ਨੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਤਿੱਖਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਐਨਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਚਿੱਟੀ ਕਮੀਜ਼, ਸ਼ੇਰਵਾਨੀ, ਇੱਕ ਟੇਸਲ

ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਬਰੋਕੇਡ ਜੁੱਤੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪੂਰੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ ਕਪੂਰ ਨੇ ਸਾਡੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਨੇ "ਧੰਨਵਾਦ" ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ, ਚੌਧਰੀ ਨਜ਼ੀਰ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਆਇਆ। "ਆਓ, ਫ਼ੋਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਮੂਹ ਜੱਜ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ "ਬੂ" ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, "ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਹੈ।"

ਸਭ ਤੋਂ ਸਤਿਕਾਰਤ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਝੰਡਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, "ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹੈ।"

ਜਦੋਂ ਇਸਮਤ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਹਨ। ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ!"

ਗਵਾਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਜੱਜ ਨੇ ਅਗਲੀ ਸੁਣਵਾਈ ਲਈ ਇੱਕ ਤਾਰੀਖ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ।

ਮੰਟੋ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਬੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਟੁੱਟੇ ਬੈਂਚ, ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ, ਧੂੜ ਅਤੇ ਗੰਦਗੀ, ਵਕੀਲਾਂ ਅਤੇ ਕਲਰਕਾਂ ਦੀ ਕਾਨੂੰਨੀ ਗੱਲਬਾਤ, ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੀ ਘਬਰਾਹਟ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ। ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਨਜ਼ੀਰ! ਮੈਂ ਘਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਘੋੜੇ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਲੈ ਆਓ।"

"ਕੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ? "ਬੱਸ ਇੱਕ?"

ਮੈਂ ਨੇੜੇ ਹੀ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ।

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਹੀਰੋ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਾਰ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਇੱਥੇ ਆਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੁਰਮਾਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਲਈ ਸਕ੍ਰੀਨਪਲੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਚੌਧਰੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ ਆਇਆ, "ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?"

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਦੱਸਿਆ। ਉਸਦਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਬਲੂ ਡੋਮ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਤਰ ਗਿਆ।

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਘਰ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਸਫੀਆ ਵੀ ਇੱਥੇ ਹੈ।" ਮੈਨੂੰ ਚੌਧਰੀ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਪੂਰੀ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ।'

ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਅਚਾਨਕ ਕਿਹਾ, "ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਓ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਹਾਣੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਲਵਾਂਗਾ।"

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ। ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਰਮ ਅਤੇ ਨਿੱਘੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਜਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ ਵਰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਇਹ ਬੇਸਬਰੀ ਅਤੇ ਡਰ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸ਼ਾਮ, ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਰੋਡ 'ਤੇ ਇੱਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨੌਕਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਟੋ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਉਹੀ ਕਹਾਣੀ ਸੀ ਜੋ 'ਅਦਬ-ਏ-ਲਤੀਫ਼' ਵਿੱਚ 'ਰਾਜਭਈਆ' ਨਾਮ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਫਿਰ, 'ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਰਾਧਾ ਹੈ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ। ਇਸ

ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀਰਾਜ ਕਪੂਰ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਸੀ। ਦਸ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆਇਆ।

ਉਸਨੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਚਾਹ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ?"

ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ, "ਸਫ਼ੀਆ, ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ? ਇੱਥੇ ਆਓ!"

ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਅੰਦਰ ਆਈ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ, ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਆ ਗਏ। ਚੌਧਰੀ ਨਜ਼ੀਰ ਵੀ ਆ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਇੱਕ ਇਕੱਠ ਸੀ। ਉਹ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਲੈਣ ਆਇਆ ਸੀ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਠੀਕ ਹੈ! ਕੱਲ੍ਹ ਮਿਲਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮਕਤਬਾ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਹੋਵਾਂਗਾ।"

ਮੰਟੋ ਕੋਲ ਕਲਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਤੇਜ਼ ਚਾਕੂ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ, ਉਸਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੰਦਾ ਖੂਨ ਕੱਢਿਆ। ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਸਰਜਨ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਤੇਜ਼ ਨਿਗਾਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਦੋਹਰੀ ਲੈਂਸ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਬਿਆਨ ਮਨਮੋਹਕ ਸਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਕੋਈ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਮਕਤਬਾ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, "ਮੰਟੋ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਚੇਖੋਵ ਦੇ ਬਰਾਬਰ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ।"

ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹੇ, ਚੌਧਰੀ! ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜੀ ਬਕਵਾਸ ਲਿਖੀ ਹੈ?"

ਉਸਨੇ ਸਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਖੁਦ ਲਿਖਿਆ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, "ਮੰਟੋ ਬਕਵਾਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਅਸ਼ਲੀਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ।"

ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵਿੱਚ "ਬਕਵਾਸ" ਅਤੇ "ਅਸ਼ਲੀਲ" ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੋਟੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਹੀ ਗੱਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜੋ ਉਸਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਲਈ। ਉਹ ਮਿੱਠੇ ਬੋਲਾਂ, ਮਿੱਠੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਮਿੱਠੇ, ਰਸਮੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਚਿੜਚਿੜਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਸਤੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ।

ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ।"

ਮੰਟੋ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।"

ਇਹ ਸੁਰ, ਇਹ ਕੌੜਾ ਸੱਚ, ਇਹ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਤਰ, ਉਸਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ।

ਚੌਧਰੀ ਨਜ਼ੀਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ, "ਮੰਟੋ ਕੈਲਾਸ਼ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ, 'ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।'"

ਕੈਲਾਸ਼ ਹੋਟਲ ਅਨਾਰਕਲੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਮਿੰਟ ਦੀ ਪੈਦਲ ਦੂਰੀ 'ਤੇ। ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੰਟੋ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬੱਸ! ਚਲੋ ਹੁਣ ਚੱਲੀਏ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਪੀਓਗੇ?"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ!"

ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ! ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹਨ। 'ਹਟਕ' ਅਤੇ 'ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ'

ਮਾਸਟਰਪੀਸ ਹਨ। ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀ...!"

ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬਕਵਾਸ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰੋ! ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਪੀਤੀ। ਹੁਣ ਗੁਆਚ ਜਾਓ।"

ਮੈਂ ਡਰ ਗਿਆ। ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਆਪਣੀ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਉੱਠੇ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਹ ਦੋ-ਦੋ ਡਰਿੰਕਸ ਪੀਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੀਜਾ ਡਰਿੰਕ ਪੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਚਲੋ, ਚੱਲੀਏ?"

ਮੈਂ ਨਾਲ ਚੱਲਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ?"

"ਅਬਦੁਲ ਬਾਰੀ ਨੂੰ।"

ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਅਬਦੁਲ ਬਾਰੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।" ਕੀ ਉਹ ਇੱਥੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ? ਮੈਂ ਅਬਦੁਲ ਬਾਰੀ ਨੂੰ ਕਈ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਕਾਲੀ ਚਮੜੀ ਵਾਲਾ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਸ਼ਣ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸੁੱਕੇ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣ ਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਉਸਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਅਬਦੁਲ ਬਾਰੀ ਉਸਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਰੂ ਸੀ।"

ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੋਂ ਇੱਕ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਤੇ ਅਬਦੁਲ ਬਾਰੀ ਕੋਚਮੈਨ ਦੇ ਨਾਲ ਅਗਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੰਟੋ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ, ਬਰੋਕੇਡ ਜੁੱਤੇ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਸਦੇ ਪੈਰ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਗੱਡੀ ਮਾਲ ਰੋਡ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੱਲ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੀ। ਮੁੱਖ ਡਾਕਘਰ ਲੰਘਦਿਆਂ, ਇਹ ਰੁਕ ਗਈ, ਅਤੇ ਬਾਰੀ ਉਤਰ ਗਿਆ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਟੂਆ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਹਰਾ ਨੋਟ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਰੀ ਭੋਲਾਨਾਥ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੇ। ਦਸ ਮਿੰਟ ਬੀਤ ਗਏ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਅਗਿਆਨੀ ਬੰਦਾ ਮੇਰਾ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੰਨੀ ਦੇਰ! ਕੀ ਉਹ ਹੀਰੇ ਖਰੀਦ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਬਕਵਾਸ!"

ਬਸ ਉਦੋਂ ਹੀ, ਬਾਰੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਭਾਰੀ, ਤੇਜ਼ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਤੁਰਿਆ ਅਤੇ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਜੌਨੀ ਵਾਕਰ ਦੀ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਬੋਤਲ ਫੜੀ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਠੀਕ ਹੈ।"

ਬਾਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਾਂ!"

ਗੱਡੀ ਫਿਰ ਦੌੜਨ ਲੱਗੀ। ਅਸੀਂ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸੀ, ਰਾਵੀ ਰੋਡ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ। ਕੀ ਇਹ ਲੋਕ ਕਿਸ਼ਤੀ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ? ਸ਼ਾਮ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਲਾਈਟਾਂ ਜਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ? ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ "ਹੀਰਾਮੰਡੀ" ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਵੇਸ਼ਵਾਘਰ ਸਨ। ਗੱਡੀ ਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਰੁਕ ਗਈ। ਬਾਰੀ ਨੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਪੈਸੇ ਦਿੱਤੇ। ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੋਂ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਲਾਲਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰਕ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਸੀ: ਇਹ ਲੋਕ ਝਗੜਾਲੂ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹਨ। ਉਹ ਚਾਕੂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਡਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਅਦਿੱਖ, ਅਣਜਾਣ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਰੋਮਾਂਚ ਅਤੇ ਕੰਬਣੀ ਵੀ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੀ।

ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਮਗਰਮੱਛ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੌਣਕ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਹਲਚਲ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਸਕਿਊਰ

ਕਬਾਬ, ਸੁਪਾਰੀ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ, ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਦੀ ਭੀੜ। ਇਸ ਭੀੜ-ਭੜੱਕੇ ਵਿੱਚ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀਆਂ ਹਲਚਲਾਂ, ਚੁੱਪਚਾਪ ਇਸ਼ਾਰੇ ਅਤੇ ਘੂਰਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਨ।

ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਾਰੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹਾ ਦੇਖਿਆ, ਇੱਕ ਪਠਾਣ ਨਾਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਠਾਣ ਦੀਆਂ ਮਹਿੰਦੀ ਨਾਲ ਰੰਗੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਏ। ਬਾਰੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਵੇਸਵਾ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਮਾਮਲਾ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਹੀ ਸੁਲਝਾ ਲਓ, ਮੂਰਖ, ਚਲੇ ਜਾਓ!"

ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਬਾਰੀ ਅਤੇ ਪਠਾਣ ਆ ਗਏ।

ਪਠਾਣ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਆਓ! ਉਸ ਵੇਸਵਾਘਰ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ।"

ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹੇ। ਬਾਲਕੋਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ ਹੋਏ, ਅਸੀਂ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਇੱਕ ਪਠਾਣ ਵੇਸਵਾ ਉੱਥੇ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਉਹ ਪੈਂਤੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੋਵੇਗੀ, ਮੋਟੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ। ਉਸਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇਲ ਸੀ,

ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਚਮੇਲੀ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ, ਸਸਤੇ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਨੀਲੇ ਧੱਬਿਆਂ ਵਾਲੀ ਕਮੀਜ਼ ਅਤੇ ਸਾਟਿਨ ਸਲਵਾਰ।

ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਸੁਪਾਰੀ ਦਾ ਪੱਤਾ।

"ਆਓ! ਬੈਠੋ।"

ਪਠਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲਾ ਚਿਹਰਾ, ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਨਰਮ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹੁਕਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ

ਵੇਸ਼ਵਾਘਰ ਵਿੱਚ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਦਲਾਲ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਹਿੱਲਦੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਇੱਕ ਨੌਕਰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਗਲਾਸ ਰੱਖੇ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸੋਡਾ ਆਰਡਰ ਕਰੋ। ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਟਿੱਕੇ ਅਤੇ ਕਬਾਬ! ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਖਾਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰੋਗੇ?"

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮਾਸ ਅਜ਼ਮਾਇਆ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਚਬਾਇਆ, ਤਾਂ ਇਹ ਰਬੜ ਵਰਗਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਇੱਕ ਆਮਲੇਟ ਖਾਵਾਂਗਾ।"

ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚੋਂ ਦਸ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਰਿਸਪ ਨੋਟ ਕੱਢੇ ਅਤੇ ਪਠਾਨ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਦਸ ਮਿੰਟ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਨੌਕਰ ਮਾਸ, ਕਬਾਬ ਅਤੇ ਆਮਲੇਟ ਦੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ, ਸੋਡਾ ਅਤੇ ਬਰਫ਼ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਇੱਕ ਪਲੇਟ ਵਿੱਚ ਨਿੰਬੂ ਅਤੇ ਪਿਆਜ਼। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਬਾਕੀ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ ਕੀਤੇ,

ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਰੱਖੋ।"

ਬਾਰੀ ਨੇ ਬੋਤਲ ਖੋਲ੍ਹੀ, ਤਿੰਨ ਗਲਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਰਾਬ ਡੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਸੋਡਾ ਅਤੇ ਬਰਫ਼ ਪਾ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ।"

ਬਾਰੀ ਦਾ ਕਾਲਾ ਚਿਹਰਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵਿੱਚ ਫੁੱਟ ਪਿਆ।

"ਭਰਾ! ਸ਼ਰਾਬ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਪੀਓ...ਪੀਓ।"

ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦਾ।"

ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਵੇਸ਼ਵਾ ਦੇ ਪੱਟ 'ਤੇ ਥੱਪੜ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਪੀਓ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰ!"

ਵੇਸ਼ਵਾ ਨੇ ਮੰਟੋ ਵੱਲ ਤਿੱਖੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੌੜੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਦਿਖਾਈ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਪੀਣ ਲੱਗੀ। ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਬਾਰੀ ਨੇ ਤੁਰੰਤ ਆਪਣੇ ਗਲਾਸ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡਬਲ ਡਰਿੰਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ।

ਇੱਕ ਘੁੱਟ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਸਾਮਾਨ ਦਿਖਾਓ।"

ਵੇਸ਼ਵਾ ਨੇ ਪਠਾਨ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਪਠਾਨ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਕੱਪੜੇ ਪਾਈ ਵੇਸਵਾ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਤਲੀ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਗੁਲਾਲ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੋਹਲ, ਜਾਮਨੀ ਰੰਗ ਦੀ ਜਾਰਜੇਟ ਸਾੜ੍ਹੀ, ਉਸਨੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਦੇ ਹੋ?"

"ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਤੋਂ!" ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ। "ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਦੇ ਹੋ?"

ਮੰਟੋ ਦੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਸਵਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਵੇਸਵਾ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਠਾਨ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ, ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ।

ਫਿਰ ਉਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਲੈ ਆਇਆ, ਫਿਰ ਤੀਜਾ। ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਤਿੰਨੋਂ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਫਿਰ ਚੌਥੀ ਵੇਸਵਾ ਆਈ।

ਤਿੱਖੇ ਗੁਣ, ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸੈਕਸੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ, ਅਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਐਨਕ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ ਨੂੰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਬੈਠੀ ਸੀ,

ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਸਵਾ ਨੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਵਧ ਗਈ, ਪਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜਨੂੰਨ ਵੀ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਕਾਲੇ ਐਨਕ ਕਿਉਂ ਪਹਿਨਦੇ ਹੋ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ?"

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਤੇਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਮੈਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ।"

ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ। ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਿਓ ਕਿ ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੈਂ।"

ਇਸਦੇ ਨਾਲ, ਉਸਨੇ ਅਚਾਨਕ ਉਸਦੇ ਕਾਲੇ ਐਨਕਾਂ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਵੇਸਵਾ ਨੇ ਝਪਕੀ ਮਾਰੀ। ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਅੱਖ ਝਪਕ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਐਨਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਉਂਦੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਝਪਕੀ ਵਾਲੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਚੋਰੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।"

ਇਸ ਵੇਸਵਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਰਾਤ ਦੇ 11 ਵੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੀਟ, ਕਬਾਬ ਅਤੇ ਆਮਲੇਟ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਪਰੋਸੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੰਟੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੰਜ ਪੈੱਗ ਪੀ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਪੁਤਲੀਆਂ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਚਮਕ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਉਹ ਛੇਵਾਂ ਪੈੱਗ ਪਾਉਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਵੇਸਵਾ ਨੇ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ, "ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਦੀ ਹਾਂ, ਹੋਰ ਨਾ ਪੀ।"

ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਹੋਰ ਨਾ ਪੀ। ਉਹ ਸਹੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ।"

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਹਮਦਰਦੀ! ਲਾਹਣਤ! ਉਹ ਚਾਰ ਪੈੱਗ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦਲਾਲ ਲਈ। ਜੇ ਉਹ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਮੰਗਵਾ ਸਕਦੀ ਹਾਂ।" ਪਰ ਇਹ ਘਟੀਆ ਔਰਤ ਹਮਦਰਦ ਹੋਣ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਡਰਿੰਕ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਘੁੱਟ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲੱਗਾ।

ਵੇਸਵਾ ਨੇ ਮੰਟੋ ਦਾ ਹੱਥ ਫਿਰ ਫੜ ਲਿਆ, "ਰੱਬ ਜਾਣਦਾ ਹੈ! ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਲੱਗ ਰਹੀ ਹੈਂ।"

ਮੰਟੋ ਨੇ ਉਸਦਾ ਪੱਟ ਥੱਪੜ ਮਾਰਿਆ, "ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ! ਤੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁੰਦਰ ਹੈਂ।" ਤੂੰ ਕਲੀਓਪੈਟਰਾ ਹੈਂ, ਤੂੰ ਹੈਲਨ ਹੈਂ।"

ਮੰਟੋ ਨੇ ਪਠਾਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਨੋਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ। ਹਰ ਵਾਰ, ਪਠਾਣ ਬਾਕੀ ਪੈਸੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਰਿਸਪ ਨੋਟ ਸੁੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਦੇ ਅੰਦਰ "ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ" ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਤਰ, ਜੋ ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇੱਕ ਵੇਸ਼ਵਾਘਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੈਸੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਲਾਲਾਂ, ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਪਸੰਦ ਹੈ, ਪਰ "ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ" ਬੇਫਿਕਰ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਸੀ। ਜਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿ ਲਵਾਂ ਕਿ ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਮੰਟੋ ਦੀ ਆਤਮਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਇਕੱਲਤਾ ਸੀ। ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਉਹ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਤੇ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਉਸਨੇ ਔਰਤ ਵਿੱਚ ਵੇਸਵਾ ਅਤੇ ਵੇਸਵਾ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਮਾਸ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ, ਮੰਟੋ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੁਗਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਮਹਿਰਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ। ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਕੰਬਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਸਰੀਰ, ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਹਲਕੇ ਚੇਚਕ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ, ਬਘਿਆੜ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਦਾਕਾਰ ਵਾਂਗ ਸੁਚੱਜੀ ਆਵਾਜ਼। ਟਵੀਡ ਕੋਟ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ, ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਸਿਗਾਰ। ਇੱਕ ਅਲਸੇਸ਼ੀਅਨ ਕੁੱਤੇ ਨਾਲ, ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚਪੜਾਸੀ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ ਬੁਲਾ ਰਹੇ ਹਨ।"

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮੰਟੋ ਦਾ ਬਟੂਆ ਨੋਟਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਜੁਗਲ, ਮੈਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

ਬੱਸ ਉਦੋਂ ਹੀ ਮਹਿਰਾ ਸਾਹਿਬ ਬਾਹਰ ਆਏ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਰੁਕੋ, ਦੋਸਤ! ਆਓ ਇਕੱਠੇ ਚੱਲੀਏ।"

ਮੰਟੋ ਨੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਦੌੜ ਜਾ। ਮੈਨੂੰ ਦੌੜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬੋਰਿੰਗ! ਮੈਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਦਾ ਬਟੂਆ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਗਿਣੇ। ਉਸਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਬੰਬਈ ਦੀਆਂ ਟਿਕਟਾਂ ਦੇਖੀਆਂ।

ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਅੱਜ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ, ਮੈਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਫਰੰਟੀਅਰ ਮੇਲ 'ਤੇ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਦੋ ਰਿਜ਼ਰਵ ਸੀਟਾਂ ਸਨ। ਸਫੀਆ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸੂਟਕੇਸ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਖਰੀਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬੰਡਲ ਸੀਟਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਪਲੇਟਫਾਰਮ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਚੌਧਰੀ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।" ਸਿਗਨਲ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਹੈ।"

ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ, "ਉਸ ਗਧੇ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਲਾਹੌਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਇੱਕ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕੱਪੜੇ ਧੋਣ ਲਈ ਦੇ ਕੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਛੇ ਸਲਵਾਰਾਂ, ਛੇ ਕਮੀਜ਼ਾਂ, ਇੱਕ ਚੱਕਨ। ਉਹ ਮੂਰਖ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।"

ਗਾਰਡ ਨੇ ਸੀਟੀ ਮਾਰੀ।

ਮੰਟੋ ਬੁੜਬੁੜਾਇਆ, "ਉਸ ਗਧੇ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ, ਚੌਧਰੀ ਨਜ਼ੀਰ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਬੰਡਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ, ਹਫ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਮੈਂ ਨੇੜੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕੀਤੇ।"

ਮੰਟੋ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ।

"ਟ੍ਰੇਨ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਹੁਣੇ ਆਏ ਹੋ!"

ਚੌਧਰੀ ਨੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਕੱਪੜੇ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਉਤਰ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਰੇਲਗੱਡੀ ਚੱਲਣ ਲੱਗੀ। ਜਦੋਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਪਲੇਟਫਾਰਮ ਤੋਂ ਚੱਲੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਪਸੀਨਾ ਪੂੰਝਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਉਹੀ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।" ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨੌਕਰ ਹੋਵਾਂ।"

ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ।

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਕੁਲੀਨ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੱਪੜੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਇੱਥੇ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਲਈ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਬਿੱਲਾਂ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਥੇ ਹੈ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ, ਪੈਸਾ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।"

ਉਹ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਗੁੱਸਾ ਠੰਢਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬਲਵੰਤ! ਮੈਂ ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੰਟੋ ਹੈ! ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਕਿਉਂ ਪਰਵਾਹ ਹੈ? ਉੱਚ-ਦਰਜੇ ਦੇ ਜੱਜ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਰੱਬ ਹੈ।" ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦਾ ਬੰਡਲ

ਚੁੱਕਣ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਲੇਖਕ ਹੈ।"

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਚੌਧਰੀ ਮਕਤਬਾ ਉਰਦੂ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੰਟੋ ਅਚਾਨਕ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਮਕਤਬਾ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਲੱਤਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੁੜਤਾ, ਇੱਕ ਤੰਗ ਫਿਟਿੰਗ ਵਾਲੀ ਸਲਵਾਰ ਅਤੇ ਮੈਚਿੰਗ ਜੁੱਤੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਫਿਕਰ ਤੌਂਸਵੀ ਅਕਸਰ ਮਕਤਬਾ ਉਰਦੂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਪਰੂਫ ਰੀਡਿੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ! ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਆਉਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ!"

ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਡੀ ਥਪਥਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਜਦੋਂ ਨਰਗਿਸ ਬੰਬਈ ਦੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਆਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਚਿੱਟੀ ਸਾੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਮੈਚਿੰਗ ਜੁੱਤੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਅੱਡੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਪਥਪਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਮੈਚਿੰਗ ਜੁੱਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਦੇ? ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ।" ਮੈਂ

ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕੁੜਤਾ ਅਤੇ ਸਲਵਾਰ ਸਿਲਾਈ ਅਤੇ ਜੁੱਤੇ ਖਰੀਦੇ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦੱਸਾਂਗਾ, "ਦੇਖੋ!

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਵਾਲੀ ਜੁੱਤੀ ਪਹਿਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

ਉਸਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉੱਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਬੰਬਈ ਦੇ ਨਾਗਪਾੜਾ ਪੁਲਿਸ ਸਟੇਸ਼ਨ, ਪਰਸ਼ੀਆ ਰੋਡ, ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੀ ਕਲੋਨੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਫਿਲਮ ਸਟੂਡੀਓ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋ ਗਿਆ। "ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ" ਦੀ ਵੇਸਵਾ ਸੁਲਤਾਨਾ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਅਜਮੇਰੀ ਗੇਟ ਦੇ ਬਾਹਰ ਜੀਬੀ ਰੋਡ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵੇਸਵਾਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਣਗਿਣਤ ਰੇਲਵੇ ਪਟੜੀਆਂ ਨਾਲ ਕਤਾਰਬੱਧ ਇੱਕ ਰੇਲਵੇ ਵਿਹੜਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ, ਵੇਸਵਾਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ

ਹਨ। ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਤੇ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਜਦੋਂ ਇਹ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਪਟੜੀਆਂ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਚਮਕਦੀਆਂ ਸਨ, ਤਾਂ ਸੁਲਤਾਨਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਨੀਲੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਟੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇੰਜਣ ਅਤੇ ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਲੰਬੇ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਕਦੇ ਇੱਥੇ, ਕਦੇ ਉੱਥੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਜਣਾਂ ਅਤੇ ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ ਦੀ ਧੜਕਣ ਅਤੇ ਫੂਕ ਲਗਾਤਾਰ ਗੂੰਜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।" ਕਈ ਵਾਰ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਇੱਕ ਰੇਲਗੱਡੀ ਨੂੰ ਇੰਜਣ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਧੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਪਟੜੀਆਂ 'ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਚਲਦਾ ਦੇਖਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਪਟੜੀਆਂ 'ਤੇ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿੱਥੇ? ਫਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਆਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਇਸ ਧੱਕੇ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘੱਟ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਤੇ ਰੁਕ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਿਤੇ ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ: ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਰੇਲਵੇ ਪਟੜੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਜਾਲ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਭਾਫ਼ ਅਤੇ ਧੂੰਆਂ ਉੱਠ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਪਹੀਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਭਾਰੀ ਇੰਜਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਧੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਕਈ ਵਾਰ, ਸੁਲਤਾਨਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਅੰਬਾਲਾ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਵੇਸ਼ਵਾਘਰ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਲਾਸਿਕ ਬਣ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਥਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤਾਂ, ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ ਲਾਹੌਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ। ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਕੌੜੀ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਨਿਗਲਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਿਆ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਸੱਚ ਬੋਲਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋ, ਮੰਟੋ?"

ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਜਦੋਂ ਇਸਲਾਮੀਆ ਕਾਲਜ ਅਤੇ ਡੀਏਡੀ ਕਾਲਜ ਵਿਚਕਾਰ ਫੁੱਟਬਾਲ ਮੈਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਲਾਮੀਆ ਕਾਲਜ ਗੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਉਛਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਯਕੀਨਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਂ।"

ਪਰ ਇਹ ਦੋਸਤੀ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਝਲਕਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਸ਼ਿਆਮ, ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਮੁਖਰਜੀ ਸਨ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਨੇ ਫੁੱਟਬਾਲ ਮੈਚ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਲੇਖਕ, ਜੋ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਡੂੰਘੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹਿੰਦੂ ਸਨ, ਇਸਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖ ਕੇ ਜੋ ਸਾਡੇ ਅਚੇਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸਾਡਾ ਆਪਣੀ ਚੇਤੰਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਡੂੰਘੇ ਸੱਚ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਉਸਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਮੌਤ ਇੱਕ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ। ਜੇ ਇੱਕ ਲੱਖ ਲੋਕ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਕੁਦਰਤ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਮਜ਼ਾਕ ਹੈ।"

ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ, ਕਤਲ ਅਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਮਨੁੱਖੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਹਰ ਕੋਈ "ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ," "ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਟ," ਅਤੇ "ਖੋਲ ਦੋ" ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, "ਸਿਆਹ ਹਾਸ਼ੀਏ" ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਾਲੇ ਚੁਟਕਲੇ ਹਨ। ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ "ਲੁਕਮਨ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ" ਅਤੇ "ਪੰਚਤੰਤਰ" ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਤਿੱਖੀ ਅਤੇ ਮਰੋੜੀ ਹੋਈ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਇਹ ਗੁੰਡਾਗਰਦੀ, ਕਤਲ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਰਖਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਲਾ ਹਾਸਰਸ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਫੇਲਿਨੀ ਨੇ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਲਾ ਹਾਸਰਸ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ। ਮੰਟੋ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਾਜਮਾਰਗ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ, ਨਵੇਂ ਰਸਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ।

ਅਕਸਰ, ਮੰਟੋ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਅਸਲੀ ਸਨ। ਇਹ ਪਾਤਰ ਇੰਨੇ ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਅਤੇ ਅਦਿੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। "ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ" ਵਿੱਚ "ਅਬਦੁਲ ਰਹੀਮ ਸੈਂਡੋ" ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਜੀਬ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਬੇਤੁਕੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਸਤਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ ਵੀ, ਤੁਸੀਂ ਬੰਬਈ ਦੇ ਫਿਲਮ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਅਬਦੁਲ ਰਹਿਮਾਨ ਸੈਂਡੋ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂਬਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਥਹੀਣ ਅਤੇ ਅਸੰਗਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਦੂਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬੰਬ ਵਾਂਗ ਫਟਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ, ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ! ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨੰਬਰ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਜੋੜਦੇ ਹੋ ਕਿ ਮਹਾਨਤਮ ਆਦਮੀ ਵੀ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੀ ਇਹ ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਐਂਟੀ ਦਾ ਪੈਂਟੀ ਪੂ!"

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕੇ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ। "ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ" ਵਿੱਚ ਵੀ, ਉਹ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਅਚੇਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਦੂਈ ਜਾਦੂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਪਾਗਲ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਹਨ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਵੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਾਂਗ ਵੰਡੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਪਾਗਲ ਸਿੱਖ ਅਜੀਬ ਅਤੇ ਬੇਤੁਕੀ ਗੱਲਾਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ।

"ਉਹ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਹੈ: ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਖਤਮ ਹੋਇਆ? ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ? ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਿੰਡ, ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ, ਕਿੱਥੇ ਗਿਆ? ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਹੁਣ ਕਿੱਥੇ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ?"

ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਸ ਵਾਕੰਸ਼ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, "ਔਘੜ, ਘੜਮੱਸ, ਅਨੱਕਾ, ਬੇਧਿਆਨਨ, ਮੂੰਗ, ਦਾਲ, ਲਾਲਟੈਣ ਦਾ!"

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਸਦੀ ਖੰਡਿਤ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਮੰਟੋ ਬੰਬਈ ਦੀ ਇੱਕ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਟ੍ਰੇਨ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਨਾਮ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਜੋ ਅੱਗੇ-ਪਿੱਛੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਰਕਤਉੱਲਾ ਜਾਂ ਹਨੀਫੁੱਲ੍ਹਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹਿਪਤੁੱਲਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ, ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਤੋਂ ਉਸਦੀ ਰਾਏ ਮੰਗੀ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਠੀਕ ਹੈ! ਪਰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਹਿਪਤੁੱਲਾ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।'

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, "ਹਿਪਤੁਲਾ" ਸ਼ਬਦ ਫਿਲਮ ਇੰਡਸਟਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਆਮ ਸ਼ਬਦ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮ ਦੀ ਬਣਤਰ, ਸੰਵਾਦ, ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਸਿਖਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਅਗਸਤ 1947 ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਕਤਲ ਅਤੇ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਦਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਗਰਮ ਸੀ, ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਦੰਗੇ ਭੜਕ ਉੱਠੇ, ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਕਮੀਜ਼ ਅਤੇ ਪੈਂਟ ਲੈ ਕੇ ਭਟਿੰਡਾ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸਤਲੁਜ ਪੁਲ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਆਖਰੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਭਟਿੰਡਾ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਵੀ ਦੰਗੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਖੂਨੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ,

ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦੋਸਤ ਫਜ਼ਲ ਮਿਰਾਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਨੂਰਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ,

ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਵੀ ਖੂਨ-ਖਰਾਬਾ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ,

ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਦਾ ਪਤਾ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਛੋਟਾ ਸੂਟਕੇਸ ਅਤੇ ਬਿਸਤਰਾ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਕੈਰੇਜ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੋਚਮੈਨ ਨੂੰ

ਮੈਨੂੰ ਕਫ਼ ਪਰੇਡ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਜਿੱਥੇ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨੀ ਕੀਤੀ। ਉੱਥੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਇਕੱਠ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ, ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫਰੀ, ਬੰਬਈ ਦੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤਕ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਮ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਡਰ ਜਿਹਾ ਘਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਦੇ-ਕਦੇ ਕਤਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਕਦੋਂ ਆਏ?" ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।"

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅੱਜ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਓ। ਤੁਸੀਂ ਮੇਰਾ ਘਰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਠੀਕ ਹੈ? ਇਹ ਬਾਈਕਲਾ ਵਿੱਚ ਕਲੇਅਰ ਰੋਡ 'ਤੇ ਹੈ।"

ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਨੰਬਰ ਅਤੇ ਪਛਾਣ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਸ਼ਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੋਸਤ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਹੋਰ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ। ਹਨੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਜਾਣਾ ਹੈ।"

ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੱਥੇ ਦਾ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਨੇਰਾ ਹੈ। ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਚਲੇ ਜਾਓ।"

ਮੈਂ ਵੀ ਡਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉੱਚੀ, ਗਰਮਾ-ਗਰਮ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਓਏ! ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਸ਼ਾਮ ਤੁਹਾਡਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਏ?"

ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਵੀ ਉੱਥੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਿਆ।"

ਉਸਨੇ ਉਸੇ ਗਰਮਾ-ਗਰਮ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਓਏ! ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਕੌਣ ਹਨ? ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੰਟੋ ਇੱਥੇ ਤੁਹਾਡਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ?"

ਮੈਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ।

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਖਾਓ। ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਸੌਂ ਜਾਓ। ਸਾਰਾ ਘਰ ਖਾਲੀ ਹੈ। ਸਫੀਆ ਚਲੀ ਗਈ ਹੈ।" ਮੈਂ ਵੀ ਜਾਵਾਂਗਾ।"

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਕਲੇਅਰ ਰੋਡ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਲਾਈਟਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਗ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਉਸਦੇ ਫਲੈਟ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ।

ਇੱਕ ਉੱਚੀ, ਨਿੱਘੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, "ਕੌਣ ਹੈ?"

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਦੱਸਿਆ। ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਰਸੋਈਏ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ। ਮੰਟੋ ਲੱਕੜ ਦੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਗਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਪਰ ਕਰਕੇ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਾਈਨ ਦੀ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਪਈ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਸਫੀਆ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਸ਼ਬਦ। ਤੁਸੀਂ, ਇੱਥੇ ਬੈਠੋ।"

ਉਸਨੇ ਉਸੇ ਪੋਜ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ, ਉਸਦੀ ਸਲੇਟ ਉਸਦੇ ਗੋਡਿਆਂ 'ਤੇ।

ਚਿੱਠੀ ਖਤਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਏ। ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਵਾਈਨ ਚਾਹੋਗੇ?"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ।"

ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਵਾਈਨ ਡੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ।

ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਘੁੱਟ ਭਰੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਰਸੋਈਏ ਨੇ ਇੱਕ ਮੁਰਗੀ ਭੁੰਨੀ ਹੈ।" ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਹੈ ਨਾ?'

''ਹਾਂ।''

''ਹੁਣ ਦੱਸੋ? ਸਫੀਆ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੀ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਇੱਥੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਫਲੈਟ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਫਰਨੀਚਰ, ਇੱਕ ਫਰਿੱਜ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੈ। ਔਰਤ! ਓ, ਤੂੰ ਕੁੱਤੀ! ਤੂੰ ਕਿਸ ਗੱਲੋਂ ਇੰਨੀ ਖੁਸ਼ ਹੈਂ? ਮੰਟੋ ਇੱਥੇ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਫਰਿੱਜ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ? ਬਕਵਾਸ! ਮੈਂ ਸੁੰਗੜਿਆ ਹੋਇਆ ਕਬਾਬ ਬਣ ਗਿਆ ਹਾਂ।"

'ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਪੱਤਰ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲਤਾ, ਰਸੋਈਏ, ਬੰਬਈ ਦੇ ਹਾਲਾਤ, ਉਸਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਅਤੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੇ ਫਰਿੱਜ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੰਬਈ ਦੀ ਦੁਨੀਆ, ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਫੀਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ। ਅਤੇ ਉਹ ਫਰਿੱਜ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾ ਰਹੀ ਸੀ! ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪਿਤਾ ਦਾ ਜਨੂੰਨ ਸੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਬਰਬਾਦ ਹੋਏ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਉਦਾਸੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਫਲੈਟ ਉਸ ਮਾਨਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗਲਾਸ ਭਰਿਆ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਿਉਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ? ਕੀ ਮੈਂ ਡਰਪੋਕ ਹਾਂ? ਮੈਂ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਂ! ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਮੰਟੋ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਜੋ ਉੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੁਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕਰ ਸਕੇ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਭਿਆਨਕ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕਾਂ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਸੋਚੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਖੂਨ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਮੰਟੋ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ।" ਇਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਲਾਹੌਰ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਉਹ ਦੇਰ ਰਾਤ ਤੱਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸੌਂ ਗਿਆ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੰਟੋ ਲਾਹੌਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਅਣਗਿਣਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਉਸਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ, ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖਿਆ, ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਅੰਕਲ ਸੈਮ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਜੋ ਕਿ ਤੀਬਰ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਨਿਡਰ ਅਤੇ ਬਾਗ਼ੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਝੂਠ ਅਤੇ ਪਖੰਡ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਸੀ। ਉਹ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਦੇ ਹਮਲੇ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ, 1950 ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਮੰਟੋ 'ਤੇ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦ ਅਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲ ਲਿਖਤ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਸਰਕੂਲਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ, ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਸਾਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਸਰਕੂਲਰ ਦਿੱਲੀ ਵੀ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰੇ ਦੋਸਤ, ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਮੀ, ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਸਨ। ਇਸਦਾ ਮੰਟੋ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਨਬੀ ਵਾਂਗ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਿੱਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਤਾਰੀਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਵੀ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ, "ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ ਦੁਆਰਾ ਮੇਰੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ!"

ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਤਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਹਜ਼ਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਜਨੂੰਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਇਲਾਜ ਲਈ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ।

ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸਦਾ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਟੱਲ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਲਿਖਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ "ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ" ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਹੈ।

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇੱਕ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਾਸਟਰਪੀਸ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਬਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸਮਾਧੀ ਵੀ ਲਿਖੀ: "ਇੱਥੇ ਮੰਟੋ ਪਿਆ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਕਲਾ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਦਫ਼ਨਾਈ ਗਈ ਹੈ।"

ਇਹ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਸੱਚ ਸਾਬਤ ਹੋਈ।

ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ

ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ (21 ਅਗਸਤ 1911 – 24 ਅਕਤੂਬਰ 1991) ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਉਰਦੂ ਨਾਵਲਕਾਰ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਅਤੇ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸਨ। 1930 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਕਾਮੁਕਤਾ ਅਤੇ ਨਾਰੀਤਵ, ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਅਤੇ ਵਰਗ-ਸੰਘਰਸ਼ ਵਰਗੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਝਲਕਦਾ ਸੀ। ਸਾਹਿਤਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਦਕਾ, ਚੁਗਤਾਈ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ ਅਤੇ 1976 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ' ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਰਨ ਦਿੱਤਾ

ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਅਦੈਲਫੀ ਚੈਂਬਰ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹੀ, ਮੈਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਘਬਰਾ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਇੱਥੇ ਮੰਟੋ ਸੀ, ਉਹ 'ਨਵਾਂ ਆਦਮੀ' ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਘਬਰਾਹਟ ਡਰ ਦੇ ਬਿੰਦੂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ।

ਮੈਂ ਸ਼ਾਹਿਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਚਲੋ ਵਾਪਸ ਚੱਲੀਏ। ਮੰਟੋ ਘਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।"

ਪਰ ਸ਼ਾਹਿਦ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਨੂੰ ਚਕਨਾਚੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। "ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਪੀਂਦਾ ਹੈ।"

ਇਹੀ ਹੈ, 'ਉਹ ਮੌਤ ਤੋਂ ਸੌ ਗੁਣਾ ਭੈੜਾ ਹੈ!' ਮੰਟੋ ਵੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬੀ ਮੰਟੋ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਇਰਾਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤਾ। ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ? ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਖਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਉਸਦੀ ਜੀਭ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ ਡੰਗ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਬੁਲਬੁਲਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਫੂਕ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਢਹਿ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਚੀਕ-ਚਿਹਾੜਾ, ਧੂੜ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਦੂਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਫਲੈਟ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਅੱਧਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਡਰਾਇੰਗ-ਰੂਮ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੋਫਾ ਸੈੱਟ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਵੱਡਾ, ਚਿੱਟਾ, ਸਾਦਾ ਬਿਸਤਰਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਮੱਕੜੀ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਕੋਲ ਇੱਕ ਵੱਡੀ, ਭਾਰੀ ਭਰੀ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। "ਆਓ, ਆਓ!" ਮੰਟੋ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਮੰਟੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਕਾਫ਼ੀ ਉਚਾਈ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ,

ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿਆਨਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਖਾਦੀ ਕੁੜਤਾ-ਪਜਾਮਾ ਅਤੇ ਜਵਾਹਰ-ਕੱਟ ਸ਼ਾਲ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

"ਓਹ! ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਪਤਲੇ, ਪਤਲੇ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ," ਉਸਨੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

"ਅਤੇ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਬਦਬਾ, ਚੀਕਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋ।" ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, "ਚਲੋ ਰਸੀਦ ਦਿੰਦੇ ਰਹੀਏ, ਕਿਤੇ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਲੈ ਲਵੇ।"

ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ, ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇੰਨੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਭਰਪਾਈ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ। ਗੱਲਬਾਤ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਅਜੀਬਤਾ ਬਣੀ ਰਹੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ, ਸਾਡੇ ਜਬਾੜੇ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਵਾਂਗ ਕਲਿੱਕ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਵਾਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਜਲਦੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ, ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ, ਮੰਟੋ ਵੀ ਟੋਕਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੀ ਪੂਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੋਲ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਅਜੀਬਤਾ ਬਚੀ ਹੋਈ ਸੀ ਉਹ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ। ਗੱਲਬਾਤ ਇੱਕ ਬਹਿਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ, ਅਤੇ ਬਹਿਸ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਬਹਿਸ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ, ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ, ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਮਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੂਰਖ, ਹੰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਬੇਕਾਰ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਹਾ। ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨੇੜਿਓਂ ਦੇਖਿਆ। ਮੋਟੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਵੱਡੀਆਂ, ਕਾਲੀਆਂ ਪੁਤਲੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਘੂਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਅਣਜਾਣੇ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਮੋਰ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੋਰ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਦਾ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਸਬੰਧ ਹੈ? ਮੈਂ ਕਦੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਸ਼ਾਇਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਲਗਾਮ ਖੁਸ਼ੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੋਰ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਈ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਧੜਕਣ ਤੋਂ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜਿਓਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਹੱਸਦਾ, ਦਿਲੋਂ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ, ਵਿਅੰਗ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦਾ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੌਤ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ! ਉਹੀ ਨਾਜ਼ੁਕ ਅੰਗ, ਉਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਟੋਕਰੀ, ਫਿੱਕੇ ਗੱਲ੍ਹ, ਅਤੇ ਅਜੀਬ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗਲਤ ਆਕਾਰ ਵਾਲੇ ਦੰਦ। ਅਚਾਨਕ, ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦੇ ਸਮੇਂ, ਮੰਟੋ ਦਾ ਦਮ ਘੁੱਟ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖੰਘਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਮੇਰਾ ਸਿਰ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਹ ਖੰਘ ਜਾਣੀ-ਪਛਾਣੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿਉਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਗਲਤ ਹੈ!"

ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਏ।

"ਤੁਸੀਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਬਹਿਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ।"

"ਇਹ ਦਲੇਰੀ ਹੈ।"

"ਇਹ ਧੋਖਾ ਹੈ, ਭੈਣ ਇਸਮਤ।"

"ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਭੈਣ ਕਿਉਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ?" ਮੈਂ ਚਿੜਚਿੜੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ।

"ਬੱਸ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਭੈਣਾਂ ਘੱਟ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ।" ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ 'ਭੈਣ' ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ।"

"ਫਿਰ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਛੇੜ ਰਿਹਾ ਹੈਂ!"

"ਨਹੀਂ ਤਾਂ, ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ?"

"ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੈਨੂੰ ਛੇੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਛੇੜਦੇ ਸਨ, ਕੁੱਟਦੇ ਸਨ, ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਟਦੇ ਸਨ।"

ਮੰਟੋ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਹੱਸ ਪਿਆ। "ਫਿਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਭੈਣ ਕਹਾਂਗਾ।"

"ਤਾਂ ਬਸ ਯਾਦ ਰੱਖੋ ਕਿ ਮੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਵੀ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੰਘ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਇਸਦਾ ਇਲਾਜ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ?"

"ਇਲਾਜ? ਡਾਕਟਰ ਮੂਰਖ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮਰ ਜਾਓਗੇ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਟੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਹੈ।' ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਨਾ ਮਰ ਕੇ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੱਚ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ। ਅਤੇ ਹੁਣ, ਬੱਸ! ਮੈਂ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਜੋ ਲੋਕ ਜਾਦੂ ਅਤੇ ਜਾਦੂ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹਨ।"

"ਇਹੀ ਗੱਲ ਇੱਕ ਬੁੱਢਾ ਆਦਮੀ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।"

"ਕਿਹੜਾ ਬੁੱਢਾ ਆਦਮੀ?"

"ਮੇਰਾ ਭਰਾ, ਅਜ਼ੀਮ ਬੇਗ! ਉਹ ਨੌਂ ਮਣ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ ਅਜ਼ੀਮ ਬੇਗ ਦੀ ਕਲਾ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ। ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਏ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਤ ਦੇ 11 ਵੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸ਼ਾਹਿਦ, ਜੋ ਦੂਰੋਂ ਸਾਡੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਥੱਕ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮਲਾਡ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ 1 ਵਜੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਖਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪਲੇਟਾਂ ਅਤੇ ਚਮਚੇ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਰੋਟੀ ਲੈਣ ਚਲਾ ਗਿਆ।

"ਬੱਸ ਉਸ ਸ਼ੀਸ਼ੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅਚਾਰ ਲੈ ਲਓ।" ਮੰਟੋ ਨੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਉਹੀ ਮੇਜ਼ ਜੋ ਕੁਝ ਪਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਲਈ ਖੇਡ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਸੀ, ਅਚਾਨਕ ਡਾਇਨਿੰਗ ਮੇਜ਼ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ "ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਸੀਂ" ਕਹੇ ਬਿਨਾਂ, ਅਸੀਂ ਖਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

"ਮੈਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਭੋਜਨ ਦਾ ਆਦੀ ਹਾਂ।"

ਖਾਣੇ ਦੌਰਾਨ ਗਰਮਾ-ਗਰਮ ਚਰਚਾਵਾਂ ਜਾਰੀ ਰਹੀਆਂ। ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਜਾਈ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਂ ਨੂੰ ਪਾੜਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਦੁਖਦਾਈ ਥਾਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਜ਼ਿੱਦ ਨਾਲ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ, ਹਰ ਇੱਕ ਧਾਗਾ ਕੱਢਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਮੈਨੂੰ "ਲਿਹਾਫ" ਲਿਖਣ ਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਸੁੱਟੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਕਠੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਕਾਇਰ ਅਤੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ "ਲਿਹਾਫ" ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਸਟਰਪੀਸ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਅਡੋਲ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਸਾਡੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਬਹਿਸ ਹੋਈ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ "ਲਿਹਾਫ" ਬਾਰੇ ਵੀ। ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਮੰਟੋ ਸਭ ਤੋਂ ਗੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਬੇਤੁਕ ਗੱਲਾਂ ਇੰਨੀ ਆਸਾਨੀ ਅਤੇ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਝਿਜਕਿਆ ਜਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘਿਣਾਉਣੀ ਜਾਂ ਗੁੱਸਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਚਲੇ ਗਏ, ਉਸਨੇ ਸਫੀਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਬੈਠੇ ਰਹੇ, ਅਤੇ ਸਫੀਆ ਦੀ ਯਾਦ ਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ।

"ਸਫੀਆ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕੁੜੀ ਹੈ।"

"ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੋਗੇ।"

"ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸਦੀ ਇੰਨੀ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਉਂਦੇ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ। "ਹੇ... ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਬਿਨਾਂ ਸੌਂ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।" ਉਹ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ।

"ਮੈਂ ਸਲੀਬ 'ਤੇ ਵੀ ਸੌਂ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।" ਮੈਂ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਹੱਸ ਪਿਆ।

"ਕੀ ਤੂੰ ਸਫੀਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈਂ?" ਮੈਂ ਗੁਪਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਪਿਆਰ!" ਉਹ ਚੀਕਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬੇਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ।

"ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।" ਉਸਨੇ ਕੌੜਾ ਚਿਹਰਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚੌੜੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ। "ਮੈਂ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।"

"ਓਏ, ਕੀ ਤੂੰ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ?" ਮੈਂ ਹੈਰਾਨੀ ਦੇ ਦਿਖਾਵੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

"ਨਹੀਂ।"

"...ਅਤੇ ਤੈਨੂੰ ਕਦੇ ਜ਼ੁਕਾਮ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਤੈਨੂੰ ਖਸਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਕਾਲੀ ਖੰਘ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਈ ਹੋਵੇਗੀ।"

"ਉਹ ਹੱਸ ਪਿਆ।

"ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ? ਪਿਆਰ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈਂ।" ਇੱਕ ਭੈਣ, ਇੱਕ ਧੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਆਪਣੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ! ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ।"

ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਛਾਲ ਮਾਰ ਗਿਆ। "ਰੱਬ ਦੀ ਸੌਂਹ! ਉਹ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਸੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਤੁਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੇਡਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਰੀਂਗਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਪਈਆਂ ਦਰਾਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮਿੱਟੀ ਖਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨਦਾ ਸੀ।"

ਆਮ ਪਿਤਾਵਾਂ ਵਾਂਗ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਅਜੀਬਤਾ ਬਾਰੇ ਸਮਝਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

"ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰੋ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਛੇ ਜਾਂ ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸੁਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਤੇਲ ਲਗਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਫੀਆ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਖੁਆਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਲੇਟ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਲਾਉਂਦੀ ਸੀ।" "ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਨੂੰ ਯੂਡੀ-ਕੁਲਨ ਜਾਂ ਸਪਿਰਿਟ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਡੈਂਟਿਨ ਵਿਕਸਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।"

ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਸੀ? ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਰਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ।

"ਪਰ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ।" ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਨਕਲੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਚੰਗਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨੌਕਰਾਣੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਉਹ ਅੱਜ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਡਾਇਪਰ ਧੋ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ, ਬੇਕਾਰ, ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਇਸਮਤ ਭਾਬੀ।"

ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਫਿਰ ਕਿਹਾ, "ਸਫੀਆ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਬੱਸ! ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੋਗੇ।"

ਅਤੇ ਸੱਚਮੁੱਚ, ਸਫੀਆ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ, ਅਸੀਂ ਇੰਨੇ ਘੁੱਟ ਗਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਉਹ ਗੁਪਤ ਗੱਲਾਂ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਔਰਤਾਂ ਕਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਜੋ ਮਰਦਾਂ ਲਈ ਸੁਣਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਫੀਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕੱਠੇ ਫੁਸਫੁਸਾਉਂਦੇ ਦੇਖ ਕੇ, ਮੰਟੋ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਤਾਅਨੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸਨੇ ਪਿਛਲੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਲੱਕੜ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੰਨ ਦਬਾ ਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਫੁਸਫੁਸਫੁਸੀਆਂ ਸੁਣ ਲਈਆਂ ਸਨ।

ਉਹ ਇੱਕ ਖੇਡਦੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਬੋਲਿਆ, "ਹਾਏ ਰੱਬਾ! ਮੇਰੇ ਦੂਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੰਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।"

ਸਫੀਆ ਦੇ ਗੱਲ੍ਹ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਲਾਲ ਹੋ ਗਏ।

"ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ, ਇਸਮਤ ਭਾਬੀ, ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨਨ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੀਆਂ ਅਗਿਆਨੀ ਔਰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਗੱਲ ਕਰੋਗੇ। ਤੁਹਾਡਾ ਵਿਆਹ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ? ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਾਤ ਕਿਵੇਂ ਬੀਤੀ? ਬੱਚਾ ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ? ਹਾਏ ਰੱਬਾ!" ਉਹ ਛੇੜਨ ਲੱਗਾ।

ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਉਸਨੂੰ ਲਗਾਮ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ। "ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ, ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ! ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇੰਨੇ ਤੰਗ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲੇ ਹੋ। ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੰਦਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਗੰਦਾ ਕੀ ਹੈ?" ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਸਮਾਗਮ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਫੁਸਫੁਸਾਉਣਾ ਸਾਡਾ ਸਿਖਲਾਈ ਸਕੂਲ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹੋ? ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਉੱਥੇ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਂਗ, ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ, "ਇਹ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਜ਼ ਸਿੱਖੇ ਹਨ।"

"ਇਹ ਸਫੀਆ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ ਅਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ 'ਤੇ ਥੁੱਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਹੈ।" ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਥੱਕਦੇ ਕਿ ਕੋਰਮੇ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਹਲਦੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਉੜਦ ਦਾਲ ਦਹੀਂ ਦੇ ਗੋਲੇ..."

"ਓ, ਮਿਸਟਰ ਮੰਟੋ! ਕੋਰਮੇ ਵਿੱਚ ਹਲਦੀ ਕਿੱਥੇ ਹੈ?" ਸਫੀਆ ਨੇ ਡਰਦੇ ਹੋਏ ਪੁੱਛਿਆ।

ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰ ਪਕਵਾਨ ਵਿੱਚ ਹਲਦੀ ਪਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਉਹ ਨਿਰੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਅਤੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਸੀ।

"ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਰਾਜਪੂਤ ਦੋਸਤ ਸੀ ਜੋ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਘਿਓ ਅਤੇ ਹਲਦੀ ਪੀਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਸਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਪੂਰਾ ਪਹਿਲਵਾਨ ਸੀ।"

ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜੇ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਦੋਸਤ ਘਿਓ ਅਤੇ ਹਲਦੀ ਛੱਡ ਕੇ ਮਿੱਟੀ ਪੀਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹਲਦੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਸਹਿਮਤ

ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਜੇਕਰ ਸਫੀਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪੰਜ ਮਿੰਟ ਲਈ ਵੀ ਮਿਲਦੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਪੰਜ ਘੰਟੇ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨਾ ਸਾਡੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਕਰਨ ਵਰਗਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਜਾਲ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ, ਮਨ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਚਰਚਾਵਾਂ ਇੰਨੀਆਂ ਲੰਬੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਘਣੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੱਚੇ ਧਾਗਿਆਂ ਵਾਂਗ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰ ਉਲਝ ਗਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਸਮਝਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਉਲਝ ਜਾਂਦੇ, ਅਤੇ ਬੁਰਾ ਖੂਨ ਬਣਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਦਾ ਹੁਨਰ ਸੀ, ਪਰ ਮੰਟੋ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੋਰ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਵਾਂਗ ਚੌੜੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਉਸਦੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਭੜਕ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਉਸਦਾ ਮੂੰਹ ਕੌੜਾ ਅਤੇ ਤਿੱਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਰਥਨ ਲਈ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹਿਦ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰਦਾ। ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਘਰੇਲੂ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ। ਮੰਟੋ ਹੱਸਦੇ-ਹੱਸਦੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦਾ।

ਸ਼ਾਹਿਦ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ। ਅਸੀਂ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ, "ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਇੰਨੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਬੋਲਦੇ ਹੋ? ਮੰਟੋ ਅੱਜ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਬੇਰਹਿਮ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਦੋਸਤੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।"

ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਖ਼ਤ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਫੀਆ ਦੀ ਦੋਸਤੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਮੰਟੋ ਨਾਲੋਂ ਡੂੰਘੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਹੰਕਾਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਅਤੇ ਜੇ... ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਚਿੜਚਿੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ "ਆਮ ਲੋਕਾਂ" ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਉਹ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜੇ ਸਾਡੀ ਸਵੇਰੇ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ, ਅਤੇ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਦੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਡਾ ਸਵਾਗਤ ਇੰਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ! ਅਸੀਂ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਦੋਸਤਾਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ, ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਰਮ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਹਰ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਸ ਰਸਮ ਤੋਂ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ। ਫਿਰ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਆਤਿਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ, ਲੋਕ ਸਾਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਨੰਦ ਲਈ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਬਟੇਰ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣ ਲਈ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਰਾਏ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਬਕਵਾਸ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰੀਏ, ਸਾਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਮੋਰਚਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਮੋਰਚਾ ਇੰਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੋਰਚੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਗੁਆ ਬੈਠਾ, ਅਤੇ ਮੋਰਚਾ ਸਿੰਗਾਂ ਦੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਾਂਗ ਚੀਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੰਟੋ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸੀ ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਬੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਥਿੜਕਣ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

"ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੱਚ ਦੱਸ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਭੈਣ ਇਸਮਤ! ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਸ਼ਰਾਬੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਹੀ ਸ਼ਰਾਬ ਛੱਡ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਚਾਹਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਛੱਡ ਸਕਦੀ ਹਾਂ! ਤੁਸੀਂ ਸੱਟਾ ਲਗਾਓ।"

"ਮੈਂ ਸੱਟਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾਵਾਂਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਹਾਰ ਜਾਓਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦੇ, ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਰਾਬੀ ਹੋ।"

"ਕੀ ਸਭ...!"

ਮੰਟੋ ਸਾਬਤ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਰਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣੇ ਸ਼ਰਾਬ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਹੈ। "ਬਾਜ਼ੀ ਲਗਾਉਣ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।"

ਇੱਕ ਦਿਨ, ਤੰਗ ਆ ਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸੱਟਾ ਲਗਾਉਣਾ ਪਿਆ, ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਜਿੱਤ ਗਿਆ। ਪਰ ਕੀ? ਸੱਟਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਵੀ ਪੱਕਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਮੰਟੋ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸੱਟਾ ਲਗਾਉਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਹਾਰ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਖਿੱਚਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਦੇਵੇਂਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, "ਤੁਸੀਂ ਆਲੋਚਕ ਨਹੀਂ ਹੋ, ਆਖ਼ਰਕਾਰ, ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਜਾਵੇ।"

ਅਤੇ ਉਹ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੱਟ ਸਮਝਿਆ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਲਈ।

"ਇਹ ਲੋਕ ਬਕਵਾਸ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ!" ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। "ਉਹ ਜੋ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬੱਸ ਉਲਟ ਕਰਦੇ ਰਹੋ।" ਇਹੀ ਲੋਕ ਜੋ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਫਿਰ, ਉਸ ਆਨੰਦ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਕੇ, ਬਕਵਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।"

ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਨਾ ਚਿੜਚਿੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ, "ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਬਕਵਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਕਿਉਂ

ਦਿੰਦੇ ਹੋ? ਜੇ ਆਲੋਚਨਾ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨੋ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਾਦਰ ਨਾ ਕਰੋ।"

ਪਰ ਉਹ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਭਾਵ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਅਸੀਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਾਇਰ ਕਰਾਂਗੇ।"

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕਿਉਂ?"

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਅਸੀਂ, ਯਾਨੀ ਤੁਸੀਂ ਅਤੇ ਮੈਂ, ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੇ, ਮੇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ, ਲਿਖਿਆ, 'ਉਹ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹਨ; ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।' ਹੁਣ ਉਸ ਬਦਮਾਸ਼ ਤੋਂ ਪੁੱਛੋ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਬਕਵਾਸ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਉਹ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਸਾਡੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ? ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਨੋਟਿਸ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕੀ ਸੋਚਿਆ। ਮੰਟੋ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ੇਖੀ ਮਾਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਰਫੀਕ ਗਜ਼ਨਵੀ ਲਈ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਮੈਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ,

"ਉਹ ਇੱਕ ਬਦਮਾਸ਼ ਹੈ, ਇੱਕ ਬਦਮਾਸ਼। ਉਸਨੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਭੈਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਏ ਹਨ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੀ ਵੇਸਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਨੱਕ ਰਗੜਨ ਲਈ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ।"

ਉਹ ਰਫੀਕ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਦੱਸਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ? ਤੁਸੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਬਦਮਾਸ਼ ਹੈ।"

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਓਏ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।" ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੱਕ ਬਦਮਾਸ਼ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬਦਮਾਸ਼ ਬੁਰੇ ਆਦਮੀ ਹਨ? ਰਫੀਕ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗਾ ਆਦਮੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ! ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਹੈ, ਬਦਮਾਸ਼, ਚੰਗਾ, ਬਦਮਾਸ਼? ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਓਨਾ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਜਿੰਨਾ ਤੁਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹੋ।"

"ਤੁਸੀਂ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋ।" ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰਫੀਕ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ... ਉਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਔਰਤ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ।"

"ਮੈਂ ਵੀ ਇੱਕ ਔਰਤ ਹਾਂ," ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਚਿੰਤਤ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਤੇ ਉਹ ਚਿੜ ਗਿਆ। "ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ।"

"ਪਰ ਤੁਹਾਡੀ ਭੈਣ ਵੀ ਇੱਕ ਔਰਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।"

"

ਮੰਟੋ ਹੱਸ ਪਿਆ। "ਇਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ! ਇਹ ਠੀਕ ਕਿਹਾ ਹੈ।" ਪਰ ਮੰਟੋ ਨੇ ਜ਼ਿੱਦ ਕੀਤੀ। "ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਬਸ ਤੁਸੀਂ ਖੁਦ ਦੇਖ ਲਓ।"

"ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਭੱਜ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਬਦਮਾਸ਼ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ।"

ਅਤੇ ਰਫੀਕ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਿੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਸੀ। ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਰਫੀਕ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਸਨ ਜੋ ਇੱਕ ਸੱਭਿਅਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਲ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਬਦਮਾਸ਼ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਇਮਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਨੇਕ ਵੀ। ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਉਂ? ਮੈਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮੰਟੋ ਦਾ ਖੇਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਛੱਡੀ ਹੋਈ, ਛੱਡੀ ਹੋਈ ਗੰਦਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮੋਤੀ ਕੱਢੇ। ਉਸਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਖੋਦਣਾ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਪਾਲਕਾਂ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਅਤੇ ਨਿਰਣੇ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਚੋਰ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇੱਕ ਵੇਸ਼ਵਾਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੰਦਗੀ ਅਤੇ ਪਸੀਨੇ ਵਿੱਚ ਸੜ ਰਹੀ ਇੱਕ ਔਰਤ ਅਤਰ ਵਿੱਚ ਭਿੱਜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਦੁਲਹਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, "ਬੂ" ਵਿੱਚ, ਇਹ ਸਭ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰ ਹਨ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖੋਗੇ, ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਰਗ ਦੀ ਆਤਮਾ, ਦਹੀਂ ਵਾਲੇ ਦੁੱਧ ਵਾਂਗ ਫੁੱਲੀ ਹੋਈ, ਅਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਵਰਗ ਦਾ, ਉਸਦੇ ਦਿਖਾਵੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਜੇ ਇਹ ਵਰਗੀ ਅੰਤਰ ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਮੁੱਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਹਿੰਮਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਪੂਜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ।

ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਸਾੜਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, "ਲੋਕ ਝੂਠ ਬੋਲਦੇ ਹਨ।" ਅਸਲੀਅਤ ਵਿੱਚ, ਉਸਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਨਾ ਹੀ ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਖੇਡਿਆ ਹੈ।"

ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ "ਇਹ ਲੋਕ ਸੱਚਮੁੱਚ ਬੁਰੇ ਲੋਕ ਹਨ।" ਸਿਰਫ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ। "ਇਹ ਸਭ ਝੂਠ ਹੈ!"

ਮੈਂ ਬੁੜਬੁੜਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, "ਤੁਸੀਂ ਇਸ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ? ਤੁਸੀਂ ਜਿਵੇਂ ਮਰਜ਼ੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋ।"

"ਪਰ ਜੋ ਵੇਸਵਾਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ... ਪਰ ਮੈਂ ਖੁਦ ਵੇਸਵਾਘਰ ਗਿਆ ਹਾਂ।"

“ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਨ ਲਈ,” ਮੈਂ ਛੇੜਿਆ।

“ਨਹੀਂ! ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਲੈਣ ਲਈ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਪੈਸੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।”

ਫਿਰ ਵੀ, ਮੈਂ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਇਸ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ!”

“ਕਿਉਂ?” ਉਹ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਾਰਪੇਟ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

“ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ!'

'ਭਰਾ! ਮੈਂ ਰੱਬ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹਾਂ।'

'ਤੁਸੀਂ ਰੱਬ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਸਨੂੰ ਬੇਲੋੜਾ ਨਾ ਘਸੀਟੋ।'

ਉਹ ਦਿਲੋਂ ਹੱਸਿਆ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ, 'ਪਰ ਹੁਣ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਸਹਿਮਤ ਹੋ।'

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ।'

ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੰਟੋ ਕੋਲ ਤਜਰਬਾ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਜਾਂ ਉਸਨੇ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਉਹ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਵੇਸਵਾਘਰ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਵੀ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ ਨਾਲੋਂ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦਾ ਦਿਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਖਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਕੀੜਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਪੈਮਾਨਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਮਾੜੇ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਲਈ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। 'ਖੁਸ਼ੀਆ' ਵਰਗੇ ਜ਼ਿੱਦੀ ਅਤੇ ਨਿਕੰਮੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੀ ਹਿੱਲ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਗੋਪੀਨਾਥ ਵਰਗਾ ਕੋਮਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾੜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਝੁਕ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਵੈ-ਸੇਵਕ ਦੁਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਸੈਕਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਖੁਦ ਲਾਸ਼ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ, ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇੰਨੀਆਂ ਗਰਮ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਧਾਗਾ ਟੁੱਟਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਚਿੜਚਿੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖੂਨ ਵਹਿ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਦੰਦ ਪੀਸਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਔਰਤ ਹੋ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਮੇਰੇ ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ।"

"ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੋ; "ਦਇਆ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ," ਮੈਂ ਛੇੜਿਆ।

"ਇਸਨੂੰ ਹੁਣ ਜਾਣ ਦਿਓ। ਜੇ ਇਹ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਹੁੰਦਾ।"

"ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਤਰਕਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਤੀਰ ਬਚੇ ਹਨ? ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣ ਦਿਓ।"

"ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੋਗੇ।"

"ਮੈਂ ਰੱਬ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ।"

"ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਹੋ!"

"ਕਿਉਂ, ਕੀ ਇੱਕ ਔਰਤ ਲਈ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਾ ਇੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ? "ਉਹ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਵੇ!" ਇਹ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਸ਼੍ਰੀ ਮੰਟੋ! ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ "ਆਮ ਲੋਕਾਂ" ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋ। ਮੈਂ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ, "ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦੱਸੋ।"

"ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਾਰ ਨਹੀਂ, ਪਰ..."

"ਝੂਠੀ ਸਹੁੰ ਖਾ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਮਰੇ ਹੋਏ ਬੱਚੇ ਦਾ ਕੀ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ?"

ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਉੱਥੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, "ਅੱਜ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ ਹਾਂ।"

ਮੈਨੂੰ ਸਫੀਆ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਮੈਂ ਦੋ ਮਿੰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਸਫੀਆ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੱਤਾ, ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, "ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਜੇ ਉਸਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਸਫੀਆ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਾਂ..." ਉਹ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਉਲਝਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਮੰਟੋ, ਆਪਣੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿੱਚ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਲਦੀ ਪੀ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, "ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੱਜ ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਪੱਕਾ ਵੇਸਵਾ ਹਾਂ।"

ਅਤੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਅੱਜ ਦੁਨੀਆਂ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਂ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਾਂਗਾ।"

ਪਹਿਲਾ, ਨਸ਼ਾ, ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਮੰਟੋ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕੁੜੱਤਣ। ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਪਾੜ ਦਿੰਦਾ।

ਸਫੀਆ ਨੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਭੈਣ! ਮੰਨ ਲਓ।"

ਸ਼ਾਹਿਦ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਿਆ! ਚਲੋ ਹੁਣ ਘਰ ਚੱਲੀਏ।"

ਪਰ ਮੰਟੋ ਨੇ ਸ਼ਾਹਿਦ ਦੀ ਲੱਤ ਖਿੱਚਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, "ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿਆਂਗਾ।"

ਕਾਫ਼ੀ ਹੰਗਾਮਾ ਹੋਇਆ। ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਸ਼ਾਹਿਦ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਚਲੋ, ਹੁਣੇ ਵੇਸ਼ਵਾਘਰ ਜਾਓ। ਜੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੁਹਾਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਦਿਵਾਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸੂਰ ਦਾ ਦੁੱਧ ਪੀਤਾ ਹੈ, ਮਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ।"

ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਛੇੜਿਆ, "ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਂਗਾ। ਤੂੰ ਬੱਸ ਬਾਈਕੁਲਾ ਪੁਲ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮੇਗਾ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਆਵੇਂਗਾ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਾਂਗੇ। ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?"

"ਆਹ!"

ਹੁਣ ਇਹ ਮੰਟੋ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਵੱਜਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਅੱਡੀ 'ਤੇ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਗੁੱਸੇ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਂਦਿਆਂ, ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਫਿਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਮਨਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਸਾਨੂੰ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਸਫੀਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਓ।"

"ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗੀ!" ਸਫੀਆ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਈ। "ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਦਿਮਾਗ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਹੋ! ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਚਲੇ ਜਾਓ।"

"ਤੁਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ?" ਮੰਟੋ ਗਰਜਿਆ।

"ਆਓ, ਆਓ...!" ਅਸੀਂ ਸਫੀਆ ਵੱਲ ਅੱਖ ਮਾਰੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ। ਸਫੀਆ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮਿਲੇ, ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਗੁੱਸੇ ਹੋ?"

"ਨਹੀਂ! ਗੁੱਸਾ ਹੁਣ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ," ਉਸਨੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

"ਖੈਰ, ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ, ਦੋਸਤੀ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਚੀਜ਼ ਕੀ ਸੀ?"

"ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਕੁਝ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਝ ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। "ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਗਾਲਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ!"

"ਬੱਸ!" ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

"ਜਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਥੱਪੜ ਮਾਰਿਆ ਹੋਵੇ," ਮੈਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ।

"ਇਸਦਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਮੈਂ ਇੰਨੀਆਂ ਗੰਦੀਆਂ ਗਾਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ਼ਯੋਗ ਹੈ। ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਥੱਪੜ ਕਾਫ਼ੀ ਸਖ਼ਤ ਹਨ। ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਔਰਤ ਸਮਝ ਕੇ ਨਰਮੀ ਦਿਖਾਈ। ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਥੱਪੜ ਮਾਰਿਆ ਹੈ।"

ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਦੁਬਾਰਾ ਜੁੜ ਗਏ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਦਫਤਰ ਦੀ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਥੱਕ ਕੇ, ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਮਲਾਡ ਵਾਪਸ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਫੀਆ ਉੱਥੇ ਉਦਾਸ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਪਈ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ, ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਝਾੜੂ ਲੈ ਕੇ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੁੜਤੇ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਨੂੰ ਨੱਕ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਝਾੜੂ ਲਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?" ਮੈਂ ਮੇਜ਼ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਝਾਤੀ ਮਾਰਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ।

" "ਮੈਂ ਕ੍ਰਿਕਟ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਹਾਂ," ਮੰਟੋ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੱਡੇ ਮੋਰ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਵਾਂਗ ਮਰੋੜ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

"ਇੱਥੇ! ਅਸੀਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰਾਂਗੇ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਹੋ।" ਮੈਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ।

"ਓਏ!" ਸਫੀਆ ਉੱਠ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। "ਆਓ, ਆਓ।"

"ਲੜਾਈ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਸੀ?" ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, 'ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣਾ, ਘਰੇਲੂ ਕੰਮ, ਆਦਿ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹਨ।" ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਵੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, "ਮਰਦਾਂ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਝਾੜੂ ਮਾਰ ਸਕਦੀ ਹਾਂ।" ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਲੜ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਤਲਾਕ ਲੈ ਲਓ," ਸਫੀਆ ਨੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਤੋਂ ਝਾੜੂ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਖੰਘਣ ਦਾ ਨਾਟਕ ਕੀਤਾ।

"ਸਵੇਰੇ ਉੱਠ ਕੇ, ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸਫਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਸਫਾਈ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਮੇਰੇ ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਗੁੱਸਾ ਕੱਢ ਸਕਦੇ ਹੋ।" ਗਰਮੀ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੀ ਹੈ।"

ਝਾੜੂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਛੱਡ ਕੇ, ਮੰਟੋ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਬਰਫ਼ ਲੈਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਫੀਆ ਘੜਾ ਹਿਲਾਉਣ ਗਈ। ਬਰਫ਼ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਤੌਲੀਆ ਕੰਧ ਨਾਲ ਮਾਰਿਆ, ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਪਲੇਟ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ, ਅਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

"ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਦੱਸੋ!" ਉਸਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਕਿਹਾ।

ਘੜੇ ਵਿੱਚ ਗਰਮੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਤਲੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਵਾਈ। "ਓ, ਸਫੀਆ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਸਾੜ ਰਹੇ ਹੋ?" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਆਪਣਾ ਨੱਕ ਚੁੰਮਿਆ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੱਕ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਛਾਲ ਮਾਰ ਗਿਆ। ਸਫੀਆ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਚੀਕਦੀ ਰਹੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੜਾ

ਵਾਪਸ ਘੜੇ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਡਰ ਕੇ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਹੱਸਿਆ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਮੂਰਖ ਵਾਂਗ ਦੇਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਸਫੀਆ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਅੰਦਰ ਆਈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਝਿੜਕਿਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਕੀ ਤੁਹਾਡੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਹੈ?"

ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਾ ਉਸਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ।

"ਜਦੋਂ ਸਫੀਆ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਮਸਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਮਤਲੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ।"

"ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ! ਰੱਬ ਦਾ ਭਲਾ, ਦਾਈਆਂ ਵਾਂਗ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕਰ," ਮੈਂ ਚਿੜਚਿੜੇ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ।

ਉਹ ਉੱਚੀ-ਉੱਚੀ ਹੱਸਿਆ। "ਓਹ, ਵਾਹ! ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੀ ਗਲਤ ਹੈ? ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੱਟੇ ਪਦਾਰਥ ਪਸੰਦ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਅੰਬ ਲੈ ਕੇ ਆਵਾਂਗਾ।"

ਉਹ ਭੱਜ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਕੁੜਤੇ ਦੇ ਸਿਰੇ ਵਿੱਚ ਭਰੇ ਅੰਬ ਲੈ ਆਇਆ। ਅੰਬ ਛਿੱਲਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਮਕ ਅਤੇ ਮਿਰਚ ਨਾਲ ਸੁਆਦੀ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ।

"ਸਫ਼ੀਆ, ਹੇ ਸਫ਼ੀਆ!" ਉਹ ਚੀਕਿਆ। ਸਫ਼ੀਆ ਆਪਣੇ ਪੱਲੂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਧੁੰਏਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝਦੀ ਹੋਈ ਆਈ। "ਕੀ ਹੈ, ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ! ਤੁਸੀਂ ਇੰਨਾ ਕਿਉਂ ਚੀਕ ਰਹੇ ਹੋ?"

"ਮੂਰਖ! ਉਸਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਭਾਰੀਆਂ ਹਨ," ਉਸਨੇ ਸਫ਼ੀਆ ਦੇ ਕਮਰ ਦੁਆਲੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

"ਉਫ਼! ਗੰਦਗੀ ਮਾਪ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਲੋਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਸ਼ਲੀਲ ਲੇਖਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।"

ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੰਟੋ ਹੱਸ ਪਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਵਾਂਗ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

"ਜੈਤੂਨ ਦੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਦੀ ਮਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਖੁਰਚਣ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਹੋਵੇਗਾ।"

"ਖਾਲੀ ਪੇਟ ਸੇਬ ਦਾ ਜੈਮ ਖਾਣ ਨਾਲ ਮਤਲੀ ਤੋਂ ਬਚਾਅ ਹੋਵੇਗਾ।"

"ਨਾਰੀਅਲ ਖਾਣ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡਾ ਬੱਚਾ ਗੋਰਾ ਅਤੇ ਜਣੇਪੇ ਵਿੱਚ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।"

"ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਰਫ਼ ਨਾ ਚਬਾਓ; ਨਾਲੀਆਂ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂ, ਸਫੀਆ?"

"ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਹਟ ਜਾਓ, ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ! "ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ?" ਸਫੀਆ ਘਿਣਾਉਣੀ ਸੀ।

ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਸੀਮਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਸਫੀਆ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ, ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਯਾਦ ਆਈ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਮਜ਼ਾਕ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਇਆ। ਸਫੀਆ ਦਾ ਦਿਲ ਪਿਘਲ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਦਰ, ਮੰਟੋ ਦੀ ਵੱਡੀ ਧੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਪੁਣੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਗਈ, ਪਰ ਮੰਟੋ ਘਰ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਭਾਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਨਵੇਂ ਘਰ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਲਾਈਨ 'ਤੇ ਪਏ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ। ਨਵਾਂ ਘਰ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਹਵਾ ਰਹਿਤ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਇਸ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਫਰਸ਼ ਰੰਦਾ ਸੀ; ਜੇ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ 'ਤੇ ਰੀਂਗਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਫਸ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ, ਨਿਖਤ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਖੇਡ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਨਿਖਤ ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸੀ।

"ਮੈਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਬੱਚੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹਨ," ਮੰਟੋ ਨੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ। "ਉਹ ਇੱਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਹਾਂ।" ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ।" ਉਹ ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਧੋਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ਲਸਫ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਭਤੀਜੀ ਮੀਨੂੰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਗੁੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਝੂਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ 'ਤੇ, ਉਹ ਬਾਂਸ ਦੇ ਖੰਭੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਲਈ ਇਮਲੀ ਤੋੜਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਆਪਣੇ ਕੁੜਤੇ ਦੇ ਸਿਰੇ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਪਾਟੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਚੀਕਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੇਵੱਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮਲਾਡ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ, ਰਾਤ ਦੇ ਲਗਭਗ 12:30 ਵਜੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ ਹੋਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਫੀਆ ਉੱਥੇ ਖੜੀ ਸੀ, ਸਾਹ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਹੋਇਆ?"

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਨਾ ਜਾਣਾ, ਪਰ ਉਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੇ।"

ਮੰਟੋ, ਨਿਦਾ ਜੀ, ਅਤੇ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਅਨਵਰ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਆਏ।

"ਇਹ ਸਫੀਆ ਕੌਣ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਕਹੇ?"

ਤਿੰਨੋਂ ਅੰਦਰ ਆਏ, ਬੋਤਲਾਂ ਅਤੇ ਗਲਾਸ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ। ਸ਼ਾਹਿਦ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਂ!"

ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਭੁੱਖੇ ਸਨ, ਸਾਰੇ ਹੋਟਲ ਬੰਦ ਸਨ। ਟ੍ਰੇਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਮਿਲਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਦ ਪਕਾਉਣਗੇ ਅਤੇ ਖਾਣਗੇ। ਬਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਟਾ ਅਤੇ ਦਾਲ ਦਿਓ। ਮੈਂ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਖੁਦ ਪਕਾਵਾਂਗੀ। ਸਫੀਆ ਨੂੰ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਟੋ ਆਟਾ ਗੁੰਨਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਨਿਦਾ ਜੀ ਚੁੱਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਝਪਟ ਪਏ, ਅਤੇ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਅਨਵਰ ਨੂੰ ਆਲੂ ਛਿੱਲਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਿੱਲਣ ਨਾਲੋਂ ਕੱਚਾ ਖਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਬੋਤਲ ਰਸੋਈ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਰਸੋਈ ਕਾਊਂਟਰ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪਰਾਠੇ ਪਕਾਏ ਅਤੇ ਖਾਂਦੇ ਰਹੇ, ਕੱਚੇ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਹੋਏ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਟੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁੰਨ੍ਹਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਪਕਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ

ਉਸਨੇ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਦੀਨੇ ਦੀ ਚਟਨੀ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋਇਆ। ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਫੈਲ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ, ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿੱਚ ਨਾ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਉਹ ਜੀਵਨ ਸੀ ਜੋ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਲੱਗਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੇਸ ਦਾਇਰ ਕੀਤਾ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਹੋਈ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਾਅਵਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਬ੍ਰੋਕੇਡ ਜੁੱਤੇ ਖਰੀਦਣ ਗਏ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਪੈਰ ਨਾਜ਼ੁਕ ਅਤੇ ਚਿੱਟੇ ਸਨ। ਕਮਲ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗ, ਬ੍ਰੋਕੇਡ ਜੁੱਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ।

"ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਬਹੁਤ ਬਦਸੂਰਤ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦਾਂਗਾ! ਇੰਨੇ ਸੁੰਦਰ ਜੁੱਤੇ," ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

"ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਇੰਨੇ ਨਾਰੀਵਾਦੀ ਹਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।"

ਪਰ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜੁੱਤੇ ਖਰੀਦੇ।

"ਤੁਹਾਡੇ ਪੈਰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਹਨ," ਮੈਂ ਕਿਹਾ।

"ਇਹ ਬਕਵਾਸ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਪੈਰ। ਆਓ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲੀਏ।"

"ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਪਵੇ, ਤਾਂ ਆਓ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਬਦਲੀਏ," ਮੈਂ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ।

"ਰੱਬ ਦੀ ਸੌਂਹ! ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ," ਮੰਟੋ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

ਪਿਆਰ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਬਹਿਸ ਹੋਈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ।

ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਕਹਿੰਦਾ, "ਪਿਆਰ ਕੀ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਰੋਕੇਡ ਜੁੱਤੇ ਪਸੰਦ ਹਨ।" ਰਫੀਕ ਆਪਣੀ ਪੰਜਵੀਂ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

"ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਉਹ ਪਿਆਰ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਇੱਕ ਜਵਾਨ ਔਰਤ ਲਈ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

"ਹਾਂ...ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ!" ਮੰਟੋ ਨੇ ਦੂਰ ਭੂਤਕਾਲ ਦੇ ਧੁੰਦ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਛੂਹਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

"ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚਰਵਾਹੀ ਸੀ।"

"ਫਿਰ?" ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਾਂਗ ਗਰਜਿਆ।

"ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੰਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸਦੇ ਹੋ, ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋ।"

"ਕਿਹੜਾ ਗਧਾ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ?" ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਸੱਚਮੁੱਚ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਕੇ। ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ, ਉਸਨੇ ਸਮਝਾਇਆ, "ਬੱਸ!...ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਡੰਗਰਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸੋਟੀ ਚੁੱਕੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਦੀਆਂ ਚਿੱਟੀਆਂ ਕੂਹਣੀਆਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ।"

"ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਿਮਾਰ ਸੀ। ਹਰ ਰੋਜ਼, ਮੈਂ ਇੱਕ ਕੰਬਲ ਲੈ ਕੇ ਪਹਾੜੀ 'ਤੇ ਲੇਟ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਮੈਂ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਸਾਹ ਨਾਲ ਉਸ ਪਲ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਚੁੱਕਦੀ, ਉਸਦੀ ਬਾਂਹ ਫਿਸਲਦੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਚਿੱਟੀ ਕੂਹਣੀ ਦੇਖਦਾ।

"ਕੂਹਣੀ!" ਮੈਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਹਾਂ! ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਕੂਹਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਸਨੇ ਢਿੱਲੇ-ਫਿਟਿੰਗ ਵਾਲੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹਰ ਹਰਕਤ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕੂਹਣੀ ਦੀ ਇੱਕ ਝਲਕ ਦੇਖਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਸੀ।"

"ਅੱਗੇ ਕੀ ਹੋਇਆ?"

"ਫਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਕੰਬਲ 'ਤੇ ਲੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਆ ਕੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਬੈਠ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰਬੰਦ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਲੁਕਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਓ...!" ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ ਗੁਲਾਬੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਬੱਸ! ਮੈਂ ਅਡੋਲ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿਆਂਗਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ।" ਉਹ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਪਰ ਮੈਂ ਅਡੋਲ ਰਹੀ। ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਬਹਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮੁੱਠੀ ਖੋਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹਥੇਲੀ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖੀ, ਅਤੇ ਸ਼ਰਮ ਨਾਲ, ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੱਬ ਲਿਆ।

"ਉਸਦੀ ਹਥੇਲੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸੀ?" ਮੈਂ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਮਿਸਰ ਦੀ ਕੈਂਡੀ ਦਾ ਇੱਕ ਡਲਾ! ਇਹ ਉਸਦੀ ਗੁਲਾਬੀ ਹਥੇਲੀ 'ਤੇ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਵਾਂਗ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।"

"ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕੀਤਾ?"

"ਮੈਂ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ।"

"ਫਿਰ?"

"ਫਿਰ ਉਹ ਉੱਠੀ ਅਤੇ ਭੱਜ ਗਈ। ਉਹ ਦੂਰੋਂ ਵਾਪਸ ਆਈ, ਡਲਾ ਮੇਰੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈ। ਡਲਾ ਕਾਫ਼ੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਦਰਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਕੀੜੀਆਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਖਾ ਲਿਆ।"

"ਅਤੇ ਕੁੜੀ?"

"ਕਿਹੜੀ ਕੁੜੀ?" ਉਸਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ।

" "ਉਹੀ ਜਿਸਨੇ ਤੈਨੂੰ ਮਿਸਰੀ ਡਲਾ ਫੜਾਇਆ ਸੀ।"

"ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ।"

"ਤੇਰਾ ਪਿਆਰ ਕਿੰਨਾ ਫੁਸਫੁਸਾਉਂਦਾ ਹੈ!" ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਖਿਝ ਕੇ ਕਿਹਾ। "ਮੈਂ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।"

"ਬਿਲਕੁਲ ਫੁਸਫੁਸਾਉਂਦਾ ਨਹੀਂ!" ਮੰਟੋ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਗਿਆ।

"ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਬਕਵਾਸ, ਤੀਜੇ ਦਰਜੇ ਦਾ, ਗੁੱਸੇ ਵਾਲਾ ਪਿਆਰ ਸੀ! ਤੂੰ ਮਿਸਰੀ ਡਲਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਤੂੰ ਸਿਰ 'ਤੇ ਮੇਖ ਮਾਰੀ।"

"ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ...? ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਸੌਂਦਾ। ਉਸਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਘਟੀਆ ਕਤੂਰੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਮੈਂ ਅੱਜ ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਬਾਰੇ ਸ਼ੇਖੀ ਮਾਰਦਾ।" ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆਇਆ।

"ਤੁਸੀਂ ਸਹੀ ਹੋ। ਮਿਸਰੀ ਡਲਾ ਕੀੜੇ-ਮਕੌੜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਖਾਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਚੂਸਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।"

ਇਹ ਉਹੀ ਮੰਟੋ ਸੀ। ਅਸ਼ਲੀਲ ਲੇਖਕ। ਗੰਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲਾ। ਉਹ ਜਿਸਨੇ 'ਕੋਲਡ ਮੀਟ' ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਪਰ "ਮਿਰਜ਼ਾ ਗਾਲਿਬ" ਵਿੱਚ ਚੌਦ੍ਹਵੀਂ ਪਤਨੀ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗਾਲਿਬ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਛੂਹਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਸਦੀ ਕੂਹਣੀ ਦੀ ਇੱਕ ਝਲਕ ਦੇਖਣ ਲਈ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਸੀ ਜੋ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ, ਉਹ "ਨਈ ਕਾਨੂੰਨ" ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, "ਬੂ"। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਇੱਕ ਅਸ਼ਲੀਲ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਥਿਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਇੰਨੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕੀ ਸੀ? ਇਹ ਉਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੂੰ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ਾਂ ਮਿਲਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਮੰਟੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਮਿਲੀ, ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ। ਉਸਦੀ ਫਿਲਮ, "ਆਠ ਦਿਨ", ਅਸਫਲ ਰਹੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਸਨੇ ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਨਾਲ ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੁਖਰਜੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉਸਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਿਆ।

"ਇਹ ਬਕਵਾਸ ਹੈ, ਮੁਖਰਜੀ! ਤੁਸੀਂ ਯਕੀਨਨ ਇੱਕ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਹੋ!" ਉਹ ਕੌੜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ।

ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਾਲ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੀਨੀਅਰ ਯੂਨਿਟ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਦਿਵਾਈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ।

"ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਾਂਗੇ। ਇਹ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਕਰੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ, ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਹੀਰੋ।" ਬੱਸ! ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੋਗੇ।"

ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਸੀ। ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਆਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸਨੂੰ "ਮਜਬੂਰ" ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪਸੰਦ ਆਈ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਪਸੰਦ ਆਈ। ਮੇਰੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ, "ਜ਼ਿੱਦੀ" ਪਸੰਦ ਆਈ। ਖੈਰ, ਮੰਟੋ ਇਸ ਨਾਲ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ, ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਮੇਰੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਮੰਟੋ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਵੱਲ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਕਮਾਲ ਅਮਰੋਹੀ

"ਮਹਿਲ" ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਆਈ। ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਜੇ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਵੱਕਾਰ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ। ਹੁਣ, ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਮਹੱਤਤਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, "ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਬੈਠੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਦੀ ਰਹੇਗੀ।" ਕਿਉਂਕਿ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਦਸਤਖਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗੀ।"

ਇਸ ਲਈ, ਸ਼ਾਹਿਦ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ, "ਜ਼ਿੱਦੀ" ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, "ਜ਼ਿੱਦੀ" ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਬਣ ਗਈ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਮੰਟੋ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਦੇ ਉਹ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਜੋਂ ਲਿਖਦਾ ਸੀ, ਕਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਜੋਂ, ਕਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਖਤਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਰੂਪ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, "ਤੁਸੀਂ ਗਾਂਗੁਲੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ! ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ।"

"ਤੁਹਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਇੱਕ ਪਿਤਾ ਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ।"

ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਤ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਹੀ ਹੋਇਆ: "ਜ਼ਿੱਦੀ" ਅਤੇ "ਮਹਿਲ" ਬਣੀਆਂ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਸਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਪਮਾਨ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਸਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਨਿਰਾਦਰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤੀ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਗੜ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਉਸਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬੁਲਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

"ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਉੱਜਵਲ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਉੱਥੇ ਭੱਜਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਮਿਲੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਅਸੀਂ ਜਲਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੋਵਾਂਗੇ।"

ਮੇਰੇ ਜਵਾਬ 'ਤੇ ਮੰਟੋ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਲੜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਬਹਿਸਾਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਸਿਧਾਂਤ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੰਟੋ ਕਿੰਨਾ ਕਾਇਰ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣਾ ਭਵਿੱਖ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭੱਜ ਗਏ ਸਨ। ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ, ਬਿਨਾਂ ਦੱਸੇ ਜਾਂ ਮਿਲੇ, ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਪਮਾਨ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ, ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਪੱਤਰ ਆਇਆ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਘਰ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ, ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ।" ਉਸਨੇ ਸਾਨੂੰ ਫਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਲਮ "ਜ਼ਿੱਦੀ" ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ "ਆਰਜ਼ੂ" ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਬੁਰਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਪੱਤਰ ਆਏ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਹਾਰ ਮੰਨਣੀ ਪਈ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਪੱਤਰ ਪਾੜ ਦਿੱਤੇ, ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਚਿੜ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ! ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਖਿੱਚ ਰਿਹਾ ਸੀ? ਫਿਰ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਮੰਟੋ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਘਰ ਖੋਹ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਦੂਜੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਧੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਅਤੇ ਸਾਲ ਬੀਤ ਗਏ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਧੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਮੰਟੋ ਤੋਂ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਆਇਆ, "ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਲੈ ਜਾਓ।"

ਫਿਰ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੰਟੋ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਵਿਹਲੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਦਰਅਸਲ, ਆਮ ਰਵੱਈਆ

ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਜੇਲ੍ਹ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਨ ਵਾਪਸ ਆਮ ਵਾਂਗ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਕੋਈ ਇਕੱਠ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਕੋਈ ਮੀਟਿੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਕੋਈ ਮਤਾ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਦਿਮਾਗ ਗੁਆ ਬੈਠਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੰਟੋ ਦਾ ਪੱਤਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, "ਮੈਂ ਹੁਣ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹਾਂ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੁਖਰਜੀ ਨੂੰ ਮੈਨੂੰ ਬੰਬਈ ਵਾਪਸ ਭੇਜਣ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੋਵੇਗਾ।"

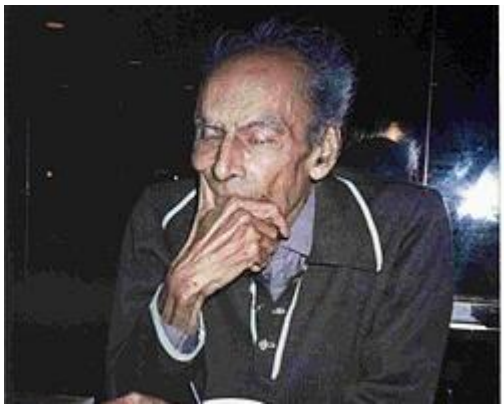
ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਖ਼ਬਰ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਨਾ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਰਣ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ, ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਰੱਬ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਅਗਲਾ ਕਦਮ ਕਿੱਥੇ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਰਣ ਤੋਂ ਪਰੇ ਜੋ ਕਦਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇੰਨੀਆਂ ਸਖ਼ਤ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਤੰਗ ਆ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲੱਗ ਪਏ ਹਨ। ਉਹ ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਅਜਨਬੀਆਂ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਮੰਗਦੇ ਹਨ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਾਲੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਠਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਖੋਹ ਲੈਣਗੇ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਆਖਰੀ ਚਿੱਠੀ ਆਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੇ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਤੁਰੰਤ, ਮੇਰੀ ਦੁਖੀ ਜੀਭ ਧੁੰਦਲੀ ਹੋ ਗਈ, "ਮੈਂ ਇਹ ਲੇਖ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਲਿਖਾਂਗਾ।"

ਅਤੇ ਅੱਜ, ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਸਿਰਫ਼ ਮੰਟੋ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮੇਰੇ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਵਿਚਕਾਰ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਅੱਜ, ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਪੀੜ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਪੀੜ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਹੈ? ਕੀ ਇਹ

ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਾਂ? ਇਹ ਕਰਜ਼ਾ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਭਾਰਾ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਜ਼ਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਕੀ ਕਰਜ਼ਾ ਸੀ? ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਭੈਣ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਭੈਣਾਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਰਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਮੌਤ ਜ਼ਖ਼ਮ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਤਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਗਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਚੁੱਪਚਾਪ ਸੜਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ, ਮੈਨੂੰ ਸਫੀਆ ਦੀ ਬਹੁਤ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਸ਼ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਜੋੜ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕੀਏ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਡੈਲਫੀ ਚੈਂਬਰ ਵਿੱਚ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਸਾਡੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਾਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਇਹ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਡਰਦਾ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਸੁੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੀ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੀ ਹੈ! ਮੈਂ ਕਿਸ ਦਿਲ ਨਾਲ ਪੁੱਛਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਆਰ ਉਸ ਤੂਫਾਨੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਚੱਟਾਨ ਵਾਂਗ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ? ਜਾਂ ਕੀ ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਆਰ ਥੱਕਿਆ ਅਤੇ ਥੱਕ ਗਿਆ ਸੀ? ਕੀ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰਾਂ ਜਾਂ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਥੱਕਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਾਂ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਫੀਆ ਸੀ? ਜਦੋਂ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੇ ਨਿਮਰ ਲੋਕ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਉਸਦੇ ਗਲਤ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚੱਲਣ 'ਤੇ ਝੁਕਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕੀਤਾ? ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੁੱਪ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੀ? ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਅਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਦਮ ਘੁੱਟਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਕੀ ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਪਿਆਰੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਮਰ ਗਿਆ? ਜਾਂ ਕੀ ਉਹ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ, ਇਕੱਲਾ ਅਤੇ ਇਕੱਲਾ ਮਰ ਗਿਆ? ਕੀ ਕੁੜੀਆਂ ਸੋਚਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਤਾ ਪਾਗਲ, ਕੰਗਾਲ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਸੀ? ਕੀ ਉਸਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਅਤੇ ਸ਼ਰਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ? ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿਉਂ? ਉਸਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਉਸਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਸਪਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਮੀਆਂ ਵਾਂਗ ਲੁਕਾਇਆ। ਉਹ ਹੰਕਾਰੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਲੱਖਾਂ ਕਮਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਲ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਸਕਦਾ

ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭੁੱਖਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕਲਮ ਬੇਵੱਸੀ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਗਈ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹੋ? ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਮ ਘੁੱਟਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅਜ਼ੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਕੜ ਵਿੱਚ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ! ...ਅਤੇ ਫਿਰ ਇੱਕ ਦਿਨ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ, ਭੈਣ! ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕਲਰਕ! ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਉਹ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰੋਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਕਿਉਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਵੀ ਹੱਥ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੱਪੜਿਆਂ 'ਤੇ ਅਦਿੱਖ ਖੂਨ ਦੇ ਧੱਬੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਹੀ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੁਨੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਰਨ ਦਿੱਤਾ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ। ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਰਨ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਰਨ ਦੇਣਗੇ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਲੋਕ ਸੋਗ ਮਨਾਉਣਗੇ। ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬੋਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ 'ਤੇ ਚੱਟਾਨ ਵਾਂਗ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਹ ਇਕੱਠ ਕਰਨਗੇ, ਦਾਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਨਗੇ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਕੋਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ 'ਤੇ ਬੋਝ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹਲਕਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਜਾਣਗੇ।

ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਲਿਦ ਅਖਤਰ (1920–2002) ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇੱਕ ਉੱਘੇ ਉਰਦੂ ਨਾਵਲਕਾਰ, ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਨਿਬੰਧਕਾਰ, ਹਾਸ-ਰਸ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਲੇਖਕ ਸਨ। ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਪਿਛੋਕੜ - ਜਨਮ ਅਤੇ ਮੌਤ: ਜਨਮ 23 ਜਨਵਰੀ 1920 ਨੂੰ ਬਹਾਵਲਪੁਰ (ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤਹਿਸੀਲ), ਪੰਜਾਬ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ; ਮੌਤ 2 ਫਰਵਰੀ 2002 ਨੂੰ ਕਰਾਚੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾ: ਇੱਕ ਇਲੈਕਟ੍ਰੀਕਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਵਜੋਂ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਖਤਰ ਨੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 1946 ਵਿੱਚ ਪੋਸਟ-ਗ੍ਰੈਜੂਏਟ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਇੰਗਲੈਂਡ ਗਏ।

ਇਸ ਮੁਸੀਬਤ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖੋ!

ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਲਿਦ ਅਖਤਰ

1951 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਹੁਣੇ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੋਸਤ ਆਪਣੀਆਂ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੋਸਤ ਮੰਟੋ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ "ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਿਆਰਾ ਆਦਮੀ," "ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਮਨੁੱਖ" ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਉਮਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਹਰ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਮ ਬਹੁਤ ਵੱਕਾਰ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਮੀਲੇ ਅਤੇ ਡਰਪੋਕ ਦੋਸਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ 'ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਦੇ ਵਾਅਦਿਆਂ ਨੂੰ ਟਾਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਇੱਕ ਸਵੇਰ, ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਆਦਮੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਰਿਦੁਆਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਹਰ ਪੱਚੀ ਸਾਲ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਲੇਖਕ ਵਾਂਗ, ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਕਹਾਣੀ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇਹ ਪਸੰਦ ਆਇਆ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਇਸਨੂੰ ਅੱਧਾ ਕੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ 'ਉਰਦੂ ਅਦਬ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਮੰਟੋ ਕੌਣ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਬਾਰੀਕ ਕੱਟਿਆ? ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਸੰਪਾਦਨ ਕਲਾ ਦੇ ਇੱਕ ਮਾਸਟਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰਾ ਵਿੱਚ "ਖੋਆ ਹੁਆ ਉਫਾਕ" ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਾਂਗਾ। ਸਿਰਫ਼ ਮੰਟੋ ਦੇ ਸੰਪਾਦਨ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸਫਲ ਕਹਾਣੀ ਬਣਾਇਆ। ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਸੱਦੇ 'ਤੇ ਉਸਦੇ ਘਰ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਾਲ ਰੋਡ 'ਤੇ ਬੰਗਲੇ ਵਰਗੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਬਲਾਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਉਹ ਜ਼ਮੀਨੀ ਮੰਜ਼ਿਲ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਛੋਟੇ, ਸੁਹਾਵਣੇ ਘਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਧੇ ਖੇਤਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਹਰੇ ਗੋਲਾਕਾਰ ਬਾਗ ਨੂੰ ਘੇਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਜ਼ਰੂਰ ਉਹੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ "ਪੌਸ਼" ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਉਰਦੂ ਲੇਖਕ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜਗ੍ਹਾ ਸੀ ਜਿਸਦੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਦੀ ਲਿਖਤ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਮੰਟੋ ਇੱਕ ਤੰਗ, ਹਨੇਰੇ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਰਹੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰੀਂਦੇ ਬਾਲਕੋਨੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਾਂਡੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਟਿੰਸਲ ਦੀ ਇੱਕ ਬਾਂਸ ਦੀ ਜਾਲੀ ਵੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਨੇ ਦਸਤਕ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਆਇਆ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਇੱਕ ਵੱਡਾ, ਗੁੰਬਦ-ਆਕਾਰ ਵਾਲਾ ਸਿਰ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ, ਜਿਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਸਦੇ ਚੌੜੇ ਮੱਥੇ ਹੇਠੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਜਾਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਜੀਬ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਆਦਮੀ ਬੇਦਾਗ਼ ਚਿੱਟੇ ਪਜਾਮੇ ਅਤੇ ਕੁੜਤੇ ਵਿੱਚ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਫੁਹਾਰਾ ਪੈਂਨ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਚਮਕ ਉੱਠੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਇੰਨੇ ਨਿੱਘੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਹਿਲਾਇਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਕਠੋਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਮ ਤੁਰੰਤ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ। ਦੋ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨੇਰੀ, ਅਜੀਬ ਕੰਧ ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ; ਉਹ ਮੇਰਾ ਕਈ

ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਲੰਬੇ ਸੋਫੇ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟਬੁੱਕ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਪਈ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਹਰੇਕ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਤੀਹ ਜਾਂ ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰੁਪਏ ਰੰਗੀਨ ਬੋਹੀਮੀਅਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਨ। ਉਹ "ਕਾਫਿਰ" ਖਰੀਦ ਸਕਦੇ ਸਨ ਜੋ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਜੋ ਉਸਦੀ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਤੰਗੀ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਇੱਕ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀ ਸੀ। ਸੋਫੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇੱਕ ਤਿਪਾਈ 'ਤੇ ਇੱਕ ਫੁੱਲਦਾਨ ਸੀ (ਇਸ ਵਿੱਚ ਅਸਲੀ, ਜੀਵੰਤ ਫੁੱਲ ਸਨ!) ਅਤੇ ਇੱਕ ਐਸ਼ਟ੍ਰੇ। ਇਹ ਆਦਮੀ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਨਾਜ਼ੁਕ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਸਜਾਵਟ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਛਾਂਟਿਆ ਅਤੇ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰਾ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ ਦਾ ਕਮਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਕੀਲ ਜਾਂ ਇੱਕ ਦਫਤਰ ਸੁਪਰਡੈਂਟ ਦਾ ਕਮਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰਦਾ ਹੈ... ਸਭ ਕੁਝ ਗੜਬੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਬੇਤਰਤੀਬ ਢੇਰ ਹਨ, ਬਾਸੀ ਕੌਫੀ ਦੇ ਕੱਪ, ਸਿਗਰਟ ਦੇ ਬੱਟ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕੁਝ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਜਿਹੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਲਜ਼ਾਕ ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜ-ਮਸਤੀ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਦੋਸਤੋਵਸਕੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਕਮਰਾ (ਜਦੋਂ ਇਹ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ) ਇੱਕ ਸੱਚਾ ਕਬਾੜਖਾਨਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਮਹਾਨ ਨਾਵਲ ਉਲਝੇ ਹੋਏ, ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਚੰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕੂੜੇ ਅਤੇ ਕੂੜੇ ਨਾਲ ਵੀ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਤਕਨੀਕ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਨਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਬਾੜਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਵਰਗਾ

ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ, ਕਬਾੜ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਦੁਰਲੱਭ ਚੀਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੰਟੋ ਆਪਣੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਬੇਤਰਤੀਬੀ ਅਤੇ ਵਿਗਾੜ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਸਜਾਵਟ ਲਈ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਸਾਫ਼-ਸੁਥਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੋਸਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਜਨੂੰਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਖੁਦ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ ਲੰਬੀ, ਚਿੱਟੀ ਉਂਗਲੀ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੋਫੇ 'ਤੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਇੱਕ ਸੜਦੀ ਸਿਗਰਟ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ, ਗਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਫਾਈ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਕੱਪੜੇ ਚਿੱਟੇ ਅਤੇ ਚਮਕਦਾਰ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਗੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਰੰਗ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਭਾਵਪੂਰਨ ਪਹਿਲੂ ਉਸਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ, ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਨ। ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਗੈਰ-ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚੰਗਿਆਈ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ, ਰਿਪ ਵੈਨ ਵਿੰਕਲ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਰੰਗ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੁੰਦਰ ਕੋਈ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਹ ਖੇਡਣ ਵਾਲੀਆਂ, ਹੱਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵੀ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਮਾਸੂਮ। ਅਤੇ ਉਹ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਨ - ਕੌੜੀਆਂ ਅਤੇ ਠੰਡੀਆਂ!

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ, "ਨਹੀਂ, ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ! ਇਹ ਦੁਖਦਾਈ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਲਿਖਿਆ।"

ਸਾਡੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਉੱਥੋਂ ਹੀ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇਗਾ ਜਿੱਥੋਂ ਉਸਨੇ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਡਰਾਫਟ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ। ਆਖਰੀ ਵਿਚਾਰ ਅਜੇ ਵੀ ਅਧੂਰਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੂਡ ਜਾਂ ਪਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਹ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਲਈ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਕਰੇਗਾ, ਪਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਸਵੇਰ ਤੱਕ, ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਜਾਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖੇਗਾ! ਫਿਰ, ਸ਼ੇਵ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਂ ਨਹਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ, ਇੱਕ ਵਿਚਾਰ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਪਲਾਟ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਉੱਭਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਲਈ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਪਾਤਰ ਖੁਦ ਕਹਾਣੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲਦੇ ਸਨ। ਮੰਟੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੇਵੱਸ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ। "ਨੁਕੂਸ਼" ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਕੈਚ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਮੰਨਿਆ, "ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਬਕਵਾਸ ਹੈ।" ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਵਿੱਚ, ਸੱਚਾਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਤੇ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਪਲਾਟ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ। ਪਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਾਣ ਗਏ, ਤਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਨੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ।

"ਹੇ, ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਲਿਦ ਅਖਤਰ!" ਉਸਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਸਿਗਰਟਾਂ ਦਾ ਪੈਕੇਟ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਰੰਗ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਖਰਾਬ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਰਾ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਦਲਾਅ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਕੱਟਿਆ ਅਤੇ ਪਾੜ ਦਿੱਤਾ।"

ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਬੇਨਤੀ ਤੋਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਦੋਸ਼ੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ।

"ਨਹੀਂ, ਸ਼੍ਰੀ ਮੰਟੋ! ਮੈਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਹੈ ਨਾ?

"ਹੁਣ ਇਹ ਗੱਲ ਜਿਉਂਦੀ ਰਹੇਗੀ!" ਉਸਨੇ ਨਿਰਣਾਇਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ?

"ਖੈਰ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹੋਗੇ? ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਆਵਾਂਗਾ।" "ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹੋ," ਮੰਟੋ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ।

ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਖਿੱਚ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਟੋ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸੀ...ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਕਈ ਚਿਹਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਠਹਿਰਾਅ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਲਿਖਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ, ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਝਾਕ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਅਤੇ ਉਹ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕੰਬ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਹੁੰਦਾ ਜੇਕਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਣਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮੈਂ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਸਾਡੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੋਸਤ ਦੇ ਘਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਬੁਖਾਰ ਨਾਲ ਪੀੜਤ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਿਤਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੁੜਤੇ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਂਡੀ ਦੀ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬੋਤਲ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਜਾਂ ਛੇ ਘੁੱਟ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਲੰਬੇ, ਮਜ਼ਬੂਤ ਘੁੱਟ ਲਏ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਹੁਣ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਉਸਨੂੰ ਬ੍ਰਾਂਡੀ ਦੀ ਇਲਾਜ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ। ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਜ਼ੁਕਾਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੁਜਾਕ ਤੱਕ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਲਈ ਇੱਕ ਲਾਭਦਾਇਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਦਵਾਈ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹਾਂ! ਉਹ ਮੇਰਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਬੋਲੀ ਫਿੱਕੀ-ਫਿੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਮਨ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਡੋਲ ਰਹੀ। ਅਤੇ ਪਿਛਲੀਆਂ

ਗੱਲਾਂਬਾਤਾਂ ਦੀ ਉਸਦੀ ਯਾਦ ਕਦੇ ਵੀ ਅਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਸਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਘੰਟੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਥੱਕ ਗਏ ਸਨ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੋਸਤ ਕੋਲ ਆਇਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਭੁਗਤਾਨ ਮੰਗਣ ਲਈ। ਉਸ ਦਿਨ, ਉਹ ਇੱਕ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ ਮੰਟੋ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਬਰਫ਼ ਵਰਗੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇੱਕ ਘੰਟੇ ਤੱਕ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਨਬੀ ਹੋਈਏ। ਇਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਅਨੁਭਵ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੈਸੇ ਲਏ ਅਤੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਬਿਨਾਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਮੂਡ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆ। ਉੱਥੇ ਹਰ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਅਤੇ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਚਮਕ ਅਤੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਲਾਲੀ ਵੇਖੀ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਗਈ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਅਦਾਕਾਰ ਨੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਮ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਅਣਜਾਣਤਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ। ਮੰਟੋ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਫਿਲਮਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਆਉਣ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਤੀਬਰ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ। ਉਸਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸਰੀਰ ਪੱਤੇ ਵਾਂਗ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਹੋਰ 'ਪ੍ਰਸਿੱਧ' ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ, ਦਿਲ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ, ਇਸਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

"ਅਖ਼ਤਰ, ਇਹ ਜਗ੍ਹਾ ਕੂੜਾ ਹੈ!"

ਇੱਕ ਸਵੇਰ, ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੋਸਤ ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਕੰਮ 'ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਹੋਮਿਓਪੈਥਿਕ ਕਾਲਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਿਵਾਸ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਦਲ ਲਿਆ, ਕਿਹਾ, "ਭਰਾ, ਤੁਸੀਂ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲੋ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਬੈਠਾ ਹਾਂ।"

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਹਰ ਆਏ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਕਿਤੇ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਫਕੀਰ ਦੀ ਝੌਂਪੜੀ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸੁਣਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਚੇ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਸਪਾਸ, ਮੰਟੋ ਦੇ ਦੋ ਦੋਸਤ ਚਿਨਿਓਟ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਆਏ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੰਟੋ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਾਂ ਉਹ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤ ਕਿਉਂ ਸਨ। ਮੰਟੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਸੀ।

"ਅਖ਼ਤਰ!" ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਚਲੋ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਲੋਕ ਹਨ।"

ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਖੋਜੇ ਫਿਲੇਟਲੀ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਚਾਂਦੀ ਦਾ "ਹਵਨ ਦਸਤ" ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਭੰਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਮੰਟੋ ਲਈ, ਉਹ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਾਂਗ ਸਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਦਿਲਚਸਪ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਫਿਲੇਟਲੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਪਰ ਇੱਕ ਦਿਨ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਲ ਰੋਡ 'ਤੇ ਇੱਕ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੇ ਗੇਰੂ ਰੰਗ ਦਾ ਚੋਗਾ ਅਤੇ

ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਕੁੜਤਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁਸ਼ ਅਤੇ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਚਿਨਿਓਟ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਣੀ। ਅਤੇ ਖੋਜਕਰਤਾ, ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਅਮਰਤਾ ਤੋਂ ਬਚ ਗਏ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ, ਭਿਆਨਕ ਤਸਵੀਰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉੱਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਪਦੀ ਦੁਪਹਿਰ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਦੋਸਤ ਮਾਲ ਰੋਡ 'ਤੇ ਚੀਨੀ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਘੋੜੇ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਉਤਰੇ। ਨੇੜੇ ਹੀ, ਇੱਕ ਆਈਸ-ਕ੍ਰੀਮ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਉਸਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਤੌਲੀਆ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਲਾਲ, ਪੱਥਰੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਖਾਲੀਪਣ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਕੱਲਤਾ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਤਸਵੀਰ। ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਚਾਕੂ ਵਾਂਗ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਖਾਲੀ, ਅਣਜਾਣ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

"ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਬਰਫ਼ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ," ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਡਗਮਗਾ ਰਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

ਬਰਫ਼ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਾਬੀ ਗਾਹਕ ਵੱਲ ਅਜੀਬ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। (ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਨੇਕ ਆਦਮੀ ਉਸਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ?) ਮੰਟੋ ਨੇ ਬਰਫ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਟੁਕੜਾ ਖਰੀਦਿਆ। ਇਸਨੂੰ ਤੌਲੀਏ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਕੇ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਜਾਓ, ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਚੀਨੀ ਜਾਓ। ਜਾਓ, ਤੁਸੀਂ।"

ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਲੰਮਾ, ਪਤਲਾ ਹੱਥ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ, ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਤੌਲੀਏ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟਿਆ ਬਰਫ਼ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਫੜ ਕੇ, ਥੱਕੇ ਹੋਏ, ਉਦੇਸ਼ਹੀਣ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਲਈ ਤਰਸ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਚੀਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੰਟੋ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੌਪਾਸੰਤ ਦੀ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ, "ਵੇਟਰ, ਇੱਕ ਪੈੱਗ ਹੋਰ" ਦੇ ਨਾਇਕ ਵਾਂਗ ਖਾਲੀ ਅਤੇ ਉਜਾੜ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਜਹਾਜ਼ ਵਰਗਾ ਸੀ ਜਿਸਦਾ ਲੰਗਰ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਲਈ,

ਇਸ ਦੁਖਦਾਈ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਟਾਪੂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਉਸ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਸਸਤੀ, ਤੇਜ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਘੁੱਟਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਸੀ, ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਨੀਚਤਾ ਅਤੇ ਸੁਆਰਥ, ਜਿਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬੇਵੱਸੀ ਨਾਲ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ (ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ) ਇਕੱਲਤਾ ਉਸਦੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪੇਂਟ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਥਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਥਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਹਰ ਪਲ ਇੱਕ ਕਲਾਕਾਰ ਸੀ। ਸਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਉਸਦੀ ਭਾਲ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਵੱਡੀਆ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਨਿਗਾਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਮਨ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਛੋਟੀਆਂ ਤੋਂ ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਇਹ ਆਦਤ ਅਕਸਰ ਉਸਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਬੋਝ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸੰਗਤ ਇੱਕ ਆਮ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ 1951 ਦਾ ਉਹ ਅਜੀਬ, ਭਿਆਨਕ ਦਿਨ ਯਾਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਅਜੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਕੰਬ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਦਿਨ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅਛੂਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਹਨੇਰੇ, ਪਾਗਲ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਕਿ ਚਮਕਦਾਰ, ਧੁੱਪ ਵਾਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ। ਉਸ ਸਾਲ ਦੇ ਉਸ ਕ੍ਰਿਸਮਸ 'ਤੇ, ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਗਏ ਅਤੇ ਮੈਕਲਿਓਡ ਰੋਡ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਉਤਰ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਦੋਸਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਨੂੰ 'ਐਪੀਕੁਰਸ' ਕਹਾਂਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਐਪੀਕੁਰਸ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਦਾ ਨਾਮ ਪੀਟਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਪੀਟਰ ਇੱਕ ਕਵੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਾਥੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਐਪੀਕੁਰਸ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣ ਦੇ ਉੱਚੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਆਏ ਸੀ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਸ਼ਾਂਤ, ਠੰਢੇ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਂ...ਆਦਤ ਜਾਂ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਐਪੀਕੁਰਸ ਅਤੇ ਪੀਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਖਿੱਚ ਲਿਆ। ਲਾਹੌਰ, ਮੇਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਲਾਹੌਰ, ਮੈਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਪਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ, ਲਾਹੌਰੀ ਗੇਟ ਦੇ ਬਾਹਰ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੋਸਤ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ ਐਪੀਕੁਰਸ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣੇ ਹੀ

ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦੋਸਤ ਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਆਮਦ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਅਜੇ ਵੀ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਰਾਹੀ ਇੱਕ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਆਏ।

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੰਟੋ ਉਤਰਿਆ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਭੱਜਿਆ, "ਹੇ ਅਖਤਰ! ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਰਸ਼ੀਦ ਤੋਂ ਪੁੱਛੋ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਆਇਆ ਹੈ।"

ਐਪੀਕੁਰਸ ਅਤੇ ਪੀਟਰ ਨੂੰ ਇਹ ਅਚਾਨਕ ਆਗਮਨ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਮੰਟੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਚਲੋ, ਘਰ ਚੱਲੀਏ।" ਪਰ ਉਹ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਉੱਤਰੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ।"

ਉਸਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਨੈਰੋਬੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਸ਼ਰਾਬ ਨਾਲ ਲਿਬੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਬੋਲੀ ਆਮ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧੁੰਦਲੀ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਲਾਹੌਰ ਹੋਟਲ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

"ਪਰ ਦੋਸਤ, ਯਾਤਰੀ! ਮੈਂ ਆਮ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਉੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ? ਚਲੋ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਪੈਸੇ?... ਆਓ! ਗ੍ਰਾਈਂਡਰ ਦੀ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ।" ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ, "ਇਹ ਸਾਡਾ ਖਾਲਿਦ ਹੈ। ਰਿਆਜ਼, ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਕੁਝ ਲੈ ਲਵੇਗਾ।"

ਪੰਦਰਾਂ ਰੁਪਏ ਗੁਆਉਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

"ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ!" ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਲਾਹੌਰ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਇੱਕ ਬਲੈਕ ਐਂਡ ਵ੍ਹਾਈਟ ਹੈ।"

ਪੀਟਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਵਿਸਕੀ ਦੀ ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਮੰਟੋ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਫਰਸ਼ ਦੀ ਚਟਾਈ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

"ਇਹ ਲਓ!"

ਪੀਟਰ ਨੇ ਬਲੈਕ ਐਂਡ ਵ੍ਹਾਈਟ ਦੀ ਬੋਤਲ ਖੋਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਡੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ... ਮੰਟੋ ਨੇ ਇੱਕ ਘੁੱਟ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਘੁੱਟ ਲਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਪੀਂਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਣਾ ਡਰਾਉਣਾ ਸੀ। ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਹ ਪੀਂਦਾ ਸੀ, ਓਨਾ ਹੀ ਪਿਆਸਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਰ ਪੰਦਰਾਂ ਜਾਂ ਵੀਹ ਮਿੰਟਾਂ ਬਾਅਦ, ਪੀਟਰ ਉਸਨੂੰ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਇੱਕ ਗਲਾਸ ਡੋਲ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਘੁੱਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਲਿਪਸਟਿਕ ਅਤੇ ਅਰਥਹੀਣ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਬੁੱਢੀਆਂ, ਹਿਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਆਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਗੁਆਚੀ ਹੋਈ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ, ਹੁਣ ਇੱਕ ਖੇਡ-ਖੇਡ ਵਾਲੀਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਵਰਗੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਰੱਖਦੀਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਨਾਵਲ, "ਹੇ ਅਖਤਰ! ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ" ਦੇ ਖਰੜੇ ਬਾਰੇ ਛੇੜਿਆ। ਸ਼ੁੱਧ ਬਕਵਾਸ, ਬਕਵਾਸ...ਓ, ਇਹ ਸਭ ਬਕਵਾਸ, ਜਿਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਦੋ ਸੌ ਪੰਨੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ, ਪਰ ਇਸਨੂੰ ਛੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੇ, ਤੁਸੀਂ ਲਿਖਦੇ ਰਹੋ, ਪਰ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ...!'

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਸਟਰਪੀਸ ਨੂੰ 'ਬਕਵਾਸ' ਦਾ ਲੇਬਲ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਬਕਵਾਸ ਸੀ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਮੋਹਿਤ ਅਤੇ ਕੁਝ ਡਰੇ ਹੋਏ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਅਜੀਬ ਆਦਮੀ ਦੀ ਬਕਵਾਸ ਅਤੇ ਸਿਆਣੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਲਦੇ ਅੰਗਿਆਰਾਂ ਵੱਲ ਮੁੜ ਗਈਆਂ। ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਫਿਰ ਵੀ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਪਲ ਲਈ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸੰਜਮ ਨਹੀਂ ਗੁਆਇਆ। ਸਾਡੇ ਲਈ, ਇਹ ਇੱਕ ਬੁਰੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਸਾਹ ਲੈਣ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਉੱਠਿਆ।

"ਆਓ, ਯਾਤਰੀ।" "ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਜਾਣਾ ਹੈ?" ਉਸਨੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ, ਫਿਰ ਬੈਠ ਗਿਆ।

"ਤੁਸੀਂ ਤੁਰ ਕੇ ਕੀ ਕਰੋਗੇ?" "ਅਫਰੀਕਾ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਸੌਂ ਗਿਆ, ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਝੁਕਿਆ, ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ। ਉਹ ਹਰ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਉਸ ਪਰੇਸ਼ਾਨ, ਬੇਚੈਨ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਾਗਦਾ ਅਤੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ। ਟ੍ਰੇਜ਼ਰ ਆਈਲੈਂਡ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਡਾਕੂ ਬਿਲੀ ਬੋਨਸ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਲਾਲ ਅੱਖਾਂ ਸਾਡੇ 'ਤੇ ਟਿਕਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਦਵਾਈ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗਲਾਸ ਮੰਗਵਾਉਂਦਾ। ਡਰ ਕੇ, ਅਸੀਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ, ਉਸਨੇ ਐਪੀਕੁਰਸ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ, "ਇੱਥੇ ਆਓ ਅਤੇ ਬੈਠੋ, ਦੋਸਤ!"

ਅਸੀਂ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਏ...ਕੁਝ ਘਬਰਾ ਗਏ,ਕੁਝ ਮੋਹਿਤ..."ਹੇ ਅਖਤਰ! ਤੁਸੀਂ ਬਕਵਾਸ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹੋ। ਲਿਖੋ, ਪਰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ...!

ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ, ਉਸਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਰੀਰ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਮੇਰਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰੋ," ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰੋ।"

ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਉਂਗਲੀ ਤੋਂ ਇੱਕ ਪੈੱਨ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

"ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਓ। ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਲਾਈਨ ਲਿਖਣ ਦਿਓ, ਇਹ ਕਲਾ ਹੈ।"

ਉਹ ਇੱਕ ਹੰਕਾਰੀ ਮੂਡ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਡਰ ਨਾਲ ਡਰ ਗਏ। ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਖਾਲੀ ਸ਼ੇਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਦਾਅਵਾ 100% ਸੱਚ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜੋ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਉਹ ਕਲਾ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਗੁੱਸਾ ਤੁਰੰਤ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਚਾਪਲੂਸੀ ਭਰੇ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ,

"ਅਖ਼ਤਰ! ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਬਕਵਾਸ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ? ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪਹਾੜਾਂ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਓ, ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਓ...'

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕਾਘਾਨ ਘਾਟੀ ਲੈ ਜਾਵਾਂਗੇ।"

"ਇਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖੋ, ਮੀਨੂ!" ਉਸਨੇ ਵਿਸਕੀ ਦੀ ਬੋਤਲ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀ ਹਵਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸੁਪਨਮਈ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਅਚਾਨਕ, ਉਸਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਦਾਸ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਆ।

"ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ...ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨੇ ਪੈਣਗੇ।"

ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ, "ਜੇ ਮੈਂ ਮਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ, ਤੂੰ ਵੀ, ਅਖਤਰ, ਰੋਵੇਂਗਾ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੇ ਰੋਵੋਗੇ!"

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਸ਼ਾਮ ਹੋਈ, ਉਹ ਆਖਰਕਾਰ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਉੱਠਿਆ। "ਚਲੋ, ਭਰਾ, ਆਓ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਾਂ।"

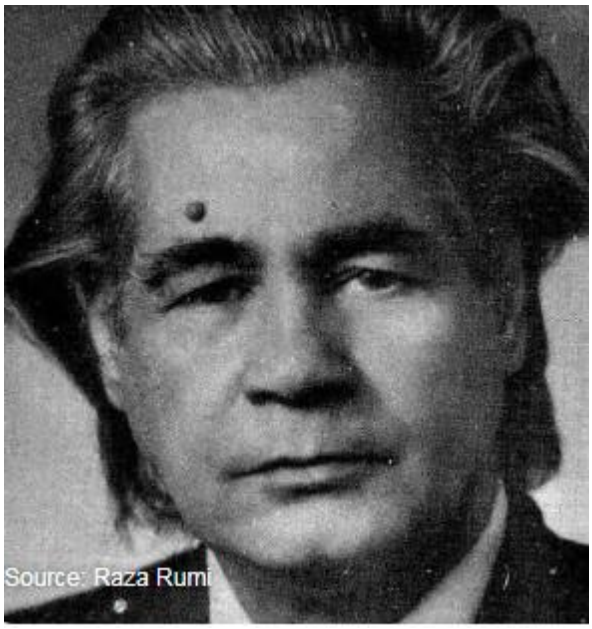
ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਅਤੇ ਰਾਹੀ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਸੜਕ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਕਲਿਓਡ ਰੋਡ ਦੇ ਨੀਲੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਖਿੱਚੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਈਟਾਂ ਟਿਮਟਿਮਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇੱਕ ਰੰਗੀਨ, ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਮੂਰਖ ਮੇਲਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਰਾਹਗੀਰ ਨੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨਾਲ ਖਿੱਚੀ ਗੱਡੀ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਹਿਲਾਇਆ, "ਓਹ, ਭਰਾ ਅਖਤਰ!"

ਫਿਰ ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਅਣਜਾਣਤਾ ਅਤੇ ਤਣਾਅ ਦੀ ਰੱਸੀ ਟੁੱਟ ਗਈ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਪਿਆਰੇ ਇਕੱਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਗਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਵਿਦਾ ਹੁੰਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਇਕੱਲਤਾ ਦੇ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੰਝੂ ਆ ਗਏ। ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਕਹਾਣੀ "ਮੋਜ਼ੇਲ" ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ... ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਚੇਲਾ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ, "ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ... "ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦੇ ਗੁਬਾਰੇ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਹਵਾ ਨਹੀਂ

ਫੂਕਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਇਹ ਸੁੱਜ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਵੇ।" ਉਸਨੇ ਉਸ ਰਾਤ ਜੋ ਕਿਹਾ ਸੀ ਉਸਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ: "ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ, ਪਰ ਹਰ ਨਵੇਂ ਕਿਰਦਾਰ ਦੇ ਨਾਲ, ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮੰਟੋ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।" ਮੈਂ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਗੁਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ, ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ! ਉਸ ਆਖਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਦੋ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਲਾਹੌਰ ਗਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰਾਪਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਉਸਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ, ਸ਼ਰਾਬ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ, ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ - ਪਰ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਉਦਾਸ ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਸੀ... ਸੜਕ 'ਤੇ ਪੱਤੇ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇੱਕ ਤੂਫ਼ਾਨ ਆਇਆ, ਅਤੇ ਪੀਟਰ, ਉਦਾਸ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ, ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ, ਚੀਕਦਾ ਹੋਇਆ, "ਮੰਟੋ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ!"

ਮੈਂ ਰੇਲਗੱਡੀ ਫੜਨ ਲਈ ਸਟੇਸ਼ਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੀਟਰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਡੁੱਬ ਗਿਆ, ਦੁਨੀਆਂ ਉਲਟੀ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਲਈ, ਉਸ ਦਿਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਲਾਟ ਬੁਝ ਗਈ ਸੀ।

ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ (29 ਨਵੰਬਰ 1913 – 1 ਅਗਸਤ 2000) ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਲੇਖਕ ਸਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਕਵੀ, ਆਲੋਚਕ ਅਤੇ ਫਿਲਮੀ ਗੀਤਕਾਰ ਵੀ ਸਨ।

ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਬਲਰਾਮਪੁਰ (ਮੌਜੂਦਾ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਇਆ।

ਮੰਟੋ, ਆਓ! ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਹੋ।

ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ

ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣਾ ਭਾਰਤੀ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀ ਦੋਸ਼ੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਮੰਟੋ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਬਦਨਾਮ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ। ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਜੋ ਬਦਨਾਮੀ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੇ ਉਲਟ, ਸਿਰਫ਼ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸਦੇ ਲਈ, ਇੱਕ ਕਲਾਕਾਰ ਕੋਲ ਸੱਚੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਉਸਦੀ ਕਲਮ ਦੀ ਨੋਕ 'ਤੇ ਇੱਕ ਹੀਰੇ ਵਾਂਗ ਚਮਕਦੀ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਖੋਹ ਲਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੋ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਘੋੜਾ-ਗੱਡੀ ਚਾਲਕ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਟੌਮੀ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਇੱਕ ਚਨੇ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ ਮਾਲਕ ਦੇ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦਾ ਖੂਨ ਪੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬੇਵੱਸੀ ਵਿੱਚ, ਸਿਰਫ ਉਸਨੂੰ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਲਾਲ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਮਰਦਾਨਗੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ ਨੇ ਅਪਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਨਾਰੀਵਾਦ ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਜਾਗਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਕੁੱਤੇ ਨਾਲ ਸੌਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ 'ਤੇ ਰੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਉਸਦੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੂਰਖ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਬੇਫਿਕਰ ਕੁੜੀ ਹੈ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਰੱਸੀਆਂ ਸਿੱਖ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅਧੂਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੇਤਾਬ ਹੈ। ਇੱਕ ਘੁੰਮਦੀ ਹੋਈ ਔਰਤ ਹੈ ਜੋ ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਢਿੱਡਾਂ 'ਤੇ ਤੇਲ ਲਗਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਥੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਨੌਜਵਾਨ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਇੱਕ ਨਕਲੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਇਹ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤਸਵੀਰ ਗੈਲਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਸਾਰੇ ਕਦੇ ਮਨੁੱਖ ਸਨ, ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਲੁੱਟ 'ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਇਸ ਸਮਾਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਾਨਵਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਰਗੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵੀ। ਸੰਘਰਸ਼ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ: "...ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਪਿਸਤੌਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਚੱਲ ਜਾਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਲਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬਾਹਰ ਜਾਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਉਸਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿਆਂਗਾ ਜਾਂ ਖੁਦ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਛਲਨੀ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਜਦੋਂ, ਇਸ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਵੀ ਆਲੋਚਕ ਕਹੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪਾਗਲ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਨਮਾਨ ਵਜੋਂ ਲਵੇਗੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਸਹਿਣ ਕਰੇਗੀ।" ('ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ)

ਮੰਟੋ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਦੇਖੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕਤ ਹੈ। ਉਹ "ਦਿ ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਿਵ ਕਬਰਿਸਤਾਨ" (ਮੰਟੋ ਦਾ ਇੱਕ ਲੇਖ) ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਵਿਅੰਗ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਮੌਜੂਦਾ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ "ਮੂਰਤੀ" ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਲਿਖੇ ਅਪਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦਾ ਅਤੇ ਹਵਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਲਈ, ਉਸਦਾ ਕੱਟੜਵਾਦ, ਅੰਤਮ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਿੱਚ, ਉਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੱਟੜਵਾਦ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮੰਟੋ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੱਟੜਤਾ ਤੋਂ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਟੀਚੇ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਆਸਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਮੈਂ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਮੁਸਲਿਮ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ

ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਕੰਧ 'ਤੇ ਵਿਕਟਰ ਹਿਊਗੋ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਗੋਰਕੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਵੀ ਇੱਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹਾਂ।"

ਅੱਜ, ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਭੂਤ, ਜਿਸ ਦੇ ਪੈਰ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਪੂਰਾ ਕਾਫ਼ਲਾ, ਇਹ ਪੂਰੀ ਫੌਜ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰ ਰਹੀ ਹੈ, "ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਦੀ ਤਿੱਖਾਪਨ, ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਉਚਾਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਆਓ! ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਹੋ, ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਲਾਈਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਕੋਈ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

(ਅਪ੍ਰੈਲ 1948 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ "ਚੁਘਾੜ" ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਕਰਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ)।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਆਇਸ਼ਾ ਜਲਾਲ ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ-ਅਮਰੀਕੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਨ। ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਟਫਟਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (Tufts University) ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ 'ਮੈਰੀ ਰਿਚਰਡਸਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ' ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਕਰੀਅਰ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ, ਜਲਾਲ ਨੇ ਹਾਰਵਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਤੇ ਕੋਲੰਬੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਉਹ 1998 ਦੀ ਮੈਕਆਰਥਰ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤਕਰਤਾ ਸਨ।

ਜਲਾਲ ਦਾ ਜਨਮ 1956 ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਹਾਮਿਦ ਜਲਾਲ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਿਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ਕੀਆ ਜਲਾਲ ਸੀ। ਉਰਦੂ ਲੇਖਕ ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਾਦੀ ਮੰਟੋ ਦੀ ਭੈਣ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਮੰਟੋ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਫੀਆ, ਆਇਸ਼ਾ ਦੀ ਮਾਂ ਜ਼ਕੀਆ ਜਲਾਲ ਦੀ ਭੈਣ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਹਾਮਿਦ ਜਲਾਲ (ਜੋ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਚਾਚਾ-ਭਤੀਜਾ ਸਨ) ਦਾ ਵਿਆਹ ਦੋ ਭੈਣਾਂ—ਸਫੀਆ ਅਤੇ ਜ਼ਕੀਆ—ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਵੰਡ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ (The Pity of Partition)

ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੰਡ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਆਇਸ਼ਾ ਜਲਾਲ, ਟਫਟਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ

ਬੰਬਈ ਡਰ ਅਤੇ ਅਨਹੋਣੀ ਦੇ ਖਦਸ਼ੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਵੰਡ ਦੀ ਕੁਹਾੜੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲੇਆਮ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਹੁ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਅਸਲ ਅਤੇ ਕਲਪਿਤ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ-ਏ-ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਚਾਰ ਚੰਗੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੋਸਤ—ਤਿੰਨ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ—ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੁਮਤਾਜ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਜਜ਼ਬਾਤ ਸਨ। ਉਸਦਾ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅਚਾਨਕ ਸੀ ਪਰ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਨਹੀਂ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਹਿੰਦੂ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਨ-ਮਾਲ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਝੱਲਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਿਮ ਗੈਂਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੋਏ ਜੁਗਲ ਨੇ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਹਿੰਸਾ ਭੜਕੀ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਅੱਠ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਚੁੱਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੁਮਤਾਜ਼ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਘੰਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਾਚੀ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਡੈੱਕ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਬ੍ਰਾਂਡੀ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਜੁਗਲ ਨੇ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਅੱਗੇ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ। ਜਦੋਂ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਜੁਗਲ ਨੇ ਹਾਂ 'ਜੇ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੁੰਦਾ—ਬਸ਼ਰਤੇ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਤੂੰ ਮੁਮਤਾਜ਼ ਨੂੰ—ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ—ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ

ਇੱਕ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਹਿਣ, ਪਰ ਰੱਬ ਦੀ ਸਹੁੰ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਬਰ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਵਾਂਗਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਡਿਗਰੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕੋਈ ਇਮਤਿਹਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।' ਹੋਰ ਭਾਵੁਕ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਮੁਮਤਾਜ਼ ਨੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਧਰਮ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਅਸਲ ਭਾਵ ਉਸ ਆਸਥਾ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, 'ਇਹ ਨਾ ਕਹੋ ਕਿ ਇੱਕ ਲੱਖ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਲੱਖ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਹੋ ਕਿ ਦੋ ਲੱਖ ਇਨਸਾਨ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ... ਜੋ ਲੋਕ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੂਰਖ ਹਨ। ਧਰਮ, ਆਸਥਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਆਤਮਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਹਨ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਚਾਕੂ, ਖੰਜਰ ਅਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ।' **(1)**

ਮੁਮਤਾਜ਼, ਉਰਦੂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਉਸਤਾਦ ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੀ ਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ 'ਸਹਾਏ' ਦਾ ਇੱਕ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਬਿਆਨਕਰਤਾ ਹੈ। ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਮਈ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰਦਨਾਕ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਜੋ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਤੱਥਾਂ ਤੋਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੁਣਨ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਮੰਟੋ—ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ—ਵੰਡ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਅਧਿਐਨ-ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਜੁਗਲ, ਸਹਾਏ, ਰਾਮ ਖਲਾਵਨ ਜਾਂ ਅਣਪਛਾਤੇ ਕਾਤਲਾਂ ਵਰਗੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਨੇੜਲੀ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਤਸਵੀਰ ਰਾਹੀਂ, ਮੰਟੋ ਕਹਾਣੀ-ਲੇਖਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁਰਾਈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਅਸਲੀ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕਦੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਸਦੀ ਆਸਥਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿੱਚ ਸੀ।

ਮੰਟੋ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੋਈ? ਮਾਣ-ਅਭਿਮਾਨੀ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਮੰਟੋ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਗਾਈ ਡੀ ਮੋਪਾਸਾਂ (Guy de Maupassant) ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ; ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸਨੇ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਸ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਸਦਾ ਮਕਸਦ ਵੀ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਕਿ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਾਇਮ ਰਹੇ।(2) ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਜਾਂ ਹੋਣੀ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਅਹਿਸਾਸ-ਭਰੀ ਸੋਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ — ਜਿਸਨੇ ਅਕਸਰ ਉਸਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕੀਤਾ — ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ, ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਬੇਹੱਦ ਅਮੀਰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਵਿਰਸਾ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਿਅੰਗਮਈ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਮੂਲਕ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਟਿਪਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ 'ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਿ ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮਰ ਜਾਵੇ ਪਰ ਮੰਟੋ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹੇ', ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਆਂਡੇ ਦੇ ਛਿਲਕੇ ਵਰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਫ਼ੈਦੀ ਅਤੇ ਜ਼ਰਦੀ (ਯੋਕ) ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਗਾਇਬ ਹੋਣ। 'ਮੰਟੋ' ਨਾਮ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸ਼ਬਦ 'ਮੰਤ' (mant) ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਡੇਢ ਸੇਰ (ਜਾਂ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਪੌਂਡ) ਵਜ਼ਨ ਵਾਲਾ ਪੱਥਰ; ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਹੱਕ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਸਾਰਸਵਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਰਖਿਆਂ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਲਗਾਨ (ਕਰ) ਵਜੋਂ ਵਸੂਲਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ।(3) ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਖੇਡਦਿਆਂ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ 'ਇੱਕ-ਦੋ ਆਦਮੀ' (one-two man) ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋੜ ਤਿੰਨ ਬਣਦਾ ਸੀ।

ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦਾ ਜਨਮ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, 11 ਮਈ 1912 ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਮਰਾਲਾ ਵਿਖੇ ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਮੁਸਲਿਮ ਵਪਾਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਆ ਕੇ ਵਸਿਆ ਸੀ. d ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਵੱਲ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਝਾਤ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਨੇ 'ਏ ਸਟੋਰੀ ਆਫ 1919' ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ, ਇਹ

ਸੋਚਦੇ ਹੋਏ ਕਿ 1947 ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਲ ਕੀ ਕੀਤਾ ਸੀ - ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਜਿੱਥੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਸ਼ੀਨ ਗਨਰ ਨੇ ਸੈਂਕੜੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। 'ਹਾਲੀਆ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਓ,' ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ, 'ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਮੇਰੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਭਾਰੀ ਹੈ'। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵੰਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਕਤਲੇਆਮ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ, ਪਰ ਮੰਟੋ 'ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਖੂਨ ਦੇਖ ਕੇ' ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। (4)

ਯਾਦ ਅਤੇ ਭੁੱਲਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਨਾਜ਼ੁਕ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਅਭਿਆਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। 1947 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ, ਜੋ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਮਨਮਾਨੇ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਉਪ-ਬਸਤੀਵਾਦ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਨਾਟਕੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਸਾਢੇ ਚੌਦਾਂ ਮਿਲੀਅਨ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਪਰਵਾਸ, ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਦੋ ਮਿਲੀਅਨ ਮਾਸੂਮ ਮਰਦਾਂ, ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਨੇ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਵਿਸਥਾਪਨ ਦੀਆਂ ਦਰਦਨਾਕ ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਹੱਤਿਆ ਨੇ ਡੂੰਘੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਜ਼ਖ਼ਮ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜੋ ਅਜੇ ਤੱਕ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਹੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਜਨੂੰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ। ਚੋਣਵੇਂ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮੁੱਦੇ ਨਾਲ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਵੰਡ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮੁੱਦਾ ਹੋਲੋਕਾਸਟ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ। ਇੱਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਸਲਕੁਸ਼ੀ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜ ਦੀ ਬਜਾਏ, 1947 ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਤਲਾਨਾ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਪੀੜਤ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਜਾ ਰਹੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ

ਸਾਰੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਤੀਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਰੋਧੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਕ ਤਾਜ਼ਾ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਦਮੇ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਹੇਰਾਫੇਰੀ ਉੱਤਰ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸਟੇਟਿਸਟਿਕ ਛਾਪ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਯਾਦਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਦੇ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। 1947 ਦੇ ਸਦਮੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਘੱਟ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਵੰਡ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਿਣਾ। ਵੰਡ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਭਾਈਚਾਰਕ ਦਲਦਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀਵਾਦ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣਾ ਜੋ ਵਿਰੋਧੀ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸਦੀ ਕੋਈ ਉਦਾਹਰਣ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੰਟੋ ਵਰਗਾ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਦਰੋਹੀ ਅਜਿਹੀ ਜਾਂਚ ਲਈ ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਕਲਪ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣੌਤੀਪੂਰਨ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਉਸਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਕੇਸ ਸਟੱਡੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਬੰਬਈ, ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਬਤਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ, ਮੰਟੋ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਅਸਾਧਾਰਨ ਦੋਸਤੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜੋ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਮਨਮਾਨੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੇ ਤਣਾਅ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰੂਸੀ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਚੀਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਡੂੰਘੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਧਰਮ ਦੇ ਭੇਦਭਾਵ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਇਨਕਾਰ। ਉਸਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਅਤੇ ਜਾਣਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਲੈਕਸੀ, ਕੁਝ ਕੁ ਦੇ ਨਾਮ ਲੈਣ ਲਈ, ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ

ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦਿੱਗਜ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ, ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ, ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫਰੀ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਿਮੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ; ਸਲਾਈਡ 10: ਬੰਬਈ ਫਿਲਮ ਇੰਡਸਟਰੀ ਦੇ ਆਈਕਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਦਾਕਾਰ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ; ਨਿਰਮਾਤਾ ਐਸ. ਮੁਕੇਰਜੀ ਅਤੇ ਵੀ. ਸ਼ਾਂਤਰਾਮ; ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਕੇ. ਆਸਿਫ ਅਤੇ ਸ਼ੌਕਤ ਹੁਸੈਨ ਰਿਜ਼ਵੀ; ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਖੁਰਸ਼ੀਦ ਅਨਵਰ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਭਾਰਤ ਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਬੁਲਬੁਲ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੇਲੋਡੀ ਕਵੀਨ, ਮੈਡਮ ਨੂਰ ਜਹਾਂ। ਕੁਝ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਸਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਅਤੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਕੈਚਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਵਿੱਚ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, "ਬਾਲਡ ਏਂਜਲਸ" ਸਿਰਲੇਖ ਨਾਲ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਵਰਤੋਂ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜੋ ਵੰਡ ਦੇ ਹਫੜਾ-ਦਫੜੀ ਅਤੇ ਉਜਾੜੇ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਜਾਂ ਅਤੀਤ ਦੇ ਚੋਣਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਵਹਾਅ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਵਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਸਥਾਈ, ਜੇ ਸਥਾਨਿਕ ਤਤਕਾਲਤਾ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਨਿੱਜੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇੱਕ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੰਯੋਗ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਜੋ ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਬਾਅਦ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੰਟੋ ਦੇ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਦਿਨ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 1936 ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮਰ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਤਾਲਾਂ, ਇਸਦੀਆਂ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਕਾਰਾਂ, ਸਾਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ ਥਾਵਾਂ, ਬਦਬੂਦਾਰ ਗਲੀਆਂ, ਅਤੇ ਉਤਸੁਕ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਗੂੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਵਿਖੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ ਅਗਸਤ 1942 ਵਿੱਚ ਬੰਬਈ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ—ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜੋ 'ਭਾਰਤ ਛੱਡੋ ਅੰਦੋਲਨ' ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਤਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਅਤੇ ਮਾਰਚ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਿਨ ਹੋਲੀ—ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਤਿਉਹਾਰ—ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਰੰਗੀਨ ਪਾਊਡਰ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਸੁੱਟਦੇ ਹਨ। ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਵਿਖੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਫਿਲਮ 'ਚਲ ਚਲ ਰੇ ਨੌਜਵਾਨ' ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਨਸੀਮ ਬਾਨੋ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੋਲੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ, ਮੰਟੋ ਮਲਾਡ ਸਥਿਤ ਆਪਣੇ ਫਲੈਟ ਦੀ ਬਾਲਕੋਨੀ ਵਿੱਚ ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਦੇ ਪਤੀ ਸ਼ਾਹਿਦ ਲਤੀਫ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰ ਰੌਲਾ-ਰੱਪਾ ਸੁਣਿਆ। ਗੇਟ 'ਤੇ ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਮੌਜ-ਮਸਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਪੂਰੇ ਮੂਡ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਰੰਗ-ਅਬੀਰ ਲੈ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। 'ਚਲ ਚਲ ਰੇ ਨੌਜਵਾਨ' ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ ਐਸ. ਮੁਖਰਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਮਿਜ਼ਾਜ ਤੇ ਮੋਟੀ-ਤਾਜ਼ੀ ਪਤਨੀ—ਜੋ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਦੀ ਭੈਣ ਵੀ ਸੀ—ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ 'ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਇਤਰਾਜ਼ ਜਤਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਸਮਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਰਾਦਾ ਬਦਲ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਫੀਆ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਜਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਘੋਡਬੰਦਰ ਰੋਡ 'ਤੇ ਨਸੀਮ ਬਾਨੋ ਦੇ ਘਰ ਵੱਲ ਵਧਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਨੀਲੇ, ਪੀਲੇ, ਲਾਲ, ਹਰੇ ਅਤੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਪਾਊਡਰ ਅਤੇ ਰੰਗ ਸੁੱਟਣ ਲੱਗੇ। ਚਮਕਦਾਰ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਲਿਬੜੇ ਚਿਹਰੇ ਅਤੇ ਐਨਕਾਂ ਕਾਰਨ ਅਜੀਬ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਇਸਮਤ ਹੁਣ ਇਸ ਟੋਲੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਆਗੂ ਬਣ ਗਈ ਸੀ; ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਫੌਜੀ ਕਮਾਂਡਰ ਵਰਗਾ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਝਲਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਉੱਥੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਇੱਕ ਭਾਰੀ-ਭਰਕਮ ਬੰਗਾਲੀ ਔਰਤ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਕੋਲ-ਤਾਰ (coal tar) ਦੀ ਮੋਟੀ ਪਰਤ ਮਲ ਦਿੱਤੀ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਫਿਲਮੀ ਸਿਤਾਰੇ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਹਲਕੇ ਰੰਗ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸਾੜ੍ਹੀ ਪਹਿਨੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਮੇਕਅੱਪ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਕੱਪੜੇ ਬਦਲ ਲੈਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਨਸੀਮ ਬਾਨੋ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ 'ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ' (this is fine) ਸ਼ਬਦ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸ 'ਤੇ ਹੋਲੀ ਦੇ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੰਬਈ ਦੀ ਉਹ ਪਰੀ-ਚਿਹਰੀ ਹਸੀਨਾ ਇੱਕ ਡਰਾਉਣੀ ਬਹੁ-ਰੰਗੀ ਡੈਣ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ; ਉਸ ਦੇ ਚਮਕਦਾਰ ਚਿੱਟੇ ਦੰਦ ਅਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਿਸੇ ਪਹਿਲਾਂ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਸ

ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲਚਸਪ ਮੁਕਾਬਲਾ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੋਟੀ-ਤਾਜ਼ੀ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮੁਖਰਜੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਡਿੱਗਦੀ, ਤਾਂ ਹਾਸੇ ਦੇ ਫੁਹਾਰੇ ਛੁੱਟ ਪੈਂਦੇ। ਰੰਗ ਨਾਲ ਲਿਬੜੀ ਐਨਕ ਕਾਰਨ ਸਫੀਆ ਅਕਸਰ ਗਲਤ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਦੌੜਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ, ਜਦਕਿ ਨਸੀਮ ਇਹ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਥਾਂ ਖੜ੍ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।(5)

ਮੰਟੋ ਦੁਆਰਾ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਹੋਲੀ ਦੇ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਮਨਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਮਨਮੋਹਕ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਬਿਆਨ—ਜੋ ਰੰਗੀਨ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਂਦਾ ਸੀ—ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਹਿਣ ਵਾਲੇ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਦੀਆਂ ਦਰਦਨਾਕ ਯਾਦਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵੱਖਰਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਪਣਾਏ ਹੋਏ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਮਾਨ ਤਣਾਅ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਅਤੇ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ 'ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਇੱਕ ਮਸਜਿਦ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਇੱਕ ਮੰਦਰ ਹੈ; ਲੋਕ ਇਹੀ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਖਬਾਰ ਵੀ ਇਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ'। ਬਾਇਕੁਲਾ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੋਂ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਸੜਕ ਮਾਹਿਮ ਵੱਲ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤ 'ਤੇ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮੁਸਲਿਮ ਦਰਗਾਹ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗੜਬੜ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਫੁੱਟਪਾਥਾਂ ਤੋਂ ਦਰੱਖਤ ਪੁੱਟ ਲਏ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਸਟੀਲ ਦੀ ਵਾੜ ਨੂੰ ਦਰਗਾਹ ਵੱਲ ਖਿੱਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅੱਗੇ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ, 'ਦੇਖੋ, ਉੱਥੇ ਨਾ ਜਾਓ... ਇੱਥੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ' ਅਤੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਇੱਕ ਲਕੀਰ ਖਿੱਚ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਮੁੰਡੇ ਵਾੜ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲੈ ਗਏ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਕਿਸੇ ਗੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ'।(6)

ਅਣਵੰਡੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਖਿੱਚ ਜਾਂ ਸੁਹਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਅਕਸਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੀਰੋਸ਼ੀਮਾ ਅਤੇ ਨਾਗਾਸਾਕੀ 'ਤੇ ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬ

ਸੁੱਟੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਇਆ। ਸਭ ਕੁਝ ਵਿਅਰਥ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਅਰਥਹੀਣ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ।(7) ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਬੰਬਈ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦੇ ਦੋ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨਾ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਹੁ ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਖੇ ਸਮਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਮਾਂਟੋ ਦੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਦੋਸਤੀਆਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਦਿਲਾਸੇ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਜ਼ਰੀਆ ਸਨ; ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਫਿਲਮੀ ਅਦਾਕਾਰਾਂ, ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਆਮ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। 'ਬਾਲਡ ਏਂਜਲਸ' (Bald Angels) ਵਿੱਚ, ਮਾਂਟੋ ਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪਿਆਰ ਨਾਲ 'ਦਾਦਾਮੋਨੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਾਂਟੋ ਨੇ ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਵਿਖੇ ਅਸ਼ੋਕ ਨਾਲ ਕਈ ਫਿਲਮਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਸੀ 'ਅੱਠ ਦਿਨ' (Aath Din); ਇਸ ਫਿਲਮ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਦਮੇ-ਗ੍ਰਸਤ (shell-shocked) ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਦਾਕਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਫਿਲਮ ਵਪਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਫਲ ਰਹੀ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਿਵਾਈ।

ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਲਮਿਸਤਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਬੰਬਈ ਟਾਕੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਨੇ ਮਾਂਟੋ ਨੂੰ ਵੀ ਉੱਥੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਮਨਾ ਲਿਆ। 15 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ, ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮਾਂਟੋ ਨੇ ਚਰਚਗੇਟ ਸਟ੍ਰੀਟ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਬੰਬਈ ਟਾਕੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸੇ ਭਿਆਨਕ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਧੀ ਲਾਹੌਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਸਦਾ ਇੱਕ ਕਾਰਨ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਵੀ ਸੀ ...ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ, ਸਗੋਂ ਸਫ਼ੀਆ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ, ਜੋ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਭਤੀਜੇ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦਕ, ਹਾਮਿਦ ਜਲਾਲ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਝਲਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਮਿਲੀ ਜਦੋਂ 1947 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ 'ਲਾਇਰਜ਼ ਕਲੋਨੀ' (Lawyers Colony) ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ

ਦੇ ਘਰ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਲੁੱਟ ਲਏ ਗਏ; ਇਹ ਉਹੀ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਮੰਟੋ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਚਾਕੂ ਮਾਰਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਟਾਂਗਾ-ਚਾਲਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜੋ ਕਰਫਿਊ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਬੰਬਈ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵੀ ਅਸਥਿਰ ਸਨ।

ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਸ਼ੋਕ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਘਰ ਛੱਡਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੇ ਜਿੱਥੇ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕੋਈ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵਿਆਹ ਦਾ ਜਲੂਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੰਟੋ ਨੇ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੇ ਬੈਂਡ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ, ਉਸਨੇ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਦਾਦਾਮੋਨੀ, ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਆ ਗਏ ਹੋ?" "ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ," ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਬੇਹੱਦ ਸ਼ਾਂਤ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਅਸ਼ੋਕ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ; ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਲਈ ਕਿਸੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵੀ ਆਇਤ ਯਾਦ ਨਾ ਆਉਣ 'ਤੇ ਅਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਧੜਕਦੇ ਦਿਲ ਨਾਲ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ: "ਹੇ ਰੱਬਾ, ਰਹਿਮ ਕਰੀਂ... ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਦਾ ਕਤਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਈਂ, ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਬੋਝ ਆਪਣੇ ਗਲ 'ਤੇ ਨਾ ਢੋਣਾ ਪਵੇ। ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਗਰਦਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਗਰਦਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਘਿਨਾਉਣੇ ਕੰਮ ਲਈ ਇਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਝੁਕੇ।" ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਕਾਰ ਵਿਆਹ ਦੇ ਜਲੂਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚੀ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ 'ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ, ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ' ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਗਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੰਟੋ ਸਦਮੇ ਕਾਰਨ ਜਿਵੇਂ ਜੰਮ ਹੀ ਗਿਆ, ਪਰ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਸਟੀਅਰਿੰਗ ਵ੍ਹੀਲ 'ਤੇ ਟਿਕਾਏ ਰੱਖੇ। ਜਦੋਂ ਮੰਟੋ ਇਹ ਕਹਿਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਛੱਡਣ ਆਇਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੋ ਨੌਜਵਾਨ ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਅਸ਼ੋਕ ਭਾਈ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗਾ, ਨਾਲ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਚਲੇ ਜਾਓ।" ਮੰਟੋ ਨੇ ਸੋਚ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਸੰਦੀਦਾ ਫਿਲਮੀ ਸਿਤਾਰੇ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ

ਉਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਾਰ ਮੁਸਲਿਮ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਅਸ਼ੋਕ ਹੱਸਿਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ: 'ਤੁਸੀਂ ਬਿਨਾਂ ਵਜ੍ਹਾ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸੀ; ਇਹ ਲੋਕ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ'।(8)

ਜਿਸ ਭੀੜ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਬਦਨਾਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਸੋਚ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸਮਝ-ਬੂਝ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈ ਹਿੰਸਾ ਬਾਰੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਮੰਚ 'ਤੇ ਖੇਡੀ ਗਈ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ 'ਹੋਲੀ' ਦੇ ਉਸਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਇਮਾਨਦਾਰ ਵਰਣਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ - ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਹੋਣ ਜਾਂ ਮੁਸਲਿਮ - ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿਰਪੱਖ ਸੁਣਵਾਈ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਹਿੰਸਾ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਰਾਜਕਤਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦੋਸਤ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੋ ਟੋਪੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਦੇ ਸਨ: ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਟੋਪੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰੂਮੀ ਟੋਪੀ। ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਪਛਾਣਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨ ਲਈ ਟੋਪੀਆਂ ਬਦਲਣ ਦੇ ਰੂਪਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਕੀਤਾ, 'ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਇਹ ਟੋਪੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੈ... ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੋਪੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਟੋਪੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ!' (9)

ਟੋਪੀਆਂ ਬਦਲਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਦਿਲ ਬਦਲਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਬਾਲਡ ਏਂਜਲਸ' (Bald Angels) ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੂਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਕੈਚ 'ਮੁਰਲੀ ਕੀ ਧੁਨ' (ਭਾਵ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼) ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਆਪਣੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਦੋਸਤ, ਅਦਾਕਾਰ ਸ਼ਿਆਮ ਬਾਰੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਮੌਤ ਅਪ੍ਰੈਲ 1951 ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਡਿੱਗਣ ਕਾਰਨ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ਿਆਮ, ਜਿਸਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਿਆਮ ਚੱਢਾ ਸੀ, ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੋਂ ਸੀ। ਇੱਕ ਜਿੰਦਾ-ਦਿਲ ਅਤੇ ਪਿਆਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਾਲਾ ਸ਼ਿਆਮ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰੂਸੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ

ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਤੁਰੰਤ ਗੂੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਾਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ 'ਹਿਪਤੁੱਲਾ' (Hiptullha) ਸ਼ਬਦ; ਇਹ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਨਾਮ ਸੀ ਜੋ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਖੇਡ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਜਾਂ ਅਨੋਖੀ ਚੀਜ਼ ਲਈ ਇੱਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਸ਼ਿਆਮ ਕਲੇਅਰ ਰੋਡ 'ਤੇ ਸਥਿਤ '18 ਆਕਸਫੋਰਡ ਚੈਂਬਰਜ਼' ਵਾਲੇ ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਵੇਂ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਆ ਗਿਆ; ਮੰਟੋ ਉੱਥੇ ਉਦੋਂ ਹੀ ਰਹਿਣ ਆਇਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਧੀ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਇੱਕ 'ਹਿਪਤੁੱਲਾ' (ਮਸਤ-ਮੌਲਾ) ਕਿਸਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਈ।(10)

ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਭੜਕੀ ਹਿੰਸਾ ਨੇ ਵੀ ਦੋਵਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਂਝ ਅਤੇ ਪਰਵਾਹ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਰੇੜ ਨਹੀਂ ਪਾਈ, ਸਿਵਾਏ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਰ ਗੰਭੀਰ ਪਲ ਦੇ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਤਲੇਆਮ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ਿਆਮ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਮਾਨਸਿਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਿਆਮ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ: "ਮੈਂ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਂ, ਕੀ ਤੇਰਾ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ?" ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਪੂਰੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ: "ਹੁਣ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ... ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰ ਸਕਦਾ ਸੀ।" ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਿਆਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ—ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੇ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਸੀ—ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਏ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਕੀ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਸ਼ਿਆਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਅਸਲ ਜਵਾਬ ਸਮਝ ਆਇਆ—ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਹੀ

ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਕਹੀ ਗੱਲ ਉਹ 'ਮੋਤੀ' ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਲ ਮੰਟੋ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਉਸ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਿਆਮ ਨਾਲ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ 'ਸਹਾਇ' (Sahai) ਨਾਮਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦੁਹਰਾਇਆ; ਸ਼ਾਇਦ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ-ਕਥਾ (fiction) ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਬੇਮਾਇਨੇ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੀ।

ਜਦੋਂ 1947 ਦਾ ਸਾਲ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਲਈ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਾ ਬੇਹੱਦ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੀ ਸੋਚ (cosmopolitan vision) ਕਤਲੇਆਮ, ਅੱਗਜ਼ਨੀ ਅਤੇ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲ ਰਹੇ ਦੌਰ ਕਾਰਨ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਹੋਏ ਮਾਹੌਲ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਨਹੀਂ ਬਿਠਾ ਸਕੀ। ਮੰਟੋ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਧਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਉਸ ਦਾ ਵਤਨ ਹੈ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਘਟਨਾ ਯਾਦ ਆਈ ਜਦੋਂ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਤਦ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੰਟੋ ਭਾਈ, ਇਹ ਗਲੀ ਤੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵੇਗੀ; ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵਾਲੀ ਗਲੀ (side lane) ਰਾਹੀਂ ਜਾਇਆ ਜਾਵੇ।" ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਲਈ 'ਪਾਸੇ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ' ਚੁਣਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।(11) ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਨਿਪਟਾਏ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧੋਬੀਆਂ ਦੀ ਬਸਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਵਾਪਸ ਲੈਣਾ—ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਸ ਨੇ 'ਰਾਮ ਖਲਾਵਨ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਿਆਮ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਚੱਲੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਮਾਨ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ: "ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ?" ਮੰਟੋ ਨੇ ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਬ੍ਰਾਂਡੀ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਪੈੱਗ ਪਾਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਹਿਪਤੁੱਲਾ" (Hiptullha)। ਮੰਟੋ ਨੇ ਵੀ ਤੁਰੰਤ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਹਿਪਤੁੱਲਾ"। ਫਿਰ ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ

ਉਸ ਨੂੰ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਸੂਰ" (swine)। ਆਪਣੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹੋਏ ਮੰਟੋ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ: "ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸੂਰ"। ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਪੂਰੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ: "ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ"। ਮੰਟੋ ਨੇ ਵੀ ਕਰਾਚੀ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋਣ ਲਈ ਬੰਦਰਗਾਹ ਵੱਲ ਵਧਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ: "ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ ਭਾਰਤ"। ਸ਼ਿਆਮ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਡੈੱਕ ਤੱਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਮੁਤਾਬਕ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਘੰਟਾ ਵੱਜਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ 'ਹਿਪਤੁੱਲਾ' ਕਿਹਾ, ਜਹਾਜ਼ ਤੋਂ ਉਤਰਨ ਵਾਲੇ ਰਸਤੇ (ਗੈਂਗਵੇਅ) ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਿਆ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।(12)

ਮੰਟੋ ਕਰਾਚੀ ਦੇ ਰਸਤੇ 7 ਜਾਂ 8 ਜਨਵਰੀ 1948 ਦੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਉਲਝਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ। ਉਹ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ; 'ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ'। ਮੰਟੋ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ 'ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਤ' ਲਿਖੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਈਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਅਨਪੜ੍ਹ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਮੁਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਦਿਲ-ਕੰਬਾਊ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ; ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੋੜ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਨਿਪੁੰਸਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਸਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਮੁਕ ਸਾਥਣ, ਕਲਵੰਤ ਕੌਰ, ਨਿਰਾਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਿਆਂ, ਉਹ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਅੱਧਾ ਦਰਜਨ ਜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮੁਟਿਆਰ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਈਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨਹਿਰ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਝਾੜੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਨ ਹੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਡਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ; ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਸਿੰਘ ਡੂੰਘੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸਨੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ

ਮਾਰਿਆ ਹੈ, ਸਰਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੇ ਠੰਡੇ ਪੈ ਚੁੱਕੇ ਸਰੀਰ (ਠੰਡੇ ਗੋਸ਼ਤ) ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਉਭਰ ਨਹੀਂ ਪਾ ਰਿਹਾ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੀ ਈਰਖਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦਰਦਨਾਕ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਦਮ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ - ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਬਰਫ਼ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਠੰਡੇ ਸਨ।(13)

ਮੰਟੋ ਦੇ ਦੋਸਤ ਕਾਸਿਮੀ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਪਸੰਦ ਤਾਂ ਆਈ ਪਰ ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਛਾਪਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹ 'ਨਕੂਸ਼' (Naqoosh) ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਜਾਂ 'ਗਰਮ' ਸੀ; 'ਨਕੂਸ਼' ਇੱਕ ਸਾਂਝਾ ਉੱਦਮ ਸੀ ਜੋ ਉਸਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਬੋਰਡ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਚੁੱਪਚਾਪ ਕਹਾਣੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਗਲੀ ਸ਼ਾਮ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਕਾਸਿਮੀ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ 'ਖੁਲ ਦੋ' (ਇਸਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਹੋਈ ਹਿੰਸਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ 'ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਤ' ਵਾਂਗ, 'ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੋ' ਸਿਰਾਜੁਦੀਨ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਅਗਵਾ ਹੋਈ ਧੀ, ਸਕੀਨਾ, ਨੂੰ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵਲੰਟੀਅਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਅੱਠ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਲੱਭਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸਕੀਨਾ ਦੇ ਮਿਲਣ 'ਤੇ, ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਸਮੂਹਿਕ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੂੰ ਕੈਂਪ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਿਰਾਜੁਦੀਨ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਬੇਜਾਨ ਪਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਅੰਦਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੜੀ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਖਿੜਕੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਸਿਰਾਜੁਦੀਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, 'ਇਸਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹੋ'। ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ, ਅੱਧ-ਮੋਈ ਸਕੀਨਾ ਮਸ਼ੀਨੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ; ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਜਾਮੀ ਦੀ ਗੰਢ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪੱਟਾਂ ਤੱਕ ਸਰਕਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਾਜੁਦੀਨ ਦਾ ਝੁਰੜੀਆਂ ਭਰਿਆ ਚਿਹਰਾ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਚਮਕ ਉੱਠਦਾ ਹੈ, 'ਮੇਰੀ ਧੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ'; ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਪਸੀਨਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।(14) ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਭਰਮ ਨੂੰ ਤੋੜਦੀ ਹੋਈ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਵਲੂੰਧਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ-

ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਬਿਨਾਂ ਸਵਾਲ ਕੀਤੇ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਾਸਿਮੀ ਨੂੰ ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਿਆ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਖਰੀ ਸਤਰਾਂ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਹਿੰਮਤ ਜੁਟਾ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਇਹ ਵਧੀਆ ਹੈ... ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਲਵਾਂਗਾ'।(15)

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸ ਬੇਚੈਨ ਗੱਠਜੋੜ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰੀਆ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਉੱਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਉਸਦੀ ਸਮਝ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਉਪਨਿਵੇਸ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਦੌਰ (post-colonial moment) ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਾਰੀਕ-ਬੀਨ ਦਰਸ਼ਕ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸ਼ੀਤ ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਿਖਰਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦੇ ਪਸਾਰ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨੀਤੀ ਤਹਿਤ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਨੇ 'ਅੰਕਲ ਸੈਮ' (ਅਮਰੀਕਾ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਭਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਈ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ "ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਮੇਰਾ ਦੇਸ਼ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਕੇ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ"। ਜਿਵੇਂ "ਮੇਰਾ ਦੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਵੀ ਵੰਡੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ"। "ਚਾਚਾ ਜੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗਾ ਸਰਵ-ਗਿਆਨੀ ਰਿਸ਼ੀ ਇਹ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲਾ ਪੰਛੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ"। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਜੋਂ ਉਸ 'ਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਲਈ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ; ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਜੋਂ ਉਸ 'ਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੱਢੀ ਗਈ ਘਟੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਸਕੀ ਪੀਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। "ਜੇ ਇਹ ਵਿਸਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬਣੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਨਾਲ ਉਸ ਸ਼ਰਾਬ-ਭੱਠੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" (16)

ਹੋਰ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ, ਮੰਟੋ ਇੱਕ "ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ, ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬ" ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਸੁੱਟ ਸਕੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਫਾਈ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੱਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਾਈ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਫੌਜੀ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇੱਕ ਅਦਭੁਤ ਕਾਰਨਾਮਾ ਸੀ। "ਤੁਹਾਨੂੰ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ," ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਥਿਆਰ ਵੇਚਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। (17) "ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਜਿੰਨਾ ਮਰਜ਼ੀ ਰੌਲਾ ਪਾਵੇ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਫੌਜੀ ਸਮਝੌਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਤ ਹੋ। ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੋ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਡਾ ਮੁੱਲਾਂ ਰੂਸੀ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤੋੜ (ਇਲਾਜ) ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਫੌਜੀ ਮਦਦ ਮਿਲਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਥਿਆਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਬਣੀਆਂ ਤਸਬੀਆਂ ਅਤੇ ਨਮਾਜ਼ ਵਾਲੀਆਂ ਜਾਇਨਮਾਜ਼ਾਂ (ਜਾਂ ਮੁਸੱਲੇ) ਵੀ ਭੇਜਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ... ਉਸਤਰਾ ਅਤੇ ਕੈਂਚੀਆਂ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।' ਜਦੋਂ ਮੁੱਲਾਂ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਅਮਰੀਕੀ ਕੈਂਚੀਆਂ ਨਾਲ ਕੱਟੇ ਗਏ ਹੋਣ ਅਤੇ ਪਜਾਮੇ ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਰੀਕੀ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿਉਂਤੇ ਗਏ ਹੋਣ—ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਬਣੀਆਂ ਜਾਇਨਮਾਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਬੈਠਣਗੇ, ਤਾਂ ਸੋਵੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰੋਕਣੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ।(18) ਅਗਲੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ, ਭਤੀਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਚਾਚੇ' ਵੱਲੋਂ ਆਪਣਾ ਤੋਹਫ਼ਾ—ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬ—ਨਾ ਭੇਜਣ 'ਤੇ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ; ਉਹ ਸਿਰਫ਼ 'ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ' ਬੰਬ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਇੱਕ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਬੰਬ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਸਥਾਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਸਕੇ। ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਮਰੀਕੀ ਚਾਚੇ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਸੀ ਕਿ 'ਇਸ ਸਥਾਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ' ਲਈ 'ਧਰਤੀ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਤੋਂ ਕਿੰਨੇ

ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ'। ਉਸਦੀ ਭਤੀਜੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ 'ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਪਤਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਚੇ ਰਹਿਣਾ ਸੀ '।(19)

ਮੰਟੋ ਦੇ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਲਹਿਜੇ ਕਾਰਨ ਉਸਦੇ ਗੰਭੀਰ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇੱਕ ਪੱਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਅਜੀਬ ਲੱਗਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚੋਲਗੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। 'ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ [ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ] ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਉਵੇਂ ਹੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ... ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।' ਜੇਕਰ ਮਹਾਨ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਕਵੀ ਮਹਜੂਰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਡਾ. ਗ੍ਰਾਹਮ ਵਰਗੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਵਿਚੋਲਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਾ ਪੈਂਦੀ।(20) 'ਅੰਕਲ ਸੈਮ' (ਅਮਰੀਕਾ) ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸਨ, ਇੱਕ ਬੰਦੂਕ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦੇਵੇ। ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਬੰਦੂਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਜੋ—ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਦੇ ਲੜਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰੱਖਣ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਹਾਵਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ—ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਚੱਲ ਪਵੇ। 'ਮੈਂ ਵੀ ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ।' (21) ਮਾਂਟੋ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਜੰਗ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦਾ ਸੀ—ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਜਾਦੂਈ ਛੜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਵਾਜਬ ਰਵੱਈਆ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਮਨਾ ਸਕਦੀ—ਪਰ ਉਸਦੇ ਇਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਅਰਥ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਉਣਾ ਸੀ, ਜਦਕਿ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ

ਹਥਿਆਰਾਂ ਨਾਲ ਲੈਸ ਕਰਨ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਕੋਰੀਆਈ ਜੰਗ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਆਈ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦੀ ਬਾਰੇ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਅਮਰੀਕੀ ਚਾਚੇ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਜੰਗ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ? ਕੋਰੀਆਈ ਜੰਗ ਤੋਂ ਹੋਏ ਫਾਇਦੇ ਇਸ ਜੰਗ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੁਨਾਫੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਤੁਹਾਡੇ ਭਤੀਜੇ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਹੈ।' ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਮਰੀਕੀ ਹਥਿਆਰਾਂ ਲਈ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਆਰਡਰ ਦਿੰਦੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਮਰੀਕੀ ਅਰਥਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਲੋੜੀਂਦੀ ਗਤੀ ਮਿਲਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ, ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। (22)

1947 ਦੀਆਂ ਮਨਮਾਨੀਆਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਮਾਂਟੋ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ; ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਮੰਗਦੇ। ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਇਹ ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ ਉਦੋਂ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਚਿੱਠੀਆਂ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੱਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ—ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਤੀਹਵਿਆਂ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਸਨ—ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਂਟੋ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਪਿੰਜਰ' ਬਾਰੇ ਰਾਏ ਮੰਗੀ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਇੱਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਨੌਜਵਾਨ ਹਿੰਦੂ ਔਰਤ ਬਾਰੇ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ 1947 ਦੇ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੱਲੋਂ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਮੀਨੀ ਵਿਵਾਦ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਖਤ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੇ ਲਿਖਿਆ: 'ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਯੋਗ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ ਹੈ'।(23) ਮੰਟੋ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਲੈਂਦੇ। 'ਬਟਵਾਰਾ' — ਵੰਡ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ — ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗਾਂ 'ਤੇ ਲਾਲ ਲਕੀਰਾਂ ਖਿੱਚ

ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਣ; ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਖਿੱਚੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵੰਡ ਦੀਆਂ ਲਕੀਰਾਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਯਕੀਨਨ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਫੈਲੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਵੰਡ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਬਜਾਏ ਹੁਣ ਦੋ ਦੇਸ਼ ਸਨ — ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ — ਸਗੋਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸੀ ਕਿ 'ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨ ਗੁਲਾਮ ਸਨ, ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਗੁਲਾਮ... ਧਾਰਮਿਕ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੇ ਗੁਲਾਮ, ਪਸ਼ੂ-ਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬਰਬਰਤਾ ਦੇ ਗੁਲਾਮ'।(24)

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 18 ਜਨਵਰੀ 1955 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 10:30 ਵਜੇ ਹੋਇਆ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਮਹਿਜ਼ ਬਤਾਲੀ ਸਾਲ, ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਕਾਫ਼ੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਭਰਿਆ ਰਿਹਾ। ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਵਿੱਚ ਖੇਡੇ ਜਾ ਰਹੇ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੂਜੇ ਟੈਸਟ ਕ੍ਰਿਕਟ ਮੈਚ ਦੇ ਸਵੇਰ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦੌਰਾਨ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ। ਮੰਟੋ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਤੀਜੇ ਟੈਸਟ ਵਿੱਚ ਹਨੀਫ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਬੱਲੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।(25) ਤੀਹਰਾ ਸੈਂਕੜਾ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਹੌਲੀ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਖਿਡਾਰੀ ਦੇ ਉਲਟ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਕਟ ਗੁਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸ਼ਾਟਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇੱਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਪਾਰੀ ਖੇਡੀ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੱਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ — ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪੰਨੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਨਾਟਕ, ਖਾਕੇ (ਸਕੇਚ) ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਣਗੌਲੇ ਰਹਿ ਗਏ ਲੇਖ ਵੀ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸਕੀ ਦੇ ਇੱਕ ਪੈੱਗ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ — ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਨਸ਼ੀਲਾ ਪਦਾਰਥ ਜੋ ਮੌਤ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜਾਨਲੇਵਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੰਨਿਆ ਸੀ।(26) ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ ਦੇਸੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਜਿਗਰ ਨੂੰ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ-ਦਰਦ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਤਰਸਯ ਮੰਟੋ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤਰਾਸਦੀ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਤਰਾਸਦੀ ਹੀ ਹੈ—

ਉਹ ਦੇਸ਼ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਬੇਮਨ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਤਾਂ ਬਣਾਇਆ, ਪਰ ਜਿਸਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਉਸਨੇ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

18 ਅਗਸਤ 1954 ਨੂੰ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਇੱਕ ਆਮ ਸਟੈਨੋਗ੍ਰਾਫਰ ਦੀ ਆਟੋਗ੍ਰਾਫ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਪੂਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਕਬਰ ਦਾ ਕਤਬਾ (ਸ਼ਬਦ) ਖੁਦ ਲਿਖਿਆ। ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ '786' ਅੰਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਿਆਂ—ਜੋ 'ਮੈਂ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਰਹਿਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਦਿਆਲੂ ਹੈ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ—ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ: 'ਇੱਥੇ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦਫ਼ਨ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭੇਦ ਵੀ ਦਫ਼ਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ... ਉਹ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਢੇਰਾਂ ਹੇਠ ਪਿਆ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਡਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਕੌਣ ਹੈ: ਰੱਬ ਜਾਂ ਉਹ'।(27) ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਈ ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਤਬਾ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਮੰਟੋ ਦੀ ਅਸਲ ਕਬਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ। ਮੁਸਲਿਮ ਰਾਸ਼ਟਰ-ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ, ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਉਸਦੇ ਹੀ ਲਿਖੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਤਬੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜੋ ਗ਼ਾਲਿਬ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ੇਅਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ: 'ਇਹ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਬਰ ਹੈ, ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਨਾਮ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਖ਼ਤੀ 'ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸੀ'। ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਬਾਕੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਵਿਵਾਦ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਜੇਕਰ ਕਤਬੇ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ: 'ਇੱਥੇ ਮੰਟੋ ਦਫ਼ਨ ਹੈ, ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਤੇ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲਾ ਹੈ'।

ਹਵਾਲੇ:

1 ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ, "ਸਹਾਇ", ਮੰਟੋ ਰਾਮਾ, ਲਾਹੌਰ: ਸੰਗ-ਏ-ਮੀਲ, 1990, ਪੰਨਾ 20।

2. ਮੁਮਤਾਜ਼ ਸ਼ਿਰੀਨ, ਮੰਟੋ: ਨੂਰੀ ਨਾਰੀ, ਕੰਪ. ਆਸਿਫ਼ ਫਰਖੀ, (ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ) ਕਰਾਚੀ: .ਸ਼ੇਹਰਜ਼ਾਦੇ, pp.150-151.

3. ਡਾ ਅਲੀ ਸਨਾ ਬੁਖਾਰੀ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ (ਤਹਿਕੀਕ), ਲਾਹੌਰ: ਮੰਟੋ ਅਕੈਡਮੀ, 2006, ਪੰਨਾ 7-8 ਵਿੱਚ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

4. ਮੰਟੋ, 'ਥਾਲੀਆ ਦਿ ਪੰਪ', ਬਲੈਕ ਮਿਲਕ, ਪੰਨਾ 48.

5.ਮੰਟੋ, ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ' ਅਤੇ 'ਪਰੀ ਛੇੜਾ ਨਸੀਮ ਬਾਨੋ', ਮੰਟੋ ਨੁਮਾ, ਪੰਨਾ 108-109, 153-154।

6.Ibid., pp.390-391.

7.ਮੰਟੋ ਤੋਂ ਕਾਸਿਮੀ, 1 ਅਕਤੂਬਰ 1945, ਮੰਟੋ ਕੀ ਖੱਟੜ, ਨਦੀਮ ਕੀ ਨਾਮ, ਪੰਨਾ 180।

8.Ibid., pp.174-176.

9.ਮੰਟੋ, 'ਬਾਤੀਨ', ਇਬਿਦ., ਪੰਨਾ 392.

10. ਮੰਟੋ, 'ਮੁਰਲੀ ਕੀ ਧੁਨ', ਮੰਟੋ ਨੁਮਾ, ਪੰਨਾ 118, 122, 127, 130-131.

11. ਮੰਟੋ, 'ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ', ਮੰਟੋ ਨੁਮਾ, ਪੰਨਾ 176.

12. ਮੰਟੋ, 'ਮੁਰਲੀ ਕੀ ਧੁਨ', ਮੰਟੋ ਨੁਮਾ, ਪੰਨਾ 137-138.

13. ਮੰਟੋ, 'ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਟ', ਮੰਟੋ ਨਾਮਾ, ਪੰਨਾ 404-411.

14. ਮੰਟੋ, 'ਖੁਲ ਦੋ', ਮੰਟੋ ਕਹਾਨੀਆਂ, ਲਾਹੌਰ: ਸੰਗ-ਏ-ਮੀਲ, 1995, ਪੰਨੇ 11-14।

15. ਮੰਟੋ, 'ਜ਼ਹਮਤ-ਏ-ਮਿਹਰ-ਏ-ਦਰਖਸ਼ਾਂ', ਮੰਟੋ ਨਾਮਾ, ਪੰਨਾ 355।

16. ਅੰਕਲ ਸੈਮ ਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਖਤ, 16 ਦਸੰਬਰ 1951, ਮੰਟੋ ਨਾਮਾ, ਪੰਨੇ 356-357।

17. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 386-387।

18. ਅੰਕਲ ਸੈਮ ਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦਾ ਚੌਥਾ ਖਤ, 21 ਫਰਵਰੀ 1954, ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 393-394।

19. ਅੰਕਲ ਸੈਮ ਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਖਤ, ਬਿਨਾਂ ਮਿਤੀ, ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 402-403।

20. ਮੰਟੋ, 'ਸ਼ਾਇਰ-ਏ-ਕਸ਼ਮੀਰ - ਮਹਜੂਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ', ਸਈਦ (ਸੰਪਾਦਕ) ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਨੌ ਅਦਾਰਾਤ-ਏ-ਮੰਟੋ' ਵਿੱਚ, ਪੰਨੇ 128-130।

21. ਅੰਕਲ ਸੈਮ ਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦਾ ਤੀਜਾ ਖਤ, ਮੰਟੋ ਨਾਮਾ, ਪੰਨੇ 386-387।

22. ਅੰਕਲ ਸੈਮ ਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦਾ ਸੱਤਵਾਂ ਖਤ, 14 ਅਪ੍ਰੈਲ 1954, ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 419-420।

23. ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਵੱਲੋਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ, 26 ਜੂਨ 1954, ਮੰਟੋ ਪੇਪਰਜ਼।

24. ਮੰਟੋ, 'ਮੁਰਲੀ ਕੀ ਧੁਨ', ਮੰਟੋ ਨਾਮਾ, ਪੰਨਾ 137।

25. ਜਲਾਲ, 'ਅੰਕਲ ਮੰਟੋ', ਬਲੈਕ ਮਿਲਕ, ਪੰਨਾ 29।

26. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 34।

27. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 705।

ਜਮੀਲ ਗੁਲਰੇਜ਼ ਮੁੰਬਈ ਸਥਿਤ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਇੱਕ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਮਾਹਰ, ਵੌਇਸ-ਓਵਰ ਸਲਾਹਕਾਰ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਾਰਖੂ ਹਨ। ਉਹ 'ਕਥਾ ਕਥਨ' (Katha Kathan) ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਵਜੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਇਹ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਉਪਰਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਟਕੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪਾਠ (dramatized readings) ਅਤੇ ਥੀਏਟਰ-ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਲਾਈਵ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ—ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ—ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਅਤੇ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ।

ਬੇਮਿਸਾਲ ਸ਼ੀਸ਼ਾ: ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਨਿਡਰ ਨਜ਼ਰੀਆ

ਜਮੀਲ ਗੁਲਰੇਜ਼

ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ (1912–1955) ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਲਘੂ-ਕਥਾ (short fiction) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਇੰਨੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਫਿੱਕੀ ਨਕਲ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਨਾਂ ਡਰੇ ਸੱਚ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਰੱਖਣ—ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਾਖੰਡ, ਲੁਕਵੇਂ ਜਿਨਸੀ ਪਹਿਲੂਆਂ, ਫਿਰਕੂ ਜਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦੀਵਾਲੀਆਪਨ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ—ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹਿੰਮਤ ਦਿਖਾਉਣਾ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੇਖਕਾਂ ਲਈ ਲਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨੰਗਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਅਣਗੌਲਿਆ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਟੀਕਤਾ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ

ਮੰਟੋ ਦੀ ਲਿਖਤ ਸਿੱਧੇਪਣ, ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਜੀਵੰਤ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ-ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਾਹਿਤਕ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗਲੀਆਂ-ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ—ਜੋ ਬੋਲਚਾਲ ਵਾਲੀ, ਤੁਰੰਤ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਸਾਦੀ ਸੀ—ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਕ ਸੰਖੇਪ ਅਤੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਸੰਵੇਦੀ ਵੇਰਵਿਆਂ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਜਾਂ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਰਗੀ

ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ, ਕਾਲਾ ਹਾਸਾ (dark humor) ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਭਾਵੁਕ ਝਟਕਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਸ਼ੈਲੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੰਖੇਪਤਾ ਅਤੇ ਰਣਨੀਤਕ ਚੁੱਪ ਤੋਂ ਤਾਕਤ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਿਲ-ਕੰਬਾਊ ਸੱਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਅਣਕਿਹਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇੱਕੋ ਦਿਲ-ਹਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਕਸਰ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿਖਰ (climax) ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਝ ਮੰਟੋ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਰਿਪੋਰਟ ਵਰਗੀ ਸਾਦਗੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: ਪਾਗਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਵੰਡ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ—ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਕੈਦੀ ਜੋ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦ ਸਿਰਫ਼ ਬੇਤੁਕੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ "ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ" ਦੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ—ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨਾਂ ਅਤੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਹੱਦਾਂ ਖਿੱਚਣ ਦੀ ਬੇਤੁਕੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਸਿਖਰ ਬਿਲਕੁਲ ਮੰਟੋ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਲਾ ਹੈ: ਬਿਸ਼ਨ ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲੀ 'ਨੋ-ਮੈਨਜ਼-ਲੈਂਡ' (ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ) 'ਤੇ ਡਿੱਗ ਕੇ ਦਮ ਤੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ—ਉਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਾਰਤਕ ਸੰਖੇਪ ਹੈ, ਵਿਅੰਗ ਡੂੰਘਾ ਤੇ ਚੋਭਵਾਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਦਰਦ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਨਕਲ ਨਾਲ ਉਸ ਅੰਤ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਟੀਕਤਾ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

'ਖੋਲ੍ਹ ਦੋ' (1948) ਵਿੱਚ ਵੀ ਡਰਾਉਣੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਚੱਲਦੀਆਂ ਰੇਲਗੱਡੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕੈਂਪਾਂ ਦੀ ਅਫਰਾ-ਤਫਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਿਤਾ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨਾਲ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਖਰਕਾਰ ਉਸਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ—ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਅੱਧ-ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਦਮੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਤਾਂ ਡਾਕਟਰ ਦਾ

ਇੱਕ ਆਮ ਜਿਹਾ ਹੁਕਮ "ਖੋਲ੍ਹ ਦੋ" (ਜੋ ਖਿੜਕੀ ਜਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬਾਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ) ਕੁੜੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ: ਉਹ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਲਾਹੁਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ, ਨਿੰਦਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਰ-ਵਾਰ ਹੋਏ ਜਬਰ-ਜ਼ਿਨਾਹ—ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੁਆਰਾ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ "ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ" ਦੁਆਰਾ—ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

'ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਤ' (ਜਾਂ "ਬਰਫ਼ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਠੰਡਾ") ਕਹਾਣੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਤੱਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰਕੂ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਪਰਤਿਆ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਆਦਮੀ ਆਪਣੀ ਮਾਸ਼ੂਕਾ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਈਰਖਾ-ਭਰੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਚਾਕੂ ਮਾਰਨ 'ਤੇ, ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ—ਭਾਵ "ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਤ" ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਠੰਡਾ ਮਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੂ ("ਸੁਗੰਧ"), ਇੱਕ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੀ ਔਰਤ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਗੰਧ 'ਤੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਦੇ ਟਿਕਾਅ ਦੁਆਰਾ ਜਨੂੰਨ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਸੁਧਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਅਤਰ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ (ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ, ਹਟਕ) ਹਾਸ਼ੀਏ 'ਤੇ ਪਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਾਂ ਤਰਸ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ - ਗੁੰਝਲਦਾਰ, ਵਿਹਾਰਕ, ਜ਼ਖਮੀ - ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਪਾਤਰ ਕਦੇ ਵੀ ਅਮੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ; ਉਹ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਵਿੱਚ ਫਸੇ ਮਾਸ ਅਤੇ ਲਹੂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ।

ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ

ਮੰਟੋ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਸਦੀ ਤਕਨੀਕ ਵਾਂਗ ਹੀ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਲਿੰਗਕਤਾ, ਵੇਸਵਾਗਮਨੀ, ਫਿਰਕੂ ਬਲਾਤਕਾਰ, ਨੇਕ੍ਰੋਫਿਲਿਆ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਤਬਾਹੀ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਲਿਖਿਆ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨੇ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਕਈ ਅਸ਼ਲੀਲ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ - ਬੂ, ਧੁਆਨ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ ਵਰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਤ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਲਈ। ਉਸਨੂੰ ਜੁਰਮਾਨਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਬਚਾਅ ਇਕਸਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿੱਦੀ ਸੀ: ਜੇ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਗੰਦੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਖੁਦ ਗੰਦਾ ਸੀ। “ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ "ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਲਹੂ-ਲੁਹਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ," ਉਸਨੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੰਗੇਜ਼ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਵਾਲੇ ਦਰਜ਼ੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; ਉਸਦਾ ਕੰਮ ਉਸ ਨੰਗੇਜ਼ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਇਹ ਹਿੰਮਤ ਸਿਰਫ਼ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਸਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਹੰਢਾਇਆ—

ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ, ਸ਼ਰਾਬਨੋਸ਼ੀ ਕਾਰਨ ਵਿਗੜਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਾਈਕਾਟ—ਫਿਰ ਵੀ

ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਉਪਦੇਸ਼ਵਾਦ ਅਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡ, ਸਿਆਸੀ ਆਗੂਆਂ ਅਤੇ ਜਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਵਹਿ ਗਏ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਬਰਾਬਰ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। 'ਸਿਆਹ ਹਾਸ਼ੀਏ' **(Black Borders)** ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਵੰਡ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਨੂੰ ਆਮ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਬੇਤੁਕੇਪਣ ਦੇ ਸੰਖੇਪ, ਸੂਤਰ-ਵਤ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੋ ਦਿੱਤਾ।

ਉਸਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਨਕਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਲਈ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਨਕਲ ਕਰ ਸਕੇ ਹਨ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰਨਾ ਔਖਾ ਹੈ: ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਉਹ ਸਹੀ ਲਹਿਜਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤਕ ਵਜ਼ਨ ਵੀ ਹੋਵੇ; ਜਜ਼ਬਾਤੀਪਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਡੂੰਘੀ ਮਨੁੱਖੀ ਹਮਦਰਦੀ; ਹੰਢਾਏ ਗਏ ਸਦਮੇ (ਟਰਾਮਾ) ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਬਦਲੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ; ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਉਹ ਨਿੱਜੀ ਨਿਡਰਤਾ ਜੋ ਉਸਦੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਬਣਾਵਟੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੀਵਿਆ ਹੋਇਆ ਅਨੁਭਵ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਲੇਖਕ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ ਦੀ ਨਜ਼ਰ, ਪਛਾਣ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੁਕਾਵਟਾਂ, ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਅਤੇ 'ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ' (cancellation) ਦਾ ਡਰ ਅਕਸਰ ਸਵੈ-ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ ਜਾਂ ਕੌੜੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਬਦਸੂਰਤੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪਸਾਰੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣਾ—ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਭਾਈਚਾਰਾ, ਲਿੰਗ-ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੀਕਰਨ ਜਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ—ਅਜਿਹੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਜੋਖਮ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੰਟੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਿਰਫ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਸੱਚ—ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਲਿਪਾ-ਪੋਚੀ ਦੇ—ਹੀ ਮਾਇਨੇ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਸ਼ੈਲੀਗਤ ਭਰੋ

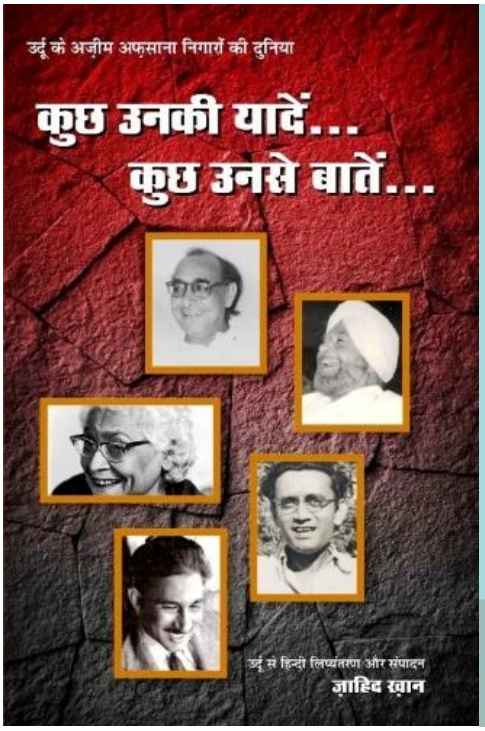

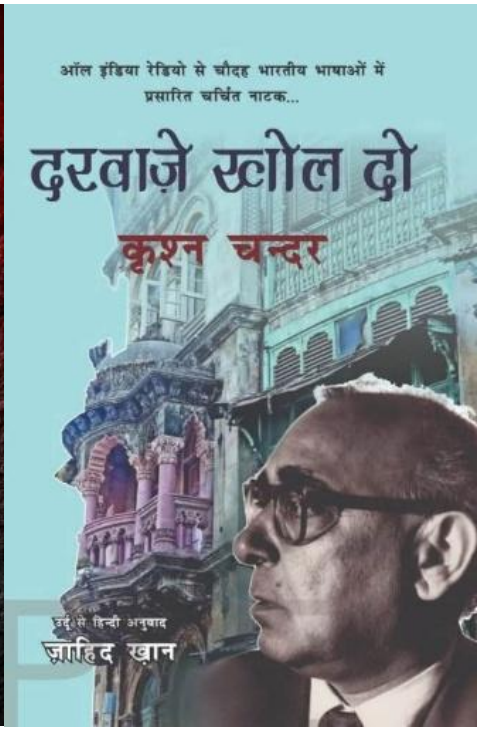
ਜ਼ਾਹਿਦ ਖਾਨ

ਲੇਖਕ ਜ਼ਾਹਿਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਉੱਤੇ ਵਿਆਪਕ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ: 'ਤਰਰਕਕੀਪਸੰਦ ਤਹਿਰੀਕ ਕੇ ਹਮਸਫਰ', 'ਤਰਰਕਕੀਪਸੰਦ ਤਹਿਰੀਕ ਕੀ ਰਾਹਗੁਜ਼ਾਰ', 'ਆਧੀ ਅਧੂਰਾ ਸਫ਼ਰ', 'ਸ਼ੈਲੇਂਦਰ ਹਰ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੁਲਮ ਕੀ ਟੱਕਰ ਮੇਂ', 'ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ: ਏਕ ਸਮਰਪੀਤ ਔਰ ਸਿਰਜਣਾਤ', 'ਦੇਸ਼-ਆਤਮਾ' ਅਤੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਜੀਵਨ। 'ਰਿਤਵਿਕ ਘਟਕ: ਨਵ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸਿਨੇਮਾ ਕਾ ਕਲਾਤਮਕ ਸਾਰਜਕ (ਸੰਪਾਦਨ), (ਨਵ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਸਿਨੇਮਾ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਸਿਰਜਣਹਾਰ' (ਸੰਪਾਦਿਤ)), 'ਮਖਦੂਮ ਮੋਹੀਉਦੀਨ: ਸੁਰਖ ਸਾਵਰੇ ਕਾ ਸ਼ਾਇਰ (ਕ੍ਰਿਮਸਨ ਡਾਨ ਦਾ ਕਵੀ'), 'ਮਜਾਜ਼ੋਂ ਹੋਂਦੋਂ', 'ਮਜਾਜ਼ੋਂ ਹੋਂਦੋਂ' ਕੀ ਨਜ਼ਰ ਮੇਂ (ਅਨੁਵਾਦ ਔਰ ਸੰਪਾਦਨ) ('ਮੰਟੋ ਸਾਹਬ ਇਨ ਦ ਆਈਜ਼ ਆਫ਼ ਹਿਜ਼ ਫ੍ਰੈਂਡਜ਼' (ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਨ))। ਉਸਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਿਪੋਰਟ 'ਪੌਂਦੇ', ਹਾਮਿਦ ਅਖਤਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਰੁਦਾਦ-ਏ-ਅੰਜੁਮਨ', ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫਰੀ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਯੇ ਕਿਸਕਾ ਖੂਨ ਹੈ!', ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦੋ' ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਕਿਤਾਬ 'ਕੁਛ ਉਨਕੀ ਯਾਸਾਡੇ' ਜੋ ਕਿ ਉਰਦੂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ 'ਕੁਛ ਉਨਕੀ ਬਝਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ

ਲਿੰਗ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਲਿਖਤ ਲਈ, ਜ਼ਾਹਿਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮੁੰਬਈ ਦੀ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾ 'ਪਾਪੂਲੇਸ਼ਨ ਫਸਟ' ਦੁਆਰਾ 'ਲਾਡਲੀ ਮੀਡੀਆ ਐਂਡ ਐਡਵਰਟਾਈਜ਼ਿੰਗ ਅਵਾਰਡ ਫਾਰ ਜੈਂਡਰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ' ਨਾਲ ਸੱਤ ਵਾਰ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਸਤਕ 'ਤਰਰਕਕੀਪਸੰਦ ਤਹਿਰੀਕ ਕੇ ਹਮਸਫਰ' ਦਾ ਮਰਾਠੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਸੰਮੇਲਨ' ਵੱਲੋਂ 'ਵਾਗੀਸ਼ਵਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ' ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਮੋਬਾਈਲ: 94254 89944, ਈਮੇਲ ਪਤਾ: jahidk.khan@gmail.com

ਉਸਨੇ ਜੋ ਵੀ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਰੱਬ ਦੀ ਸੌਂਹ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ।

ਜ਼ਾਹਿਦ ਖਾਨ

ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬੇਮਿਸਾਲ ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਤੀਤਾਲੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਾਈ ਸਾਲ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ। ਲਿਖਣਾ ਉਸਦਾ ਜਨੂੰਨ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬਚਾਅ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੋਵੇਂ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਖੁਦ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ; ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਦੀਆਂ ਹਨ।" ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜੋ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਉਹ ਅੱਜ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਪਤੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਛੇ ਦਹਾਕੇ ਬਾਅਦ ਵੀ, ਮੰਟੋ ਦੀ ਲਿਖਤ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਏ! ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਜੀਉਂਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਤੱਕ ਜੀਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਮਾਸਟਰਪੀਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਮੌਤ 'ਤੇ, ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਨੇ, ਉਸਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਬੜੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ: "ਦੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਣਲਿਖੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ ਹੈ, ਜੋ ਸਿਰਫ ਮੰਟੋ ਹੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੰਟੋ ਕਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਇਸਮਤ ਚੁਗ਼ਤਾਈ, ਖਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਅੱਬਾਸ ਅਤੇ ਉਪੇਂਦਰਨਾਥ ਅਸ਼ਕ ਵੀ।"

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਜੇ ਵੀ ਸੱਚ ਹਨ। ਇੰਨਾ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੰਟੋ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਅਜੇ ਵੀ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਦਿਲ ਅਤੇ ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ

ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਕਲਮ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਾਸਟਰਪੀਸ ਨਿਕਲੀਆਂ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, 'ਕੋਲਡ ਮੀਟ', 'ਖੋਲ ਦੋ', 'ਯਾਜ਼ੀਦ', 'ਸ਼ਾਹਦੋਲੇ ਕਾ ਚੂਹਾ', 'ਬਾਪੂ ਗੋਪੀਨਾਥ', 'ਨਈ ਕਾਨੂੰਨ', 'ਟਿਟਵਾਲ ਕਾ ਕੁੱਟਾ', ਅਤੇ 'ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ'। ਮੰਟੋ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ 18 ਜਨਵਰੀ, 1955 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਡੇਢ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਜੀਵਨੀਆਂ, ਯਾਦਾਂ, ਫਿਲਮ ਸਕ੍ਰਿਪਟਾਂ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ, ਰੇਡੀਓ ਲਈ ਕਈ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਨਾਟਕ, ਪੱਤਰ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਾਲਮ ਅਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਲਿਖੀ। ਨਾਵਲ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ੈਲੀਆਂ 'ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ। ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਹਿੰਦੀ-ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਿਖਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਲੇਖਕ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਹੈ।

ਮੰਟੋ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਹਰ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਮੰਟੋ ਦੇ ਪੱਤਰ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੈਰੀ ਟਰੂਮੈਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਆਈਜ਼ਨਹਾਵਰ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਸਨ, ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੜੀਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਸਨ, ਦੀ ਚਰਚਾ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਘੱਟ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਪੱਤਰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਚਰਚਾ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਦੇ ਪੱਤਰ ਬਹੁਤ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਕਤੀ ਅਮਰੀਕਾ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕੀ ਦੇਖਿਆ। ਇਹ ਪੱਤਰ ਕਿੰਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਹਨ, ਇਹ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: ਅਮਰੀਕੀ ਲੇਖਕ ਲੈਸਲੀ ਫਲੇਮਿੰਗ ਨੇ ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਸਾਊਥ ਏਸ਼ੀਅਨ ਲਿਟਰੇਚਰ ਦੇ ਮੰਟੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਵਿੱਚ "ਲੈਟਰ ਟੌਪੀਕਲ ਐਸੇਜ਼" ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਮੰਟੋ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੰਨਾ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਛੂਹਿਆ। ਕੀ ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ 'ਚਾਚਾ ਸੈਮ' ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਨੌਂ ਪੱਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਵੀ ਸ਼ਬਦ

ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕੀ, ਇੱਕ ਵਾਕ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ, ਕਿਉਂ? ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਹ ਪੱਤਰ ਲਿਖੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਅੰਕਲ ਆਈਜ਼ਨਹਾਵਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਮਰੀਕੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ "ਲੈਟਰ ਟੌਪੀਕਲ ਐਸੇਜ਼" ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ, ਤਾਂ ਅੰਕਲ ਰੋਨਾਲਡ ਰੀਗਨ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਯਾਨੀ ਦੋਵੇਂ ਦੌਰ ਰਿਪਬਲਿਕਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀਆਂ ਦਾ ਯੁੱਗ ਸਨ। ਗੱਲ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਹੈ, ਅਤੇ ਲੈਸਲੀ ਫਲੇਮਿੰਗ ਦੀ ਨਕਲੀ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। (ਪੰਨਾ 366, ਆਖਰੀ ਸ਼ਬਦ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ 4)

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੈਰੀ ਟਰੂਮੈਨ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਦੇਸ਼ ਸੀ ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯੁੱਧ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਯੁੱਧ ਲਈ ਇਹ ਉਤਸੁਕਤਾ ਅੱਜ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ।) ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ, ਹੈਰੀ ਟਰੂਮੈਨ ਨੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ। ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਪਾਨ 'ਤੇ ਪਰਮਾਣੂ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ, ਯੂਰਪ ਦੇ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਮਾਰਸ਼ਲ ਯੋਜਨਾ, ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦਾ ਟਰੂਮੈਨ ਸਿਧਾਂਤ, ਸ਼ੀਤ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ, ਨਾਟੋ ਦਾ ਗਠਨ ਅਤੇ ਕੋਰੀਆਈ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕੀ ਦਖਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਅੰਕਲ ਸੈਮ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਮੰਟੋ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਦੇਸ਼ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੀਏ, ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਕਿ-ਅਮਰੀਕਾ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਣਨੀਤਕ ਸੰਧੀ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਦੱਖਣ-ਪੂਰਬੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਹੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਰੁਝਾਨ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਅਮਰੀਕਾ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੋਹਰੇ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਬਾਕੀ ਦੁਨੀਆ ਪ੍ਰਤੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦਾ ਵੀ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਦਸੰਬਰ 1951 ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 1954 ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਆਖਰੀ ਪੱਤਰ। ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਨੌਂ ਪੱਤਰ। ਕੀ ਪੱਤਰ! ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ! ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਤੰਗ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਪਖੰਡ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਚਾਲਾਂ ਨਹੀਂ। ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੇ ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚਰਿੱਤਰ ਬਦਲਿਆ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਜੇ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਜੋ ਕਿਹਾ ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕੱਲ੍ਹ ਅਮਰੀਕੀ ਦਾਨ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਅਮਰੀਕੀ ਡਾਲਰਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, "ਖੈਰ! ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਓ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਕਣਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਨਿਰਾਦਰ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਮੇਰੀ ਸਰਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ।" ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਖਸ਼ੇ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਬਾਜਰੇ ਅਤੇ ਨਿਕਸੁਕ ਸਾਗ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਭੇਜਣ ਲਈ ਜੀਉਂਦਾ ਰਹਾਂ।" (ਪੰਨਾ 327, ਦੂਜਾ ਪੱਤਰ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼ 4) ਇਹ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਲਿਖਤ ਦੋ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ, ਮੰਟੋ ਦੇ ਬਾਗ਼ੀ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਰਕਾਰ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੰਟੋ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਨਿਰਯਾਤ ਕਰੇ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਦੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਉਹੀ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਅਮਰੀਕਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਗਈ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀਆਂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦਾ ਹੈ।

15 ਮਾਰਚ, 1954 ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਤੀਜੇ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਸਮਝੌਤਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਇਸ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹੋ।" ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰੋ। ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਹਥਿਆਰ ਭੇਜੋ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਤੁਸੀਂ ਪਿਛਲੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਅਤੇ ਵਾਧੂ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ, ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਹੁਣ ਵਿਹਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੀਆਂ। (ਪੰਨਾ 322, ਤੀਜਾ ਪੱਤਰ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼ 4) ਮੰਟੋ ਦੇ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ, ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਸਾਮਰਾਜੀ ਚਿਹਰਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਨਕਾਬ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਵਪਾਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੰਗ ਸਿਰਫ਼ ਇਸਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਕਾਰੋਬਾਰ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਜੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਹਥਿਆਰ ਵੀ ਵੇਚੇ ਜਾਣਗੇ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਈਰਾਨ ਅਤੇ ਇਰਾਕ ਵਿਚਕਾਰ ਲੰਬੀ ਜੰਗ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਅਫਰੀਕੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ, ਅਮਰੀਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਅਤੇ ਟਕਰਾਵਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲਾਭਪਾਤਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਦੀ ਆੜ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਸੱਤਵੇਂ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਾਮਰਾਜੀ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਚਾਚਾ! ਮੈਂ ਕੁਝ ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਇੱਕ ਨਾਜ਼ੁਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੋ, ਪਰ ਇਸ ਮੂਰਖ ਨੂੰ ਸੁਣੋ: ਇਹ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸੰਕਟ ਸਿਰਫ ਇਸ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੋਰੀਆਈ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਸੀ। ਹੁਣ, ਸੋਚੋ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਟੈਂਕ, ਬੰਬਾਰ, ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਕਿੱਥੇ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ? ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਦੇ ਭਾਰੀ ਵਿਰੋਧ ਕਾਰਨ ਯੁੱਧ ਰੋਕਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਰਾਏ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਕੀ ਹਕੀਕਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ? ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਤੁਹਾਡੇ ਇੱਕ ਹਾਈਡ੍ਰੋਜਨ ਬੰਬ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਤੁਸੀਂ ਕੋਰੀਆਈ ਯੁੱਧ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਗਲਤੀ ਸੀ। ਖੈਰ, ਇਸਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਓ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੋ। "ਜੇ ਕੋਰੀਆਈ ਯੁੱਧ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਇਸ ਦੇ ਫਾਇਦਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਫਿੱਕੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਭਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।" ਕਿਬਲਾ! ਜ਼ਰਾ ਸੋਚੋ। ਇਹ ਯੁੱਧ ਕਿੰਨਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵਪਾਰਕ ਸੌਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹਥਿਆਰ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਦੋਹਰੀ ਸ਼ਿਫਟਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਣਗੀਆਂ। ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੁਹਾਡੇ ਤੋਂ ਹਥਿਆਰ ਖਰੀਦਣਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਵੋਗੇ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਸਿਰ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਇੰਡੋਚਾਈਨਾ ਵਿੱਚ ਜੰਗ ਜਾਰੀ ਰੱਖੋ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਰਹੋ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਨੇਕ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ - ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਲੋਕ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਸਰਕਾਰ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਜਾਣ। ਜੇ ਉਹ ਇਸ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਨ, ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਆਖ਼ਰਕਾਰ, ਸਾਡਾ ਟੀਚਾ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ, ਅੰਕਲ? (ਪੰਨੇ 346-47, ਸੱਤਵਾਂ ਪੱਤਰ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼ 4)

ਅਮਰੀਕਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪ੍ਰਤੀ ਇੰਨਾ "ਦਿਆਲੂ" ਕਿਉਂ ਹੈ? ਮੰਟੋ ਆਪਣੇ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। "ਭਾਰਤ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰੇ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਇੱਕ ਫੌਜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਸਮਝੌਤੇ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਮਰਾਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘੀ ਚਿੰਤਤ ਹੋ। ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਮੁੱਲਾ ਰੂਸੀ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ।" (ਪੰਨਾ 334, ਚੌਥਾ ਪੱਤਰ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼ 4) ਮੰਟੋ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਤਿੱਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: "ਜਦੋਂ ਅਮਰੀਕੀ ਔਜ਼ਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਾਲ ਕੱਟੇ ਜਾਣਗੇ, ਅਮਰੀਕੀ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਨਾਲ ਸਿਲੇ ਹੋਏ ਸ਼ਰੀਆ ਪਜਾਮੇ, ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਛੂਹੇ ਨਾ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਮਰੀਕੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਢੇਰ, ਅਮਰੀਕੀ ਰੇਹਲ (ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਸਟੈਂਡ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕੁਰਾਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ), ਅਤੇ ਅਮਰੀਕੀ ਜੈਨਮਤ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੋਗੇ ਕਿ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨਗੇ।" (ਪੰਨਾ 334, ਚੌਥਾ ਪੱਤਰ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼ 4)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੰਟੋ ਨਾ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਝੁਕਾਅ ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਉਸਦੇ ਨੌਵੇਂ ਪੱਤਰ ਦਾ ਇਹ ਹਵਾਲਾ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: "ਅਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ - ਇੱਕ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਮੁਸਤਫਾ ਕਮਾਲ ਪਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਅਨਵਰ ਪਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਸੀ।" ਅਨਵਰ ਪਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸੋਗ ਮਨਾਉਂਦੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨਾਲ ਰੋਂਦੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਨਵਰ ਪਾਸ਼ਾ ਰੱਬ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨੱਚਦੇ ਅਤੇ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦੇ ਸੀ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੀਵੇ ਜਗਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਮੁਸਤਫਾ ਕਮਾਲ ਅਤੇ ਅਨਵਰ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਨ। ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੁਰਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਤੇਰਾਂ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਾਣਦੇ ਸੀ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸੀ - ਅਸੀਂ ਇੰਨੇ ਕੋਮਲ ਅਤੇ ਸਾਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ "ਇਸਲਾਮੀ ਭਰਾਵਾਂ" ਦੁਆਰਾ ਇੱਥੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰੌਂਦੇ ਅਤੇ ਚਮੇਲੀ ਦੇ ਤੇਲ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਿਰਾਂ 'ਤੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇੰਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਮੌਜੂਦਾ ਸਵਰਗ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਫਿੱਕੀਆਂ ਪੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਬਹੁਤ ਮੂਰਖ ਹਾਂ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਹਾਂ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਦੁਨੀਆਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਰੱਬ ਸਾਡੀ ਸਾਰੀ ਚੰਗਿਆਈ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖੇ।" (ਪੰਨਾ 353, ਅੱਠਵਾਂ ਪੱਤਰ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼ 4)

ਮੰਟੋ, ਆਪਣੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਅਮਰੀਕੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸਦਾ ਹੈ। ਅਮਰੀਕੀ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਅਮਰੀਕੀ

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੱਤ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੰਟੋ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਅਜ਼ਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਭਾਰਤੀ ਉਪ ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਅੰਗਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਇਹ ਉਦਾਹਰਣ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ: "ਭਰਾ ਐਵਲਿਨ ਵਾ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਮਰੇ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ, ਸਗੋਂ ਮਰੇ ਹੋਏ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਪੂਛ ਕਿਸੇ ਹਾਦਸੇ ਵਿੱਚ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮਾਹਰ ਮ੍ਰਿਤਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਮੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਬਰ 'ਤੇ ਫੁੱਲ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਲ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਕੋਈ ਪਾਲਤੂ ਜਾਨਵਰ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਇੱਕ ਕਾਰਡ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ: "ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ, ਤੁਹਾਡਾ ਟੌਮੀ ਜਾਂ ਜਿੰਮੀ ਤੁਹਾਡੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪੂਛ ਜਾਂ ਕੰਨ ਹਿਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।" ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹਨ! ਇੱਥੇ, ਉਹ ਅੱਜ ਮਰਦੇ ਹਨ, ਕੱਲ੍ਹ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦਿਨ ਹੈ। ਇੱਥੇ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪਿਆਰਾ ਮਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਗਰੀਬ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਬਿਪਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਚੀਕਦਾ ਹੈ: "ਇਹ ਬਦਕਿਸਮਤ ਕਿਉਂ ਮਰ ਗਿਆ? ਮੈਨੂੰ ਖੁਦ ਮਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ..." (ਪੰਨਾ 323, ਪਹਿਲਾ ਪੱਤਰ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼ 4)

ਮੰਟੋ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੌਂ ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਅਸਲ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਤਰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਬਲਕਿ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਹਨ। ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰੇਤ 'ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਫ਼-ਸਾਫ਼ ਦੇਖ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਉਸਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਸੰਭਵ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਢੋਲ ਵਿੱਚ ਕਾਂ ਵਾਂਗ ਰਹੀ। ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੱਜ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਸਮਝ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅਮਰੀਕੀ

ਸ਼ਾਸਕਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਿਆਨਕ ਅਤੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

(ਮੰਟੋ ਵੱਲੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਨੌਂ ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ।)

ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ (11 ਫਰਵਰੀ 1931 – 15 ਜੂਨ 2022) ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਸਿਧਾਂਤਕਾਰ, ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਕ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਜੋ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤਕ ਢਾਂਚੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ੈਲੀ-ਵਿਗਿਆਨ (stylistics), ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ (structuralism), ਉੱਤਰ-ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ (post-structuralism) ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ।

ਨਾਰੰਗ ਦਾ ਜਨਮ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਸੂਬੇ ਦੇ ਕਸਬੇ 'ਡੁੱਕੀ' ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਧਰਮ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ ਖੁਦ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਉਰਦੂ ਕਿਤਾਬ 'ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਔਰ ਲਿਸਾਨੀਯਤ' (Urdu Zaban Aur Lisaniyat) ਵਿੱਚ ਨਾਰੰਗ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: "ਉਰਦੂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਦੇ ਰਹੇ—ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜੋ ਆਪਣੀ ਮਿਠਾਸ, ਕੋਮਲਤਾ ਅਤੇ ਸੁਰੀਲੇਪਣ ਲਈ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।"

ਮੰਟੋ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪਾਠ: ਤੱਤ, ਮੋਹ-ਮਮਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਖਾਲੀ, ਉਜਾੜ ਰੇਲ-ਗੱਡੀ

ਗੋਪੀ ਚੰਦ ਨਾਰੰਗ

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1955 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ, ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉੱਭਰਨ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਇੱਕ ਬਾਗੀ ਸਨ—ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਾਗੀ, ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਬਾਗੀ। ਉਹ ਹਰ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਨ ਜਿਸਨੂੰ 'ਡੋਕਸਾ' (doxa) ਜਾਂ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: ਭਾਵ ਪੁਰਾਣੀਆਂ, ਅਪ੍ਰਚਲਿਤ ਅਤੇ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਅੱਗ ਅਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਰਵਾਇਤੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਲਿਬਾਸ ਹੇਠ ਲੁਕੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਐਕਸ-ਰੇ' ਵਰਗੀ ਤਿੱਖੀ ਨਜ਼ਰ ਤੁਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰੀ ਪਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਉਸ ਅਸਲੀਅਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ—ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਕੌੜੀ ਅਤੇ ਦਰਦਨਾਕ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ—ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਅਟੱਲ ਵਜ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਨੰਗੀ-ਚਿੱਟੀ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਖੋਜੀ ਸਨ ਜੋ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣ 'ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਧਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਮੰਟੋ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਇੱਕ ਬੇਚੈਨ ਰੂਹ ਦਾ ਇਕੱਲਾ ਸਫ਼ਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ; ਸਗੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਗਲਤ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਅੱਗ ਲਗਾਤਾਰ ਬਲਦੀ ਰਹੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਕਦੇ

ਵੀ ਥਕਾਵਟ ਜਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਝੁਕੇ। ਰਵਾਇਤੀ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਯਮ, ਨੈਤਿਕ ਮਾਪਦੰਡ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਢਾਂਚੇ—ਜੋ ਕੁਲੀਨ ਜਾਂ ਬੁਰਜੂਆ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ ਅਤੇ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਤੇ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਖੌਤੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਮੰਟੋ ਕੋਲ ਇੱਕ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਰੂਹ ਸੀ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਦੌਰ ਨਾਲ ਜੰਗ ਲੜਦਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪੀੜਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ 'ਡੋਕਸਾ' (ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਧਾਰਨਾਵਾਂ) ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਇਨਕਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਬਗਾਵਤ ਦੀਆਂ ਚੰਗਿਆੜੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਉੱਡਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤਕ ਜਗਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਝਟਕੇ ਲੱਗਦੇ ਰਹੇ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਗਲਪ (ਕਹਾਣੀ-ਨਾਵਲ) ਦੇ ਬਾਰ਼ੀ ਮਕਸਦ, ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਤੱਤ ਦੀ ਇੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੌਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਹੌਲ ਉਪਯੋਗਤਾਵਾਦ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਹਾਲੀ ਦੇ 'ਮੁਕੱਦਮਾ' (ਸ਼ਿਅਰ-ਓ-ਸ਼ਾਇਰੀ) ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੇ ਘੜਿਆ ਸੀ, ਅਕਬਰ ਅਤੇ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੁਲੰਦੀ ਬਖਸ਼ੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੈਤਿਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਅਤੇ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਦੀਵਾਲੀਆਪਨ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂੜ੍ਹੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਟਕਰਾਅ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਹਿੰਮਤ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਮੰਟੋ ਕੋਲ ਹੀ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੱਲੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਸੀ:

ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ, ਇਹ ਮੁਕੱਦਮੇ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਹੂਮ ਅੱਲਾਮਾ ਇਕਬਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰੱਬ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਚਾਬੀਆਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨੇਕ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਾਸ਼! ਮਰਹੂਮ ਅੱਲਾਮਾ ਅਜੇ ਵੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ! ('ਲੱਜ਼ਤ-ਏ-ਸੰਗ', ਜੋ 'ਦਸਤਾਵੇਜ਼' ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਸਫ਼ਾ 57)

ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਬੂ' (ਗੰਧ) ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਉਰਦੂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਵਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਪੀੜਾ ਨਾਲ ਲਿਖਦਿਆਂ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ:

ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਨ ਜੋ ਰੱਬ ਅਤੇ ਪੈਗੰਬਰ ਦੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰਦਾਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵੀ ਛਾਪਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਰਗੇ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਪੇਸ਼ੇ 'ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਮ-ਉਤੇਜਕ ਤੇਲਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਹਨ। (ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ 57)

ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ—ਮਹਿਮੂਦਾਬਾਦ ਦੇ ਰਾਜਾ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਮਾਹਿਰ-ਉਲ-ਕਾਦਰੀ, ਬੰਬਈ ਦੇ ਹਕੀਮ ਮਿਰਜ਼ਾ ਹੈਦਰ ਬੇਗ, ਹਮੀਦ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ('ਨਵਾ-ਏ-ਵਕਤ' ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ) ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਮੀ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਕਦਰਦਾਨ ਸਨ। ਕਾਸਮੀ ਨੇ ਹੀ 'ਅਦਬ-ਏ-ਲਤੀਫ਼' ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀ 'ਬੂ' ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 'ਨਕੂਸ਼' ਵਿੱਚ 'ਖੋਲ੍ਹ ਦੋ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, 'ਦਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼' ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼ ਵੱਲੋਂ ਕਹਾਣੀ 'ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਤ' ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਲਿਖਤੀ ਰਾਏ ਅੱਜ ਵੀ ਰਿਕਾਰਡ 'ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ:

ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਫੈਲਾਈ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਇਸਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਕਸਦ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹਕੀਕਤਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ—ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਜੋ ਖੁਦ ਫੈਜ਼ ਨੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜੇਕਰ ਫੈਜ਼ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਡੂੰਘੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਅਮੀਰੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ—ਤਸੱਲੀਬਖਸ਼ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿੱਜੀ (ਵਿਅਕਤੀਗਤ) ਧਾਰਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਾਜਵਰ ਨਜੀਬਾਬਾਦੀ ਵਰਗੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ... ਇਬਾਦਾਦੀ, ਸ਼ੋਰਿਸ਼ ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਅਬੂ ਸਈਦ ਬਜ਼ਮੀ, ਮੁਹੰਮਦ ਦੀਨ ਤਾਸੀਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈਆਂ ਨੇ ਮੰਟੋ ਵਿਰੁੱਧ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਬਾਰੀ ਅਲੀਗ, ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ ਕਪੂਰ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਗੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫਾ ਤਬੱਸੁਮ ਸੱਚ ਦੇ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹੇ, ਜਦਕਿ ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਵੀ ਮੁਨਾਸਿਬ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਬਚਾਅ ਪੱਖ ਦੇ ਗਵਾਹਾਂ ਵਜੋਂ ਨਿਆਜ਼ ਫਤਿਹਪੁਰੀ, ਕਾਜ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਗੱਫਾਰ, ਖਲੀਫਾ ਅਬਦੁਲ ਹਕੀਮ ਅਤੇ ਹਰਿੰਦਰਨਾਥ ਚਟੋਪਾਧਿਆਏ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੰਢਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਕੇ ਹੀ ਚਾਲੀ-ਪੰਤਾਲੀ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵੀ ਰੌਂਗਟੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਬਿਆਨ, ਇੱਕ ਜ਼ਖਮੀ ਰੂਹ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ?

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ਼ 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਹੀ ਛਾਈਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ 'ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਕੀ ਉੱਥੇ ਹਾਥੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ? ਜੇਕਰ ਨਰ ਕਬੂਤਰ ਮਾਦਾ ਕਬੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਟਰਗੂੰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ

ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ? ਔਰਤਾਂ ਕਬੂਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਦਿਲਚਸਪ, ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਅਤੇ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। (ਅਦਬ-ਏ-ਜਦੀਦ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਸਫ਼ਾ 51)

ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ, ਸਗੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਆਸਮਾਨੀ ਕਿਤਾਬ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਪੈਗੰਬਰ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਲਾਹੀ ਆਇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਖਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ—ਅਜਿਹੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਧੂਫ-ਬੱਤੀ ਜਗਾਏ ਬਿਨਾਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੱਦੀ ਦੀ ਟੋਕਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਸਕਦੇ ਹੋ। (ਸਫ਼ੇਦ ਝੂਠ, ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ 72)

ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਸੈਸ਼ਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਲਗਾਉਣੇ ਪਏ; ਉਸ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਤਲਾਸ਼ੀਆਂ, ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤੀ ਸੰਮਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ; ਉਸ 'ਤੇ ਜੁਰਮਾਨੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਨੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੱਲਤ ਅਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਨੂੰ ਹੰਢਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਜ਼ੁਲਮ ਸਾਰੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਮੁੱਚਾ ਸਮਾਜ—ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੀ ਨਿਆਂ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ—ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਨੈਤਿਕ ਸੁਧਾਰ, ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗਤਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਉਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੌਰ ਹੀ ਨਾ-ਕਾਬਿਲੇ-ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਹਨ। (ਅਦਬ-ਏ-ਜਦੀਦ, ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ 52)

ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਅਸ਼ਲੀਲ ਸਾਹਿਤ—ਜਾਂ ਇਸਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ—ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਹੀ ਤਰੀਕਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। (ਅਦਬ-ਏ-ਜਦੀਦ, ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ 53)

ਇੱਥੇ, ਮੰਟੋ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਸਿੱਧਾ ਅਤੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਦਰਸਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਵ, ਜੇਕਰ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਬਦਲੇਗਾ, ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਹਿਤ ਖੁਦ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਕਸਦ ਨੈਤਿਕ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕੌੜੀ ਦਵਾਈ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ: ਸਾਡੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੌੜੀਆਂ ਅਤੇ ਕਸੈਲੀਆਂ ਲੱਗਣ... ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤੇ ਕੌੜੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਖੂਨ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। (ਅਫ਼ਸਾਨਾ ਨਿਗਾਰ ਔਰ ਜਿਨਸੀ ਮਿਲਨ, ਦਸਤਾਵੇਜ਼, ਸਫ਼ਾ 83)

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਸ਼ਾਇਦ ਬਚਾਅ-ਪੱਖੀ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਇਹੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਅਤੇ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ, ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦੇ ਵਾਰੰਟਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਗਲਤਫਹਿਮੀ ਅਤੇ ਉਲਝਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ, ਮੰਟੋ ਦਾ ਅਸਲ ਰਸਤਾ ਉਸ ਕਲਾਕਾਰੀ ਦਾ ਸੀ ਜੋ ਖੁਦ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਂਦੀ ਹੈ—ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਜਿਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਖੌਤੀ ਨੈਤਿਕ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਏਜੰਡੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਰਦੂ ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲੇ ਅਜਿਹੇ ਲੇਖਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ 'ਤੇ ਹੀ ਪਰਖਿਆ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਕਲਾ (ਜਾਂ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ) ਨੂੰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ,

ਮੰਟੋ ਨੇ ਉਸ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਮਾਰੀ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਜਾਂ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੱਝੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਜ਼ਰੀਆ ਉਦੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਦਬਾਅ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੰਟੋ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿੱਚ ਉੱਠਣ ਵਾਲੇ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਮਸਲੇ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸਗੋਂ, ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਮੰਗਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੇ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਬੁਰਾਈ ਜ਼ਿੱਦ ਨਾਲ ਚੰਗਿਆਈ ਨੂੰ ਨਿਗਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਨੇਰਾ ਲਗਾਤਾਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਟਕਰਾਅ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ, ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਆਸਾਨ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਲੱਭਿਆ।

ਜੇਕਰ ਝੂਠ ਅਤੇ ਚੋਰੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਹੀ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇੱਕੋ ਪੈਗੰਬਰ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਲੇਖਕ ਪੈਗੰਬਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਮਸਲੇ ਜਾਂ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਪਰਖਦੇ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਦੁਨੀਆ 'ਤੇ ...ਇਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ। ਅਸੀਂ ਨਾ ਤਾਂ ਕਾਨੂੰਨ-ਘਾੜੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨੈਤਿਕ ਪਹਿਰੇਦਾਰ। ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸੈਂਸਰਸ਼ਿਪ (ਪਾਬੰਦੀਆਂ) ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਖੁਦ ਹਾਕਮ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ। ਅਸੀਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਰਾਜ-ਮਿਸਤਰੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਨਹੀਂ ਚਲਾਉਂਦੇ। ('ਅਫ਼ਸਾਨਾ ਨਿਗਾਰ ਔਰ ਜਿਨਸੀ ਮਿਲਨ', ਉਹੀ, ਸਫ਼ੇ 81-82)

ਇੱਕ ਹੋਰ ਲੇਖ, 'ਕਸੌਟੀ' (The Touchstone) ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: ਸਾਹਿਤ ਸੋਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਾਹਿਤ ਇੱਕ ਗਹਿਣਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਗਹਿਣੇ ਦਾ ਕੋਈ ਖੂਬਸੂਰਤ ਟੁਕੜਾ ਕਦੇ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਸੋਨੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਦੇ ਵੀ 'ਸ਼ੁੱਧ' ਯਥਾਰਥ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ... ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਇੱਕ ਘੋਰ ਅਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਇਨਸਾਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਨਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਗਧਾ। (ਉਹੀ, ਸਫ਼ੇ 50/57)

ਇਹ ਅੰਸ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਉਸਦੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਉਪਰੋਕਤ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਨਾ ਤਾਂ ਨੈਤਿਕ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ-ਘਾੜਾ; ਇਸਦਾ ਕੰਮ ਨਾ ਤਾਂ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਲਾਜ ਦੱਸਣਾ। ਦੂਜੇ ਅੰਸ਼ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ 'ਪੂਰਨ ਯਥਾਰਥਵਾਦ' (absolute realism) ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਘੜਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਿਸ਼ਰਣ (alloy) ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸੁਭਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਉਰਦੂ ਕਹਾਣੀ-ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਾ-ਰਹਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ—ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤਕ ਜਗਤ ਦੁਆਰਾ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮੋ ਲੈਣ ਕਾਰਨ, ਗਲਪ (fiction) ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਮਿਆਰ ਉਸਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਰਚੇ-ਮਿਚੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਮੰਟੋ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਪੀੜ ਅਤੇ ਬੇਚੈਨੀ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੀ ਡੂੰਘੀ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ, ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੀ। 1939 ਵਿੱਚ

ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਮੀ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ—ਜ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹਾਂ; ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਘੱਟ ਹੈ। (ਨੁਕੂਸ਼ ਮੰਟੋ ਨੰਬਰ)

ਇਸ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਅਤੇ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਲਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮੁੜ-ਪੜਚੋਲ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਅਤੇ ਆਮ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਚਿਹਰੇ—ਉਹ ਪੱਖ ਜਿਸਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ—ਤੋਂ ਨਕਾਬ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਭੇਸ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ 'ਡੋਕਸਾ' (ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਝੂਠੇ ਵਿਚਾਰਾਂ/ਧਾਰਨਾਵਾਂ) ਦੇ ਘਿਨਾਉਣੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ 'ਡੋਕਸਾ' ਪ੍ਰਤੀ ਡੂੰਘੀ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦੇ ਘਿਨਾਉਣੇ ਅਤੇ ਪਾਪੀ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਰੇਸ਼ਮੀ ਪਰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਢੱਕ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਬੰਬਈ ਦੇ ਜੋਗੇਸ਼ਵਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਇੱਕ ਮਹਿਫ਼ਿਲ ਦੌਰਾਨ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਸੀ:

ਜੇਕਰ ਮੇਰੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਹੱਥੋਂ ਰੋਜ਼ ਕੁੱਟ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਬੂਟ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਲਈ ਰਤਾ ਭਰ ਵੀ ਹਮਦਰਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਮੇਰੇ ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਦੀ ਧਮਕੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਿਨੇਮਾ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਦੋ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਡੂੰਘੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਹਮਦਰਦੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੁੰਡਾ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਆਮ ਜ਼ੁਕਾਮ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੇਰਾ ਧਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਜੋ ਇਹ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੈਂਕੜੇ ਕੁੜੀਆਂ ਉਸ 'ਤੇ ਮਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪਿਆਰ ਲਈ ਓਨਾ ਹੀ ਤਰਸ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਬੰਗਾਲ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਲ-ਪੀੜਤ ਵਾਸੀ... ਮੇਰੀ ਨਾਇਕਾ ਕੋਈ ਸਸਤੇ ਕੋਠੇ ਦੀ ਵੇਸ਼ਵਾ ਹੋ ਸਕਦੀ

ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਾਗਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਸੌਂਦੇ ਹੋਏ, ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਕਿਸੇ ਡਰਾਉਣੇ ਸੁਪਨੇ ਨਾਲ ਅਚਾਨਕ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ—ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਬੁਢਾਪਾ ਉਸਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਦਸਤਕ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਅਧੂਰੀ ਤੇ ਟੁੱਟੀ-ਫੁੱਟੀ ਨੀਂਦ ਉਸਦੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਪਲਕਾਂ 'ਤੇ ਜੰਮ ਗਈ ਹੈ। (ਅਦਬ-ਏ-ਜਦੀਦ, ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ 52)

ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਅਣਜਾਣ ਚਿਹਰੇ, ਜਾਂ ਸੱਚ ਦੇ ਅਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਪੱਖ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੇ ਕੁਝ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ—ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਭਟਕੀਆਂ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹਨ?

ਮੰਟੋ-ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬਦਨਾਮ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਗਲਤ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਗਲਤ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਗਲਤ-ਫਹਿਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸੁਭਾਅ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੰਟੋ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਬੌਧਿਕ ਪੱਖਪਾਤ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਅਪਮਾਨ, ਬਦਨਾਮੀ, ਨਿੰਦਾ ਜਾਂ ਬਦਨਾਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਹੀ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਉੱਪਰਲੀ ਪੱਧਰ ਦਾ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਗੰਭੀਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਨਜ਼ਰੀਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜੇਕਰ ਪਹਿਲਾ ਪਹੁੰਚ-ਨਜ਼ਰੀਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿੰਦਾ-ਪੂਰਕ ਸੀ, ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਾਲਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਡਿਆਈ ਅਤੇ ਉਸਤਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ ਕਦੇ ਪੂਰਨ ਵਿਰੋਧ ਅਤੇ ਅਸਵੀਕਾਰਨ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਹੁਣ ਵਧਾ-ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਰੀਫ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੇਕਰ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਰਵੱਈਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਸਾਹਿਤਕ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲਾ ਰਵੱਈਆ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਗੈਰ-ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਰਚਨਾਤਮਕ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਨਜ਼ਰੀਆ ਬਦਲਿਆ ਸੀ; ਅਸਲ ਸੁਭਾਅ ਉਹੀ ਰਿਹਾ। ਨਿੰਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸੀ ਅਤੇ ਵਡਿਆਈ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਹੀ ਸੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਨਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਅਸਲ ਸਾਹਿਤਕ ਕਦਰ-ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ—ਭਾਵ, ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ— 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਅਤਿ-ਵਾਦੀ ਰਵੱਈਏ ਤੀਬਰਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸਨ, ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਅਜਿਹੀ ਤੀਬਰਤਾ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਨਿੰਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਮੁਕੰਮਲ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੱਚੀ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਲੋਚਨਾ ਜਿਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਨਿਰਪੱਖ ਦੂਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਪਾਠ (text) ਦੇ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਮੰਟੋ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਨਜ਼ਰੀਆ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਅਤੀਤ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਥਾਂ ਪੀੜਤ ਹੋਣ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਅਤੇ ਤਰਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਲੈ ਲਈ। ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਦੇ ਨਿੰਦਾ ਅਤੇ ਬਦਨਾਮੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਉਹ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਬਣ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਅਚਾਨਕ ਉਸਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਗੁਣਗਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਮੰਟੋ-ਉਪਰੰਤ ਆਲੋਚਨਾ ਵਿੱਚ, ਸੈਕਸ ਦੇ ਵਸਤੂਕਰਨ (commodification) ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਤਵਾਇਫ਼ਾਂ, ਵੇਸ਼ਵਾਵਾਂ ਤੇ ਦਲਾਲਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਫੈਸ਼ਨ ਅਤੇ ਫਾਰਮੂਲਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਜਿਸ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਸਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਅਤੇ ਘਟੀਆਪਣ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਗਏ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇ ਹੁਣ ਸਵੈ-ਤਰਸ ਅਤੇ ਮਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰ ਗਏ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਨਜ਼ਰੀਆ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਨੁਕਸਦਾਰ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਪਹਿਲਾ ਸੀ। ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜਨ ਵਾਲਾ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ; ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼

ਕੋਠਿਆਂ, ਵੇਸ਼ਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਦਲਾਲਾਂ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪੀੜਾ, ਉਸਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ, ਉਸਦੇ ਡੂੰਘੇ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਗਹਿਰੀ ਉਦਾਸੀ ਵੱਲ ਜੋ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕੰਮਲ ਅਸਵੀਕਾਰ ਅਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਸਵੀਕਾਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੈਰ-ਸਾਹਿਤਕ, ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਰਵੱਈਆਂ ਹੇਠ ਦੱਬ ਗਿਆ।

ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੰਟੋ ਨੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਸ ਹਕੀਕਤ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤਾ ਕਿ, "ਹਰ ਔਰਤ ਵੇਸ਼ਵਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪਰ ਹਰ ਵੇਸ਼ਵਾ ਇੱਕ ਔਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਇਸਮਤ ਫਰੋਸ਼, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 92) ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, "ਜ਼ਰੂਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵੇਸ਼ਵਾ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਲਾਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਔਰਤ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ, ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਉਸ ਔਰਤ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਉਸਦਾ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਮਕਸਦ ਸੈਕਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੇਸ਼ਵਾ ਦੇ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਜਾਂ ਅਸੀਸਾਂ ਲੈਣ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਅਸੀਂ ਉੱਥੇ ਇਸ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੈਕਸ ਖਰੀਦ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।" (ਸਫੇਦ ਝੂਠ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 73)

ਫਿਰ ਵੀ, ਮੰਟੋ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਮਨ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਬੇਚੈਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੈਕਸ ਦਾ ਵਸਤੂਕਰਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਹ ਦੀ ਉਹ ਪੀੜ ਹੈ ਜੋ ਉਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੇਚਣਯੋਗ ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਸੌਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ ਬੇਵਸੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜ਼ਖ਼ਮ ਹੈ ਜੋ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਖੋਖਲਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬੇਮਤਲਬ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਤਾਂ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਹ ਦੇ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਲਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮੰਟੋ ਡੂੰਘਾ ਅਫ਼ਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜਿਨਸੀ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ('ਧੂੰਆਂ' ਬਾਰੇ ਲਿਖਤੀ ਬਿਆਨ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 66)

ਮੰਟੋ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ: ਜੇ ਇਹ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਰੱਬ ਨੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੀ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ? ਆਖਰਕਾਰ, ਰੱਬ ਕੋਈ ਅਪਵਿੱਤਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਮੰਟੋ ਉਸ ਨੈਤਿਕਤਾ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਦੋਹਰੇ ਮਾਪਦੰਡ ਤੈਅ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ, "ਕੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਉਹ ਜੰਗਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਸਤਰਾ (ਰੇਜ਼ਰ) 'ਤੇ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਜੰਮ ਗਿਆ ਹੈ?" ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਸ਼ਲੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੇ ਛਾਤੀ (breast) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਔਰਤ ਦੀ ਛਾਤੀ ਹੀ ਕਹਾਂਗਾ; ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮੂੰਗਫਲੀ, ਮੇਜ਼ ਜਾਂ ਉਸਤਰਾ ਨਹੀਂ ਕਹਾਂਗਾ।" (ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 66)

ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਅਤੇ ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਮੈਂ ਭੀੜ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਵਾਲਾ (rabble-rouser) ਨਹੀਂ ਹਾਂ।" ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਲਚਲ ਜਾਂ ਉਤੇਜਨਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਲਾਹ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨੰਗਾ ਹੈ? ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਨਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਹ ਦਰਜ਼ੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। (ਅਦਬ-ਏ-ਜਦੀਦ, ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ 53) ਮਾਂਟੋ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਇਹ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਪਹਿਲੂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰੰਡੀ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੁਣਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਤੋਂ ਹਟਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਂਟੋ ਦੇ ਕੁਝ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਮੱਧ ਵਰਗ ਦੀ ਪਾਖੰਡੀ ਨੈਤਿਕਤਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਉਹ ਉਸੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀਆਂ ਅਖੌਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉੱਪਰੋਂ ਦੇਖਣ 'ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ। ਮਾਂਟੋ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਸਰੀਰਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਜਾਂ ਭੋਗ-ਵਿਲਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ; ਸਗੋਂ, ਇਹ ਰੂਹ ਦੀ ਉਜਾੜ ਅਤੇ ਕੰਗਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਡੂੰਘਾ ਖਾਲੀਪਨ ਅਤੇ ਕੰਨ-ਪਾੜਵੀਂ ਚੁੱਪ ਹੈ ਜੋ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਦਹਿਸ਼ਤ ਭਰ

ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਜਿੱਥੇ ਮੌਤ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਮੰਡਰਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ, ਵੇਸਵਾ-ਗਮਨੀ ਦੇ ਕਾਲੇ ਧੰਦੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਬਦਕਾਰ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਰੌਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ... ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ, ਕਿਸੇ 'ਪਤਿਤ' (ਸਮਾਜਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਡਿੱਗੀ ਹੋਈ) ਔਰਤ ਦੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਇੱਕ ਦਿਖਾਵਾ ਲੱਗ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਹ ਦੇ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੰਗਾਲ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ... ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਰੂਹ 'ਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ਖ਼ਮ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਦਾ। (ਇਸਮਤ ਫਰੋਸ਼, ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ 90)

ਮੰਟੋ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਪਤਿਤ' ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਮੁੜ-ਪਰਖਣ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਲੋੜ ਹੈ: ਕੀ ਮੰਟੋ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰਕ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ, ਜਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਬੇਦਾਗ਼ ਰੂਹ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ? ਮੇਰੀ ਨਿਮਾਣੀ ਰਾਇ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਵਪਾਰਕ ਸੈਕਸ ਜਾਂ ਵੇਸਵਾ-ਗਮਨੀ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰ ਘੱਟ ਹੈ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ—ਉਸਦੀ ਅਟੱਲ ਕਿਸਮਤ—ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਪੀੜਾ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਹਰੀ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਲਾਕਾਰ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਹਰੀ ਵੇਰਵੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚਿੱਤਰਣ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦੇਣ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਵੇਸਵਾ-ਗਮਨੀ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ, ਅੰਦਰੂਨੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਲਗਾਤਾਰ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਅਤੇ ਉੱਭਰਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਉਸ ਡੂੰਘੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਅੱਧੇ ਹਿੱਸੇ (ਔਰਤਾਂ) ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਹੈ। ਕਲਾਕਾਰ ਮੰਟੋ ਦੀ ਅਸਲ ਤਾਂਘ ਇਸ ਅਥਾਹ ਗ਼ਮ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਰਚਨਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਸਾਉਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਆਓ, ਖੁਦ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਠਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਵੇਖੀਏ।

'ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ' ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਿਲ-ਟੁੰਬਵਾਂ ਅਤੇ ਸੋਚਣ-ਮਜਬੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਲ ਉਦੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੁਲਤਾਨਾ ਅੰਬਾਲੇ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਧੂ-ਸੰਤਾਂ ਕੋਲ ਜਾਣ ਅਤੇ ਤਵੀਤਾਂ

ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸਦਾ ਧੰਦਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਦੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਆਖਰੀ ਚੂੜੀ ਵੀ ਵਿਕ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਖੁਦਾ ਬਖਸ਼ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗਾਇਬ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਰੱਬ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਖੁਦਾ ਬਖਸ਼ ਨੇ ਵੀ ਉਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਬੇਸਹਾਰਾ, ਨੰਗੀ-ਰੂਹ ਅਤੇ ਲਾਚਾਰ ਹਸਤੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ, ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਾਹਾਂ 'ਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਭਟਕ ਰਹੀ ਹੈ:

ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਮਾਲ-ਗੋਦਾਮ ਸੀ ਜੋ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਕੋਨੇ ਤੱਕ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ, ਲੋਹੇ ਦੀ ਛੱਤ ਹੇਠ, ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਗੱਠੜ (ਬੇਲਜ਼) ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੈਦਾਨ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਅਣਗਿਣਤ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਵਿਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਪਟੜੀਆਂ ਚਮਕਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਸੁਲਤਾਨਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਦੀ, ਜਿੱਥੇ ਨੀਲੀਆਂ ਨਾੜੀਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਟੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਉਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ, ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ, ਇੰਜਣ ਅਤੇ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਦੇ ਡੱਬੇ ਲਗਾਤਾਰ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਜਣਾਂ ਅਤੇ ਡੱਬਿਆਂ ਦੀ ਘੁੜ-ਘੁੜ ਅਤੇ ਧੂੰਆਂ ਛੱਡਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਲਗਾਤਾਰ ਗੂੰਜਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ-ਸਵੇਰੇ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਾਗ ਕੇ ਬਾਲਕੋਨੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ, ਤਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੁੰਦਾ।

ਮੱਧਮ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ, ਇੰਜਣਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਘਣਾ ਧੂੰਆਂ ਨਿਕਲਦਾ ਅਤੇ ਮੋਟੇ-ਭਾਰੀ ਆਦਮੀਆਂ ਵਾਂਗ ਧੁੰਦਲੇ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਉੱਪਰ ਉੱਠਦਾ। ਪਟੜੀਆਂ ਤੋਂ ਭਾਫ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਬੱਦਲ ਵੀ ਤੇਜ਼ 'ਸਾਂ-ਸਾਂ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਉੱਠਦੇ ਅਤੇ ਪਲਕ ਝਪਕਦਿਆਂ ਹੀ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਘੁਲ ਜਾਂਦੇ। ਫਿਰ, ਕਈ ਵਾਰ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਰੇਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਡੱਬੇ ਨੂੰ ਪਟੜੀ 'ਤੇ ਰੁੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਦੀ—ਜਿਸਨੂੰ ਇੰਜਣ ਨੇ ਧੱਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ—ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਟੜੀ 'ਤੇ ਧੱਕਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਰੁੜ੍ਹਨ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਦੇ 'ਪੁਆਇੰਟ' (ਰਾਹ) ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਬਸ ਵਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿੱਥੇ... ਫਿਰ, ਇੱਕ ਦਿਨ, ਉਸ ਧੱਕੇ

ਦੀ ਗਤੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੱਠੀ ਪੈ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਕਿਤੇ ਰੁਕ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂ ਜਾਣਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੰਟੋ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਨਜ਼ਰ ਵੇਸ਼ਵਾ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ, ਸਜਾਵਟ ਜਾਂ ਅਦਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਾਲਤ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਜਦੋਂ, ਆਪਣੇ ਬਾਹਰੀ ਭੇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ, ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਔਰਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਮਾਸ-ਪੋਸਤ ਦੀ ਬਣੀ ਕੋਮਲ-ਦਿਲ ਔਰਤ। ਸਾਡੀ ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਨਾ ਨੇ ਉਸ ਪਲ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਲਾ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕਦੇ ਵੀ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਵੇਸ਼ਵਾ ਜਾਂ ਸਜਾਵਟੀ ਗੁੱਡੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ; ਸਗੋਂ, ਉਸਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕੰਮਕਾਜੀ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਮੂਲਕ ਪੀੜ, ਉਸਦੀ ਰੂਹ ਦੀ ਤੜਪ, ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਉਹ ਡੂੰਘਾ ਖਲਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੇਕਰ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਗੌਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਔਰਤ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਜੂਦ ਉਸਦੇ ਸਜਾਵਟੀ ਭੇਸ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਝਾਕਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਪੱਤੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਕਲੀ ਖਿੜਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ, ਵੇਸ਼ਵਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸੀਮਤ ਪਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ; ਸਗੋਂ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅਥਾਹ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 'ਔਰਤ' ਦੇ ਮੂਲ-ਬਿੰਬ (archetype) ਨਾਲ ਇੱਕ-ਸੁਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ 'ਹਤਕ' (The Insult) ਵਿੱਚ ਸੌਗੰਧੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇੱਕ ਕਮਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਨਿਢਾਲ ਔਰਤ ਹੈ—ਜੋ ਪਿਆਰ ਦੇ ਕੁਝ ਬੋਲਾਂ ਲਈ ਤਰਸਦੀ ਹੈ, ਅੰਦਰੋਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਲਿਤਾੜੀ ਗਈ ਹੈ, ਬੇਵੱਸ ਅਤੇ ਲਾਚਾਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਅਪਮਾਨ ਦੀਆਂ ਅਤਿਅੰਤ ਹੱਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਸਵੈ-ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਔਰਤ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਹੀ, ਜਿੱਥੇ ਮੰਟੋ ਸੌਗੰਧੀ ਦੇ ਸਾਦੇਪਣ ਅਤੇ ਭੋਲੇਪਣ, ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਕੁਝ ਬੋਲਾਂ ਲਈ ਉਸਦੀ ਤਾਂਘ, ਮਾਧੋ ਹੱਥੋਂ ਹੋਈ ਉਸਦੀ

ਠੱਗੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਲਗਾਤਾਰ ਹੁੰਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ 'ਮਾਂ' ਦੇ ਆਦਿ-ਰੂਪ (archetype) ਦਾ ਬੀਜ ਪੁੰਗਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ:

"ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਗਲਤ ਹੈ?" ਸੌਗੰਧੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਮੌਜੂਦ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ਗੈਸ ਵਾਲੀਆਂ ਬੇਜਾਨ ਲੈਂਪਾਂ, ਲੋਹੇ ਦੇ ਖੰਭੇ, ਫੁੱਟਪਾਥ ਦੇ ਚੌਰਸ ਪੱਥਰ ਅਤੇ ਸੜਕ 'ਤੇ ਖਿਲਰੀ ਬਜਰੀ... ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, ਫਿਰ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਉੱਪਰ ਝੁਕੇ ਹੋਏ ਅਸਮਾਨ ਵੱਲ ਚੁੱਕੀਆਂ, ਪਰ ਸੌਗੰਧੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਜਵਾਬ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬੁਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਹ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰੇ... ਕੋਈ... ਕੋਈ ਵੀ... ਕਾਸ਼! ਕੋਈ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਬਸ ਇੰਨਾ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ, "ਸੌਗੰਧੀ, ਤੈਨੂੰ ਕੌਣ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਬੁਰੀ ਹੈਂ? ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਬੁਰਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਖੁਦ ਬੁਰਾ ਹੈ..." ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕਹਿਣ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਸ ਇੰਨਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ, "ਸੌਗੰਧੀ, ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਹੈਂ!"

ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਉਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਉਸ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰੇ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਇੰਨੀ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਉਹ ਬੇਜਾਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਚੰਗਿਆਈ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਥੋਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ? ਕਿਉਂ ਉਸ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਰੇਸ਼ਾ-ਰੇਸ਼ਾ ਇੱਕ 'ਮਾਂ' ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਸੀ...? ਕਿਉਂ ਉਹ, ਇੱਕ ਮਾਂ ਵਜੋਂ, ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ? ਕਿਉਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਗੈਸ-ਖੰਭੇ ਨਾਲ ਲਿਪਟਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਠੰਢੀ ਧਾਤ ਨਾਲ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜਾਗ ਰਹੀ ਸੀ... ਆਪਣੇ ਨਿੱਘੇ-ਨਿੱਘੇ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਠੰਢਕ ਨੂੰ ਚੂਸ ਲੈਣ ਦੀ?

ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਸ 'ਜਨਨੀ' (ਸਿਰਜਣਹਾਰ/ਮਾਂ) ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਝਲਕਦਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ—ਉਹ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਜ਼ਲਾਲਤ ਸਹਿੰਦੀ ਹੈ,

ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦੀ ਆਖਰੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ? ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੀ ਹੈ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਇੱਕ ਸਦੀਵੀ ਪੀੜ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ—ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੱਲੀ ਆਪਣੇ ਵਜੂਦ ਦੇ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਬਹਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਚੱਕਰ ਦਾ ਰਹੱਸ ਹੈ। ਸੌਗੰਧੀ ਇੱਕ ਵੇਸ਼ਵਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਹ ਕਿਹੜੀ ਹਲਚਲ ਮੱਚ ਰਹੀ ਹੈ? ਇਹਨਾਂ ਵਾਕਾਂ 'ਤੇ ਮੁੜ ਗੌਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ:

ਅੱਜ ਉਹ ਬੇਜਾਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਨੇਕੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਥੋਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ? ਉਸ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਹਰ ਰੇਸ਼ਾ 'ਮਾਂ' ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਸੀ...? ਇੱਕ ਮਾਂ ਵਜੋਂ, ਉਹ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ?

ਕੀ ਇਹ ਕਰੁਣਾ (ਦਇਆ) ਜਾਂ ਮਾਂ-ਪਿਆਰ—ਭਾਵ, ਔਰਤ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਹੋਂਦ—ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਰਹੱਸਮਈ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ? ਫਿਰ ਵੀ, ਇਹ ਸੰਗੀਤ ਸਾਡੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰਲੀਆਂ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਹਕੀਕਤਾਂ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਲਿਖਤ ਦੀ ਆਤਮਾ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਦਇਆ ਦੀ ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਧਾਰਾ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਵਿਅੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੌਗੰਧੀ ਤੇ ਮਾਧੋ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੀ ਰਹੱਸਮਈ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿੱਚ, ਫਲੈਸ਼ਲਾਈਟ ਦੀ ਚੁੰਧਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਸੇਠ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰੀ 'ਉਹ' (ਘਿਰਣਾ-ਸੂਚਕ ਆਵਾਜ਼) ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇੱਕ ਬਦਦੁਆ ਉੱਠੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੀਭ ਦੇ ਸਿਰੇ 'ਤੇ ਆ ਕੇ ਰੁਕ ਗਈ। ਆਖਰ ਉਹ ਕਿਸ ਨੂੰ ਬਦਦੁਆ ਦਿੰਦੀ? ਕਾਰ ਤਾਂ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਲਾਲ ਪਿਛਲੀ ਬੱਤੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਰਹੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਸੌਗੰਧੀ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ 'ਉਹ' ਦੀ ਉਹ ਲਾਲ-ਗਰਮ ਚੰਗਿਆੜੀ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਤੋਂ ਡੂੰਘੀ ਖੁੱਭਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਹੰਢਾਏ ਗਏ ਭਿਆਨਕ ਸਦਮੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਮਾਧੋ ਨਾਲ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਜਾਇਜ਼ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਟੋ ਇੱਥੇ ਹੋਂਦ ਦੇ ਡਰ ਅਤੇ ਕੌੜੀ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਲਾਤਮਕ ਹੁਨਰ ਦਾ ਇੱਕ ਕਮਾਲ ਹੈ। 'ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ' ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸ਼ੈੱਡ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੀ ਖਾਲੀ, ਉਜਾੜ ਰੇਲਗੱਡੀ—ਜੋ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਲਈ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ—ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇੱਥੇ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਖਾਲੀਪਨ ਅਤੇ ਮੁਰਦਾ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਇੱਕ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਦਿਲ-ਕੰਬਾਊ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਬਿਮਾਰ ਕੁੱਤਾ ਲਗਾਤਾਰ ਭੌਂਕਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਧੋ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਭਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੁੱਤਾ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪੂਛ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪੌੜੀਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਨ ਫੜਫੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸੌਗੰਧੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ ਚੌਂਕ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਸਭ ਕੁਝ ਬਿਲਕੁਲ ਖੋਖਲਾ ਹੋਵੇ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਰੇਲਗੱਡੀ ਵਾਂਗ ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਹੁਣ ਲੋਹੇ ਦੇ ਸ਼ੈੱਡ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੱਲੀ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਵੇ...

ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਆਵਾਜ਼—ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼—ਹੈ। ਸਗੋਂ, ਉਸਦੀ ਕਲਾ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਗੈਲਰੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਮਾਧੋ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੌਗੰਧੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੀਮਤ ਤੈਅ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁੱਲ-ਭਾਅ ਕਰਦਿਆਂ ਸ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ? ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਸੌਦਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈਂ? ਤਸਕ, ਤਸਕ, ਤਸਕ... ਦਸ ਰੁਪਏ, ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਕਿਹਾ, ਢਾਈ ਰੁਪਏ ਦਲਾਲ ਦੇ ਕਮਿਸ਼ਨ ਲਈ। ਬਾਕੀ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਬਚੇ, ਠੀਕ ਹੈ ਨਾ? ਸਾਢੇ ਸੱਤ। ਹੁਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਰੁਪਇਆਂ ਬਦਲੇ, ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਦੇਣ ਦਾ

ਵਾਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈਂ ਜੋ ਤੂੰ ਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਲੈਣ ਆਇਆ ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਲੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ...

ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁਲਤਾਨਾ ਸ਼ੰਕਰ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ:

ਤੂੰ ਕੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈਂ?

ਉਹੀ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਹੋ।

ਕੀ?

ਤੂੰ ਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈਂ?

ਮੈਂ... ਮੈਂ... ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ।

ਸੁਲਤਾਨਾ ਨੇ ਚਿੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ...".

ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਤਾਂ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਤਾਂ ਬਸ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਫਿਰ ਆਓ, ਮਿਲ ਕੇ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰੀਏ।

ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਤਾਰਦਾ।

ਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਓ... ਇਹ ਕੋਈ ਲੰਗਰ ਜਾਂ ਮੁਫ਼ਤ ਰਸੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਅਤੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਵਲੰਟੀਅਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਕੋਈ ਬੇਵਕੂਫ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।

ਪਰ ਉਹ ਆਦਮੀ ਖੁਦਾ ਬਖਸ਼, ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਯਕੀਨਨ ਇੱਕ ਬੇਵਕੂਫ ਹੈ।

ਮਿਖਾਇਲ ਬਖਤਿਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਲਾ 'ਇਕ-ਵਾਦੀ' (monologic) ਨਹੀਂ ਹੈ; ਸਗੋਂ, ਦੋਸਤੋਵਸਕੀ ਵਾਂਗ, ਇਹ 'ਬਹੁ-ਵਾਦੀ' (dialogic ਜਾਂ polyphonic) ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਰਤਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਉੱਭਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਝੂਠੀ ਏਕਤਾ ਥੋਪਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਮੰਟੋ ਦੇ ਪਾਤਰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੰਸਾਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਲ-ਮਿਲ ਕੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਪਾਤਰ 'ਬਾਬੂ ਗੋਪੀ ਨਾਥ' ਹੈ। ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਇੱਕ ਬਿਆਨਕਰਤਾ (narrator) ਵਜੋਂ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਚੁਭਵਾਂ ਵਾਕ ਜੋ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਥੱਕੇ-ਹਾਰੇ ਅਤੇ ਪਛਤਾਵੇ ਭਰੇ ਵਿਅੰਗ (irony) ਲਈ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨੱਚਦੀ-ਟੱਪਦੀ ਗੈਲਰੀ ਹੈ: ਅਬਦੁਲ ਰਹੀਮ ਸਾਂਡੋ, ਗੱਫਾਰ ਸਾਈਂ, ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਘੁੱਗੀ ਜ਼ੀਨਤ ਬੇਗਮ, ਅਬਦੁਲ ਰਹੀਮ ਉਰਫ਼ ਸਰਦਾਰ ਬੇਗਮ, ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਫੀਕ ਤੁਸੀ, ਮੁਹੰਮਦ ਯਾਸੀਨ, ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ, ਆਦਿ। ਹਰ ਪਾਤਰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੁੱਖ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਗੌਣ, ਆਪਣਾ ਰਵੱਈਆ, ਅੰਦਾਜ਼, ਹਾਵ-ਭਾਵ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ, ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਝਿਜਕ ਦੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਰਦੂ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ 'ਬਹੁ-ਵਾਦ' (polyphony) ਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰੀਨ ਮਿਸਾਲ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਬਾਬੂ ਗੋਪੀ ਨਾਥ ਉੱਪਰੋਂ-ਉੱਪਰੋਂ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸਾਂ ਦਾ ਪੁਲੰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੰਟੋ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਸੱਚਾਈ

ਨੂੰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਘੜਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਡੂੰਘੀ ਮਨੁੱਖੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਗੋਪੀ ਨਾਥ ਜ਼ੀਨਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪਰਵਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਤਣਾਅ ਹੈ। ਬਾਬੂ ਗੋਪੀ ਨਾਥ ਨੂੰ ਸਾਧਾਂ-ਫਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਦਲਾਲਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਦੌਲਤ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਰਗਾਹ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਵੇਗਾ। ਵੇਸਵਾ ਦਾ ਕੋਠਾ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦੀ ਦਰਗਾਹ—ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ, ਫਰਸ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੱਤ ਤੱਕ, ਧੋਖੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੋ ਆਦਮੀ ਖੁਦ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਥਾਂ ਹੋਰ ਕਿਹੜੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ... ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਮਾਪੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਸਵਾਗਮਨੀ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਦਰਗਾਹਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਾਰਾਂ 'ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਦਾ ਸੌਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬੂ ਗੋਪੀ ਨਾਥ ਵੱਲੋਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚਾਪਲੂਸਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ੀਨਤ ਦੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ—ਜਾਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੀ ਬੇਪਰਵਾਹੀ—ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਾਲਾ ਹਾਸਾ (dark humour) ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੰਟੋ ਇਸ ਕੋਠੇ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਉਧੇੜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ-ਬਾਹਰੋਂ ਪਰਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸੀ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹਾ ਘਿਨਾਉਣਾ ਮਾਹੌਲ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਮੰਟੋ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧੋਖੇ ਅਤੇ ਗੰਦਗੀ ਦੇ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ, ਮਜ਼ਾਕ-ਮਸਤੀ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਇੱਕ ਉਮੀਦ ਦੀ ਕਿਰਨ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਜਿਸ ਦਾ ਢਿੰਡੋਰਾ ਪਿੱਟਿਆ ਜਾਵੇ; ਸਗੋਂ, ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਸਮਰਪਣ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਕਿਸੇ ਚਸ਼ਮੇ ਵਾਂਗ ਅੰਦਰੋਂ ਫੁੱਟਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ, ਕੋਈ ਲੈਣ-ਦੇਣ, ਕੋਈ ਗੁਪਤ ਮਕਸਦ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ—ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਲਈ 'ਕੁਰਬਾਨੀ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਲਾ ਉਦੋਂ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ 'ਸੌਗੰਧੀ' ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ ਦੀ ਰੂਹ ਵਿੱਚ ਦੱਬੀ ਹੋਈ ਹਮਦਰਦੀ ਅਤੇ ਮਮਤਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ; ਅਤੇ ਬਾਬੂ ਗੋਪੀ ਨਾਥ ਉਸੇ ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ ਹੈ—ਮਰਦਾਨਾ ਪਾਸਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਦਲਾਲਾਂ ਅਤੇ ਠੱਗਾਂ ਦੀ ਬਦਕਾਰੀ, ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਅਤੇ ਬਦਨੀਤੀ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਅਲਵੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ—ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ—ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਮਾਂ-ਸੁਲਭ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਅਸਲ ਰੂਹ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ।

ਪਰ ਇਹ ਚਰਚਾ ਸੌਗੰਧੀ ਜਾਂ ਬਾਬੂ ਗੋਪੀ ਨਾਥ 'ਤੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਸਿੱਕਾ ਲਗਾਤਾਰ ਪਲਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸੌਗੰਧੀ 'ਹੈੱਡ' (ਸਿੱਕੇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਸਾ) ਹੈ, ਤਾਂ ਬਾਬੂ ਗੋਪੀ ਨਾਥ 'ਟੇਲ' (ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ) ਹੈ; ਅਤੇ ਜੇ ਬਾਬੂ ਗੋਪੀ ਨਾਥ 'ਟੇਲ' ਹੈ, ਤਾਂ ਜਾਨਕੀ, ਮੋਜ਼ਾਈਲ, ਜਾਂ 'ਬੂ' (Odour) ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਘਾਟਨ ਔਰਤ 'ਹੈੱਡ' ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਜੇ ਮਾਂ-ਸੁਲਭ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਸੋਮੇ ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਜਾਨਕੀ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਇਸ ਉਮੀਦ 'ਤੇ ਕੌਣ ਖਰਾ ਉਤਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਹਾਲਾਂਕਿ ਜਾਨਕੀ ਵੇਸ਼ਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਇੱਕ ਮਰਦ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਮਰਦ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਢੰਗ ਅਤੇ ਮੰਗਾਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਅਟੱਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹਨ ਜਾਨਕੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਜੋ ਮਾਂ-ਸੁਲਭ ਪਿਆਰ ਦਾ ਰਸ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਹ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਉਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੱਕ, ਜਾਨਕੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਸਮਰਪਣ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਬੰਬਈ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਈਦ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅਜ਼ੀਜ਼ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਇਹ ਵਿਹਾਰ

ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਸਈਦ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਨਰਾਇਣ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਦਮੀ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਗੁਣ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਵੀ ਹੋਣ, ਜਾਨਕੀ ਤਾਂ ਜਾਨਕੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ—ਪਿਆਰ, ਨੇਕੀ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵਗਦਾ-ਰਵਾਂ ਚਸ਼ਮਾ।

ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਪਲ ਰੁਕ ਕੇ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਹ ਔਰਤ, ਜਿਸਦੀ ਭਾਲ ਮੰਟੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੇਸਵਾ-ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀਆਂ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕੀ ਕਿਸੇ ਤਸਵੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੀ ਹੈ—ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਤਸਵੀਰ ਜੋ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਅਸਲ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਲੱਭਦੀ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਬਚਪਨ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਸਦੇ ਜੀਵਨੀਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀਮਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਅਤੇ ਬੇਰਹਿਮ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਇਨਸਾਨ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਵੀ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਮਤਰੇਏ ਭਰਾ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਿਰਫ਼ ਉਸਦੀ ਮਾਂ, ਬੀਬੀ ਜਾਨ ਹੀ ਇਸ ਖਲਾਅ ਨੂੰ ਭਰ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਮਮਤਾ ਭਰੀ ਗਲਵੱਕੜੀ ਹੀ ਮੰਟੋ ਲਈ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਪਨਾਹਗਾਹ ਸੀ।

ਮਾਂ ਦਾ ਅਕਸ ਮੰਟੋ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਹ ਲਗਾਤਾਰ ਮਾਂ-ਹੋਣ (ਮਮਤਾ) ਵਿੱਚ ਸਮੋਏ ਦੁੱਖ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੰਟੋ ਦਾ ਮਨ ਦਰਦ ਅਤੇ ਪੀੜਾ ਦੀ ਇੱਕ ਭੱਠੀ ਵਾਂਗ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਰੂਹ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਚੀਕਾਂ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸੁਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ:

ਹੇ ਰੱਬ, ਹੇ ਜਹਾਨਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ... ਹੇ ਰਹਿਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਹੇ ਬਖਸ਼ਣਹਾਰ... ਸਾਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾ... ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਦੁਨੀਆ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਚਾਨਣ ਵਿੱਚ ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ, ਸਗੋਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਂਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ... ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਉਦੋਂ ਹੱਸਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ

ਰੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਰੋਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਹੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ... (ਪਸ-ਏ-ਮਨਜ਼ਰ, ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ 159)

ਮੰਟੋ ਲਈ ਪਿਆਰ, ਮਮਤਾ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਵੱਖਰੀਆਂ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ; ਇਹ ਇੱਕੋ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਮ ਹਨ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉੱਭਰਨ ਵਾਲਾ ਦੁੱਖ ਜਾਂ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਹਿਸਾਸ ਬੋਧੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ 'ਕਰੁਣਾ' (ਹਮਦਰਦੀ) ਦੀ ਉੱਚੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

ਦੁੱਖ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਹੀ ਸਾਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਹੈ। ਇਹ ਦੁੱਖ ਤੂੰ ਹੈਂ। ਇਹ ਦੁੱਖ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਹੈ। (ਕਸੌਟੀ, ਉਹੀ, ਸਫ਼ਾ 86)

ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਮੂਲ ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸਮਝਿਆ। ਔਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ, ਮੰਟੋ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਰੂਹ 'ਤੇ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਰੱਬ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਖਰੀਦਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ, ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਬੁੱਤ, ਕਿਸੇ ਸੰਤ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੀ ਆਸਥਾ ਵੱਲ ਰੁਖ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਰਧਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਵੇਸਵਾਗਮਨੀ ਦੇ ਧੰਦੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਹਾਣੀ 'ਮੋਜ਼ਾਈਲ' ਦੇ ਹੋਂਦ-ਮੂਲਕ ਪਹਿਲੂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਮੋਜ਼ਾਈਲ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਦਿਖਾਵੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕ ਖੁਸ਼ਮਿਜ਼ਾਜ, ਜਿੰਦਾਦਿਲ ਅਤੇ ਬੇਪਰਵਾਹ ਯਹੂਦੀ ਕੁੜੀ ਹੈ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਤਰਲੋਚਨ ਅਤੇ ਉਸ ਸਿੱਖ ਮਰਦ ਦੇ ਸਖ਼ਤ, ਰਵਾਇਤੀ ਦਿੱਖ ਵਾਲੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਜਦੋਂ ਸਮਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹੀ ਮੋਜ਼ਾਈਲ ਤਰਲੋਚਨ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੰਗੇ ਭੜਕਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹਿੰਸਾ-ਗ੍ਰਸਤ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਤਰਲੋਚਨ ਦੀ ਮੰਗੇਤਰ, ਕਿਰਪਾਲ ਕੌਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਹ

ਖੁਦ ਦੰਗਾਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ, ਨਾ ਤਾਂ ਪਿਛੋਕੜ ਕੋਈ ਵੇਸਵਾ-ਘਰ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਤਰ ਕੋਈ ਵੇਸਵਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੋਜ਼ਾਈਲ ਰਾਹੀਂ, ਮੰਟੋ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਬਰਬਰਤਾ ਆਮ ਗੱਲ ਬਣ ਗਈ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਪਾਪ ਦੀ ਖਾਈ ਵਿੱਚ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਆਮ, ਆਜ਼ਾਦ-ਖਿਆਲ ਅਤੇ ਬੇਪਰਵਾਹ ਕੁੜੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਕਿਰਨ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀਦਾਤਾ ਵਜੋਂ ਉਭਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਬਹੁਤਿਆਂ ਲਈ, ਇੱਥੇ ਕਹਾਣੀ 'ਬੂ' (ਬਦਬੂ) ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਅਜੀਬ ਲੱਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੇਸਵਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਾਪ-ਪੁੰਨ ਜਾਂ ਅਪਰਾਧ-ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਲੈਣਾ-ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਅਸੀਂ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਰਵੱਈਏ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਆਵਾਜ਼ਾਂ' ਕਿਹਾ ਸੀ। 'ਬੂ' ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਘਾਟਨ ਔਰਤ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਉਦੋਂ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੀਂਹ ਨਾਲ ਭਿੱਜੀ ਆਪਣੀ ਚੋਲੀ ਦੀ ਗੰਢ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਮਰਾਠੀ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕੁਝ ਬੁੜਬੁੜਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸੰਖੇਪ ਬੋਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਚੁੱਪ ਅਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਇਹ ਚੁੱਪ—ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਘਾਟਨ ਔਰਤ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤ ਸਰੀਰਕ ਮੌਜੂਦਗੀ—ਉਹ ਆਵਾਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਮੌਸਮਾਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ, ਧਰਤੀ ਦੀ ਪਿਆਸੀ ਕੁੱਖ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਮੀਂਹ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ, ਜਾਂ ਪੁਰਸ਼ (ਆਤਮਾ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ (ਕੁਦਰਤ) ਦੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਰਹੱਸਵਾਦ ਅਤੇ ਅਨੰਦਮਈ ਖੁਮਾਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਲੀਨਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਬੁਣਿਆ ਹੈ—ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਬੱਦਲਾਂ, ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਅਤੇ

ਮੀਂਹ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ—ਉਸ ਨਾਲ ਘਾਟਨ ਔਰਤ ਮਨ ਦੇ ਕੈਨਵਸ 'ਤੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ' ਦੇ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਬਾਹਰ, ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਪੱਤੇ... ਰਾਤ ਦੇ ਦੁੱਧ-ਚਿੱਟੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਝੁੰਮਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ... ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਉਸਦੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਗਾਈ, ਤਾਂ ਰਣਧੀਰ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਹਰ ਰੋਮ ਨੇ ਉਸ ਕੁੜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਛੇੜੇ ਗਏ ਤਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸੁਣਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਆਵਾਜ਼ ਕਿੱਥੇ ਸੀ? ਉਹ ਸੱਦਾ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਘਾਟਨ ਕੁੜੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਮਹਿਕ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਇਆ ਸੀ... ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸੱਦਾ ਜੋ ਦੁੱਧ ਲਈ ਤਰਸਦੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਚੀਕ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਖੁਸ਼ੀ ਭਰਪੂਰ ਸੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪੁਕਾਰ ਜੋ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬੇ-ਆਵਾਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਘਾਟਨ ਔਰਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਗੋਰੀ ਚਮੜੀ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਘਿਓ ਵਿੱਚ ਗੁੰਨੇ ਹੋਏ ਆਟੇ ਵਾਂਗ ਮੁਲਾਇਮ ਹੈ—ਤਾਂ ਮੀਂਹ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਅਤੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਮੁੜ ਪਰਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਰਣਧੀਰ ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ, ਮੀਂਹ ਨਾਲ ਧੋਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਪੱਤੇ ਝੂਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਸਤ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹਿਲਜੁਲ ਤੋਂ ਪਾਰ, ਉਸ ਥਾਂ ਤੱਕ ਦੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਗੰਧਲੇ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿੱਚ ਘੁਲਦੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ... ਬਿਲਕੁਲ ਉਸ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਾਂਗ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਘਾਟਨ ਕੁੜੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਜੋ ਕਿਸੇ ਰਹੱਸਮਈ ਗੱਲਬਾਤ ਵਾਂਗ ਮੱਧਮ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਜਿਨਸੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਜੋਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਮੰਟੋ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਦੌਰਾਨ, ਘਾਟਨ ਔਰਤ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਉੱਚਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਂਵਲੀਆਂ, ਜਵਾਨ ਛਾਤੀਆਂ 'ਤੇ—ਜੋ ਬਿਲਕੁਲ ਅਛੂਤੀਆਂ ਸਨ—ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਚਮਕ ਉਭਰੀ ਸੀ; ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਚਮਕ ਜੋ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤਾਂ ਸੀ, ਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਕਿਸੇ ਤਲਾਬ ਦੇ ਗੰਧਲੇ ਪਾਣੀ 'ਤੇ ਜਗਦੇ ਦੋ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਦੀਵਿਆਂ ਵਰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਸਨ।

ਰਣਧੀਰ 'ਪੁਰਸ਼' ਹੈ ਅਤੇ ਘਾਟਨ ਔਰਤ 'ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ'—ਜੋ ਉਪਰੋਂ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਅ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੀ ਗਲਵੱਕੜੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਹੋਂਦ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ; ਉਹ ਸਕੂਨ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਦੋਵੇਂ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਘੱਟ ਜਾਣੀਆਂ-ਪਛਾਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜ਼ਿਕਰ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, 'ਸ਼ਾਰਦਾ', 'ਫੁਭਾ ਬਾਈ' ਅਤੇ 'ਬਰਮੀ ਲੜਕੀ' ਵਿੱਚ, ਔਰਤ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਨੇਕੀ, ਪਿਆਰ, ਨਿਰਸਵਾਰਥਤਾ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਸੋਮੇ ਵਜੋਂ ਉਭਰਦੀ ਹੈ। 'ਬਰਮੀ ਲੜਕੀ' ਵਿੱਚ, ਉਹ ਕੁੜੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਹਵਾ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਵਾਂਗ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਕੁਝ ਦਿਨ ਦੋ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਫਲੈਟ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਓਨੀ ਹੀ ਅਚਾਨਕ ਗਾਇਬ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਫਲੈਟ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਾਕਤ, ਆਪਣੀ ਨਾਰੀ-ਸੁਲਭਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਮਤਾ ਭਰੀ ਨਿੱਘ ਦੀ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਛੱਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਹੋਂਦ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਨੌਜਵਾਨ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਬਰਮੀ ਕੁੜੀ' **(Burmese Girl)** ਦੇ ਉਲਟ, ਸ਼ੋਭਾ ਬਾਈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੋਵੇਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਵਾਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀ ਮਮਤਾ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਭੈਣ, ਇੱਕ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੇਸ਼ਵਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪਹਿਲੂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ੋਭਾ ਬਾਈ ਇੱਕ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਦੁਖਾਂਤਕ ਪਾਤਰ ਹੈ; ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਪਾਲਣ-ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਵੇਸ਼ਵਾ-ਬਿਰਤੀ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ, ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸ਼ੋਭਾ ਬਾਈ—ਜੋ ਆਪਣੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀ ਆੜ

ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ—ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, 'ਸੜਕ ਕੇ ਕਿਨਾਰੇ' (ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ) ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ, ਔਰਤ ਮਾਂ ਤਾਂ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਮਮਤਾ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਅਧੂਰੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਵਜੋਂ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਔਰਤ ਦੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਰੂਹ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਇੱਥੇ ਜੋ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਿਨਸੀ ਘੱਟ ਅਤੇ ਹੋਂਦ-ਮੂਲਕ (existential) ਵੱਧ ਹੈ:

ਦੋ ਰੂਹਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬਣਨ ਲਈ ਸੁੰਗੜਨਾ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਬਣਨ 'ਤੇ, ਭਾਵੁਕ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਨਾਲ ਫੈਲ ਜਾਣਾ... ਕੀ ਇਹ ਸਭ ਸਿਰਫ਼ ਕਵਿਤਾ ਹੈ...? ਨਹੀਂ, ਦੋ ਰੂਹਾਂ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਬਿੰਦੂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸੁੰਗੜਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਫੈਲ ਕੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ... ਪਰ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਰੂਹ ਕਈ ਵਾਰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਿਉਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ...? ਕੀ ਇਹ ਉਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਬਿੰਦੂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿੱਚ ਦੂਜੀ ਰੂਹ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਕਾਰਨ ਹੈ?

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਸਮਤ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਮੰਟੋ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਮਨ 'ਤੇ ਮੰਡਰਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੂੰ ਖੋਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਅਵਚੇਤਨ ਮਨ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਇਸੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਘੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ 'ਡਿੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਔਰਤਾਂ' ਅਤੇ ਵੇਸ਼ਵਾਵਾਂ ਇਸੇ ਦੁਖਾਂਤ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ, ਜੋ ਇਸਦੇ ਜ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਘੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਵਾਰ-ਵਾਰ, ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਮੰਟੋ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਫਰਕ ਧੁੰਦਲਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਮੈਂ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਇਨਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿੱਥੇ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਵੀ ਹੋ ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਸਮਝਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਅਜਿਹਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਮੇਰੀ ਪਕੜ (ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਮੀ ਨੂੰ ਪੱਤਰ, ਨੁਕੂਸ਼ ਮੰਟੋ ਨੰਬਰ)

ਇਸ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰਲੇ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਬਿਠਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਰਹੱਸਮਈ ਸੰਗੀਤਕ-ਮੇਲ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਦਾ ਸੁਰ ਦੁਖਾਂਤ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਰੂਹ ਔਰਤ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਦੀ ਇਸ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਪੂੰਜੀ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਮਰਦ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਦੀਵਾਲੀਆਪਨ ਅਤੇ ਹਵਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਔਰਤ ਨੂੰ ਹੀ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਕਲੰਕ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ (doxa) ਦੇ ਪਰਦੇ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਇਸੇ ਲਈ ਚੀਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁਲੀਨ ਵਰਗ ਦਾ ਅਸਲੀ ਚਿਹਰਾ ਨੰਗਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਲਾ ਔਰਤ ਦੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਰੂਹ ਦੀਆਂ ਆਹਾਂ ਅਤੇ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦੇ ਪਾਤਰ ਅਕਸਰ ਹੱਡ-ਮਾਸ ਦੇ ਆਮ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਅਸਲੀ, ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸਥਾਈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਵਾਲੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਮਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ, ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਰਹੱਸਮਈ ਸੰਗੀਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ, ਹਮਦਰਦੀ, ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਮਾਂ-ਮਮਤਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸੁਰਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਮੂਲ ਤਾਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ—ਅਜਿਹੇ ਸੁਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੇਣਾ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ: ਰਾਜਿੰਦਰ ਟੋਕੀ, ਡੀ.ਲਿਟ

ਡਾ: ਰਾਜਿੰਦਰ ਟੋਕੀ (ਜਿਸਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਜੋੜ ਡਾ. ਰਜਿੰਦਰ ਟੋਕੀ ਵੀ ਹੈ) ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਿੰਦੀ ਲੇਖਕ, ਕਵੀ, ਅਤੇ ਏ.ਐਸ. ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਮੁਖੀ ਹਨ। ਕਾਲਜ, ਖੰਨਾ

ਰੇਡੀਓ ਡਰਾਮਾ ਅਤੇ ਮੰਟੋ

ਡਾ. ਰਾਜੇਂਦਰ ਟੋਕੀ

ਜਦੋਂ ਮੰਟੋ ਇੱਕ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਉਰਦੂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸਕ੍ਰੀਨਪਲੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਕ੍ਰੀਨਰਾਈਟਿੰਗ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਜੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਜਨਮਜਾਤ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਸਮਝ ਨਾਲ, ਉਹ ਰੇਡੀਓ ਡਰਾਮੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਹਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਰੇਡੀਓ ਡਰਾਮੇ ਉਸਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ, ਉਹ ਗਰੀਬੀ ਦੀ ਉਪਜ ਵੀ ਹਨ। "ਆਓ..." ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਲਿਖਿਆ, "ਇਹ ਨਾਟਕ ਉਸ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਉਰਦੂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਦਰਪੇਸ਼ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਾਹਜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਮੈਂ ਭੁੱਖਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ।" ਮੈਂ ਇਸ ਤੱਥ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਕੁਝ ਹਾਸੋਹੀਣੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹਸਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵੀ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮੰਟੋ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਵੀ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਇਸ ਕਥਨ, "ਮੈਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸੌ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੇਡੀਓ ਫੀਚਰ ਅਤੇ ਡਰਾਮੇ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ," ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ

ਅਤੇ ਫੀਚਰ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਜੋ ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ, ਸਗੋਂ ਹਲਕੇ-ਫੁਲਕੇ ਨਾਟਕ ਵੀ ਰਚੇ - ਬਿਲਕੁਲ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ, ਸਗੋਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਬ੍ਰਿਜ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਨੇ "ਬੀਟ ਟ੍ਰੈਕ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਕ ਰਸਤਾ ਬਣਾਇਆ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਤਕਨੀਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਹੈ, ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ।" ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ, ਇਹ ਸਵਾਲ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ: ਕੀ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ ਉਹੀ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨ - ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ, ਮੁੱਲ-ਸਥਾਪਨਾ, ਆਦਰਸ਼ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸੰਦੇਸ਼, ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨਾ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਝਗੜਿਆਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਰਦਾ ਪਾਉਣਾ? ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਰੇਡੀਓ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਕਾਫ਼ੀ ਆਕਰਸ਼ਕ ਪਾਈ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਨਿਰਧਾਰਤ ਪੈਟਰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਨਾ ਹੀ ਉਸਨੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਾਟਕ ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਾਟਕ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਉਸ ਸਮੇਂ, ਕੋਈ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਛੂਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵਾਇਤੀ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕ ਕਈ ਵਾਰ ਨਵੀਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਰੇਡੀਓ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦਲੇਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਵਿੱਚ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਕਦੇ ਵੀ ਥੋਪਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ - ਉਹ ਨਾਟਕ ਦਾ ਇੱਕ

ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਮੰਟੋ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਟਕ, "ਆਪਣੀ ਜੇਬ ਚੁਣੋ।" ਵਿਮਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਕਾਂਸ਼ੀ ਚੰਗਾ ਬਣਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਉਹ ਜੋ ਫੈਸਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਬਿਮਲਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਉੱਭਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਡੰਬਨਾ ਇਸ ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗ ਵਜੋਂ ਉੱਚਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤਾਕਤ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ, ਮੈਨੂੰ ਓ. ਹੈਨਰੀ ਦੀ "ਗਿਫਟ ਆਫ਼ ਦ ਮਜ਼ਾਈ" ਅਤੇ ਮੌਪਾਸੈਂਟ ਦੀ "ਦਿ ਡਾਇਮੰਡ ਨੇਕਲੇਸ" ਯਾਦ ਆਈ, ਪਰ ਇਹ ਸਿਰਫ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅੰਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ।

'ਇਸ ਮੰਝਧਾਰ ਮੇਂ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੰਟੋ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਮੰਟੋ ਦੀ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਕੜ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਨਾਟਕ ਆਮ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਬੁਣਿਆ ਹੈ। ਮਾਜਿਦ, ਸਈਦਾ, ਅਸਗ਼ਰੀ ਅਤੇ ਅਮਜਦ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਮੰਟੋ ਮਾਹਿਰ ਡਾ. ਬ੍ਰਜਪ੍ਰੇਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਇਸ ਪੱਧਰ ਦਾ ਨਾਟਕ ਮੰਟੋ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਡੀ.ਐਚ. ਲਾਰੈਂਸ ਤੋਂ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਲਾਰੈਂਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਨਾਮ ਨਾਵਲ, 'ਲੇਡੀ ਚੈਟਰਲੀਜ਼ ਲਵਰ' ਦੀਆਂ ਗੂੰਜਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਮੋੜ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸਦੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।" ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ, ਅਮਜਦ, ਵੀ "ਲੇਡੀ ਚੈਟਰਲੀਜ਼ ਲਵਰ" ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਵਾਂਗ ਅਪਾਹਜ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਇਸ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ, ਅਸਗ਼ਰੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨੌਕਰਾਣੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਟਕਰਾਅ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਉਹ

ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਅਮਜਦ ਨੂੰ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਖੁਦ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰਕੇ, ਅਮਜਦ ਨੂੰ ਇਸ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਸਗ਼ਰੀ ਦਾ ਵਜੂਦ ਅਮਜਦ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਦੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਜ ਪ੍ਰੇਮ ਅਸਗ਼ਰੀ ਦੀ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਢੁਕਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੰਟੋ ਦੇ ਦੋ ਨਾਟਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪਾਤਰ ਸਿਰਜਣਾ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ: "ਤੇਧੀ ਲਕੀਰ" ਅਤੇ "ਸਲੀਮਾ"। ਇੱਕ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੀ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਵੇਦ ਦਾ ਕੁਝ ਨਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਕਰਨ ਦਾ ਜਨੂੰਨ ਇੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਹੀ ਟੇਢੀਪੁਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਿਲਕੁਲ "ਤੇਧੀ ਲਕੀਰ" ਵਾਂਗ। "ਸਲੀਮਾ" ਇੱਕ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਔਰਤ ਹੈ। ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀ ਉਹ ਐਨ. ਮਾਸਕਡ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਖ਼ਤ, ਬਦਚਲਣ ਔਰਤ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਣ ਲਈ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੰਕਾਰੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। "ਰੂਮ ਨੰਬਰ ਨੌਂ" ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਨਾਟਕ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ, ਨਾਸਿਰ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ ਭਰਮਾਉਣ ਲਈ ਕਮਰਾ ਨੰਬਰ ਨੌਂ ਦੇ ਰਹੱਸਮਈ ਕਿਰਾਏਦਾਰ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਪਿਆਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਦਾ ਮਨਪਸੰਦ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੰਟੋ ਇੱਕ ਆਦਮੀ-ਔਰਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਖਿੜਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਕਈ ਕੋਣਾਂ ਤੋਂ, ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਵਿਅੰਗਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਟੋ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। "ਕਬੂਤਰੀ," "ਨੀਲੇ ਰੰਗ," "ਅਕੇਲੀ," "ਰਣਧੀਰ ਪਹਿਲਵਾਨ," "ਚੁੱਡੀਆਂ," "ਸਾੜ੍ਹੀ," "ਮੁਹੱਬਤ ਕੀ ਪਦੈਸ਼," "ਈਦ ਕਾਰਡ," ਅਤੇ "ਤੋਹਫ਼ਾ" ਇਹਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਲੱਭਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। "ਕਬੂਤਰੀ" ਵਿੱਚ, ਦੁਰਗਾ, ਬੇਕਸੂਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸਦੇ ਪਤੀ, ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਦੁਆਰਾ ਮਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੰਬਲਪੋਸ਼ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ

ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ੱਕ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

"ਰਣਵੀਰ ਪਹਿਲਵਾਨ" ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਭਰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਵੇ। ਸਾਵਿਤਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮੂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਸਾਵਿਤਰੀ ਦਾ ਪਿਤਾ, ਮਕਾਨ ਮਾਲਕ, ਰਣਧੀਰ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮੂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਠੇਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਣਧੀਰ ਸਾਵਿਤਰੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮੂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਸਾਵਿਤਰੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਕਾਨ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮੂ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਸੱਚ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਰਣਧੀਰ ਦੀ ਆਖਰੀ ਲਾਈਨ ਇਸਦੀ ਦਰਦਨਾਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ: "ਨਹੀਂ, ਸਾਵਿਤਰੀ! ਮੈਂ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਂ, ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਪਾਪੀ ਹਾਂ।" ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਪੱਥਰ ਹੈ, ਦਿਲ ਨਹੀਂ...' 'ਸਾੜ੍ਹੀ' ਵਿੱਚ, ਕਵੀ ਨਾਇਕਾ, ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਸਾੜ੍ਹੀ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇੱਕ ਵਪਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਾੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵੇਚ ਕੇ ਸਾੜ੍ਹੀਆਂ ਖਰੀਦਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਉਸਨੂੰ ਵੇਚ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅੰਗ 'ਅਕੇਲੀ' ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਸ਼ੀਲਾ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੁਸ਼ੀਲਾ ਦੇ ਪਤੀ, ਕਿਸ਼ੋਰ ਤੋਂ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਤਸੁਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 'ਇੰਤਜ਼ਾਰ' ਅਤੇ 'ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਾ ਦੂਸਰਾ ਰੁਖ' ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਦਾ ਮੂਡ, ਮਿਲਣ ਦੀ ਤਾਂਘ, ਇਸ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਝੂਠ ਅਤੇ ਚਾਲਾਂ, ਅਤੇ ਸਾਹਮਣਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਅਣਦੇਖਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਭਰਮ, ਅਜਿਹੀ ਵਿਅੰਗ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਟਕ ਆਪਣਾ ਅਰਥ ਬਦਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਨਾਟਕ ਦੇ ਦੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ, ਜੋ ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। "ਤੋਹਫਾ" ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ, ਜੁਗਲ ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸ਼ੀਲਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੰਝੂ ਭੇਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੁਨੀਆ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੁਗਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਆਵਾਰਾ, ਇੱਕ ਬਦਮਾਸ਼, ਇੱਕ ਬਦਮਾਸ਼ ਅਤੇ ਇੱਕ ਘਟੀਆ ਇਨਸਾਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਕਮਿਸ਼ਨ,"

"ਬਿਮਾਰ," ਅਤੇ "ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਆ ਸਕਤਾ ਹੂੰ" ਵਿੱਚ ਹਾਸੇ, ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ "ਕਮਿਸ਼ਨ" ਰਾਜਨੀਤੀ 'ਤੇ ਇੱਕ ਤਿੱਖਾ ਵਿਅੰਗ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਜ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਭਰਿਆ ਹੈ, "ਬਿਮਾਰ" ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। "ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਆ ਸਕਤਾ ਹੂੰ" ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਨਾਟਕ ਹੈ ਜੋ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਅੰਗ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਲਕੀ, ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਹੱਕਦਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇੱਕ ਵੇਸ਼ਵਾਘਰ ਨੂੰ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਦਰਸਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। "ਕਰਵਤ" ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਇੱਕ ਸੱਭਿਅਕ ਅਤੇ ਸੁਚੱਜੇ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੇਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨੂੰ ਨਾਜ਼ੁਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੰਟੋ ਦਾ ਨਾਟਕ, "ਪੱਤਰਕਾਰ," ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਿਜ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਇਹ ਮੰਟੋ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਮੰਟੋ ਦਾ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ, ਬਾਰੀ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਬਾਰੀ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਬਾਰੀ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ, ਉਸ ਵਰਗ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਬੇਵੱਸੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।" ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਹਕੀਕਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹਿਆ ਇਹ ਨਾਟਕ, ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਨਿੰਦਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੰਟੋ ਵਿਵਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਣਾ ਕਿਸਮਤ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਲੋਕ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਵੀ, ਮੰਟੋ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਂ ਬਦਤਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਸਨ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਇੱਕ ਨਾਟਕ, "ਰੂਹ ਕਾ ਨਾਟਕ" ਲਿਖਿਆ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕ ਆਤਮਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ, ਮੰਟੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਇਹ ਨਾਟਕ ਅੱਧੇ ਸਕਿੰਟ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦੇ

ਅੰਦਰ ਖੇਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਾਡੀਆਂ ਰੂਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।" ਇਹ ਇੱਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਨਾਟਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਾਵੁਕ ਜੀਵ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ, ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਸੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ, ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾਤਮਕਤਾ ਕਾਰਨ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਕਲਪਿਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਟਕ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਮੰਟੋ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਕਸਰ, ਲੋਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਟਕੀ ਹੈ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, "ਹਟਕ" ਦਾ ਨਾਟਕੀਕਰਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਗਏ ਨਾਟਕ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਵਰਗਾ ਹੀ ਭਾਵ ਹੈ। ਇਹ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ਼ੁੱਧ ਸਰਕਾਰੀ ਰੇਡੀਓ ਲਈ ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਨਾਟਕ ਹੈ ਅਤੇ 'ਸੁਗੰਧੀ' ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਔਰਤ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਤਾਂਘ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ "ਜਨਾਜ਼ੇ" ਹੈ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜਿਆਂ ਅਤੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਮ ਪਲਾਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਾਲਮ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਸਪੁਤਿਨ, ਨੈਪੋਲੀਅਨ, ਤੈਮੂਰ, ਕਲੀਓਪੈਟਰਾ, ਬਾਬਰ, ਚੰਗੀਜ਼ ਖਾਨ, ਟੀਪੂ ਸੁਲਤਾਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਮ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਮੰਟੋ ਦੀ ਅਧਿਐਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰੂਪਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਇਹ ਨਾਟਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਸੁਪਨਿਆਂ ਅਤੇ ਦੁਖਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ।

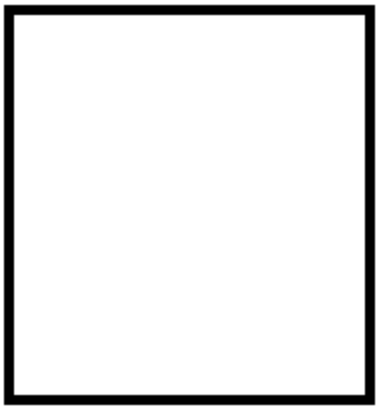
ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, "ਆਓ...." ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਚਰਚਾ ਅਧੂਰੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਨਾਟਕ ਹਲਕੇ-ਫੁਲਕੇ, ਹਾਸ-ਰਸ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਅਤੇ, ਮੰਟੋ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਰੋਟੀ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਦੇ ਉਤਪਾਦ" ਹਨ, ਇਹ ਨਿਸ਼ਚਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਬਹੁਪੱਖੀਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕ "ਆਓ..." ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ "ਆਓ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੋ," "ਆਓ ਤਾਸ਼ ਖੇਡੋ," "ਆਓ ਚੋਰੀ ਕਰੋ," "ਆਓ ਝੂਠ ਬੋਲੋ," "ਆਓ ਰੇਡੀਓ ਸੁਣੋ," ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ (ਤਿੰਨ ਪਾਤਰ ਹਨ, ਅਤੇ ਹਰ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਪਾਤਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ)। ਇਹ ਨਾਟਕ ਘਰੇਲੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਹਲਕੇ-ਫੁਲਕੇ ਨਾਟਕ ਉਸਦੀ ਤੇਜ਼ ਨਜ਼ਰ, ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਉਸਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਕੜ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਉਸਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। "ਤੀਨ ਔਰਤ" ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵੀ, ਹਰੇਕ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਔਰਤਾਂ ਹੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਾਮ, ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਹਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਨ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਰਥ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਇੱਥੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। "ਆਓ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਨੇ" ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅੰਤ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਮੰਟੋ ਹੀ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ। "ਤੀਨ ਖਾਮੋਸ਼ ਔਰਤੇਨ" ਵਿੱਚ, ਤਿੰਨ ਔਰਤਾਂ, ਘੱਟ ਬੋਲਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਬੋਲਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੋਲਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਲਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਹਾਸੇ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਸੋਹੀਣੇ ਨਾਟਕ ਅਜਿਹੇ ਹਨ।

ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਮੇਂ, ਇੱਕ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ: ਉਸਦੇ ਪਾਤਰ ਆਮ ਲੋਕ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਜੇਬ ਕਤਰਾ ਹੋਵੇ, ਬਦਮਾਸ਼ ਰਣਧੀਰ, ਜੁਗਲ, ਕੰਬਲ ਪਹਿਨਣ ਵਾਲਾ, ਜਾਂ "ਹਟਕ" ਦੇ ਪਾਤਰ, ਸਾਰੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾਟਕੀ ਜੀਵਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹਨ। ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਧਾਰਨ ਹਨ। ਗਰੀਬ, ਮਾਮੂਲੀ, ਅਣਗੌਲਿਆ ਅਤੇ ਤਿਆਗਿਆ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਮਨੁੱਖਤਾ

ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਟੋ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੰਦੇ, ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਬ੍ਰਿਜਪ੍ਰੇਮੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਸੁੰਦਰ ਪਲਾਟ ਹਨ। ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਲਾਤਮਕ ਮੁਹਾਰਤ ਨਾਲ, ਉਹ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਦੁਆਰਾ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਜੀਵਨ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।" ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਾਟਕ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਬੰਦ-ਅੰਤ ਜਾਂ "ਸਭ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅੰਤ ਚੰਗਾ ਹੈ" ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕ ਇੱਕ ਨਾਟਕੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹੇ-ਅੰਤ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਲਈ ਭਰਪੂਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਟੋ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵਿਹਾਰਕ ਹਨ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਣਵੀਰ ਪਹਿਲਵਾਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ "ਮੋਟੀ ਅਤੇ ਕਠੋਰ" ਹੈ; "ਇਸ ਮੰਝਧਾਰ" ਵਿੱਚ ਅਸਗ਼ਰੀ ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼; "ਕਬੂਤਰੀ" ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਦੁਰਗਾ ਦੀ ਡਰੀ ਹੋਈ, ਨਰਮ ਆਵਾਜ਼), ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਅਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਪਿੱਚਾਂ, ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਸੁਝਾਅ ਦੇ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਆਦਿ। ਇਹ ਨਾਟਕੀ ਸੰਕੇਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਦਦਗਾਰ ਹਨ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਗੀਤਾਂ, ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਅਤੇ ਦੋਹਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਕਬਾਲ, ਗ਼ਾਲਿਬ ਅਤੇ ਦਾਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਖੁਦ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਰਚੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਅਣਦੇਖੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਵੀ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮੰਟੋ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪਾਤਰ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦਿੱਖ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਵਾਦ, ਕਦੇ ਵਿਅੰਗਮਈ, ਕਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ, ਕਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਅਤੇ ਕਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਹਾਰਕ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਢੁਕਵਾਂ ਮਾਹੌਲ

ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ, ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿਓ, ਨਾਟਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਸਿਨੇਮਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਮੋਬਾਈਲ ਫੋਨਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੂਰੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਅੱਜ, ਨਵੀਂ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ (ਸੁਨੇਹੇ ਸਿੱਧੇ ਮੋਬਾਈਲ ਫੋਨਾਂ 'ਤੇ ਭੇਜੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਗੱਲਬਾਤਾਂ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ), ਰੇਡੀਓ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਐਫਐਮ ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਰਵਾਇਤੀ ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਿਸਨੂੰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿਉਂ? ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਲਈ ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਗੰਭੀਰ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖੇਚਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ 'ਤੇ ਇਹ ਛੋਟਾ ਲੇਖ ਇੱਕ ਰਿਕਾਰਡ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅੰਸਾਰੀ

ਖਾਕਾ-ਨਿਗਾਰੀ ਅਤੇ ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ...

ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅੰਸਾਰੀ

ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦਾ ਜਨਮ 11 ਮਈ 1912 ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ, ਸਾਲ 2012 ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ "ਮੰਟੋ ਸ਼ਤਾਬਦੀ" ਵਜੋਂ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅੱਜ, ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਖਾਕਾ-ਨਿਗਾਰ ਵਜੋਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਹਾਲਾਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਮੰਟੋ ਨੇ 11 ਮਈ 1912 ਨੂੰ ਸਮਰਾਲਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਖੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ (ਜਨਮ ਲਿਆ)। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੀ ਇੱਕ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿੱਚ ਤਾਇਨਾਤ ਸਨ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਦੋਸਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਟੌਮੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮਤਰੇਏ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਕਾਰਨ ਮੰਟੋ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਫ਼ੀ ਦਬਾਅ ਵਾਲਾ ਰਿਹਾ; ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੰਟੋ ਦੀ ਮਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤੀ ਸੀ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਘੱਟ ਸੀ। 1921 ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਐਮ.ਏ.ਓ. (MAO) ਮਿਡਲ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸਫ਼ਰ ਬਹੁਤਾ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੰਟੋ ਨੇ 1931 ਵਿੱਚ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਖਾਸ ਕਾਰਨਾਮਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਖੈਰ, ਆਓ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇੱਕ ਖਾਕਾ-ਨਿਗਾਰ ਵਜੋਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੀਏ।

ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਡਾ. ਖਾਲਿਕ ਅੰਜੁਮ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਖਾਕਾ-ਨਿਗਾਰੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਲਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਕਲਾ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਲੰਬੇ ਅਤੇ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ 'ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।"

ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ, ਖਾਕਾ-ਨਿਗਾਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਿਰਜ਼ਾ ਫਰਹਤੁੱਲਾ ਬੇਗ, ਪਤਰਸ ਬੁਖਾਰੀ, ਡਾ. ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ, ਖਵਾਜਾ ਹਸਨ ਨਿਜ਼ਾਮੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਿਦ ਅਹਿਮਦ ਸਿੱਦੀਕੀ ਵਰਗੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲੜੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦਿਆਂ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਜਿਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਖਾਕੇ ਉਲੀਕੇ ਹਨ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਹਕੀਕਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ। ਮੰਟੋ ਇੱਕ ਨਿਪੁੰਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇੱਕ ਬਿਹਤਰੀਨ ਖਾਕਾ-ਨਿਗਾਰ ਵੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਲੀਕੇ ਗਏ ਖਾਕੇ ਕਲਾਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂਟੋ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਵੀ ਪਾਤਰ ਦਾ ਚਿੱਤਰਣ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਅਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਸਮੇਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮਾਂਟੋ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, "ਇੱਕ ਸਪਾਟ ਚਿਹਰਾ, ਝਾਈਆਂ ਵਾਲਾ ਮੱਥਾ, ਮੋਟਾ ਨੱਕ, ਗੂੜ੍ਹੇ ਭੂਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਵਰਨ, ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਵਾਲ, ਵੱਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਚਿਹਰੇ-ਮੋਹਰੇ ਵਿੱਚ ਝਲਕਦੀ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਉਦਾਸੀ।"

ਚਿੱਤਰਣ ਬਾਰੇ ਮਾਂਟੋ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਲੇਖ "ਗੰਜੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ" (Ganje Farishte) ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਚਿੱਤਰਣ ਲਿਖਣ ਦੇ ਉਸ ਰਵਾਇਤੀ ਢੰਗ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਮੈਂ ਉਸ ਦੁਨੀਆ, ਉਸ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਕੋਸਦਾ ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਅਸੂਲ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ 'ਧੋਬੀ-ਘਾਟ' (laundry) ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਉਹ ਧੋ-ਧੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਰਹਿਮਤੁੱਲਾ ਅਲੈਹਿ' (ਰੱਬ ਉਸ 'ਤੇ ਰਹਿਮ ਕਰੇ) ਦੇ ਸੂਲੀ-ਟੰਗਣੇ 'ਤੇ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ 'ਲਾਊਡਸਪੀਕਰ' ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 10 ਖਾਕੇ (sketches) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਾਕਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕ ਵੀ 'ਗੰਜੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ' ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਖਾਕੇ ਆਮ ਅਸੂਲਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਮੁਫਤੂਨ, ਚਿਰਾਗ ਹਸਨ ਹਸਰਤ ਅਤੇ ਨੂਰ ਜਹਾਂ।

ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਖਾਕਾ 'ਸਿਤਾਰਾ' ਹੈ। ਖਾਸ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦਿੰਦਾ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਖਾਕੇ ਲਿਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਿਨਾਹ ਦਾ ਖਾਕਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਰਾਈਵਰ ਦੇ ਤਜਰਬਿਆਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਾਕਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮੰਟੋ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਈ ਵੇਰਵੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਹੌਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦਿੱਲੀ, ਮੁੰਬਈ ਅਤੇ ਪੁਣੇ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦਿਨ-ਰਾਤ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਮੰਟੋ ਦੇ ਖਾਕਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਸਾਹਿਤ, ਪੱਤਰਕਾਰੀ, ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰਾਂ—ਜਿਵੇਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਲਈ ਲਾਹੌਰ, ਰੇਡੀਓ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਲਈ ਮੁੰਬਈ—ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੰਟੋ ਉਰਦੂ ਲੇਖਕਾਂ, ਉੱਘੇ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ, ਰੇਡੀਓ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਟੂਡੀਓ ਦੇ ਜੂਨੀਅਰ ਸਟਾਫ ਤੱਕ, ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ।

ਉੱਘੇ ਉਰਦੂ ਆਲੋਚਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਾਰਿਸ ਅਲਵੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ "ਖਾਕਾ-ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਤੇਜ਼ ਯਾਦਾਸ਼ਤ, ਸਕੈਂਡਲਾਂ (ਵਿਵਾਦਾਂ) ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਅਤੇ ਗੱਪ-ਸ਼ੱਪ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਕਸਦ ਦੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।"

ਮੰਟੋ ਦੇ ਖਾਕੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਿੰ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਏਜੰਸੀਆਂ, ਸੜਕਾਂ, ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੁਰੰਤ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਿਸ ਅਲਵੀ ਨੇ ਮੰਟੋ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਖਾਕੇ (ਸਕੈਚ) ਵਜੋਂ 'ਪਰੀ ਚਿਹਰਾ ਨਸੀਮ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਅਲਵੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੰਟੋ ਦੀ ਖਾਕਾ-ਨਿਗਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੀ ਇਸੇ ਖਾਕੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੰਟੋ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਨਸੀਮ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਣੀਆਂ ਵਾਲਾ ਵਕਾਰ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ, 'ਨਸੀਮ' ਦਾ ਰੂਪ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਸਟੂਡੀਓ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਘਰ ਵਿੱਚ, 'ਨਸੀਮ' ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਹਰ ਥਾਂ ਆਪਣਾ ਜਾਦੂ ਬਿਖੇਰਦੀ ਹੈ।

'ਪਰੀ ਚਿਹਰਾ ਨਸੀਮ' ਬਾਰੇ ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਮੈਂ 'ਨਸੀਮ ਬਾਨੋ' ਨੂੰ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਵਾਰ ਬਿਨਾਂ ਮੇਕ-ਅੱਪ ਦੇ ਦੇਖਿਆ। ਇਸ ਲਈ, ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਸਜਾਵਟ ਲਈ 'ਨਸੀਮ' ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਥਾਂ, ਉਹ ਕੋਨਾ, ਜਿੱਥੇ 'ਨਸੀਮ' ਬੈਠਦੀ ਜਾਂ ਖੜ੍ਹਦੀ ਹੈ, ਖੂਬਸੂਰਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਕੌੜਾਹਟਾਂ ਅਤੇ ਖੂਨ-ਖਰਾਬੇ ਦੀ ਭੁੱਖ ਦਾ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀਆਂ-ਖੇੜਿਆਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦੂਰ ਰੱਖਿਆ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਕਹਾਣੀ ਹੋਵੇ, ਕੋਈ ਗਲਪ-ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਖਾਕਾ, ਮੰਟੋ ਕਦੇ ਵੀ ਸਾਧਾਰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਨਵੀਨਤਾਕਾਰੀ ਸੁਭਾਅ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਉਹ ਖੂਬੀ ਹੈ ਜੋ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਰਦੂ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

(ਸੌਜਨਯ: ਕਸ਼ਮੀਰ ਇਮੇਜਿਜ਼)

ਨਰੇਸ਼ ਨਦੀਮ

'ਪੋਇਟਸ ਐਂਡ ਰਾਈਟਰਜ਼' (Poets & Writers) ਵਿਖੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 1984 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਅੱਠ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ 200 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤੀ

ਨਰੇਸ਼ 'ਨਦੀਮ'

ਇਹ ਲੇਖ ਇਹ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਮੰਟੋ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਉਪਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿੱਜੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ।

ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਸ਼ਾਇਦ ਕੁਝ ਉਲਝਣ ਭਰਿਆ ਲੱਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ (11 ਮਈ, 1912 - 18 ਜਨਵਰੀ, 1955) ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਸਨ; ਸਗੋਂ, ਉਹ ਇੱਕ ਅਨੋਖੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਗੱਠਜੋੜ ਜਾਂ ਸੰਗਠਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਣੇ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ, ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੇਬਾਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਝਿਜਕੇ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਰੇਖਾਂਕਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਉਰਦੂ ਗਲਪ (ਕਹਾਣੀ-ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ) ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ ਜੋ ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ (1880-1936) ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਸਨ। ਇਹ ਚਾਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਸਨ - ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਅਤੇ ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਦਸੰਬਰ 1932 ਵਿੱਚ 'ਅੰਗਾਰੇ' (Embers) ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਹਲਚਲ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ; ਭਾਵੇਂ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਵਰਗ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ 'ਅੰਗਾਰੇ'

ਨੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਸਮੇਤ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਕੈਫੀ ਆਜ਼ਮੀ ਵਰਗੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਰਿਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਸੱਜਾਦ ਜ਼ਹੀਰ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਅਹਿਮਦ ਅਲੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਡਾ. ਰਸ਼ੀਦ ਜਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਾਟਕ, ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲੀ (ਰਸ਼ੀਦ ਜਹਾਂ) ਦੇ ਪਤੀ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਾ ਮਹਿਮੂਦ-ਉਜ਼-ਜ਼ਫਰ ਦੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।(1)

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੰਟੋ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਅੰਗਾਰੇ' (Angāre) ਟੀਮ ਪ੍ਰਤੀ, ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰਸ਼ੀਦ ਜਹਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਪ੍ਰਤੀ, ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪੱਖਪਾਤ ਸਨ; ਫਿਰ ਵੀ, ਨਿਡਰਤਾ ਅਤੇ ਬੇਬਾਕੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਉਹ 'ਅੰਗਾਰੇ' ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸੱਚਾ ਵਾਰਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਗਲਪ ਦੀ ਉਸ ਸ਼ੇਰਨੀ, ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ, ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹ ਸਕਦਾ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਪੰਜ ਅਦਾਲਤੀ ਮੁਕਦਮਿਆਂ ਅਤੇ ਇਸਮਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ।

I

ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਟੋ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਤਲੇ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਯਾਨੀ "ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ" ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗੇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਵੰਡ ਨੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ - ਉਰਦੂ, ਪੰਜਾਬੀ, ਸਿੰਧੀ ਅਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਲੇਖਕ ਦੀ ਉਰਦੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਤੱਕ ਸਿੱਧੀ ਪਹੁੰਚ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਬੰਗਾਲੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਨੁਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ; ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਝਿਜਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਜੋ ਡੂੰਘਾਈ ਜਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ "ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ" ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ

ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਸਹੀ ਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਮੰਟੋ ਸੜ੍ਹਾ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲੁਕੀ ਫਸਲ ਦੀ ਵਾਢੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਜਦੋਂ 'ਤਮਸ' (Tamas) ਲਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਵਰਗੀ ਸ਼੍ਰੀ ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਕਿਤਨੇ ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ!' (Kitne Toba Tek Singh!) ਰੱਖਿਆ... (ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ!) — ਇਸ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨਨ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।(2)

ਇਸ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਇੱਕ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਦਾ ਹੈ, ਮਰੀਜ਼ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ' ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮੁਲਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਠੋਸ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ; ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਾਗਲ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਗੰਭੀਰ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸਨ—ਕਿਤੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਹੋਰ ਵਧ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾਗਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਰੀਜ਼ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ: "ਆਖ਼ਰ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ?" ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ: "ਇਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਸਤਰੇ (ਲੱਕੜ ਦੇ ਦਸਤੇ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਉਸਤਰੇ) ਬਣਦੇ ਹਨ।"

ਪਰ, ਕੀ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਅਜੀਬ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ (ਮਜਜ਼ੂਬ) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਜ਼ਾਕ ਸੀ? ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਇਹ 'ਦੋ-ਕੌਮੀ ਸਿਧਾਂਤ' — ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਇਆ — ਦੀ ਹੋਂਦ-ਮੂਲਕ ਬੇਮਾਨੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮੰਟੋ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਉਦੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਬਿਤਾ ਰਹੇ ਸਨ; ਉਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਜਿੱਥੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ 1940 ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮਤਾ' ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਬਾਰੇ ਮੰਟੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ "ਮੁਤਾਰੀ" ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ 1940 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪੰਨੇ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਡੂੰਘੀ ਚੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ; ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਸਮਾਗਮ ਦੌਰਾਨ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮੰਚ ਤੋਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਉੱਚ-ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਨੱਕ-ਮੂੰਹ ਵੱਟਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਬੰਬਈ ਦੇ ਇੱਕ ਜਨਤਕ ਪਿਸ਼ਾਬ-ਘਰ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ 'ਮੁਤਾਰੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਦਾ ਹੈ—ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਜਿੱਥੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿੱਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਦਬੂ ਫੈਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਨੋਖਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਨ ਲਈ ਪਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਉੱਥੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲੀ ਕੰਧ 'ਤੇ ਉਹ 'ਅਖੰਡ ਭਾਰਤ' (ਅਖੰਡ ਭਾਰਤ) ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਗੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੋਸਦਾ ਇੱਕ ਨਾਅਰਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਥਾਂ ਦੀ ਬਦਬੂ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਿਨ, ਉਹ ਉਸੇ ਕੰਧ 'ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਸਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਾਅਰਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਉਹੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਤੀਜੀ ਵਾਰ, ਉਹ ਇੱਕ ਤੀਜਾ ਨਾਅਰਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੋਵਾਂ ਫਿਰਕੂ ਸਮੂਹਾਂ ਨੂੰ ਗੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੋਸ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਤਾਜ਼ੀ, ਸੁਹਾਵਣੀ ਹਵਾ ਚੱਲ ਪਈ ਹੋਵੇ।(3)

ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਉਦੋਂ ਲਿਖੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ:

ਇਹ ਉਹ ਦੌਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਕੱਚੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ 'ਤੇ ਨਕਸ਼ੇ ਉਲੀਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੁੱਕੇ ਘਾਹ-ਫੂਸ ਵਿੱਚ ਬਲਦਾ ਅੰਗਿਆਰ ਸੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ 'ਬੀ ਜਮਾਲੋ' (ਇੱਕ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਤਾਕਤ) ਖੁਦ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਤਮਾਸ਼ਾ ਦੇਖਣ ਲਈ ਥਾਂ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ 'ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼' ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਦੰਗੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਕ੍ਰਿਕਟ ਮੈਚਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਟਾਂ ਉੱਡਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਚੌਕੇ-ਛੱਕੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਉਵੇਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਡ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅੱਗਾਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਉਸਦੇ ਉਸ ਲੇਖ (ਪੈੱਨ-ਸਕੈਚ) ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੇ ਮਰਹੂਮ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ; ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਫਿਲਮੀ ਅਦਾਕਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਸਨ।(4)

ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਬਾਰੇ ਮੰਟੋ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਬੇਹੱਦ ਡੂੰਘਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਸਦੀਆਂ ਕਈ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਿਆਮ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਲੇਖ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਸ਼ਿਆਮ ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਫਿਲਮੀ ਅਦਾਕਾਰ ਸਨ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਬਹੁਤ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਰੂਮ-ਮੇਟ (ਕਮਰੇ ਦੇ ਸਾਥੀ) ਵੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੰਟੋ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ - ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਕਈ ਜਵਾਬ ਸਨ: ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਜਵਾਬ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਜਵਾਬ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਜਵਾਬ। ਹਰ ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਸੱਚਾਈ ਲੱਭਣ ਦੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਕਹਿੰਦਾ: ਇਸ ਨੂੰ ਗ਼ਦਰ (1857 ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ) ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਭੋ।(5) ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਹਿੰਦਾ: ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਮਿਲੇਗਾ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੰਦਾ ਕਿ ਹੋਰ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਕੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸਭ ਲੋਕ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਦਕਿ ਕਾਤਲ ਅਤੇ ਲੁਟੇਰੇ ਲਗਾਤਾਰ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖ਼ੂਨ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ; ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ; ਪਰ ਇਨਸਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਦੋਵਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮ ਸੀ — ਪੱਖਪਾਤ ਦਾ ਗੁਲਾਮ, ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਦਾ ਗੁਲਾਮ, ਹੈਵਾਨੀਅਤ ਅਤੇ ਬਰਬਰਤਾ ਦਾ ਗੁਲਾਮ!

II

ਮੰਟੋ ਨੇ 'ਬੰਬੇ ਟਾਕੀਜ਼' — ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦ ਲੇਖਕ ਸਨ — ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਛੱਡਿਆ, ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਵੀ ਪੀੜਾ ਭਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹਿਮਾਂਸ਼ੂ ਰਾਏ ਦੀ ਮੌਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਦਾਕਾਰਾ ਪਤਨੀ ਦੇਵਿਕਾ ਰਾਣੀ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਵਕ ਵਾਚਾ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਸੰਭਾਲੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਸਾਦ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਵਿਗੜ ਗਏ। ਇਤਫ਼ਾਕ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਇੱਕ ਖਾਸ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ ਜਦਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ; ਇਸ ਲਈ ਵਾਚਾ (ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ) ਨੂੰ ਅਗਿਆਤ ਧਮਕੀਆਂ ਮਿਲਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਬਦਲਾਅ ਲਈ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਮਕੀਆਂ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲੈਣ ਦੇ ਮੂਡ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਚਿੰਤਤ ਸਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਮ 'ਤੇ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ — ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਦੱਸੇ ਬਿਨਾਂ — ਉਹ ਕਰਾਚੀ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜਹਾਜ਼ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਗਏ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੰਦਰਗਾਹ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਿਆਮ ਹੀ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ।(6) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਭਾਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਖੁਦ ਨੂੰ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਮੰਟੋ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਸਨ: ਉਹ ਕੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਆਣੇ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕ ਸਨ।(7) ਇਹ ਗੱਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਛੋਟੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਸਿਰਫ਼ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਵਾਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ) ਤੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ 'ਸਿਆਹ ਹਾਸ਼ੀਏ'

(Dark Margins) ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।(8) ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਕਹਾਣੀ "ਕਸਰ-ਏ-ਨਫ਼ਸੀ" (ਨਿਮਰਤਾ) ਨੂੰ ਦੇਖੋ:

ਚੱਲਦੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ।

ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਲਵਾ, ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਫਲ ਵਰਤਾਏ ਗਏ।

ਰੇਲਗੱਡੀ ਦੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸ ਟੋਲੇ ਦੇ ਆਗੂ ਨੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ:

"ਭਰਾਵੋ ਅਤੇ ਭੈਣੋ!

"ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਰੇਲਗੱਡੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਨਾਲ ਮਿਲੀ।

"ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੀ ਓਨੀ ਵਧੀਆ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਜਿੰਨੀ ਅਸੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸੀ।"

ਇਹ ਪੂਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ --- ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਟੌਤੀ ਦੇ।

ਸਿਰਫ਼ 15 ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ "ਸਫ਼ਾਈ-ਪਸੰਦੀ" (ਸਫ਼ਾਈ-ਪਸੰਦਗੀ) ਵੀ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨੇੜੇ ਫੜੇ ਚਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਰੇਲਗੱਡੀ ਦੇ ਡੱਬੇ ਦੇ ਪਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, "ਨਹੀਂ, ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ... ਡੱਬਾ ਗੰਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ... ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲੈ ਚੱਲੋ।"

ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ: ਕੀ ਕਿਸੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਾਈ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰੇਲਗੱਡੀ ਦਾ ਡੱਬਾ ਗੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ?

ਨਹੀਂ, ਇਹ ਲੋਕ ਬਿਲਕੁਲ ਆਮ ਸਨ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਸ਼-ਹਵਾਸ ਵਿੱਚ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕਤਲੇਆਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਅੰਜਾਮ ਦਿੱਤਾ!

ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੰਟੋ ਨੇ (ਵਿਅੰਗਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ) ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤਾ

ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ੂਨੀ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ

"ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਬੁੱਢੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ,

ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ

ਮੈਂ ਕੋਈ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ..."

III

ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਫਿਰਕੂ ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ 'ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਪਕੜ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਇੱਕ ਮਿਸਾਲ 'ਸ਼ਿਆਮ' ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਖਾਕਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਇੱਕ ਵਾਰ, ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਖ਼ੂਨੀ ਜੰਗ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਸ਼ਿਆਮ ਅਤੇ ਮੈਂ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸੀ ਜੋ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਬੀਤੇ ਤਾਜ਼ਾ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਦਰਦਨਾਕ ਸੀ। ਸ਼ਿਆਮ ਦਾ ਭਾਵੁਕ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹਲਚਲ ਮੱਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਲਈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ਿਆਮ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ: ਮੈਂ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਂ... ਕੀ ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰਾ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?

ਸ਼ਿਆਮ ਨੇ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ: ਹੁਣ ਨਹੀਂ... ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸ਼ਿਆਮ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਧੱਕਾ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ 'ਉਸ ਸਮੇਂ' ਅਤੇ 'ਹੁਣ' ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਮੀਨ-ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਸਾਰੇ ਦੰਗਈ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਸਮਝ ਆਈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੈਂਕੜੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਮਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਹੀ ਗੱਲ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਅਦਾਕਾਰਾ ਕੁਲਦੀਪ ਕੌਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਖਾਕੇ ਤੋਂ। 'ਕੇ.ਕੇ.' (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ) ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਦੰਗਿਆਂ ਦੇ ਸਿਖਰ ਦੌਰਾਨ ਉਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਤੈਅ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬੰਬਈ ਪਹੁੰਚੀ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਦੇਖੇ ਗਏ ਭਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਹੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ।

ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਨੂੰ ਭੀਸ਼ਮ ਸਾਹਨੀ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਤਮਸ' (ਹਨੇਰਾ) ਦੇ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਹਨਵਾਜ਼ ਖਾਨ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸ 'ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦੰਗਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਮੁੱਖ ਭੜਕਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਵਪਾਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਿਕਲਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਪਰਿਵਾਰ ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਣ ਥਾਂ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਇੱਕ ਅਪਾਹਜ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਖਾਨ - ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤ ਹੈ - ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਰਹੇ ਅਤੇ ਨੌਕਰ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰੇ। ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਇੱਕ ਦੌਰੇ

ਦੌਰਾਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੌੜੀਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਆ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਹਨਵਾਜ਼ ਖਾਨ ਨੌਕਰ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਲੱਤ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਪੁੱਛ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ ਕਿ ਆਖਰ ਉਸਦਾ ਕੀ ਕਸੂਰ ਸੀ। ਪਰ ਖਾਨ, ਜੋ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਸੰਜੀਦਾ ਸੀ, ਅਜਿਹਾ ਕਦਮ ਕਿਉਂ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ? ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਝਾਕਦਿਆਂ, ਉਹ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਦੰਗਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਲਾਸ਼ 'ਤੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

ਇਹੀ ਉਹ ਫਰਕ ਸੀ ਜਿਸ ਵੱਲ ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ --- ਉਸ ਸਮੇਂ... ਹੁਣ ਨਹੀਂ!

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੰਟੋ ਲਈ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਨੇ ਕੋਈ ਬਦਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਘੱਟ ਸਮਝੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ "ਸਵਰਾਜ ਕੇ ਲੀਏ" (ਸਵਰਾਜ ਲਈ), ਜਿਸਦਾ ਪਿਛੋਕੜ 1939 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਧੱਕਣ ਦੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਪਾਸੜ ਫੈਸਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: "ਕੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਦਿਨ ਸਨ। ਜਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਦੇ ਕਤਲੇਆਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਛਾਇਆ ਡਰ ਬਿਲਕੁਲ ਗਾਇਬ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਇੱਕ ਨਿਡਰ ਬੇਚੈਨੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਬੇਪਰਵਾਹ ਜੋਸ਼ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ।" ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—ਜੋ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦਾ ਜੱਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਸੀ—ਵਿੱਚ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦੋਸਤ, ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ "ਡਿਕਟੇਟਰ" (ਸਰਬ-ਉੱਚ ਆਗੂ) ਬਣਨਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। "ਉਦੋਂ ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੋ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ-ਨਵੀਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਹਿਟਲਰ ਤੇ ਮੁਸੋਲਿਨੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਡਿਕਟੇਟਰ ਬਣਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਸਨ... ਜਦੋਂ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ, ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਚਾਲੀ ਡਿਕਟੇਟਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜੇਲ੍ਹ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।"

ਪਰ ਅਸਲ ਨਾਟਕੀ ਮੋੜ ਉਦੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇੱਕ 'ਬਾਬਾ ਜੀ' ਮੰਚ 'ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।(10) ਉਹ ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਭਾ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਡਿਕਟੇਟਰ ਥਾਪਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨਿਗਾਰ ਨਾਲ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ; ਨਾਲ ਹੀ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਹੁੰ ਵੀ ਚੁਕਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਦੇਸ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਉਹ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਜੋਂ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿਣ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਗੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਗੁਲਾਮ ਅਤੇ ਨਿਗਾਰ ਉਸੇ ਪਲ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਇਹ ਸਹੁੰ ਤਾਂ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਨਾਵਟੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ—ਜੋ ਇਸੇ ਸਹੁੰ ਦੀ ਦੇਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅੰਦੋਲਨ ਮੱਠਾ ਪੈਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸਹੁੰ ਦੀ ਬੇਅਰਥਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਇੱਕ ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ—ਜਿਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਲਾਮ ਨੇ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਅਚਾਨਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੌਰਾਨ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ—ਪਰ ਇਹ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ-ਬਿਆਨੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਡੂੰਘਾਈ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਅੰਸ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ—ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਲੀ ਚੱਬਣਯੋਗ ਰਬੜ ਦਾ ਟੁਕੜਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਬਾਰਾ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨੁਕਸਾਨ-ਰਹਿਤ ਚੀਜ਼ ਹੈ।

ਕਹਾਣੀ "ਨਯਾ ਕ਼ਾਨੂਨ" (ਨਵਾਂ ਕਾਨੂੰਨ) ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਬੇਅਰਥਤਾ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਖਰਕਾਰ, ਮੰਗੂ ਕੋਚਵਾਨ (ਟਾਂਗਾ ਚਾਲਕ) ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਰਚਿਤ 'ਗੌਰਮਿੰਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਐਕਟ' (ਸ਼ਾਇਦ 1935 ਵਾਲੇ) ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਹੋਰ ਦੁੱਖ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

"ਨਾਰਾ" (ਨਾਅਰਾ/ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼) ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਕੇਸ਼ੋ ਲਾਲ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਪੂਰੀ ਪੀੜਾ ਸਮੇਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੰਬਈ ਦੀ ਇੱਕ ਗੰਦੀ, ਸੱਤ-ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਚਾਲ (ਕਿਰਾਏ ਦੇ

ਮਕਾਨਾਂ ਵਾਲੀ ਇਮਾਰਤ) ਦੇ ਕਿਰਾਏਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਨਹੀਂ ਭਰ ਪਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਮਕਾਨ-ਮਾਲਕ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭੈੜੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀ ਸੀ? ਇਹ ਕਿ "ਸੇਠ" ਉਸਨੂੰ ਕਿਰਾਇਆ ਭਰਨ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੇ ਦੇਵੇ। "ਉਹ ਦੋ ਗਾਲ੍ਹਾਂ, ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਗਾਲ੍ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਸਦੀ ਚੌੜੀ ਛਾਤੀ 'ਤੇ ਰੋਡ-ਰੋਲਰ ਫੇਰ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਪਿਛਲੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁੱਟਿਆ-ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅਧਮੋਈ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸਨੇ ਓਨੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿੰਨੀ ਉਹ ਹੁਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।" ਇੱਥੇ, ਮਾਂਟੋ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਅਸਹਿ ਵਰਗ-ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਹਨ - ਅਤੇ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਉੱਪਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਅਸ਼ਲੀਲ ਲੇਖਕ (ਪੋਰਨੋਗ੍ਰਾਫਰ) ਕਹਿ ਕੇ ਨਿੰਦਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਕਲਾ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕੂੜਾ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਦੇ ਕੁਝ ਬਿਹਤਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।(11)

IV

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਰਹਾਂਗੇ। "ਤਿਤਵਾਲ ਕਾ ਕੁੱਤਾ" (ਤਿਤਵਾਲ ਦਾ ਕੁੱਤਾ)(12) ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਕਤੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਰੇਖਾ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ, ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ "ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ" ਜਾਂ "ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੁਰਦਾਬਾਦ" ਦੇ ਨਾਅਰੇ 'ਤੇ ਹਾਮੀ ਭਰਨ ਵਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੱਢੇ। ਜਦੋਂ ਜਾਨਵਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ; ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭੇਜਣ ਲਈ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਹ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਟਾਂਦਰੇ (ਕਰਾਸ-ਫਾਇਰਿੰਗ) ਵਿੱਚ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਗੱਲ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਦਰਦਨਾਕ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ 'ਚੈਖੋਵ-ਸ਼ੈਲੀ' ਵਾਲਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ (Chekhovian

paradox) ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੰਟੋ ਨੇ ਇੱਕ ਸਾਹਿਤਕ ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ ਚੈਖੋਵ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ "ਕੈਮਲੀਅਨ" (Chameleon), "ਵਾਨਿਆ" (Vanya) ਜਾਂ "ਡੈਥ ਆਫ਼ ਏ ਕਲਰਕ" (Death of a Clerk) ਵਿੱਚ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹਾਸ-ਰਸ ਵਾਲੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਨਤੀਜਾ ਕੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ? ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੀ ਪੀੜ ਉੱਠਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ --- ਚੈਖੋਵ ਦਾ ਮਕਸਦ ਉਦੋਂ ਹੀ ਦੁਖਾਂਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਾਸ-ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਉਕਤ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

"ਆਖ਼ਰੀ ਸਲਿਊਟ" (The Last Salute) ਵੀ ਇਸੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰੱਬ ਨਵਾਜ਼ ਇੱਕੋ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਬਚਪਨ ਦੇ ਦੋਸਤ ਸਨ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਨ; ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ; ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕੋ ਦਿਨ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਕਈ ਮੋਰਚਿਆਂ 'ਤੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਜੋੜ ਕੇ ਲੜੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਇੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਅਸ਼ਲੀਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ ਉਦੋਂ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਹਾਲਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਕੰਟਰੋਲ ਰੇਖਾ (LoC) ਦੇ ਨੇੜੇ ਕਿਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਵਜੋਂ — ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ ਵਜੋਂ — ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਰੱਬ ਨਵਾਜ਼ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਹੈ: ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਇਨਾਮਾਂ (ਟਿਪਸ) ਦੀ ਖਾਤਰ ਮੈਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ? ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕਿਵੇਂ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉਸੇ ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ?(13) ਭਾਰਤੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਵੇਂ ਹਨ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ? ਨਾਲ ਹੀ, ਕੀ ਅਸੀਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ? ਅਤੇ ਜੇ ਅਸੀਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਲੜ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਜਾਂ ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲੜ ਰਹੇ? ਅਤੇ

ਜੇ ਇਹ ਇਸਲਾਮ ਲਈ ਜੰਗ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹੋਰ ਇਸਲਾਮੀ ਦੇਸ਼ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਿਉ ਇੱਥੇ ਮੰਟੋ 'ਚੇਤਨਾ-ਪ੍ਰਵਾਹ' (stream of consciousness) ਦੀ ਤਕਨੀਕ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਮੁਹਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਰੱਬ ਨਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਇਸ ਨਤੀਜੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਬਾਰੀਕ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਸਗੋਂ ਉਸਨੂੰ 'ਮੋਟੇ ਦਿਮਾਗ' ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ "ਸਿਰਫ਼ ਮੋਟੇ ਦਿਮਾਗ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਵਧੀਆ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।"

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਖੇਡ ਦੇਖੋ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ - ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਾਕ ਵਜੋਂ - ਰੱਬ ਨਵਾਜ਼ ਦੀ ਚਲਾਈ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਨਵਾਜ਼, ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਸਦਾ ਹੋਇਆ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਭੱਜਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦਰਦਨਾਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਰੱਬ ਨਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਾਰੇ ਗਲਤ ਵਿਚਾਰ ਭਰੇ ਗਏ ਹਨ (ਉਸਦੀ ਬੌਧਿਕ ਘਾੜਤ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ), ਪਰ ਰੱਬ ਨਵਾਜ਼ ਵੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਇਹੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੱਬ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਲਟੂਨ ਕਮਾਂਡਰ ਮੇਜਰ ਅਸਲਮ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਪਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਮੇਜਰ ਅਸਲਮ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ; ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਬਕਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਸਲਾਮੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੋਵਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਲਈ ਵੰਡ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ - ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਨੰਗੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ' (Nangi Āwāzen) ਰਚਨਾ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਕਰਦੀ ਹੈ।

V

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੰਟੋ ਸਿਰਫ਼ ਸੱਤ ਸਾਲ, ਪੰਜ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਹੀ ਜੀਏ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਮਰੀਕੀ (ਯੈਂਕੀ) ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਨਵਾਂ ਬਣਿਆ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਿਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਅੰਕਲ ਸੈਮ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਨੌਂ ਖ਼ਤ' (Letters to Uncle Sam) ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਉੱਚ-ਪੱਧਰੀ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਈਰਾਨ (ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਮੁਹੰਮਦ ਮੋਸਾਦੀਕ ਦਾ ਤਖ਼ਤਾ ਪਲਟਣਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇੱਕ ਤਾਜ਼ਾ ਘਟਨਾ ਸੀ), ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੱਠੀ-ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਵਾਂਗੇ: 'ਅੰਕਲ ਸੈਮ' (Uncle Sam) ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚੌਥੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, "ਅੰਕਲ, ਮੁੱਲਾਂ (ਮੁਸਲਿਮ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ) ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਜੱਫੀ ਵਿੱਚ ਕੱਸ ਕੇ ਰੱਖੋ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਰੂਸ ਦੇ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤੋੜ (ਇਲਾਜ) ਹੈ।" ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਕਲ ਸੈਮ ਨੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਜੱਫੀ ਵਿੱਚ ਕੱਸ ਕੇ ਰੱਖਿਆ; ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸੇ ਜੱਫੀ ਨੇ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਲਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।(14)

ਕੋਈ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੰਟੋ ਅੱਜ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ!

ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1) ਇੱਥੇ ਇਹ ਨੋਟ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ 1936 ਵਿੱਚ 'ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਿਵ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' (ਤਰੱਕੀ-ਪਸੰਦ ਲੇਖਕ ਸੰਘ) ਦੇ ਗਠਨ ਵਿੱਚ 'ਅੰਗਾਰੇ' (Angāre) ਵਾਲੀ ਟੀਮ ਨੇ ਹੀ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਸੀ।

2) ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ, 'ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ' ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਸਲ ਥਾਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ 1970-71 ਦੀ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਮੁਕਤੀ ਜੰਗ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੜਾਕੂ ਮੌਲਾਨਾ ਭਾਸਾਨੀ ਨੇ 1955 ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਮਾਰਚ 2005 ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਉਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਜੁਬਲੀ ਸਮਾਰੋਹ ਲਈ ਮੌਜੂਦਾ ਲੇਖਕ ਸਮੇਤ ਇੱਕ ਵਫ਼ਦ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਕੁਝ ਤਕਨੀਕੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਉੱਥੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ।

ਇਹ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿਮਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਗੋਗੋਲ, ਓ'ਹੈਨਰੀ ਅਤੇ ਲੂ ਸੁਨ (Lu Hsun) ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

3) ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਬੇਜਾਨ ਵਰਣਨ ਹੈ; ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪੂਰੇ ਭਾਵ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

4) 'ਬੀ ਜਮਾਲੋ' (Bi Jamālo) ਲੋਕ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਔਰਤ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਲੜਾਉਣ ਲਈ ਜਾਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਂਟੋ ਨੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਸਤੀਆਂ — ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਫਿਲਮੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ — ਬਾਰੇ ਲਿਖਤੀ ਚਿੱਤਰਾਂ (pen-sketches) ਦੀ ਇੱਕ ਲੜੀ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਅਜਿਹਾ ਉਸਨੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਦਰਪੇਸ਼ ਆਰਥਿਕ ਤੰਗੀ ਕਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਉਸ ਤੋਂ ਇੰਝ ਦੂਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕੋਈ ਘਾਤਕ ਬਿਮਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਜਿੱਥੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਹੀ ਲਿਖਤੀ ਚਿੱਤਰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਉੱਥੇ

ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੇ ਅਜਿਹੇ 21 ਚਿੱਤਰ ਲਿਖੇ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ — 'ਗੰਜੇ ਫਰਿਸ਼ਤੇ' (Bald Angels) ਅਤੇ 'ਲਾਊਡਸਪੀਕਰ' — ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ। ਦੂਜਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਾਂਟੋ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ।

ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂਟੋ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਰੰਗਣ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਅਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਤੱਕ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਅਨੁਵਾਦ ਮੌਜੂਦਾ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।)

5) 1857-58 ਦਾ ਮਹਾਨ ਵਿਦਰੋਹ।

6) ਉਹ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਕਾਰ ਵੀਜ਼ੇ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹ ਸਤੰਬਰ 1953 ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ।

ਕਰਾਚੀ ਦੇ ਰਸਤੇ ਮਾਂਟੋ ਲਾਹੌਰ ਗਿਆ — ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਿਹਾ ਸੀ — ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸਾਲ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ। ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਉਣ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦਾ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਖਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੂੰ 20 ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤੈਅ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਵੇਚ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਹਿਜ਼ ਕੂੜਾ-ਕਰਕਟ ਸਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ "ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ" ਵਰਗੇ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ।

7) ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਮਾਂਟੋ ਆਪਣੇ ਕਈ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਦੰਗਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਗਲ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਰਤੂਤ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ।

8) ਇਹ ਲਿਖਤਾਂ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਕਹਾਣੀਆਂ (micro-stories) ਵਰਗੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦਗਾਰ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਡੂੰਘੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ।

9) ਮਾਂਟੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਤਾਰੀਖ ਅਤੇ ਸਾਲ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਬਿਆਨ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ (ਸੈਟਿੰਗ) ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। 10) ਮੰਟੋ ਦੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਾਰਨ ਇਹ 'ਬਾਬਾ ਜੀ' ਕਿਸੇ ਛੋਟੇ ਗਾਂਧੀ ਵਰਗੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

11) ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਮੰਟੋ 'ਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ "ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਤ" ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ 'ਤੇ ਤਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਅੰਜਾਮ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜੋ ਦੰਗਾਕਾਰੀ ਈਸਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਭੁਗਤਣਾ ਪਿਆ।

12) 'ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ' ਵਾਂਗ 'ਟਿਟਵਾਲ' ਵੀ ਇੱਕ ਅਸਲ ਥਾਂ ਹੈ।

13) ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਵਾਪਸ "ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ" ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਦੇ ਕੈਦੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਚਿੰਤਤ ਹਨ ਕਿ "ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹਨ ਜਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ... ਜੇ ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਕਿੱਥੇ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਤਾਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਉਹ ਉਸੇ ਥਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸਨ?" ਪਾਗਲਖਾਨੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕੈਦੀ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ ਹੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ: "ਸਿਆਲਕੋਟ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਸੁਣਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੈ... ਅਤੇ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਹੌਰ, ਜੋ ਅੱਜ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਕੱਲ੍ਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਵੇ... ਜਾਂ ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣ ਜਾਵੇ... ਅਤੇ ਕੌਣ ਯਕੀਨ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੋਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇ ਗਾਇਬ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਣਗੇ?"

14) ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਉਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਅਮਰੀਕੀਆਂ (ਯੈਂਕੀਆਂ) ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਰਾਚੀ (ਜੋ ਉਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ) ਸਥਿਤ ਅਮਰੀਕੀ ਦੂਤਾਵਾਸ ਦੇ ਇੱਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਤਾਵਾਸ ਦੇ ਉਰਦੂ ਮਾਸਿਕ ਰਸਾਲੇ ਲਈ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ। ਮੰਟੋ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ 20 ਰੁਪਏ ਮਿਲਦੇ ਸਨ, ਨੇ 200 ਰੁਪਏ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ --- ਇਸ ਉਮੀਦ ਨਾਲ ਕਿ ਇਹ ਉੱਚੀ ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਾਇਦ ਭੱਜ ਹੀ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਉਦੋਂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਂਟੋ ਵਰਗੇ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 500 ਰੁਪਏ ਮਿਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮਾਂਟੋ ਨੇ 500 ਰੁਪਏ ਲੈਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ 300 ਰੁਪਏ ਫੜਾਏ ਅਤੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਚਲਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਫਲਾਣੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਲੈਣ ਆਵੇਗਾ। ਆਪਣੀ ਤਰਫੋਂ, ਮਾਂਟੋ ਨੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਲਿਖਣਗੇ ਜੋ ਉਹ ਲਿਖਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮਾਂਟੋ ਨੇ ਅਮਰੀਕੀ ਦੂਤਾਵਾਸ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦੂਤਾਵਾਸ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਇਆ।

(ਇਹ ਪਰਚਾ ਤਿਰੂਵਨੰਤਪੁਰਮ ਵਿਖੇ 30 ਨਵੰਬਰ ਤੋਂ 2 ਦਸੰਬਰ 2012 ਤੱਕ ਆਯੋਜਿਤ 'ਪੁਰੋਗਮਨ ਕਲਾ ਸਾਹਿਤ ਸੰਘਮ', ਕੇਰਲ (ਸਥਾਪਨਾ: 1937) ਦੇ ਪਲੈਟੀਨਮ ਜੁਬਲੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।)

ਨਰੇਸ਼ ਨਦੀਮ

'ਪੋਇਟਸ ਐਂਡ ਰਾਈਟਰਜ਼' (Poets & Writers) ਵਿਖੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ 1984 ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਅੱਠ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ 200 ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

'ਨੀਵੀਂ' ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ: ਜਿਵੇਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ

ਨਰੇਸ਼ ਨਦੀਮ

ਮੁੰਬਈ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਿਤਾਉਣ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਅੱਕ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੰਟੋ 1941 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ' (AIR) ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲ ਗਈ। ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ AIR ਦੀ ਉਰਦੂ ਸੇਵਾ ਲਈ ਰੇਡੀਓ-ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ AIR ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੌਰਾਨ ਮੰਟੋ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਹੈ। ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾਅਵੇ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੀ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ — ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਕਸਰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ 'ਦੰਤਕਥਾ' (legend) ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ — ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇੱਕ ਬੇਬਾਕ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਇਨਸਾਨ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਦੇਣਾ ਕੋਈ ਅਸੰਭਵ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਕਿਸੇ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ, ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਬਤੰਗੜ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਉਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ: ਕਿੰਨੇ ਮਹਾਨ ਸਨ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਟੋ ਦੇ ਉਸ ਕਥਿਤ ਜਵਾਬ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ AIR ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਦਿੱਤੀ! ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ, ਆਦਿ-ਆਦਿ।

ਅਤੇ ਫਿਰ, ਇੱਕ ਤੀਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ "ਮਹਾਨ" ਲੋਕਾਂ ਕਾਰਨ AIR ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ ਸੀ।

ਅਤੇ ਫਿਰ, ਇੱਕ ਚੌਥੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ "ਮਹਾਨ" ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਮਨਾਕ ਜਵਾਬ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ "ਮਹਾਨ" ਹਿੰਮਤ ਦਿਖਾਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਕੋਲ ਮੌਜੂਦ ਉਸ 'ਯੋਗਤਾ' ਦਾ ਲਾਭ AIR ਜਾਂ ਇਸ ਦੀ ਉਰਦੂ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ — ਕਿਉਂਕਿ AIR ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਗਭਗ ਅਠਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਵੇਸਵਾਵਾਂ, ਦਲਾਲਾਂ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇੱਕ ਵੀ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਮੰਟੋ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ, ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਰਕ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਹਿਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇੱਥੇ ਸਾਡਾ ਸਰੋਕਾਰ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇੰਟਰਵਿਊ ਦੌਰਾਨ ਕੀ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸਨੂੰ AIR (ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ) ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ। ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਜੰਗ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ AIR ਨੂੰ ਵੀ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਵਿਭਾਗਾਂ ਵਾਂਗ, ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਘਾਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ AIR ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਸੀ — ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਪਹਿਲੂ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਅਤੇ ਤਿੱਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਸਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸੰਗ੍ਰਹਿਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰੋ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, 'ਆਤਿਸ਼ਪਾਰੇ' (Nuggets of Fire) 1936 ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਪਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਸ ਹਨੇਰੇ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਪਰ ਸਥਿਤੀ ਉਦੋਂ ਬਦਲ ਗਈ ਜਦੋਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਬਾਅਦ, 1940 ਵਿੱਚ, ਉਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਮੰਟੋ ਕੇ ਅਫ਼ਸਾਨੇ' (ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ) ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ "ਸ਼ਗਲ" (The Hobby) 'ਤੇ "ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ"(1) ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ "ਪਹਿਚਾਣ" (Discriminating Taste) ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਦਿੱਲੀ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਮੰਟੋ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਸੀ। "ਬੇਰੋ", "ਹਤਕ" (The Insult) ਅਤੇ "ਦਸ ਰੁਪਏ" (Ten Rupees) ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, "ਖੁਸ਼ੀਆ" ਅਤੇ "ਡਰਪੋਕ" (Coward) ਵਰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਵੀ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂਟੋ ਨੇ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਧੰਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ — ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖੁਸ਼ੀਆ ਦਲਾਲ — ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਬੰਬਈ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ ਚਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਉਸਨੇ, ਜੋ ਉਦੋਂ ਕੁਆਰਾ ਸੀ, ਕੁਝ ਨਾਮਵਰ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ; ਅਤੇ ਫਿਰ ਰਾਜਾ ਮੇਹਦੀ ਅਲੀ ਖਾਨ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਉਸਦਾ ਦੋਸਤ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫਿਲਮੀ ਗੀਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਲਗਭਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਆ ਬੈਠਾ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮਾਂਟੋ ਦਸੰਬਰ 1936 ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਬੰਬਈ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਵਿਆਹ ਅਪ੍ਰੈਲ 1938 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਘਰ ਵਸਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਇੱਕ ਸਾਲ ਹੋਰ ਲੱਗਣਾ ਸੀ।(2) ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂਟੋ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਸਮਝ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਪੂਰੇ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਉਹ ਮੌਜੂਦ ਸੀ।

ਕੋਈ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੀ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਂਟੋ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਿੱਥੋਂ ਮਿਲੀ।

II

ਇੱਕ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਹੈ — ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਅੱਜ ਵਰਗੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਜ, ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪੇਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਵਾਰ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਨਾਮ, ਸ਼ੋਹਰਤ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦਾ ਕੋਈ ਅਦਾਕਾਰ ਜਾਂ ਅਦਾਕਾਰਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਅਰਬਾਂ ਰੁਪਏ ਕਮਾ ਸਕਦਾ/ਸਕਦੀ ਹੈਆਪਣੇ ਸਰਗਰਮ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ, ਉਹ ਮੁੰਬਈ, ਚੇਨਈ ਜਾਂ ਕੋਲਕਾਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਬੰਗਲੇ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਚ-ਗਾਣੇ, ਸ਼ਰਾਬ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਅਰਬਪਤੀ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਬੇਹੱਦ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲਾ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਭਾਰੀ ਰਕਮ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਤਾਂ ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਖੁਦ ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ - ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁੰਬਈ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ - ਅੱਜ ਇੱਕ ਬੰਦ ਦੁਨੀਆਂ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸੰਭਾਵੀ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਨ — ਯਾਨੀ ਬਾਹਰ। ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉਦਯੋਗ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ "ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਛੜੇ ਵਰਗਾਂ" ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਭੱਜ ਕੇ ਮੁੰਬਈ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਉਮੀਦ ਵਿੱਚ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਇਸ "ਮਾਇਆਪੁਰੀ" (ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ) ਦੀ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਸਕਣਗੇ।(3) ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤ ਵਿੱਚ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ੱਕੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕੰਮ-ਧੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਤਾਂ ਖੁਦਕੁਸ਼ੀ ਵੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਜਦੋਂ ਮੰਟੋ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ; ਉਸ ਸਮੇਂ "ਬਾਲੀਵੁੱਡ" ਅਤੇ "ਟਿਨਸਲ ਵਰਲਡ" (ਚਮਕ-ਦਮਕ ਵਾਲੀ ਦੁਨੀਆਂ) ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਅਜੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਅੱਜ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਇੱਕ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਕਮਾਈ ਵਾਲਾ ਪੇਸ਼ਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੰਟੋ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ, ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਪਾਦਕ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਦੁੱਗਣੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਧੁਆਉਣ ਲਈ ਧੋਬੀਘਾਟ ਵਿੱਚ ਨੰਗੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਤਰਸਯੋਗ ਤੇ ਧੂੜ-ਮਿੱਟੀ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਹਾਲ-ਚਾਲ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤਾ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਫਿਲਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬੁਰੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਾਲਾਤ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮਾੜੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਫਿਲਮੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਫਲੈਟ ਮਿਲਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਬੰਗਲੇ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਛੱਡੋ।(4) ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ—ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਧੀ—ਨੂੰ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੰਦਾ; ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਖੁਦ ਕਿਸੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਫਿਲਮੀ ਅਦਾਕਾਰਾ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਖਦਾ ਸੀ।

ਇਸੇ ਕਰਕੇ, ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰ ਕੇ ਨਾਟਕ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ (ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ), ਉੱਥੇ ਇਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ "ਵੇਸਵਾਵਾਂ" ਹੀ ਅੱਗੇ ਆਈਆਂ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੈਣ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੌੜਾ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮਹਾਨ—ਅਤੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਮਹਾਨ—ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀਆਂ ਅਦਾਕਾਰਾਵਾਂ ਇਸੇ ਪਿਛੋਕੜ

ਵਿੱਚੋਂ ਆਈਆਂ ਸਨ; ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਦ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਸਨ ਜਾਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੋਗਦਾਨ ਸਦਕਾ ਇੰਨੀ ਉੱਚੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਭਾਰਤੀ ਸਿਨੇਮਾ ਨੇ ਇੱਕ 'ਬਰਾਬਰੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ' (Great Leveller) ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ, ਇਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਮੰਟੋ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ—ਉਦੋਂ ਵੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫਿਲਮੀ ਰਸਾਲੇ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਅਦਾਕਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਖੁਦ ਸਕ੍ਰਿਪਟ/ਸੰਵਾਦ ਲੇਖਕ ਵਜੋਂ ਇਸ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਈ ਅਦਾਕਾਰਾਂ, ਅਦਾਕਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆਏ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਮੰਟੋ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਕਹੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ "ਲੇਖਕ ਆਪਣਾ ਕਲਮ ਉਦੋਂ ਹੀ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਠੇਸ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ"—ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਵਰਗੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦੇ ਜਿੱਥੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿਆਣੇ ਲੋਕ ਡਰਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਕਦੇ-ਕਦੇ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸ ਅਕਸਰ ਦੁਹਰਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਹਾਵਤ ਵਾਲੇ "ਮੂਰਖ" ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਅਣਜਾਣ ਖੇਤਰਾਂ ਨੂੰ ਖੋਜਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿਆਣੇ (ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿਆਣੇ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ!) ਹੱਥ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਘਰ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

III

ਉਰਦੂ ਲੇਖਕਾਂ ਲਈ ਵੇਸਵਾਵਾਂ, ਦਲਾਲਾਂ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸ਼ੌਕ ਲਖਨਵੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਹਾਣੀ 'ਫਰੇਬ-ਏ-ਇਸ਼ਕ' ਦੀ ਨਾਇਕਾ ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ ਹੀ ਸੀ। ਸ਼ੌਕ ਲਖਨਵੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਿਰਜ਼ਾ ਹਾਦੀ ਰੁਸਵਾ

ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ 'ਉਮਰਾਓ ਜਾਨ ਅਦਾ' ਉਰਦੂ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਇਸੇ ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਭਰੇ ਜੀਵਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਡਿਪਟੀ ਨਜ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ, ਪੰਡਿਤ ਰਤਨ ਨਾਥ ਸਰਸ਼ਾਰ, ਮੀਰ ਅਮਨ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵੱਡੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਵੇਸਵਾ ਹੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਵਜੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਪਾਠਕ ਇਸਨੂੰ 'ਸੇਵਾਸਦਨ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸਦਾ ਅਸਲ ਉਰਦੂ ਸਿਰਲੇਖ 'ਬਾਜ਼ਾਰ-ਏ-ਹੁਸਨ' ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਢੁਕਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ, ਜਦੋਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਯਕੀਨਨ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਪਿਰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਸੀ। ਪਰ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਦੂਜੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ...ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਤੁਰਗੇਨੇਵ (Turgenev) ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੋਸਤੋਵਸਕੀ (Dostoyevsky) ਨਾਲ ਕਰੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ: ਉੱਚ-ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ, ਸ਼ਰੀਫ਼ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਬਾਲਰੂਮ ਡਾਂਸ ਵਾਲੇ ਤੁਰਗੇਨੇਵ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਦੋਸਤੋਵਸਕੀ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਰੁਸਵਾ ਦੀ 'ਉਮਰਾਓ ਜਾਨ ਅਦਾ' ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਮੰਟੋ ਦੀ 'ਸੁਲਤਾਨਾ' ਜਾਂ 'ਸੌਗੰਧੀ' ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਹੀ ਫ਼ਰਕ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤਾ ਖਾਕਾ ਦੇਖੋ:

ਕਮਰਾ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਅਣਗਿਣਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਿੰਡੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਮੰਜੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਸੁੱਕੀਆਂ ਅਤੇ ਗਲੀਆਂ-ਸੜੀਆਂ ਚੱਪਲਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਖਾਰਸ਼ (ਐਗਜ਼ੀਮਾ) ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਇੱਕ ਕੁੱਤਾ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੱਪਲਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਨੀਂਦ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅਣਦਿਸਦੀ ਚੀਜ਼ ਕਾਰਨ ਮੂੰਹ-ਮੱਥਾ ਵਿਗਾੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖਾਰਸ਼ ਕਾਰਨ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਵਾਲ ਉੱਡ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇਸ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਦੇਖਦਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ

ਇਹੀ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ 'ਟਾਟ' (ਮੋਟੇ ਬੋਰੀ-ਨੁਮਾ ਕੱਪੜੇ) ਦਾ ਕੋਈ ਟੁਕੜਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪੈਰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਬਣੇ ਖ਼ਾਨੇ (ਤਾਕ) ਵਿੱਚ ਸਜਾਵਟ ਦਾ ਸਮਾਨ ਪਿਆ ਸੀ—ਗੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੁਰਖੀ (ਰੂਜ), ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਲਈ ਲਾਲ ਸਟਿੱਕ, ਪਾਊਡਰ, ਕੰਘੀ ਅਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਪਿੰਨਾਂ ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਨੇੜੇ ਹੀ ਇੱਕ ਲੰਬੀ ਕਿੱਲ ਨਾਲ ਹਰੇ ਤੋਤੇ ਵਾਲਾ ਪਿੰਜਰਾ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤੋਤਾ ਆਪਣੀ ਚੁੰਝ ਪਿੱਠ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕਾ ਕੇ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਪਿੰਜਰਾ ਕੱਚੇ ਅਮਰੂਦ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਅਤੇ ਗਲੇ-ਸੜੇ ਸੰਤਰਿਆਂ ਦੇ ਛਿਲਕਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਦਬੂ ਮਾਰਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੁਕੜਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਲੇ ਮੱਛਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਕੀੜੇ-ਮਕੌੜੇ ਉੱਡ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੰਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਬੇਤ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁਰਸੀ ਪਈ ਸੀ; ਉਸਦੀ ਪਿੱਠ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ ਤੇਲਯੁਕਤ ਅਤੇ ਚਿਪਚਿਪਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਰ ਟਿਕਾਉਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਸੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕੁਰਸੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰ ਤਿੰਨ-ਟੰਗਾਂ ਵਾਲਾ ਸਟੈਂਡ (ਟ੍ਰਾਈਪੌਡ) ਸੀ, ਜਿਸ 'ਤੇ 'ਹਿਜ਼ ਮਾਸਟਰਜ਼ ਵਾਇਸ' (His Master’s Voice) ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਪੋਰਟੇਬਲ ਗ੍ਰਾਮੋਫੋਨ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਗ੍ਰਾਮੋਫੋਨ ਦਾ ਕਾਲਾ ਕੱਪੜੇ ਵਾਲਾ ਕਵਰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਟਿਆ-ਪੁਰਾਣਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਜੰਗਾਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੂਈਆਂ ਸਟੈਂਡ 'ਤੇ ਅਤੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਹਰ ਕੋਨੇ-ਕੋ ਇਸ ਤ੍ਰਿਪਾਦ (ਤਿੰਨ-ਟੰਗੀ ਸਟੈਂਡ) ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉੱਪਰ ਚਾਰ ਫਰੇਮ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਰੇਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ।(5)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਸ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਅਕਸ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤਵਾਇਫ਼ ਬਾਰੇ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਜਾਂ ਨਵਾਬ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਉਸ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਇਕ-ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਦਾ ਦੌਰ ਜਗੀਰੂ ਸ਼ਾਨੋ-ਸ਼ੌਕਤ ਅਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਦੌਰ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਸਗੋਂ ਇਹ ਉਹ ਦੌਰ ਸੀ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਜੋ ਧਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਤਰਨਾਕ ਤੇਵਰ

ਦਿਖਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਇੱਕ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਹਿੰਮਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੌਗੰਧੀ ਵਰਗੀ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰ ਸਕੇ, ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ। ਇਹੀ ਗੱਲ ਸੌਗੰਧੀ — ਜਾਂ ਮੰਟੋ!? — ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਉਦਾਸ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ ਵਾਪਰੀ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਧੜਕਦੇ ਹੋਏ ਦੁੱਖ ਵਾਂਗ ਉੱਭਰ ਆਈ ਅਤੇ ਦਰਦ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਰੋਮ-ਰੋਮ 'ਤੇ ਛਾ ਗਈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਫਿਰ ਭਾਰੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਤੀਬਰਤਾ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੁਝ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਬਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਟਾਰਚ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਮਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਇਹ ਖਿਆਲ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪਸਲੀਆਂ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਤਾਕਤਵਰ ਅੰਗੂਠੇ ਦਾ ਦਬਾਅ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਬੱਕਰੀ ਜਾਂ ਭੇਡ ਨੂੰ ਪਰਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ — ਅਤੇ ਇਹ ਦੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਵਾਲ ਹੀ ਹਨ ਜਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਮਾਸ ਵੀ ਹੈ। “ਉਹ ਸੇਠ... ਰੱਬ ਕਰੇ...” ਸੌਗੰਧੀ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬਦ-ਦੁਆ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਬਦ-ਦੁਆ ਦੇਣ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ... ਕਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਉਹ ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸਦੇ ਵਜੂਦ ਦੇ ਹਰ ਕਣ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਦ-ਦੁਆਵਾਂ ਲਿਖ ਸਕਦੀ... ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬੇਚੈਨ ਰੱਖਦੇ... ਕਾਸ਼ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾੜ ਕੇ, ਬਿਲਕੁਲ ਨੰਗੀ ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪੁੱਛ ਸਕਦੀ: “ਤੂੰ ਇਸੇ ਚੀਜ਼ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ ਨਾ... ਲੈ ਲੈ... ਮੁਫ਼ਤ ਲੈ ਲੈ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕੀਮਤ ਦੇ... ਪਰ ਮੈਂ ਜੋ ਵੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਪਿਓ ਵੀ ਨਹੀਂ ਖਰੀਦ ਸਕਦਾ, ਤੂੰ ਕੀ ਖਰੀਦਣਾ ਹੈ...”(6)

ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸੌਗੰਧੀ ਉਮਰਾਓ ਜਾਨ ਅਦਾ ਜਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਆਸ਼ਿਕ ਨੇ ਇੱਕ ਮਾਮੂਲੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ—ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਉਸਦਾ ਸਾਥ

ਪਾਉਣ ਲਈ ਤਰਸਦਾ ਸੀ—ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਟਿਕਾਣੇ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੌਗੰਧੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਸ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ (ਸੇਠ) ਪ੍ਰਤੀ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਬੇਵੱਸ ਗੁੱਸਾ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਸੀ।

ਇਹ ਸੌਗੰਧੀ, ਸੁਲਤਾਨਾ ਅਤੇ ਨਿਯਤੀ, ਸਰਿਤਾ, ਸਿਰਾਜ ਅਤੇ ਸ਼ੋਭਾ ਬਾਈ, ਬਾਬੂ ਗੋਪੀ ਨਾਥ, ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਫੈਲ ਅਤੇ ਢੁੱਡੂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਘੁੰਮਦੇ ਅਤੇ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ, ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਮੁਤਾਬਕ, ਮੰਟੋ—ਜੋ ਕਿ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਪਰਖਣ ਵਾਲਾ ਨਿਰੀਖਕ ਸੀ—ਨੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਥੰਮ੍ਹ ਅਤੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਖੋਜਿਆ, ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਦੁਨੀਆਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੋਮਾਂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਭਿਆਨਕਤਾ ਅਤੇ ਘਿਣਾਉਣਾਪਣ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇੱਕ ਮਾਹਰ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਉੱਚਾ ਮੁਕਾਮ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਵਾਲੇ ਕਹਾਣੀ "ਹਤਕ" (The Insult) ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਜੋ 1940 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਛੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, 1934 ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਸੀ।

ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਵੰਡ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕਤਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰਣ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ "ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ" ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ "ਹਤਕ" ਵੀ ਡਰਾਉਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਚਿਤਰਣ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਤੱਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਆਮ ਕਿਸਮ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵੇਸ਼ਵਾ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ—ਅਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ—ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਰੱਬ ਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਜਿਉਣ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਬਤਾਲੀ ਸਾਲ, ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਮੰਟੋ ਨੇ 'ਸੌਗੰਧੀ' ਨੂੰ ਸਦੀਆਂ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਕਰ 'ਮੁਤਾਰੀ' (ਪਿਸ਼ਾਬ-ਘਰ) ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਪਰ ਸੰਘਣੀ ਬੁਣਤਰ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਸੀ, ਤਾਂ 'ਹਤਕ' ਵੀ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਘੱਟ ਸੰਘਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ—ਇਸ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ (ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਵੀ ਛੋਟੀ ਨਹੀਂ) ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਨੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਹਾਅ

ਜਾਂ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ਇੱਕ ਪਲ ਲਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਢਿੱਲੀ ਪੈਣ ਦਿੱਤੀ। ਇੱਕ ਘੱਟ ਕਾਬਲ ਲੇਖਕ ਲਈ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਟਕ ਜਾਣ ਦੇ ਕਈ ਮੌਕੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ।

IV

ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ 'ਲਾਇਸੈਂਸ'। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ—ਸਾਡਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਧਾਰਮਿਕ, ਨੇਕ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ—ਇੱਕ ਬੇਵੱਸ ਕੁੜੀ (ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਜਵਾਨ ਵਿਧਵਾ) ਨੂੰ ਵੇਸ਼ਵਾ-ਬਿਰਤੀ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦਿੰਦਾ ਹੈ; ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨੇਕ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰੱਥ ਵੀ ਹੈ। (ਸਾਹਿਰ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ: ਕਿੱਥੇ ਹਨ ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਮਾਣ ਹੈ!?) ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਕਹਾਣੀ 1950 ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੌਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵੇਸ਼ਵਾ-ਬਿਰਤੀ ਲਈ ਲਾਇਸੈਂਸ ਪ੍ਰਾਪਤ (ਅਤੇ ਜਾਰੀ) ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ—ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਕੁਪ੍ਰਿਨ ਦੀ ਅਮਰ ਰਚਨਾ 'ਯਾਮਾ' ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ, 'ਸਿਟੀ ਕਮੇਟੀ' ਇਨਾਇਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਟਾਂਗਾ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਲਾਇਸੈਂਸ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਵੇਚਣ ਦਾ ਲਾਇਸੈਂਸ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਮਨਹੂਸ ਸਿਟੀ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਕੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ; ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਦੁਨੀਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਕੰਮਾ ਬੰਦਾ (ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਦੇਸੀ ਨਾਂ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੋ ਤਾਂ—ਮੰਗਾਰੂ, ਘੁਰਾਹੂ ਅਤੇ ਕਟਵਾਰੂ ਵਰਗੇ ਲੋਕ) ਕਿਸੇ ਬੇਵੱਸ ਵਿਧਵਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਜਿਉਣ ਦਿੰਦਾ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉੱਠਦਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਮੰਟੋ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਿਛਲੇ ਛੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ ਵੀ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਕਹਾਣੀ "ਸ਼ੋਭਾ ਬਾਈ" ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਭਾ ਬਾਈ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਘੱਟ ਤਰਸਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਵੱਖਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ। ਉਹ ਲੱਕੜ

ਦੇ ਇੱਕ ਮਰਹੂਮ ਵਪਾਰੀ ਦੀ 'ਵਿਧਵਾ' (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ) ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਉਸ ਲਈ ਇੱਕ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀ ਖੋਲ੍ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗਹਿਣੇ, ਇੱਕ ਕਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੀਮਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ; ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਖਾਤਰ - ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਜੈਪੁਰ ਵਿੱਚ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਆਈ ਸੀ - ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕਿੱਤਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪਰ, ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਉਸਦੀ ਹਨੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਇਕਲੌਤੇ ਦੀਵੇ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਇਕਲੌਤੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਹਾਰੇ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀ ਹੋ ਕੇ, ਉਹ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਡਾ. ਖਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਮਦਰਦ ਅਤੇ ਸ਼ੁਭਚਿੰਤਕ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਸਹਾਰਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਸਕਦਾ।

"ਦਸ ਰੁਪਏ" ਅਤੇ "ਵਿਤਕਰਾ ਭਰਿਆ ਸਵਾਦ" (Discriminating Taste) ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਮਜਬੂਰੀਆਂ ਕਾਰਨ ਨਾਬਾਲਗ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਸਵਾ-ਗਮਨੀ ਦੀ ਖਾਈ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਾਤਰ ਸਰਿਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਨੇੜਲੇ ਸਰੀਰਕ ਸੰਪਰਕ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਨਾਮ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜਾਣਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸੰਪਰਕ ਦੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪੱਖ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

"ਸੌ ਕੈਂਡਲ-ਪਾਵਰ ਦਾ ਬਲਬ" (A Hundred Candle-Power Bulb) ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਨਾਮ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਬਦਕਿਸਮਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਪੁੱਛੋ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਖੁਦਗਰਜ਼ ਜਾਪਦਾ ਪਤੀ - ਜਾਂ ਸਾਥੀ, ਜੋ ਵੀ ਉਹ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ - ਵੀ ਘੱਟ ਬਦਕਿਸਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਦਮੀ ਔਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਵੇਚਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਔਰਤ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ - ਜਾਂ ਸਾਥੀ, ਜੋ ਵੀ ਉਹ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ - ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਭਿਆਨਕ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸਦੇ

ਬਿਲਕੁਲ ਕੋਲ ਇੱਕ ਲਾਸ਼ ਪਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ, ਆਪਣੀ ਬਾਰੀਕ-ਬੀਨੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੰਟੋ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਤੂਫ਼ਾਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਭਿਆਨਕਤਾਵਾਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੈਰੇ ਹੀ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤੀ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕੌਣ ਹਨ? ਇਹ ਗੱਲ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਕਹਾਣੀ "ਸ਼ਗਲ" (The Hobby) ਤੋਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ-ਕਲਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਛਾਪ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਹਾਣੀ "ਸਿਰਾਜ" ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸੇ ਨਾਮ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਘਰੋਂ ਭੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਧੋਖਾ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਠੇ ਦੀਆਂ ਮਾਲਕਣਾਂ ਅਤੇ ਦਲਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ (ਇੱਜ਼ਤ) ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ—ਜਿਵੇਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਬਾਕੀ ਹੈ—ਪਰ ਫਿਰ... ਜਦੋਂ ਸਿਰਾਜ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਧੁਦੂ ਨੂੰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ "ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹੈ" ਅਤੇ "ਮੈਂ ਉਸ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਬੁਰਕਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ...", ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਉਸਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਕੀ ਸਿਰਾਜ ਨੇ ਆਖਰਕਾਰ ਉਸ ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਹ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਖੈਰ, ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਕੋਲ ਉਸੇ ਹਨੇਰੀ ਖਾਈ (ਦਲਦਲ) ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਬਚਦਾ।

ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਹਾਣੀ "ਅੰਜਾਮ-ਬ-ਖੈਰ" (ਸਭ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਅੰਤ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ) ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਸੀਮ ਅਖ਼ਤਰ—ਜੋ ਇੱਕ ਵੇਸ਼ਵਾ ਦੀ ਧੀ ਹੈ—ਇਸ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿਣਾ

ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ...ਇੱਕ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। 'ਲਾਇਸੈਂਸ' (License) ਦੀ ਨਿਯਤੀ ਵਾਂਗ, ਉਹ ਵੀ ਦੇਹ-ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸ ਰਾਹ 'ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਿਰਾਜ ਵਾਂਗ ਪੂਰੇ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਰੋਹ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਪਹਿਲੂ ਉਹ ਭੂਲੇਖਾ ਹੈ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਨੇ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਨਸੀਮ ਅਖ਼ਤਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ: "ਕਾਇਦ-ਏ-ਆਜ਼ਮ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ... ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ," ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ" ਅਤੇ "ਸਾਡਾ ਧਰਮ" ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਨਸੀਮ ਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਉਸ 'ਮਨਚਾਹੀ ਧਰਤੀ' 'ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ—ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ—ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਜੋ ਉਸਦੇ ਸੰਗੀਤ ਅਧਿਆਪਕ, ਖਾਨ ਸਾਹਿਬ ਅੱਛਨ ਖਾਨ, ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੰਗ ਮਕਸਦ ਲਈ ਰਚੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਸਦੇ ਡਰ ਅਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ, ਮੰਟੋ ਕਦੇ ਵੀ ਗੱਲ ਬਹੁਤ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

"ਬਗੈਰ ਇਜਾਜ਼ਤ" (Without Permission) ਇੱਕ ਹਲਕੀ-ਫੁਲਕੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਡੂੰਘਾ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵੇਸ਼ਵਾ ਦਾ ਕੋਠਾ ਹੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਅਹਿਮ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਵਜ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ—"ਮਿਸ ਮਾਲਾ" (Miss Mala), "ਕਾਦਿਰਾ ਕਸਾਈ" (Qadira the Butcher), "ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ" (From Peshawar to

Lahore) ਅਤੇ "ਇੱਕ ਨੇਕ ਔਰਤ ਅਤੇ ਇੱਕ ਵੇਸ਼ਵਾ" (A Pious and a Pros)। ਇਹੀ ਗੱਲ "ਵਿਆਹ" (Marriage) ਅਤੇ "ਫੇਰੀ ਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ" (The Peddler Girl) ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਘਰੋਂ ਭੱਜੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਧੋਖੇ ਦਾ ਫਲ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਹਾਲਾਂਕਿ, "ਕਾਦਿਰਾ ਕਸਾਈ" ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਅਰਥਪੂਰਨ ਨੁਕਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ: "ਉਸ ਸਮੇਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ। ਆਖਰਕਾਰ ਇੱਕ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ—ਜਿਸਨੂੰ ਈਦਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜ-ਵਾਲਵ ਵਾਲੇ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਸੁਣਿਆ—ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਦੰਗੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ। ਉੱਥੇ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਖ਼ੂਨ ਪਾਣੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸਸਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।" ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਹੀ "ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲ ਹਿਜਰਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿ ਸਕਣ," ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਹਾਣੀ "ਇਟ ਆਲ ਐਂਡਡ ਵੈੱਲ" (It All Ended Well) ਵਿੱਚ ਨਸੀਮ ਅਖਤਰ ਸੋਚਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਈਦਨ ਬਾਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਤਾਂ "ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਨਾਚ ਵਾਲੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਬਚੇ-ਖੁਚੇ ਗਹਿਣੇ ਲੁੱਟ ਲਏ।" ਕੀ ਇਹ ਉਸ ਸਮੂਹਿਕ ਬਲਾਤਕਾਰ (ਗੈਂਗ-ਰੇਪ) ਵਰਗੀ ਹੋਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਕਹਾਣੀ "ਖੋਲ੍ਹੋ!" (Open It!) ਵਿੱਚ ਸਕੀਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਧਰਮ ਦੇ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਅਤੇ ਕਥਿਤ ਰੱਖਿਅਕਾਂ ਹੱਥੋਂ ਸਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ?

ਮਤਲਬ ਸਾਫ਼ ਹੈ: ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਰਿੰਦਾ ਬਣਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਵੇ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਧਰਮ—ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ—ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘੱਟ

ਤਾਕਤਵਰ ਧਰਮ-ਭਰਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਛੱਡੋ!

ਮੰਟੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਹੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਰਮਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਉਣੀ ਪਈ—ਇਹ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ।

"ਦੂਦਾ ਪਹਿਲਵਾਨ" (Dooda the Wrestler) ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਆਦਮੀ ਬਾਰੇ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਉਸਤਾਦ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਚਰਿੱਤਰਹੀਣ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਉਸ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਜਿਨਸੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ) ਤੱਕ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਕਟ ਉਸਤਾਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਨੈਤਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵੇਸਵਾ-ਗਮਨ (ਜਾਂ ਵੇਸਵਾ-ਵਿਰਤੀ) ਦੀ ਬੁਰਾਈ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਜੋ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੀੜਤਾਂ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

V

ਪਰ ਜੇਕਰ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਨੇ ਫਿਰਕੂ ਵੰਡ ਤੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ—ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ "ਸਵਰਾਜ ਕੇ ਲਿਏ" (For Swaraj) ਵਿੱਚ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ—ਤਾਂ ਕੀ ਪਰਉਪਕਾਰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਨੇਕ-ਨੀਅਤ ਅਤੇ ਸਾਫ਼-ਦਿਲ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਵੇਸਵਾ-"ਹਾਰਤਾ ਚਲਾ ਗਿਆ" (ਲਗਾਤਾਰ ਹਾਰਦੇ ਜਾਣਾ) ਵਿੱਚ, ਗੰਗੂ ਬਾਈ ਉਸ ਬਿਨਾਂ ਨਾਂ ਵਾਲੇ ਸੇਠ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:

ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਬਹੁਤ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ, ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਗੰਗੂ ਬਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ: "ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਹਾਂ, ਸੱਚ... ਪਰ ਇੱਥੇ ਚੰਗਾ ਕੌਣ ਹੈ?... ਸੇਠ, ਤੂੰ ਇੱਕ ਬੱਤੀ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਦਸ ਰੁਪਏ ਖਰਚਦਾ ਏਂ... ਜ਼ਰਾ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇਖ ਕਿੰਨੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਜਗ ਰਹੀਆਂ ਨੇ!"

ਉਹ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਹਟਿਆ ਅਤੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀਆਂ ਰੇਲਿੰਗਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਕਦੇ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਕਤਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਧੂੜ ਭਰੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਅਣਗਿਣਤ ਬੱਤੀਆਂ ਜਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

"ਕੀ ਤੂੰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਬੁਝਾ ਸਕਦਾ ਹੈਂ?"

ਆਪਣੀ ਮੋਟੀ ਐਨਕ ਰਾਹੀਂ ਉਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਗੰਗੂ ਬਾਈ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਪਰ ਲਟਕਦੇ ਬਲਬ ਨੂੰ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਔਰਤ ਦੇ ਧੂੜ ਭਰੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਝੁਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ: "ਨਹੀਂ ਗੰਗੂ ਬਾਈ, ਨਹੀਂ!"

ਜਦੋਂ ਉਹ ਟੈਕਸੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਖਾਲੀ ਸੀ ਜਿੰਨੀ ਉਸਦੀ ਜੇਬ।

ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਿਮਾਰੀ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਜੜ੍ਹ (ਗਰਭ) ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾਈ ਤੱਕ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਪੁੱਟਣ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਦਾਨ-ਪੁੰਨ ਵਾਲੇ, ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ, ਸਿਰਫ਼ ਉੱਪਰਲੇ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੇ ਯਤਨ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ।

ਇਹ ਫਿਰ ਤੋਂ ਮੰਟੋ ਦੀ ਮਿੱਥ-ਤੋੜਨ (ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ) ਦੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ।

VI

ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ "1919 ਕੀ ਏਕ ਬਾਤ" (1919 ਦੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ) ਵਰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ

ਇਸ ਸਾਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਹਾਣੀ, "ਤਮਾਸ਼ਾ", ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਕਾਂਡ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੀਜਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਦਾ ਸਾਕਾ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ "ਸਵਰਾਜ ਕੇ ਲੀਏ" (ਸਵਰਾਜ ਲਈ) ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉੱਪਰ ਦੱਸੀ ਗਈ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਵੀ ਇਹੀ ਸਾਕਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਕਾ ਸਾਡੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਨ 'ਤੇ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਭਾਰੂ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਓਨਾ ਹੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੋਰ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ।

ਪਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਸੇ ਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਾਲਮ ਹਾਕਮਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹਾਦਰੀ ਅਤੇ ਹਿੰਮਤ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਝਲਕ ਦੇਖੀ। ਮੁਹੰਮਦ ਤੁਫੈਲ ਉਰਫ਼ 'ਥੈਲਾ ਕੰਜਰ' ਇੱਕ ਵੇਸ਼ਵਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਦੋ ਜਵਾਨ ਵੇਸ਼ਵਾਵਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਫੈਸਲਾਕੁੰਨ ਘੜੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹੀ ਸਾਮਰਾਜੀ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਡਟ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਛਲਣੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭੱਜਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਬੇਵਸੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ-ਪਸੰਦ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੈਮਾਨੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇੱਕ ਨੇਕ ਬਦਲਾ ਸੀ — ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਸਦਾ ਵਰਣਨ ਐਨ. ਐਮ. ਰਾਸ਼ਿਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ "ਇੰਤਕਾਮ" (ਬਦਲਾ) ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਔਰਤ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਜਿਨਸੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ "ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਬੇਵਸੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ।"9 ਜਾਰਜ ਲੁਕਾਚ (ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ) ਇਸਨੂੰ "ਅਸਮਰੱਥ ਬਗਾਵਤ" ਜਾਂ "ਨਕਲੀ ਬਗਾਵਤ" ਵਜੋਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ — ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ। ਇਸ "ਕੰਜਰ" (ਵੇਸ਼ਵਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ) ਦੀ ਬਗਾਵਤ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਨੇਕ, ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਬਹਾਦਰੀ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਤੱਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਇੱਕ

ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਪਾਲਣਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਪਰ — ਮੰਟੋ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ — ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਇਹ ਮੰਟੋ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਖਾਸ ਮਿਸਾਲ ਹੈ — ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਅੰਸ਼ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਿੱਥੇ ਇਸਦੀ ਉਮੀਦ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ, ਇੱਥੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਹਾਣੀ ਸਾਨੂੰ ਸੋਚਣ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਆਧਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ... ਉਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੋ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਸੀਨੇ 'ਤੇ ਕਦੇ ਜਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ ਵਰਗਾ ਮਾਣ-ਮੱਤਾ ਜ਼ਖ਼ਮ ਲੱਗਾ ਸੀ... ਹੁਣ ਇਸ ਦੀ ਕੀ ਹਾਲਤ ਹੈ?... ਪਰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਛੱਡੋ; ਇਹ ਦਿਲ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪੀੜ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ, ਉਸ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ, ਭਾਈ ਜਾਨ, ਪਰ ਜੇ ਸੱਚ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਵਗੇ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵੀ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਖੈਰ!

ਇੱਥੇ "ਅੱਜ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ" ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਮਤਲਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ 1946-48 ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਯਾਨੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਸਨ।

ਤਰਕ ਸਿੱਧਾ ਹੈ: ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹਨ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਰਤਾ ਕੁ ਸੱਚਾਈ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਸੱਚਾਈ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ 'ਕਣ' (ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ) ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗੀ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਉਦੋਂ ਵਾਪਰਿਆ, ਉਸ ਲਈ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸੀਂ ਖ਼ੁਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਾਂ; ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਮੌਜੂਦ ਪਾੜਿਆਂ (ਵੰਡੀਆਂ) ਦਾ

ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਇਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ "ਆਪਣੇ ਹੀ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ।"

ਪਰ ਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ "ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਵੇਸ਼ਵਾ ਦੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ," ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਵੀ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤੇ ਵੱਖਰੇ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣਤਾ ਨੇ ਹੀ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਅਦਾਲਤ ਤੱਕ ਖਿੱਚਿਆ ਸੀ। 'ਯਾਮਾ' (Yama) ਵਿੱਚ, ਕੁਪ੍ਰਿਨ ਵੇਸ਼ਵਾ-ਵਿਰਤੀ ਨਾਮਕ ਸਮਾਜਿਕ ਬਿਮਾਰੀ ਬਾਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: "ਡਰਾਉਣੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਡਰ (ਜਾਂ ਹੈਰਾਨੀ) ਨਹੀਂ ਹੈ," ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਯਕੀਨਨ ਕੁਪ੍ਰਿਨ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਰੂਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ; ਅਸੀਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਡਰ ਜਾਂ ਸਦਮਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪਰ ਇਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਗ-ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ; ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਜਿਹਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਕੀ ਸਨ — ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਡਾਕਟਰੀ ਕਲੀਨਿਕ ਦਾ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸੀ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਸੀ) ਅਤੇ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ, ਕੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਜਦੋਂ ਮੰਟੋ ਨੇ ਬਿਮਾਰ ਨਬਜ਼ 'ਤੇ ਉਂਗਲ ਰੱਖੀ? ਕਮਾਲ ਹੈ!

VII

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਮੰਟੋ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਭਾਲ ਹੈ — ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਅੰਸ਼ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ — ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਅਸੰਭਵ ਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੱਭੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ — ਭਾਵੇਂ ਉਹ 'ਨੀਵੇਂ' ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮਰਦਾਂ-ਔਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਹੋਰ ਮੁੱਦਿਆਂ ਬਾਰੇ — ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ 'ਤੇ ਖਰੀਆਂ ਉਤਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ "ਸ਼ਾਰਦਾ" ਹੈ; ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ (ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਹੀ ਹੈ) ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੇਸ਼ਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਘਟੀਆ ਦਰਜੇ ਦੇ ਹੋਟਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਵੇਸ਼ਵਾ-ਘਰ ਵੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਲੂ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਕ ਫਿਕਰਮੰਦ ਅਤੇ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਭੈਣ ਦਾ ਹੈ; ਜੇ ਉਹ ਜੈਪੁਰ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਦੇਹ-ਵਪਾਰ ਦੇ ਉਸ ਧੰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ਾਰਦਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਵਿਆਹ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੌੜਾ ਅਨੁਭਵ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਇੱਛਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਭੈਣ, ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ, ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਿਸੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ...ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਇੱਜ਼ਤ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀ ਸਕੇ।

ਅਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਪਹਿਲੂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ — ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ, ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੀ ਬੱਚੀ ਦੀ ਮਾਂ ਵਜੋਂ। ਇੱਕ ਬੇਸਹਾਰਾ ਜਵਾਨ ਔਰਤ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਨੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਬੁੱਢੀ ਮਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਾਣ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਉਸ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪਰਵਾਹ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਿਤਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਰਦਾ ਨੇ ਨਜ਼ੀਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀਏ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ — ਮੰਟੋ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਛੱਡੋ — ਅੱਜ ਵੀ ਇੱਕ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਭੇੜੀਆਂ' ਦੇ ਝੁੰਡ ਨਾਲ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਦਿਨ-ਦਿਹਾੜੇ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਜਾਂ ਔਰਤ ਨਾਲ ਦਰਿੰਦਗੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਰੀਮ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਦਲਾਲ ਹੈ, ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ

ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਭੇੜੀਏ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਉਹੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਾਇਆ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਨਜ਼ੀਰ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ 'ਤੇ ਨਜ਼ੀਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਲਾਹੌਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਸ਼ਾਰਦਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਗਾਉਂਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਕਦੇ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ... ਨਹੀਂ, ਸ਼ਾਰਦਾ ਉਹੀ ਸ਼ਾਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਧ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਲੰਬੇ ਵਿਛੋੜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸਮਰਪਣ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਧ ਗਿਆ ਸੀ; ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਦਿਲੋਂ-ਜਾਨੋਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਨਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ਾਰਦਾ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਖਿੱਚ-ਭਰਪੂਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਜਾਂ ਉਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਬਦਲਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸ਼ਾਰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਓ ਦੇਖੀਏ ਕਿ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇ ਜੈਪੁਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰੀਮ ਨਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: "ਨਜ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼ਾਰਦਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ।" ਇੱਕ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸ਼ਾਰਦਾ ਆਪਣੀ ਨਵਜੰਮੀ ਧੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਕੇ ਬੰਬਈ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਿਰਫ਼ ਨਜ਼ੀਰ ਲਈ ਉਸਦਾ ਪਿਆਰ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਜ਼ੀਰ ਨਾਮ ਦਾ ਉਹ ਮਰਦ ਹੈ ਜੋ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਆਧਾਰ ਦੇ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਰਦਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਾ ਆਕਰਸ਼ਣ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਪੁਰਾਣੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹੈ ਜਦੋਂ

ਨਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ; ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਰਦਾ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸਦੀਆਂ ਮਰਦਾਨਾ ਲੋੜਾਂ/ਸਵਾਲਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਢੁਕਵਾਂ ਜਵਾਬ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸੀ।

ਉਸ ਸਮੇਂ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ, "ਨਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰਕ ਸਮਰਪਣ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਸੀ; ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਉਹ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤ ਸੀ।"

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਨਜ਼ੀਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਮੀ ਹੈ? ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਸਨੂੰ ਕੁਝ ਪਲ ਦੇ ਪਛਤਾਵੇ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ!

ਨਜ਼ੀਰ ਵਿੱਚ ਆਏ ਇਸ ਬਦਲਾਅ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਜ਼ੀਰ (ਇੱਕ ਮਰਦ) ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਲੀਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ, ਸ਼ਾਰਦਾ ਆਖਰਕਾਰ ਉਸਦਾ ਘਰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀ ਕੁ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ: ਉਸਨੇ ਨਜ਼ੀਰ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਈ; ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਨੇ ਨਜ਼ੀਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝੀ। "ਐਨ ਐਪੀਸੋਡ ਆਫ਼ 1919" **(An Episode of 1919)** ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੜਾਅ 'ਤੇ, ਬਿਆਨਕਰਤਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ (ਜਾਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ!?): ".....ਇੱਕ ਵੇਸ਼ਵਾ ਦਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਨਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ..... ਉਸਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ..... ਉਸਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ.....?" ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸ਼ਾਰਦਾ 'ਤੇ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਸੱਚ ਢੁਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੇ ਵੇਸ਼ਵਾਗਿਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ - ਦੁਹਰਾਉਣ ਲਈ - ਉਹ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੇਸ਼ਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ੀਰ "ਉਦਾਸ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉੱਥੇ ਟ੍ਰਾਈਪੌਡ (ਛੋਟੀ ਮੇਜ਼) 'ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਮਨਪਸੰਦ ਸਿਗਰਟਾਂ ਦਾ ਪੈਕਟ ਪਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ --- ਜੋ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।" ਪਰ ਹੁਣ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ! ਸ਼ਾਰਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਣ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵੱਲ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸਦੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਦੱਸੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਕਿਉਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ? ਕੀ ਉਸਦੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਸਦੇ ਲਈ ਇੰਨਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਛੱਡੀ ਸੀ?

VIII

ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਦੀ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਹੈ — ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਮੁਟਿਆਰ ਜਿਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਧੋਖਾ ਮਿਲਿਆ। (ਉਹ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਵਰਗੀ ਹੀ ਹੈ: ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਬੇਸਹਾਰਾ, ਸਗੋਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਾਂ ਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਧੋਖਾ ਖਾਧੀ ਹੋਈ!) ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਵਿੱਚ ਘਰੋਂ ਭੱਜਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਗਾਤਾਰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਉਸ ਔਰਤ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਅੱਜ ਅਸੀਂ "ਕਾਲ ਗਰਲ" ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ (ਸ਼ਾਰਦਾ ਦੇ ਉਲਟ) ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਸ ਧੰਦੇ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੈ। ਪਰ, ਕੀ ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ? ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਵਿਹਾਰ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਸਮਾਂ ਕੱਟ ਰਹੀ ਹੈ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸੇ ਨਾਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਏ ਨਾਮ ਦਾ ਦਲਾਲ ਸਮਾਂ ਕੱਟ ਰਿਹਾ ਸੀ), ਅਤੇ ਮੌਕਾ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਹ ਮੌਕਾ ਉਸਨੂੰ ਮਕਬੂਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

ਜਦੋਂ ਦੋਵੇਂ ਬਿਸਤਰੇ 'ਤੇ ਬੈਠੇ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਘੁਮਾਇਆ ਅਤੇ ਮਕਬੂਲ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਰੁਕਣਾ ਭੁੱਲ ਹੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਕਬੂਲ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ, ਅਤੇ ਉਸਨੇ ਹੰਝੂਆਂ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ, ਕੰਬਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ: "ਉੱਥੇ... ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ... ਇੱਥੇ ਹੁਣ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ... ਮੈਨੂੰ ਮੁੜ ਜੀਵਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।"

ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮਕਬੂਲ ਉਸਨੂੰ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ — ਉਹ ਫੀਸ ਜੋ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗਾਹਕ ਤੋਂ ਲੈਂਦੀ ਹੈ — ਤਾਂ "ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਨੇ ਨੋਟ ਚੁੱਕੇ ਅਤੇ ਹੇਠਾਂ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਫਿਰ, ਬਹੁਤ ਕਾਹਲੀ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਖੋਲ੍ਹਿਆ..." ...ਆਪਣੇ ਡਰੈਸਿੰਗ ਟੇਬਲ ਦੀ ਇੱਕ ਦਰਾਜ਼ ਖੋਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ: "ਵੇਖ... ਦੇਖ ਇੱਥੇ ਕੀ ਪਿਆ ਹੈ!"

ਇੱਥੇ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸੌ-ਸੌ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕਈ ਨੋਟ ਪਏ ਸਨ—ਉਹੀ ਨੋਟ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਮਕਬੂਲ ਤੋਂ ਲਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਪੈਸਾ ਵੀ ਖਰਚੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁੱਠੀ ਭਰ ਨੋਟ ਕੱਢਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਉਛਾਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ: "ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।" ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਪਿਆਰੇ ਦੋਸਤ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ — ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਹੁਣ ਮਿਲ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਕੁੜੀ "ਬਰਮੀ ਲੜਕੀ" ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਆਈ ਬਿਨਾਂ ਨਾਮ ਵਾਲੀ ਬਰਮੀ ਕੁੜੀ ਹੈ — ਜੋ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਦਿਲੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਫਿਕਰ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੱਥੋਂ ਆਈ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਰਤਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਫਿਰ, ਪੂਰੇ ਸਵੈ-ਮਾਣ ਨਾਲ, ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ ਹੈ — ਬਿਨਾਂ ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਲਏ ਜੋ ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਬੇਸ਼ੱਕ, ਉਹ ਤਿੰਨ ਨੌਕਰਾਂ ਅਤੇ ਘਰ ਦੇ ਦੋ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਬੇਗੋ, ਸ਼ਾਰਦਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਜਾਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾਮ ਵਾਲੀ ਬਰਮੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਇੱਕ ਪਹਾੜੀ ਕਸਬੇ, ਬਟੋਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਦਿਲ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਮਰਦ ਉਸਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਪਾਉਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਹੀ, ਉਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਠੁਕਰਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਦੁਭਾਗ ਵੀ; ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਿਰਾਜ ਅਤੇ ਨਸੀਮ ਅਖਤਰ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ

ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਹ-ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਤੋਂ ਟੀ.ਬੀ. (ਤਪਦਿਕ) ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਉਸਦੇ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ "ਬੇਗੋ" ਕਹਾਣੀ ਮਾਂਟੋ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਸੀ ਜੋ 1940 ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਬਾਰੀਕੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਜੋ ਉਸੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਹਾਣੀ "ਹਤਕ" (The Insult) ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। "ਹਤਕ" ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦੇ ਉਲਟ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਇੱਕ ਉੱਪਰਲੀ ਜਾਂ ਸਤਹੀ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਮਾਂਟੋ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਦਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ 'ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਅੰਤਰ ਸ਼ਾਇਦ... ਇੱਕ-ਦੋ ਸਾਲ, ਜਾਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਿੰਨ ਸਾਲ।

"ਬੇਗੋ" ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, "ਜਾਨਕੀ" ਕਹਾਣੀ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਾਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਾਨਕੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਸ਼ਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ—ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕੋਠੇ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ 'ਕਾਲ ਗਰਲ' (call girl) ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੀ। ਜਾਨਕੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦ-ਖਿਆਲ ਇਨਸਾਨ ਜਾਪਦੀ ਹੈ—ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ, ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਇਕੱਲੀ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪੂਨੇ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਜਦਕਿ ਅੱਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ (ਜੇ ਸਾਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ) ਭਾਰਤੀ ਕੁੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕੱਲੇ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਗੁਣ ਇਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਂ ਤੋਂ ਉਸਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੀ ਪਿਆਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ—ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ, ਕਈ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਕੇ—ਉਸਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਹੈ (ਇੱਕ ਵਿਆਹੁਤਾ ਮਰਦ ਜਿਸਦਾ ਜਾਨਕੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੰਬੰਧ ਹੈ) ਅਤੇ ਸਈਦ ਹੈ (ਜਿਸਨੇ ਜਾਨਕੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ); ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਹੀ ਉਹ ਪੂਰੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਫਿਕਰ

ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ—ਉਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਲਾਭ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ। ਪਰ, ਫਿਰ, ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਕੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ? ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਿੱਲਤ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਮਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼—ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਮਰਦ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੋਚ... (ਪਾਠਕ ਇਸ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।) ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਨਰਾਇਣ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ—ਉਹੀ ਇਨਸਾਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਨਰਾਇਣ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਾਸ-ਰਸ ਵੀ ਹੈ—ਇਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਾਕੀਆ ਅੰਦਾਜ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਰਾਇਣ 'ਆਓ!' (Aao!) ਲੜੀਵਾਰ ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਟੋ ਨੇ 'ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ' ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।

ਵੈਸੇ, ਮੰਟੋ, ਜੋ ਖੁਦ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਇੱਕ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: "ਇਸ ਸੋਚ ਨਾਲ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਰਾਹਤ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਔਰਤ ਜਵਾਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹਰ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਸ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਨ; ਇਸ ਬਾਰੇ ਘਬਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕੀ ਗੱਲ ਸੀ!" "ਉਹ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਫਿਲਮ ਕੰਪਨੀ ਵਿੱਚ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।" ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ ਸਾਨੂੰ ਸਾਡੇ ਉਸ ਪੁਰਾਣੇ ਵਿਚਾਰ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਅੱਜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਦਿਨ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਫਿਲਮ ਜਗਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬੁਰੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਸੀ; ਕੋਈ ਵੀ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਹੀ 'ਵੇਸਵਾਵਾਂ' ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਰਤਾਂ, ਜਾਂ ਜਾਨਕੀ ਵਰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨਿਭਾਉਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, 'ਸਰਕੰਡੋਂ ਕੇ ਪੀਛੇ' (ਸਰਕੰਡਿਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ) ਕਹਾਣੀ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕੁੜੀ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਨਵਾਬ' ਦਾ ਉਪਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੇਹ-ਵਪਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਦੇਹ-ਵਪਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹਰ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਇੱਕ 'ਨੀਵੀਂ' ਔਰਤ ਸੀ—ਉਸ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀਆਂ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਅਤੇ ਨੇਕ ਔਰਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀਆਂ ਹਨ—ਪਰ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਾਪ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਤੇ ਉਹ ਪਾਪ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਸਕਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪਾਪ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ!

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ—ਅਤੇ ਇਹ ਅੰਤ ਕਿਸੇ ਡਰਾਉਣੀ ਕਹਾਣੀ ਵਾਂਗ ਲੱਗਦਾ ਹੈ—ਇਸ ਭੋਲੀ-ਭਾਲੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਗਲਤੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਕੇ ਚੁਕਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਦਹਾਕਿਆਂ ਬਾਅਦ ਵੀ, ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਉਹ ਕੰਬਣੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ।

IX

ਕਹਾਣੀ "ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ" ਨੂੰ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਲਘੂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਲਤਾਨਾ 'ਉਮਰਾਓ ਜਾਨ ਅਦਾ' ਵਰਗੀ ਤਵਾਇਫ਼ ਦੀ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਤਸਵੀਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰੀ ਔਰਤ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸੌਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਹੱਰਮ ਦਾ

ਮਹੀਨਾ ਨੇੜੇ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ ਸਿਵਾਉਣ ਲਈ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਗਜ਼ ਸਾਟਿਨ ਦਾ ਕੱਪੜਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੁਟਾ ਪਾਉਂਦੀ।

ਵੈਸੇ, ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗ, ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਵੀ "ਸਾਡਾ ਧਰਮ" ਬਨਾਮ "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ" ਵਾਲੀ ਸੋਚ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਨਸੀਮ ਅਖਤਰ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਪਾਲਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸੁਲਤਾਨਾ ਸ਼ੰਕਰ 'ਤੇ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: "ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇਕਰ ਇੱਥੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਪੰਡਿਤ ਅਤੇ ਮੌਲਵੀ ਵੀ ਆ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਸੱਜਣ ਬਣ ਜਾਣਗੇ।" ਅਤੇ ਉਹ ਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜੋ ਸੁਲਤਾਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਰ 'ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਉਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ? ਗੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰ ਖੁਦਾਬਖਸ਼ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਲ ਰਹੇ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ 'ਤੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹਥੌੜੇ ਦੀ ਚੋਟ ਕਰਦਾ ਹੈ: ".....ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਜੰਦਰਾ ਖੁਲ੍ਹਵਾਉਣ ਲਈ, ਉਹ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ 'ਖੁਦਾ-ਰਸੀਦਾ' ਫਕੀਰ ਕੋਲ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਖੁਦ ਇੱਕ ਜੰਗਾਲੇ ਹੋਏ ਜੰਦਰੇ ਵਾਂਗ ਜਾਮ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ।" ਇਹ ਮੰਟੋ ਦੇ ਮਿੱਥ-ਤੋੜਨ (ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇਣ) ਦੇ ਰੁਝਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਿਸਾਲ ਹੈ!

"ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ" ਅਤੇ "ਮੰਮੀ" ਵਰਗੀਆਂ ਆਲ-ਟਾਈਮ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਬਣੇ-ਬਣਾਏ ਖਾਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਿੱਟ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੇ। ਨਾ ਤਾਂ ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ ਕੋਈ ਆਮ ਕਿਸਮ ਦਾ ਗਾਹਕ (ਜਾਂ "ਮੁਸਾਫਿਰ") ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਕਾਮ-ਵਾਸਨਾ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ 'ਮੰਮੀ' ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੀ ਵੇਸਵਾ ਹੈ ਜੋ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਮੀਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਾਉਣ ਦੀ ਤਾਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਜੋ

ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲੋਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਮੰਮੀ' ਦੇ ਘਰ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

ਪ੍ਰਭਾਤ ਨਗਰ ਤੋਂ ਚੱਲਣ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਕੋਠਾ (ਵੇਸਵਾ-ਘਰ) ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਉਸ ਘਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਘਰ ਓਨਾ ਹੀ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਸੀ ਜਿੰਨਾ ਕੋਈ ਆਮ ਈਸਾਈ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਖੈਰ, ਅਸਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਏ ਬਿਨਾਂ, ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਮ ਢਾਂਚੇ ਤੋਂ ਇੰਨੇ ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ — ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਮੌਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਲੋਕ — ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਵਧੀਆ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਠੱਗੇ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਝੂਠ ਜਾਂ ਫਰੇਬ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਠੇਸ ਨਾ ਪਹੁੰਚੇ।

ਇਸ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੇ ਕੋਠਿਆਂ ਅਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਲਗਾਓ ਕਿਉਂ ਹੈ, ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਫਰਸ਼ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੱਤ ਤੱਕ ਧੋਖਾ ਹੀ ਧੋਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ..... ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਖੁਦ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਥਾਂ ਹੋਰ ਕਿਹੜੀ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਤਰਕ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਹੈ:

.....ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਮਾਪੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਸਵਾ-ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਹ-ਵਪਾਰ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਰਦ ਆਪਣੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਦਰਗਾਹਾਂ ਤੇ ਖਾਨਗਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਹ-ਵਪਾਰ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ!

ਫਿਰ ਵੀ, ਇਹ ਗੱਲ ਭੁੱਲਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਇਹ ਉਹੀ ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ ਸੀ — ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਵੇਸਵਾਵਾਂ, ਦਲਾਲਾਂ ਅਤੇ ਗੱਫਾਰ ਸਾਈਂ

ਵਰਗੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਠੱਗਾਂ 'ਤੇ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ — ਜੋ ਜ਼ੀਨਤ ਨਾਂ ਦੀ ਵੇਸਵਾ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਵਾਹ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮੁੱਖ ਚਿੰਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਰਜੀਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਭੋਲੀ-ਭਾਲੀ ਕੁੜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਸ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਉਹ — ਯਾਨੀ ਉਸ ਦਾ ਸਵੈ-ਨਿਯੁਕਤ ਸਰਪ੍ਰਸਤ — 'ਸਿਆਣੇ' ਮਰਦਾਂ-ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਛੱਡ ਜਾਵੇ; ਉਸ ਲਈ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਇੱਜ਼ਤਦਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਵਸਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕੇ ਜੋ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਗਾਹਕਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸਾ ਕਢਵਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਟੋ, ਜੋ ਖੁਦ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪਾਤਰ ਹੈ, ਨੂੰ ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਉਹ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ-ਈਮਾਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ:

ਉਸ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ-ਈਮਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਉੱਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗੱਫਾਰ ਸਾਈਂ ਮੌਜੂਦ ਸੀ — ਜਿਸ ਨੂੰ, ਸਾਂਡੋ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਕ, ਬਾਬੂ ਗੋ...ਪਿਨਾਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਵਜੋਂ ਇੱਥੇ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। "ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਲਾਹਕਾਰ" ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਸਾਂਦੋ ਦਾ ਅਸਲ ਮਤਲਬ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ ਨੂੰ ਗੱਫਾਰ ਸਾਈਂ 'ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ।

ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਕੂਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਜ਼ੀਨਤ — ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ੀਨਤ — ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸਿੰਧ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ — ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸਨੇ, ਯਾਨੀ ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਕਸਦ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ!

ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਸਬਕ — ਹਾਂ, ਨੈਤਿਕ ਸਬਕ — ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਹਾਣੀ "ਨੁਤਫਾ" (The Sperm) ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਅਣਜਾਣ ਚਿੱਠੀ-ਲੇਖਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:

.....ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ (ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ ਵਰਗੇ — ਐਨ. ਐਨ.) ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਆਪਣੇ ਹੀ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਣਾਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਇੱਕ ਚਪੇੜ ਵਜੋਂ ਵਰਤ ਸਕੇ (ਤਿਰਛੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ)।

ਕੀ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕੋਈ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਗੱਲ ਸੀ, ਕੀ ਇਹ ਬੇਵਜ੍ਹਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਕੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੀ ਕਿ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਧਰਮ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਖੌਤੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਕਈ ਰਾਖਿਆਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ?

X

'ਮੰਮੀ' — ਜੋ ਇਸੇ ਨਾਮ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਹੈ — ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ; ਬਿਹਤਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਸਿੱਟਾ ਖੁਦ ਕੱਢੇ। ਇੱਥੇ ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਚੱਢਾ ਨੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਤਿਰਛੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ:

ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਢੰਗ-ਤਰੀਕੇ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ..... ਉਸਦੇ ਘਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮਹਿਫ਼ਲਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਸਨ..... ਪੁਲਿਸ ਉਸਦਾ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਫਿਰੌਂਤੀ ਵਜੋਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ..... ਉਹ ਉਸਨੂੰ "ਮੰਮੀ" ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਦਲਾਲ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰੇ..... ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਇੱਕ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਜਾਂਚ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਜਾਂਚ ਤੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ..... ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਉਹ ਵੇਸ਼ਵਾ ਸੀ, ਜੇ ਉਹ ਦਲਾਲ ਸੀ..... ਜੇ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਸਮਾਜ ਲਈ ਖਤਰਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਸਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਪੂਨੇ ਦੀ ਗੰਦਗੀ ਨੂੰ ਇਹ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਥਾਂ ਛੱਡ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ; ਕਿ ਤੂੰ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਚਲੀ ਜਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਲ..... (ਤਿਰਛੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ)। ਆਓ ਯਾਦ ਕਰੀਏ: ਇਹ ਉਹੀ ਚੱਢਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਪੁਣੇ ਦੀ ਉਸੇ "ਗੰਦਗੀ" ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੇ ਕਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ!

ਖੈਰ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ "ਗੰਜਾ ਫਰਿਸ਼ਤਾ" (Bald Angel) — ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਸੀ — "ਮੰਮੀ" ਅਤੇ "ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ" ਵਰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ

ਪਾਤਰ ਵਜੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ? ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਮਾਮਲਾ, ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਮਿਸਾਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅਸਲੀਅਤ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਾਟਕੀ, ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਨਾਟਕੀ, ਦਿਲਚਸਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾ ਸਕੇ?

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

1) ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ 1936 ਵਿੱਚ ਗੋਰਕੀ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਲਿਖੀ ਹੋਵੇ; ਆਖਰਕਾਰ, ਉਹ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੈਖੋਵ ਅਤੇ ਗੋਰਕੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸੀ।

2) ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਵਾਇਤੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਕਫ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਇੱਕ ਸਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਤੱਕ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਲਾੜੇ ਅਤੇ ਲਾੜੀ ਦੀ ਉਮਰ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਕੋਲ ਭੇਜਣ ਦੀ ਇਸ ਰਸਮ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ 'ਰੁਖਸਤੀ' ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿੱਚ 'ਗੌਣਾ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਜੋੜੇ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣਾ ਵਰਜਿਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

3) ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਦਾਕਾਰ ਨਸੀਰੁਦੀਨ ਸ਼ਾਹ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਐਂਡ ਦੈਨ ਵਨ ਡੇ' (And Then One Day) ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇੱਕ ਸਰਵੇਖਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੁੰਬਈ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਅਜਿਹੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਔਸਤ ਗਿਣਤੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ 500 ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਸਾਲਾਨਾ 1,82,500 — ਸੱਚਮੁੱਚ ਇੱਕ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਅੰਕੜਾ!

4) ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਘਟਨਾ ਇੱਥੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਦਾਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਗੁਰੂ ਦੱਤ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਧੋਬੀ ਨੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਧੋਤੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿੱਚ ਦੇਵ ਆਨੰਦ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਹਿਨ ਲਈ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਫਿਰ, ਇਤਫ਼ਾਕ ਨਾਲ, ਦੇਵ ਆਨੰਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਦੇਖ ਲਿਆ — ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਜਿਸਨੇ ਇੱਕ ਪੱਕੀ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ। 5) ਕਹਾਣੀ "ਹਤਕ" (ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ) ਵਿੱਚੋਂ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਮੌਜੂਦਾ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

6) ਉਹੀ (Ibid.)।

7) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਖਰੀ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਸ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਮਾਂਟੋ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਤਹੀ ਹਨ।

8) ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਪਹਿਲਵਾਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋੜੀਂਦੀ ਚੀਜ਼ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਰੀਅਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਣ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੇਗਾ।

9) ਮਾਂਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ "ਪਹਿਚਾਣ" ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸੇ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਹੈ।

10) ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਿਰਾਜ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

11) ਕਿਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਂਟੋ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ! ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਔਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ ਜੋ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਾਜ ਨੇ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਿਆ।

--- ਜਰਨਲ ਆਫ਼ ਪੀਸ ਸਟੱਡੀਜ਼, ਭਾਗ 24, ਅੰਕ 3-4, ਜੁਲਾਈ-ਦਸੰਬਰ 2017

ਐਮ. ਅਸਦੁਦੀਨ ਇੱਕ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਆਲੋਚਕ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 2019 ਵਿੱਚ ਪੇਂਗੁਇਨ ਰੈਂਡਮ ਹਾਊਸ ਇੰਡੀਆ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸਾਂਝੀ ਕਿਤਾਬ 'ਮੰਟੋ ਐਂਡ ਚੁਗਤਾਈ: ਦ ਐਸੈਂਸ਼ੀਅਲ ਸਟੋਰੀਜ਼' (Manto and Chughtai: The Essential Stories) ਵਿੱਚ ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ: ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਐਮ. ਅਸਦੁਦੀਨ, ਜਾਮੀਆ ਮਿਲੀਆ

ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਜਸ਼ਨ ਅਧੂਰਾ ਜਾਂ ਬੇਮਾਇਨੇ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸਮਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਮੰਟੋ ਦੇ ਕੰਮ ਦੀ ਹੌਂਸਲਾ-ਅਫਜ਼ਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਅਕਸਰ ਮਜ਼ਾਕ-ਮਜ਼ਾਕ ਵਿੱਚ ਇਸਮਤ 'ਤੇ ਚੁਟਕੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਦੋਸਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਉਸ ਤਕੜੇ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਰਵੱਈਏ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਸਮਕਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਾਰਨ ਹੋਈ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਮੰਦਭਾਗੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕੀਤਾ। ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਇਸਮਤ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਇੰਨੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਇੱਕ ਸੱਜਣ ਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅਜਿਹਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਤੇ ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਨੇ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ?"

ਇਸ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ:

"ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਅਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਅਸੀਂ ਖੁਦ ਹੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਏ ਹੁੰਦੇ। ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਝਟਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਭਲਦੇ, ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਹੈਰਾਨੀ ਅਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਗਮ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈ ਹੁੰਦੀ। ਇਸਮਤ ਅਤੇ ਮੰਟੋ, ਨਿਕਾਹ ਅਤੇ ਵਿਆਹ—ਕਿੰਨਾ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਖਿਆਲ ਹੈ!"

ਇਸਮਤ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਉਰਦੂ ਲੇਖਕ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਲਿੰਗ ਅਤੇ ਜਿਨਸੀਅਤ (sexuality) ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਸੀ

ਜਾਂ ਸਰੋਂ ਅਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ।

'ਚੋਟੇਂ' (Chotein) ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ-ਕਲਾ (fictional art) ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸਮਤ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਨਤਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਉਰਦੂ ਲੇਖਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਾਬਲੀਅਤ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ—ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਜਾਣ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੈਰਾਨੀ ਅਤੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਹੈਰਾਨੀ ਤੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਬਚਾਅ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਥਿਤ "ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ" ਲਈ ਚੱਲੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਵੀ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕੀਤਾ।

ਜਦੋਂ 'ਸਾਕੀ' (Saqi) ਵਿੱਚ 'ਦੋਜ਼ਖੀ' (Dozakhi) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਦੀ ਭੈਣ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਸਆਦਤ, ਇਹ ਇਸਮਤ ਕਿੰਨੀ ਬੇਸ਼ਰਮ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਮਰਹੂਮ ਭਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਿਆ! ਉਹ ਉਸ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖ ਸਕਦੀ ਹੈ?" ਇਸ 'ਤੇ ਮੰਟੋ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਜੇ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੋਈ ਖਾਕਾ (sketch) ਲਿਖਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰੇਂ, ਤਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਸਹੁੰ, ਮੈਂ ਅੱਜ ਹੀ ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ।" ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਆਪਣੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰਾਹੇ ਗਏ ਨਾਵਲ 'ਲਿਹਾਫ਼' (ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮਲਿੰਗੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੀ) ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੰਟੋ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਬੂ' ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਦੋਸ਼ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇੱਥੇ ਅਦਾਲਤੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਅੰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਮਿਸਾਲ ਦਿੱਤੀ।

'ਕਾਗਜ਼ੀ ਹੈ ਪੈਰਾਹਨ' (ਲਿਹਾਫ਼ ਮੁਕੱਦਮਾ) ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਅੰਸ਼।

'ਇੰਡੀਆ ਡਿਸੈਂਟਸ: 3,000 ਈਅਰਜ਼ ਆਫ਼ ਡਿਫਰੈਂਸ, ਡਾਊਟ, ਐਂਡ ਆਰਗੂਮੈਂਟ' (India Dissents: 3,000 Years of Difference, Doubt, and Argument) ਵਿੱਚੋਂ ਅੰਸ਼। ਅਨੁਵਾਦ: ਐਮ. ਅਸਦੁੱਦੀਨ।

...ਸੁਣਵਾਈ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ।

ਜਿਹੜੇ ਗਵਾਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ 'ਬੂ' ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ 'ਲਿਹਾਫ਼' ਅਸ਼ਲੀਲ ਸਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮੇਰੇ ਵਕੀਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਮੈਂ ਮੂੰਹ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹਾਂ। ਉਹ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਣਗੇ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਲੱਗੇਗਾ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਬੂ' ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ।

'ਕੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹੈ?' ਮੰਟੋ ਦੇ ਵਕੀਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

'ਹਾਂ,' ਗਵਾਹ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜੋ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹੋਵੇ?'

ਗਵਾਹ: 'ਸ਼ਬਦ "chest" (ਛਾਤੀ)।'

ਵਕੀਲ: 'ਜਨਾਬ, "chest" ਸ਼ਬਦ ਅਸ਼ਲੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।'

ਗਵਾਹ: 'ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮਤਲਬ ਔਰਤ ਦੇ ਛਾਤੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ (breasts) ਤੋਂ ਹੈ।'

ਮੰਟੋ ਤੁਰੰਤ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬੋਲ ਪਿਆ: 'ਔਰਤ ਦੇ ਉਸ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਛਾਤੀ (breasts) ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਮੂੰਗਫਲੀ ਨਹੀਂ।'

ਅਦਾਲਤ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਾਸਿਆਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਉੱਠੀ। ਮੰਟੋ ਵੀ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

'ਜੇ ਮੁਲਜ਼ਮ ਨੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਅਜਿਹੀ ਗੈਰ-ਗੰਭੀਰਤਾ ਦਿਖਾਈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਤੌਹੀਨ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।'

ਮੰਟੋ ਦੇ ਵਕੀਲ ਨੇ ਉਸਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਸਮਝ ਗਿਆ। ਬਹਿਸ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਗਵਾਹ ਨੂੰ 'chest' ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਅਸ਼ਲੀਲ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਿਆ।

'ਜੇ "chest" ਸ਼ਬਦ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹੈ, ਤਾਂ ਗੋਡਾ ਜਾਂ ਕੂਹਣੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?' ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ।

'ਬਕਵਾਸ!' ਮੰਟੋ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ।

...ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਭੀੜ ਸੀ। ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਜੁਰਮਾਨਾ ਭਰਨ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਿਹੜੇ ਗਵਾਹ 'ਲਿਹਾਫ਼' ਨੂੰ ਅਸ਼ਲੀਲ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਕੀਲ ਦੇ ਸਵਾਲਾਂ ਕਾਰਨ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਏ। ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਕਾਫ਼ੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਨੇ ਕਿਹਾ: 'ਇਹ ਵਾਕੰਸ਼... "ਆਸ਼ਿਕ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ" (collecting lovers) ਅਸ਼ਲੀਲ ਹੈ।'

'ਕਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹੈ: "ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ" (collect) ਜਾਂ "ਆਸ਼ਿਕ" (lover)?' ਵਕੀਲ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

'ਆਸ਼ਿਕ,' ਗਵਾਹ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਝਿਜਕ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

'ਜਨਾਬ-ਏ-ਆਲੀ, "ਆਸ਼ਿਕ" ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਵੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਨਾਤਾਂ' ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਪੈਗੰਬਰ ਦੀ ਉਸਤਤ ਵਿੱਚ

ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ। ਰੱਬ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।'

'ਪਰ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਆਸ਼ਿਕ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਹੈ,' ਗਵਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ।

'ਕਿਉਂ?'

'ਕਿਉਂਕਿ... ਕਿਉਂਕਿ ਚੰਗੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਲਈ ਇਹ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਹੈ...' '...ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ।'

'ਤੇ ਜੇ ਕੁੜੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਕੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ?'

'ਹੂੰ... ਨਹੀਂ।'

'ਮੇਰੇ ਮੁਵੱਕਿਲ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਹਾਂ, ਮੈਡਮ, ਕੀ ਤੁਹਾਡਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਮਾੜੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਿਕ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ?'

'ਹਾਂ।'

'ਖੈਰ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਸ਼ਲੀਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਪੜ੍ਹੀ-ਲਿਖੀ ਔਰਤ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣਾ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਹੈ,' ਗਵਾਹ ਨੇ ਗਰਜਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

'ਤੁਸੀਂ ਜਿੰਨੀ ਚਾਹੋ ਇਸ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰੋ। ਪਰ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।'

ਇਸ ਮੁੱਦੇ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਕਾਫ਼ੀ ਘੱਟ ਗਿਆ।

‘ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਣ ਲਈ ਮੰਨ ਜਾਓ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਰਾ ਖਰਚਾ ਚੁੱਕ ਲਵਾਂਗੇ...’ ਕਿਸੇ ਅਣਜਾਣ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ।

‘ਕੀ ਸਾਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ? ਸਾਨੂੰ ਜੋ ਪੈਸੇ ਮਿਲਣਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਰੀਦ ਸਕਦੇ ਹਾਂ,’ ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ।

‘ਬਕਵਾਸ!’ ਮੰਟੋ ਗਰਜਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮੋਰ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਫਿਰ ਬਾਹਰ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਆਈਆਂ।

‘ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਸਿਰਫਿਰਿਆ ਮੰਟੋ ਨਹੀਂ ਮੰਨ ਰਿਹਾ।’

‘ਪਰ ਤੁਸੀਂ... ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ...?’

‘ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਉਹ ਕਿੰਨਾ ਝਗੜਾਲੂ ਬੰਦਾ ਹੈ! ਉਹ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਰਕ ਬਣਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਮੈਂ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝਾਂਗੀ।’

ਜੱਜ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, ‘ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਅਸ਼ਲੀਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। 'ਲਿਹਾਫ਼' ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਗੰਦਗੀ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ।’

‘ਦੁਨੀਆ ਵੀ ਤਾਂ ਗੰਦਗੀ ਨਾਲ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ,’ ਮੈਂ ਮੱਧਮ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ।

‘ਤਾਂ ਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਉਚੇਚਾ ਉਭਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ?’

‘ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।’

ਜੱਜ ਹੱਸ ਪਏ।

ਅਬਦੁਲ ਹਫੀਜ਼ ‘ਹਫੀਜ਼ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰੀ’ ਦਾ ਜਨਮ 1912 ਵਿੱਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਇੱਕ ਉਸਤਾਦ (ਮਾਹਰ) ਸ਼ਾਇਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ। ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ, ਨਾਸਿਰ ਕਾਜ਼ਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ (ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ) ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਫੀਜ਼ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਹੀ ਗਜ਼ਲਾਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਹਫੀਜ਼ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 1973 ਵਿੱਚ ਕਰਾਚੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ।

ਨਹੁੰਆਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ

ਹਾਫਿਜ਼ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰੀ

ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਆਇਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ "ਨਹੁੰਆਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ" ਨਾਮ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ, ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਾਲਿਬ ਦਾ ਇਹ ਦੋਹਾ ਸੀ:

ਕਵੀ ਦਾ ਦਿਲ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਨੂਜ਼,

ਇਸ ਠੱਗ ਦੇ ਨਹੁੰਆਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦੇਣਾ ਸੀ ਜੋ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਇਹ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁਕਾਉਣ।"

ਮੈਂ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ, "ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕੁਝ ਲਿਖਾਂਗਾ।"

ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਇਸਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਬੱਸ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮੌਤ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਦੱਸੋ (ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਕਵੀ ਜਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼, ਜਾਂ ਇਸ 'ਤੇ ਇੱਕ ਗੱਦ/ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਨੂੰ 'ਮੌਤ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ), ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੋਗੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਾਲ ਮਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ।"

ਮੈਂ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗੁੰਝਲਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ। ਫਿਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਗੰਢ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਕਿਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ?"

ਮੰਟੋ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮੇਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਜਾਣਨ, ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਦੋਸਤ ਹੀ ਇਹ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਹੋ।"

ਇਸ 'ਤੇ, ਇਹ ਦੋਹਾ ਤੁਰੰਤ ਢੁਕਵਾਂ ਹੋ ਗਿਆ:

ਗਾਲਿਬ, ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਆਸਾਨ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਵੇ!

ਜਿਸਨੂੰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਪਸੰਦ ਸੀ।

" ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਦੋਹਾ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੁਝ ਦੱਸੋ।"

ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਦੋਹਾ ਬਣਿਆ:

ਹਰ ਦੁੱਖ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਬਿਪਤਾ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,

ਹਾਏ, ਅਸੀਂ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਹੀਂ ਬਣੇ।

ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਦੋਹਾ ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਕਰਜ਼ਾ ਮੰਗਦਾ ਹੋਇਆ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜੇ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛੇ, "ਕੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਾਂ?", ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਦੋਹਾ ਸੁਣਾਵਾਂਗਾ:

ਮੌਤ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵੀ ਉਸ ਆਦਮੀ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ

ਜੋ ਨਾ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਤਰਸਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਮੰਟੋ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਮੌਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਉਸਦੇ ਪਿਆਰੇ ਕਵੀ, ਗ਼ਾਲਿਬ ਦੇ ਇਹ ਦੋਹਾ ਹਨ:

ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,

ਇੱਕ ਹੰਗਾਮਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਜ਼, ਸ਼ਕਤੀ-ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ,

ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਤਾਂਘ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,

ਇੱਕ ਆਤਮਾ ਦਿਲ ਦੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ,

ਇੱਕ ਅਨੰਦਮਈ ਰਸਤਾ, ਆਪਣੇਪਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਤੇਜ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,

ਇੱਕ ਗੀਤ ਦਿਲ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,

ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਇੱਕ ਰਾਤ ਤੇਜ਼ ਹੈ, ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖ ਕੇ,

ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਮੰਟੋ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾਦਾਰ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਹ ਕਰਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਚੁਕਾ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦੀ ਮਿਤੀ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ, "ਮੁਜ਼ਦਾ ਬਾਦ ਅਹਿਲ-ਏ-ਰੀਆ ਰਾ ਕੀ ਜ਼ਮੀਦਾਨ ਰਫ਼ਤਮ,"। ਅੱਜ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਕਰਜ਼ੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਕਹਾਣੀ ਅੱਜ ਸੋਗ ਵਿੱਚ ਹੈ

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਹੁਣ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੈ

ਉਸਦਾ ਛਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ

ਉਹ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ।

6-9-1955

ਮੌਤ ਦੇ ਦੂਰੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ, ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਤੂਫਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ

ਹਸਨ ਸਆਦਤ ਦੀ ਲਾਟ ਦਾ ਚਿਹਰਾ

ਆਹ, ਹਸਨ ਸਆਦਤ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਮੋਮਬੱਤੀ

1374

ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਸਆਦਤ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਤੈਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹਾਫਿਜ਼ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਕਵੀ ਗਾਲਿਬ ਦਾ ਦਿਲ, ਹਉਕੇ ਭਰਦਾ ਹੈ—

ਪਿਆਸਾ, ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆ ਲਈ ਤਰਸ ਰਿਹਾ ਹੈ,

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਤੈਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ।

ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਮੁਸਾਵਰ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰੀ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

ਸਾਹਿਤਕ ਨਾਮ: ਮੁਸਾਵਵੀਰ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰੀ (ਉਰਦੂ ਕਵੀ)

ਲਵਨੀਸ਼ ਪੁਰੀ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹਿੰਦੀ ਦੋਹੇ ਅਤੇ ਗੀਤ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ

(ਅਦਾਲਤ: ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੀ ਧੀ ਨੁਸਰਤ ਜਲਾਲ)

ਸਫੀਆ ਮੰਟੋ

ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਸਫੀਆ ਦੀਨ ਵਜੋਂ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ, ਸ਼ਰਮੀਲੀ ਅਤੇ ਘੱਟ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ ਸਫੀਆ ਆਪਣੇ ਪਤੀ—ਇਨਕਲਾਬੀ ਉਰਦੂ ਲੇਖਕ ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ—ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਸੱਚ ਕਹਿਣ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ-ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦਰਦਨਾਕ ਸਰਹੱਦਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ, ਸਫੀਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੰਟੋ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਧੂਰੇ ਹੁੰਦੇ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਜੂਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ।

ਇੱਕ ਤੈਅ-ਸ਼ੁਦਾ ਵਿਆਹ (arranged marriage) ਵਜੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਤਾਕਤ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਪੱਕੀ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੰਬਈ ਦੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੇ ਨੰਨ੍ਹੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੰਟੋ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਆਦੀ ਹੋ ਗਏ—ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ

"ਖਾਲਿਦ ਮੀਆਂ" ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ—ਉੱਥੇ ਸਫੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ; ਨਤੀਜਨ, ਕੋਈ ਵੀ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਲਗਾਤਾਰ ਜੂਝ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ, ਬੇਗਮ ਸਫੀਆ ਮੰਟੋ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ

ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨਾ ਬਣਨ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ— ਸਫੀਆ ਮੰਟੋ

ਇੰਟਰਵਿਊ ਲੈਣ ਵਾਲਾ: ਨਿਸਾਰ ਫਾਤਿਮਾ

ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਅਕਸਰ ਬੇਗਮ ਸਫੀਆ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ, ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਇਕੱਠ ਵਿੱਚ, ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਤੈਅ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬੇਗਮ ਸਫੀਆ ਮੰਟੋ ਦੁਆਰਾ ਸਾਡੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗਈ। ਬੇਗਮ ਸਫੀਆ ਮੰਟੋ ਉਸੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਮਾਲਕ ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸਨ। 'ਲਕਸ਼ਮੀ ਮਹਿਲ' ਦੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਅਸੀਂ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸੀ ਕਿ ਗਲੀ ਦੇ ਕੋਨੇ 'ਤੇ ਬੈਠੇ ਇੱਕ ਮੋਚੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ,

"ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਆਦਤ ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ?"

"ਹਾਂ" ਮਿਲਣ 'ਤੇ, ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਘਰ ਨੰਬਰ 31 ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ।"

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰ ਸਕਾਂ, ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੋਚੀ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਮੰਟੋ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਹੋਵੇ, ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ

ਨਿਕਲ ਕੇ, ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ, ਅਤੇ ਫਿਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਇਆ, ਅਤੇ ਬੇਗਮ ਸਫੀਆ ਮੰਟੋ ਨੇ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਲੈ ਗਈ। ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਦੀ ਰਸਮੀ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਬੇਗਮ ਮੰਟੋ ਕਾਫ਼ੀ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹੁਤਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਗਈ ਹਾਂ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਡਰ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਉਸਨੇ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਹਰ ਬਦਲਾਅ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸੀ।" ਉਸਨੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਹਰ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਰ ਵਰਗ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ, ਇਸਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਹੱਲ ਲੱਭਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਸਦੀ ਇਸ ਆਦਤ ਨੇ ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਨੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੇ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ, "ਹੇ ਭਰਾ! ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਓ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਲਿਖਦੇ ਹੋ!" ਮੰਟੋ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਹ ਮੁੰਡਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਸਨੇ ਧਰਮ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਸੰਤ ਬਣ ਜਾਂਦਾ।" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੰਟੋ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਤ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਆਮ ਆਦਮੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।" ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੁਧਾਰ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਇਸਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ।

ਸਫੀਆ ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ, ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨਾ ਬਣਨ।"

ਸਫੀਆ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, "ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਹੇਠ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ।" ਇੱਕ ਮਾਸਿਕ ਡਾਈਜੈਸਟ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਜਾਂ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਸਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸਦੇ ਕਿਸੇ ਜਾਣਕਾਰ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸਫੀਆ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਉਸ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਸੰਪਾਦਕ ਖੁਦ ਉਸ ਕੋਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਨੂੰ ਰਾਇਲਟੀ ਦੀ ਰਕਮ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦਾਇਰਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਉਸਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤ ਵੱਡੇ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਉਸਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਸਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕ ਵੀ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ, ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਮੰਟੋ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਉਸਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਹੁਣ ਕਿਤੇ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ।

ਸਫੀਆ ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੰਟੋ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਵਰਗੀ ਸੀ।" ਅੱਜ ਵੀ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਰਹੇ ਹਾਂ।"

ਮੰਟੋ ਦੀ ਤੀਜੀ ਧੀ, ਨੁਸਰਤ ਮੰਟੋ, ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਪਿਤਾ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਵੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਨੁਸਰਤ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੀ ਰਾਏ ਬਣਾਈ ਹੈ?"

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ।" ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕਾਂ। ਮੈਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ, ਲੋਕ ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ

ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ, "ਤੂੰ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਯਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਨੁਸਰਤ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ, ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਤਾਂ ਹੀ ਸੱਚਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇਕਰ ਸ਼੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।"

ਸਫੀਆ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, "ਮੰਟੋ ਨੇ ਅਣਗਿਣਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਜੇਕਰ ਉਸਦੀ ਰਾਇਲਟੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ।"

ਸਫੀਆ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ, "ਮੰਟੋ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਘਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਵਾਦ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਜੋ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਸ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਮੰਟੋ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਕੁਝ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।"

ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਦੇ ਜੀਜਾ ਨੇ ਘਰ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਬੇਗਮ ਮੰਟੋ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੇਗਮ ਸਫੀਆ ਮੰਟੋ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਧਾਰਨ ਔਰਤ ਹੈ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹਨ ਕਿ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੱਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਕੋਲ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ ਕਾਫ਼ੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਵਾਦੀ ਹਨ।" ਉਹ ਇੱਕ ਮਰਦ ਸੀ, ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ?'

ਬੇਗਮ ਮੰਟੋ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ, "ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸਾਦਗੀ, ਮੇਰੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਧੀਮਾ ਸੁਭਾਅ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ।"

ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਬੇਗਮ ਮੰਟੋ ਨੇ ਮੰਟੋ ਦੇ ਕੁਝ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ "ਮੰਟੋ ਦੀ ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਵਰਗੀ ਭੜਕੀਲੀ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪਤਨੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ, ਸਫੀਆ ਨਹੀਂ।" ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ, ਮੰਟੋ ਆਪਣੇ ਕੰਨ ਢੱਕ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦਾ, "ਰੱਬ ਨਾ ਕਰੇ, ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਤਲਾਕ ਦੇ ਦਿੰਦਾ।" ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ, "ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ, ਜੋ ਮੇਰੀ ਹਰ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੈ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ।" ਮੰਟੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਪਸੰਦ ਹਨ।"

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਸਫੀਆ ਦਾ ਵਿਆਹ 1939 ਵਿੱਚ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਫੀਆ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਜੋੜੇ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਕੋਈ ਮਤਭੇਦ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਧੀਆਂ ਹਨ - ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਨਿਖਤ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਨੁਜ਼ਹਤ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਨੁਸਰਤ। ਦੋਵੇਂ ਵਿਆਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਨੁਸਰਤ, ਆਪਣੀ ਬੀਏ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਆਫ਼ ਆਰਟਸ ਵਿੱਚ ਪੇਂਟਿੰਗ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲੈ ਰਹੀ ਹੈ।

ਬੇਗਮ ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਆਦਤ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝਿੜਕਦੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੇੜੇ ਬਿਠਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਉਸਦੇ ਨੇੜੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਰੌਲਾ ਪਾਉਂਦੇ, ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਬਹੁਤ ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਲਿਖਣ ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਉਸ ਕੋਲ ਵੱਖਰਾ ਕਮਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਦੇ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।" ਉਹ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਮਝਦਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, "ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਡਿਸ਼ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਉਸਨੂੰ ਗੋਭੀ ਦੀ ਰੋਟੀ, ਬੇਸਨ ਦੀ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਟਮਾਟਰ ਦਾ ਕਿਮਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, "ਦਰਅਸਲ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੈ; ਕੋਈ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।" ਮੈਂ ਚਾਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ 'ਤੇ ਰੱਖਾਂਗਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਾਂਗਾ।" ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਇੱਕ ਆਜ਼ਾਦ ਸੋਚ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅੰਗੂਠੇ ਹੇਠ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਨਿਯਮਤ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕਮਾਉਂਦਾ ਸੀ ਉਸ 'ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਮੰਟੋ ਨਾ ਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁਝ ਬਚਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਬਕਾਏ ਦਾ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਸਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਤੋਂ ਮੰਟੋ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, "ਅਸੀਂ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਖਾਤੇ ਨਿਪਟਾਏ।"

ਸਫ਼ੀਆ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, "ਮੰਟੋ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਅਤੇ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ, ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਖਰਚੇ ਚੁੱਕੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਹਾਲਾਤ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਚੁੱਕ ਸਕਦਾ ਹੈ?" ਬੇਗਮ ਮੰਟੋ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਉਪਕਾਰ ਹੈ।"

ਮੁਸੱਵਵੀਰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰੀ ਦੁਆਰਾ ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

(ਕੋਰਟਸੀ ਵੀਕਲੀ: ਜਨਵਰੀ 1956, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ)

ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਮੁਸਾਵਰ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰੀ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ

ਸਾਹਿਤਕ ਨਾਮ: ਮੁਸਾਵਵੀਰ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰੀ (ਉਰਦੂ ਕਵੀ)

ਲਵਨੀਸ਼ ਪੁਰੀ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹਿੰਦੀ ਦੋਹੇ ਅਤੇ ਗੀਤ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ

(ਅਦਾਲਤ: ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੀ ਧੀ ਨੁਸਰਤ ਜਲਾਲ)

ਮੁਹੰਮਦ ਅਸਲਮ ਪਰਵੇਜ਼ ਇੱਕ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਉਰਦੂ ਨਾਟਕਕਾਰ, ਕਲਪਨਾ-ਕਥਾ ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਹਨ: ਮੰਟੋ

(ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਗੱਲਬਾਤ)

ਮੁਹੰਮਦ ਅਸਲਮ ਪਰਵੇਜ਼

ਮੈਂ ਕਿਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦਾ ਜੀਵਨ, ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਦਿਲਚਸਪ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸੰਖੇਪ ਵੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਉਰਦੂ ਗਲਪ ਨੂੰ ਅਣਗਿਣਤ ਅਭੁੱਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਤਰ ਦਿੱਤੇ। ਪਰ ਇਹ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਵਿਡੰਬਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਟੋ, ਇੱਕ ਬੇਰਹਿਮ ਕਾਰੀਗਰ ਵਾਂਗ, ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੇਲੋੜੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ, ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਵੀ, ਸ਼ਾਇਦ, ਇਸੇ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮੰਟੋ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਨੇ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਅਤੇ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕੀਤੀ। ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸਨੇ ਹੋਰ ਸ਼ੈਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਰੇਡੀਓ, ਫਿਲਮ ਸਕੋਰ, ਸਕੈਚ ਲਈ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ, ਅਤੇ ਹਾਸ-ਰਸ ਅਤੇ ਵਿਅੰਗ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮੁਹਾਰਤ ਦਿਖਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਵਿਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਦੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਜਿੰਨਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ, ਓਨਾ ਹੀ ਬਦਨਾਮ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਕੁਝ ਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਤਾਜ ਪਹਿਨਾਇਆ। ਕੁਝ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਪਤਨਸ਼ੀਲ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਕੁਝ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਸ਼ੈਤਾਨ ਮੰਨਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਰੰਜਾ ਦੂਤ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ

ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਦੀ ਕਿਹਾ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਮੰਟੋ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕਲਾ ਜਿੰਨਾ ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੰਟੋ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ 'ਉਹ ਇੱਕ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਹੈ।'

ਮੈਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਸਕੈਚ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਵੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਸਕੈਚ, ਲੇਖ, ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਮੰਟੋ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਲਿਖਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਇੱਕ ਅਧੂਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿੱਚ, ਟੈਕਸਟ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇੱਥੇ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਕਾਸਮੈਟਿਕ ਬਦਲਾਅ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਲ ਲਿਖਤ ਨਾਲ ਛੇੜਛਾੜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ, ਮੰਟੋ ਦਾ ਇੰਟਰਵਿਊ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

ਸਵਾਲ: ਸ਼੍ਰੀ ਮੰਟੋ, ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹੋ?

ਉੱਤਰ: ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ? (ਮੰਟੋ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਵਾਲ ਦੁਹਰਾਇਆ।) ਹੁਣ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ? ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੰਗਾਮਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਧੋਖਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿੱਚ ਅਣਗਿਣਤ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸੋਚਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਜਲਦੀ ਉੱਠਦਾ ਹਾਂ ਅਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਹਾਣੀ ਕੱਢਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਸਿਗਰਟ ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਬਾਥਰੂਮ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮਹਾਨ ਆਦਮੀ ਬਾਥਰੂਮ ਵਿੱਚ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਬਾਥਰੂਮ ਵਿੱਚ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਥੱਕਿਆ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ

ਇੱਕ ਬਾਂਝ ਔਰਤ ਵਾਂਗ ਲੇਟ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਣਲਿਖੀ ਕਹਾਣੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ਗੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਝਗੜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਘਰ ਦਾ ਕੂੜਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਜੋ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਖਿੰਡੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜਗ੍ਹਾ 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਚਿੜਚਿੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਮੂਡ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਪੈੱਨ ਜਾਂ ਪੈਨਸਿਲ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਅਤੇ 786 ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਉਸ ਪਹਿਲੇ ਵਾਕ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵਾਲ: ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ?

ਉੱਤਰ: ਸਾਰੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ। 'ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ', 'ਟੋਭਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ', 'ਹਟਕ', 'ਮੰਮੀ', 'ਮੋਜ਼ੇਲ'—ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਸ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਸਵਾਲ: ਠੀਕ ਹੈ, ਸ਼੍ਰੀ ਮੰਟੋ! ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣਾ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

(ਇਸ ਸਵਾਲ 'ਤੇ, ਮੰਟੋ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ, ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।)

ਉੱਤਰ: ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਉਂ ਮੰਨਦੇ ਹੋ? ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?

ਸਵਾਲ: ਤੁਸੀਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹੋ?

ਜਵਾਬ: ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਵਾਂਗ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਉਣ ਦਾ ਆਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਕੱਪੜੇ ਨਹੀਂ ਪਾਏ। ਜਾਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜਾਂ ਸ਼ਰਾਬ ਨਹੀਂ ਪੀਤੀ। ਮੈਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ, ਪਰ ਕਹਾਣੀਆਂ

ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ ਆਦਮੀ ਹਾਂ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਵੀਹ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਕੌਣ ਹੈ? ਉਸਨੇ ਇੰਨੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਉਸਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵਾਲ: ਸ਼੍ਰੀ ਮੰਟੋ, ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਇਤਰਾਜ਼ਯੋਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਦਰਅਸਲ, ਲੋਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਧਰਮੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।

ਸਵਾਲ: ਮੈਂ ਰੱਬ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਹੈ।

ਸਵਾਲ: ਫਿਰ ਹਰ ਪੰਨੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ 786 ਲਿਖਣ ਦਾ ਇਹ ਧੋਖਾ ਕਿਉਂ?

ਸਵਾਲ: ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਇਹ ਅੱਲ੍ਹਾ ਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੰਬਰ ਹੈ? ਇਹ ਆਦਮੀ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਹੈ, ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਨਾਸਤਿਕ ਜਾਂ ਨਾਸਤਿਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਾਗਜ਼ਾਂ 'ਤੇ, ਉਹ ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਵਾਲ: ਤੁਸੀਂ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੋ। ਪਰ ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦੋ ਵਾਰ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਸਵੀਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ? ਅਤੇ ਜਿਸ ਪੇਪਰ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋਏ ਸੀ,

ਕੀ ਇਹ ਉਰਦੂ ਸੀ?

ਜਵਾਬ: ਬਿਲਕੁਲ, ਬਾਰੀ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਅੱਜ ਮੈਂ ਜੋ ਹਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਸਵਰਗੀ ਆਦਮੀ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਮਾਣ ਸੀ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਕਦੇ

ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਣ ਦੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਪਾਇਆ। ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਗੁਮਨਾਮ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਮਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਚੋਰੀ ਜਾਂ ਡਕੈਤੀ ਲਈ ਲੰਬੀ ਜੇਲ੍ਹ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਕੱਟ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ।

ਸਵਾਲ: ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕੋਈ ਖਾਸ ਕਾਰਨ?

ਉੱਤਰ: ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਲੀਗ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਦੋਵੇਂ ਪੇਸ਼ੇ ਹਨ। ਨੇਤਾ ਅਤੇ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਦੋਵੇਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨੁਸਖੇ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਖੈਰ! ਮੇਰਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਓਨੀ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਫਿਲਮਾਂ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦਾ। ਦਰਅਸਲ, ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਗਲਤੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਫਿਲਮਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਖੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਸਵਾਲ: ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਤੁਸੀਂ ਪਿਆਰ, ਰੋਮਾਂਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਘੱਟ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਕੀ ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋ?

ਜਵਾਬ: ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਰੋਮਾਂਟਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ। ਪਿਆਰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਕੋਈ ਇੱਕ ਮਾਂ, ਇੱਕ ਭੈਣ, ਇੱਕ ਧੀ, ਇੱਕ ਪਤਨੀ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਚੱਪਲਾਂ, ਬੂਟਾਂ ਅਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਆਪਣੇ ਕੁੱਤੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਦਕਿਸਮਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ

ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਇੰਨਾ ਉਲਝ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਗਜ਼ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹੀ ਇੱਕ ਔਰਤ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਟਿਕਟ ਖਰੀਦਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਔਰਤ ਉਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ?

ਸਵਾਲ: ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ, 'ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮਰ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਮੰਟੋ ਜੀਵੇ।' ਤਾਂ, ਇੱਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋ?

ਜਵਾਬ: ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਲਈ, ਕੌੜੀ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਆਤਮਾ ਬੇਚੈਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਕਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਰਣ ਵਿੱਚ ਹਾਂ। ਕਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ। ਮੈਂ ਜੋ ਵੀ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਨਸਾਨ ਹਾਂ। ਇਸਦਾ ਸਬੂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਮਾੜੇ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਹਨ। ਮੈਂ ਸੱਚ ਬੋਲਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਜ਼ਖਮੀ ਕੁੱਤਾ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਬਿਮਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਸਨੂੰ ਚੁੱਕਣ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਅਤੇ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਘਰ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਜੁਟਾਈ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਦੁਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਖਰੀਦਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ।

ਸਵਾਲ: ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੁਸੈਨ ਵਾਂਗ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੈਗ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਦੇ ਹੋ।

ਜਵਾਬ: ਜੇਕਰ ਉਹ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬੈਗ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਬਿੱਲੀ ਨੂੰ ਬੈਗ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਦਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਖੈਰ, ਮੈਂ

ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਾੜੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਹੇ! ਮੇਰੇ ਭਰਾ, ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਗੁਲਾਬ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ? ਬਾਂਦਰ ਦੇ ਪੇਟ ਦੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਮੰਟੋ ਅਜੀਬ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੋਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੌਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਹਰ ਕੋਈ ਰੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇੱਕ ਉੱਚੀ ਹਾਸਾ ਕੱਢੋ, ਅਤੇ ਹਰ ਕੋਈ ਖਾਲੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖੇਗਾ। ਬੱਸ! ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਿੱਕਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।" ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੁਮਤਾਜ਼ ਹੁਸੈਨ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ, "ਚੰਗਿਆਈ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚੋਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਰਨ ਕੱਢਦੀ ਹਾਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਹੈ।" ਦਰਅਸਲ, ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਿਣਾਉਣਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ, ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚੋਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਕਿਰਨ ਕੱਢਣਾ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤੜੀਆਂ ਅਤੇ ਗੰਦਗੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਵਾਲ: ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਪੰਜ ਕਹਾਣੀਆਂ 'ਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਸ਼ਲੀਲ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਕਰੋ। ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ?

ਜਵਾਬ: ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ 'ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ', 'ਧੂ', ਅਤੇ 'ਸੁਗੰਧ' ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ 'ਕੋਲਡ ਮੀਟ' ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਕੁਚਲ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ ਭਰਾ! ਅਦਾਲਤ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਸਹਿਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਰੱਬ ਕਰੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਨਾਮਕ ਜਗ੍ਹਾ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣਾ ਨਾ ਪਵੇ। ਪਰ (ਮੰਟੋ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਕ ਪਲ ਲਈ ਰੁਕਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ) ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਬਚਣ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ 'ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ' ਤੋਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ 'ਧੂ' ਅਤੇ 'ਕੋਲਡ ਮੀਟ' ਲਿਖ ਕੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਕੇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਜਾਂ ਘਿਓ ਵੇਚਦਾ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਦਵਾਈ ਦੀ ਕਾਢ ਕੱਢਦਾ।

ਸਵਾਲ: ਪਰ ਸ਼੍ਰੀ ਮੰਟੋ! ਕੀ ਸੈਕਸੁਅਲਟੀ ਅਤੇ ਵੇਸਵਾਗਮਨੀ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ...

(ਮੰਟੋ ਮੇਰੇ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੋਲ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੰਟੋ ਆਦਤ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ।)

ਜਵਾਬ: ਦੇਖੋ, ਸਰ! ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣਾ ਮੇਰਾ ਪੇਸ਼ਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੇਚੀਦਗੀਆਂ ਅਤੇ ਭੇਦ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅਸ਼ਲੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਹੋਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਾਂਗਾ, ਪਰ ਉਹ ਅਸ਼ਲੀਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਹਰ ਵਿਸ਼ਾ ਜੋ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਹਨ, ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਵਰਗੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ, ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਕੋਈ ਸਵਰਗੀ ਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਪੈਗੰਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵੀ ਆਇਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਬਿਨਾਂ ਅਤਰ ਜਲਾਏ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਅਤੇ ਜਿਸਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੂੜੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁੱਟ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵੇਸਵਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਹੋਂਦ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਰਜਿਤ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੇਸ਼ਾ ਵਰਜਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵੇਸਵਾ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰੋ, ਅਤੇ ਉਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਸੀਂ ਵਕੀਲਾਂ ਬਾਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਨਾਈ, ਧੋਬੀ, ਡੈਣ ਡਾਕਟਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਾਏ ਰੱਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾ

ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਫਿਰ, ਇੱਕ ਚਮਤਕਾਰ ਦੁਆਰਾ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਜੇ ਲੋੜ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੂਤਾਂ ਨੂੰ ਉੱਪਰੋਂ ਫੁੱਲ ਵੀ ਵਰ੍ਹਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਵੇਸਵਾਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੂਤਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਮਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੁਹੱਲੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਕਬਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਬਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਵੇਸਵਾ ਦਾ ਵਜੂਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੰਤਿਮ ਸੰਸਕਾਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਹ ਸਮਾਜ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦਫ਼ਨਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾਵਾਂ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣਗੀਆਂ।

ਸਵਾਲ: ਹਾਂ! ਤੁਸੀਂ ਸਹੀ ਹੋ, ਪਰ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਮਹਿਮੂਦਾਬਾਦ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ।

ਜਵਾਬ: ਮਹਿਮੂਦਾਬਾਦ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਲਈ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਨਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਰਥ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ, ਮੈਂ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਕਿਉਂ? ਮੈਨੂੰ ਬਸ ਪਸੰਦ ਹੈ! ਮੈਨੂੰ ਜਿਨਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਗੜਿਆ ਸਮਝੋ। ਅਤੇ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੋ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਨਹੀਂ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝ ਜਾਓਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਬਿਮਾਰੀ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਪੀੜਤ ਹਾਂ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੋ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸੀਂ ਜੀ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹੋ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਯੁੱਗ ਅਸਹਿ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜੋ ਕਮੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨੁਕਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਅਕਸਰ ਜੋ ਖਾਮੀਆਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਖਾਮੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦਾ ਚੋਲਾ ਕਿਉਂ ਉਤਾਰਾਂਗਾ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਨੰਗਾ ਹੈ? ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਦਰਜ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ।

ਸਵਾਲ: ਹਾਂ। ਹਾਂ, ਪਰ ਮਹਿਮੂਦਾਬਾਦ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ, ਨਾਲ ਹੀ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਕਵੀ ਮਾਹਿਰ-ਉਲ-ਕਾਦਰੀ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬੰਬਈ ਦੇ ਹਕੀਮ ਮਿਰਜ਼ਾ ਹੈਦਰ ਸਾਹਿਬ...

ਜਵਾਬ: ਦੇਖੋ! ਸਰ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਕਲਾਕਾਰ ਹਾਂ। (ਮੰਟੋ ਨੇ ਕੌੜੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ) ਮੈਨੂੰ ਖੋਖਲੇ ਕੱਟ ਅਤੇ ਬਦਸੂਰਤ ਜ਼ਖ਼ਮ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਉਦੇਸ਼ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਇਹ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਤਿੰਨੋਂ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾ ਹੋਣ। ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਕਲਾ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ, ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਜਾਂ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਮਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ, ਮੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿਓ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਤੋੜਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਾਂ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੋੜਨਾ ਆਉਂਦਾ।

ਸਵਾਲ: ਸ਼੍ਰੀ ਮੰਟੋ! ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸਿਰ ਤੋੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਿਆ। ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਤੁਹਾਡਾ! ਸਿਰ ਤੋੜਨ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ?

ਜਵਾਬ: ਬਿਲਕੁਲ! ਮੰਟੋ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਮੁੱਦਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ, ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਲੈਕਲਿਸਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਦੀ, ਸੁਆਰਥੀ, ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ, ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਭੱਜਣ ਵਾਲਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਬੁਲਾਰਾ "ਸਵੇਰਾ", ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ: "ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਸੱਚ ਦਾ ਝੰਡਾਬਰਦਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਚ ਦੀ ਦੋਧਾਰੀ ਤਲਵਾਰ ਫੜੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਰਸਤੇ 'ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਹ ਹੀ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਸਾਂ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ।" ਜਦੋਂ ਮੈਂ "ਸਵੇਰਾ" ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਤਾਂ ਮੁਸਕਰਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਮੈਂ ਹੱਸ ਪਿਆ। ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ, ਭੋਪਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ, ਇਸਮਤ ਸ਼ਾਹਿਦ ਲਤੀਫ਼ ਨੇ ਇੱਕ ਜਨਤਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ, ਉਸਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਜੋ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ 'ਤੇ ਖਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਹੋਰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਇਸਮਤ ਦੀ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਬਲੈਕਲਿਸਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾੜ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਚੁੰਮ ਲਵਾਂਗਾ।

ਸਵਾਲ: ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਬਾਹਰ' ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਪ੍ਰਤੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਹੈ।

ਜਵਾਬ: ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦ ਪ੍ਰਤੀ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਸਤਹੀ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੇਤੁਕੀ ਛਾਲਾਂ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ, "ਬਾਬੂ ਗੋਪੀਨਾਥ", "ਅਦਬ-ਏ-ਲਤੀਫ਼" ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਸਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਉਸ ਸਾਲ ਦੀ ਮਾਸਟਰਪੀਸ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ, ਇਸਮਤ ਚੁਗਤਾਈ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਨੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਅਚਾਨਕ, ਰੱਬ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਹਿਰ ਆਈ, ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਇਸਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਫੁਸਫੁਸੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿੰਦਿਆ ਗਿਆ। ਫਿਰ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਲੈ ਕੇ, ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਦੀ, ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਘਟੀਆ ਅਤੇ ਜਾਦੂਈ ਐਲਾਨ ਦਿੱਤਾ।

ਸਵਾਲ: ਕੁਹਾੜਾ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ ਦੇ ਤੱਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ "ਅੰਗਾਰੇ" ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤਾਂ, ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ "ਅੰਗਾਰੇ" ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਲੇਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲੀ?

ਉੱਤਰ: ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ! ਮੈਂ "ਅੰਗਾਰੇ" ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ।

ਸਵਾਲ: ਮੰਟੋ ਸਾਹਿਬ! ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਜੋਂ ਭੇਜਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਨਾਟਕਾਂ ਅਤੇ ਸਕੈਚਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ, ਪਰ ਕੀ ਸਕੈਚਾਂ ਵੱਲ ਮੁੜਨ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਕਾਰਨ ਹੈ?

ਉੱਤਰ: ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਇਹ ਨਾਟਕ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਮੱਖਣ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ। ਮੈਂ ਭੁੱਖਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਮੈਂ ਇਹ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। ਮੈਂ ਇਸ ਤੱਥ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਇਹ ਕਾਮੇਡੀਜ਼, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹਸਾਇਆ ਹੈ, ਮੇਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆਈਆਂ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਡਰਾਇੰਗ ਵੱਲ ਮੇਰੇ ਝੁਕਾਅ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ "ਠੰਡਾ ਘੋਸ਼ਣਾ" ਕੇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਕਰਾਂ? ਕੀ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਾਂ, ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਹੋ ਕੇ, ਲਿਖਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠ ਸਕਾਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਕਲਮ ਅਤੇ ਸਿਆਹੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਸਕਾਂ। ਜੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਆਏ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਜੇ ਅਲਾਟਮੈਂਟ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਾਲਾ ਬਾਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਜਾਂ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਸ਼ਰਾਬ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਸ਼ਰਾਬ ਖੁਦ ਪੀ ਲਵਾਂਗਾ।

ਸਵਾਲ: ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਬਰਫ਼ ਦੀ ਫੈਕਟਰੀ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਠੀਕ ਹੈ?

ਜਵਾਬ: ਹਾਂ। ਉਹ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਜਮ੍ਹਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ, "ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਬੇਕਾਰ ਹਾਂ।" ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰੈਸ ਜਾਂ ਸਿਨੇਮਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਅਲਾਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।' ਮੈਂ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਮੇਰੇ ਮਾਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੈਂ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਮੇਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਅੱਲ੍ਹਾ ਐਮ. ਅਸਲਮ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦੱਤ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦੇਵੇ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।' ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬੋਰਡ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਆਦਮੀ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਹੈ, ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ, ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਵਾਦੀ ਕਹਿ ਕੇ, ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸੰਪਰਕ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮਜ਼ਾਕ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮੈਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ, 'ਰੱਬ ਨੇ ਮੇਰੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਖੋਹ ਲਿਆ ਹੈ!' ਇਸ ਲਈ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਇੱਕ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ: 'ਵਿਸ਼ਾ ਕੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?' ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਾਰਮੈਟ ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ?' ਬਹੁਤ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਅਭਿਨੇਤਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਲੇਖ "ਫੇਰੀ ਫੇਸ ਨਸੀਮ" ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਜੋ ਰੋਜ਼ਾਨਾ "ਅਫਾਕ" ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਰਸਤਾ ਉੱਭਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਵੇਗਾ ਜੋ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਇਹ ਲੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ, "ਅਫਾਕ" ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਅਣਗਿਣਤ ਪੱਤਰ ਆਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸਵਾਲ: ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਰਾਬ ਨੇ ਤੁਹਾਡਾ ਜਿਗਰ ਖਰਾਬ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ? 1953 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਤੁਸੀਂ ਮੌਤ ਤੋਂ ਵਾਲ-ਵਾਲ ਬਚ ਗਏ।

ਜਵਾਬ: ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ, ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਦੇਖਣੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ, ਸਫੀਆ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਭੋਜਨ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਈ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਰ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਦਰਅਸਲ, ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਣ, ਮੇਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦਸ ਗੁਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਪੀਵਾਂਗੀ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੀਵਾਂਗੀ। ਫਿਰ ਲਾਲਸਾ ਆਵੇਗੀ, ਅਤੇ

ਫਿਰ ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਪੀਵਾਂਗੀ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ, ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਫੀਆ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਂਗਾ। ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕੰਡਾ ਮੈਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਉਸ ਡੰਗ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰ ਪੀਵਾਂਗੀ। ਸੱਚ ਕਹਾਂ ਤਾਂ, ਇਹ ਦੁੱਖ, ਇਹ ਕਮੀਆਂ, ਇਹ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮੁਕਾਮ 'ਤੇ ਲੈ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਸਫੀਆ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਬਹੁਤਾ ਸੁਹਾਵਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਸਵਾਲ: ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕੀ ਲਿਖ ਰਹੇ ਹੋ?

ਜਵਾਬ: ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਕਮਜ਼ੋਰੀ, ਇਹ ਲਗਾਤਾਰ ਥਕਾਵਟ ਜੋ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਲਟਕੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਬਾਰਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਪਤੰਗਾਂ ਵਾਂਗ ਤੈਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ, ਕੀ ਹੋਇਆ ਜੇ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਹ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਓਗੇ, ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, "ਮੰਟੋ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ।" ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਮਰ ਜਾਣਗੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਵਾਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੱਢ ਕੇ ਬੋਤਲ ਵਿੱਚ ਪਾ ਦੇਣਗੇ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਅੱਜ ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਮੰਟੋ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਪਰਵਾਹ ਹੈ? ਮੰਟੋ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਬੇਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਓ। ਆਓ ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੱਲ ਕਰੀਏ।

(ਤਿਮਾਹੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ "ਤਹਿਰੀਰ-ਏ-ਨੌ" ਦੇ "ਮੰਟੋ" ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ)

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ (11 ਮਈ 1912 – 18 ਜਨਵਰੀ 1955) ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ 1933 ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਸਰਗਰਮ ਹੋਏ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1955 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ।

ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 22 ਕਹਾਣੀ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਇੱਕ ਨਾਵਲ, ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਲੜੀਆਂ, ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਖਾਕੇ (ਸਕੈਚ) ਦੇ ਦੋ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਰਚੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਿਹਤਰੀਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਜਿਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੰਟੋ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਥਿਤ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਲਈ ਛੇ ਵਾਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਚਲਾਏ ਗਏ; ਤਿੰਨ ਵਾਰ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ 1947 ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉੱਤਮ ਉਰਦੂ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਔਖੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ

ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਦਿਨ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਵੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਜੂਦ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਿਹੜੀਆਂ ਪੂੰਜੀਆਂ—ਜੇ ਕੋਈ ਸਨ—ਬਾਕੀ ਬਚੀਆਂ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਬੀਤੇ ਹੋਏ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੰਡਾਰ ਪਿਆ ਸੀ; ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੌਸ਼ਨ ਸਨ, ਜਦਕਿ ਕੁਝ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਹਨੇਰਾ ਸੀ ਜੋ ਚੰਨ-ਵਿਹੂਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਈਰਖਾ ਨਾਲ ਭਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਨ—ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਿੱਠੀਆਂ, ਤੇ ਕੁਝ ਇੰਨੀਆਂ ਕੁੜੱਤਣ ਭਰੀਆਂ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਾਂ, ਤਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵੀ ਨਫ਼ਰਤ ਨਾਲ ਥੁੱਕ-ਥੁੱਕ ਕੇ ਥੱਕ ਜਾਵੇਗੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੜੱਤਣ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇੱਕ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ ਡਰ ਨਾਲ ਸੁੰਗੜੀ ਹੋਈ ਬੈਠੀ ਸੀ; ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੇਰਾ ਚੰਚਲ ਸੁਭਾਅ ਬੇਚੈਨ ਅਤੇ ਉਤੇਜਿਤ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਅਮਲੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਜੋ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕੇ। ਡੂੰਘੀ ਭਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕੰਮ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਮਿਲਣ 'ਤੇ, ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਬੰਦ ਕਰਨ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਮੱਧਮ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਕੋਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ,

"ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕਦਾ ਹਾਂ!"

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੈਂ?"

ਜਵਾਬ ਆਇਆ, "ਮੈਂ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਹਾਂ।"

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ! ਤੂੰ ਕਿੱਥੇ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਸੀ? ...ਨਹੀਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕਿਵੇਂ ਆਈ?"

ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਦਾਖਲ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਬਸ ਇੰਨਾ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਹਨੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਕੈਦ ਰਹੀ ਹਾਂ... ਮੇਰਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਇੱਥੇ ਹੀ, ਇਸ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।"

ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਲੱਗੇ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਮੇਰੇ ਵਰਗੀ ਹੀ ਸੀ।

"ਭਰਾ! ਤਾਂ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੀ ਹਮਸ਼ਕਲ ਨਿਕਲੀ... ਦੱਸ... ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ... ਤੂੰ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈਂ?"

ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਾਨ ਆ ਗਈ।

"ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਹਿਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਬੋਲਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ

ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬੋਲਾਂਗੀ... ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ: ਮੈਂ ਇੰਨੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਤੈਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ? ...ਜੇਕਰ ਤੂੰ ਸੱਚਮੁੱਚ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕੀ ਹੁੰਦਾ?"

ਮੈਂ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਹੁੰਦਾ?"

ਜਵਾਬ ਆਇਆ, "ਤੂੰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ।"

ਮੈਂ ਹੱਸ ਪਿਆ, "ਇੱਕ ਵਿਰਾਸਤ!"

ਉਸ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਹੀ ਤੇਰੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹਾਂ... ਮੈਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ। ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰ। ਤੇਰੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀਆਂ ਧੜਕਣਾਂ

ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੋਦ ਵਿੱਚ ਪਾਲਿਆ ਹੈ। ਤੇਰੀ ਨਿਰਸਵਾਰਥਤਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਇਆ ਹੈ... ਤੇਰੀ ਪਿਛਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਘੂੜੇ ਵਿੱਚ ਝੁਲਾਇਆ ਹੈ... ਤੇਰੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਮੇਰੇ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿੱਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ... ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੀ, ਤਾਂ ਤੂੰ ਉਸ ਸੀਪੀ ਵਰਗਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮੋਤੀ ਬਾਹਰ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ... ਇੱਧਰ ਆ, ਮੇਰਾ ਸਹਾਰਾ ਬਣ। ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ।"

ਮੈਂ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਔਖੇ ਸਮਿਆਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਵਿਰਾਸਤ ਹਨ। ਮੈਂ ਇਹ ਵਿਰਾਸਤ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦੇਖਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਡਰ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈ ਹੈ; ਕੋਈ ਵੀ ਇਸਨੂੰ ਇਸਦੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਹਿਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

(ਕਿਤਾਬ: *ਮੰਟੋ ਕੇ ਅਫ਼ਸਾਨੇ* [ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ] ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਕਰਣ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ, ਬੰਬਈ, 30 ਅਗਸਤ 1940)

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ (11 ਮਈ 1912 – 18 ਜਨਵਰੀ 1955) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਲਘੂ-ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ 1933 ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1955 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਸਰਗਰਮ ਰਿਹਾ।

ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਨੇ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ 22 ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਇੱਕ ਨਾਵਲ, ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਪੰਜ ਲੜੀ, ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸਕੈਚਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉੱਚੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਉਸਨੇ 1947 ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੰਟੋ ਦਾ ਜਨਮ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ 11 ਮਈ 1912 ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਸਮਰਾਲਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਪਰੋੜੀ ਵਿਖੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵੰਸ਼ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਵਪਾਰਕ ਪਰਿਵਾਰ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੈਰਿਸਟਰ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ, ਖਵਾਜਾ ਗੁਲਾਮ ਹਸਨ,

ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ, ਸਰਦਾਰ ਬੇਗਮ, ਪਸ਼ਤੂਨ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਦੋਵਾਂ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਦਨਾਮ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ "ਮੇਰੀ ਉਰਦੂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ" ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਣ 'ਤੇ, ਉਸਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ "ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਗਲ ਹਾਂ, ਪਰ ਦਿਲ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ"; ਅਤੇ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ, ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਸੁੰਦਰ' ਹੋਣਾ 'ਕਸ਼ਮੀਰੀ' ਹੋਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਰਥ ਹੈ।

ਹਿੰਦੀ ਜਾਂ ਉਰਦੂ

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ

ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਦਾ ਵਿਵਾਦ ਇੱਕ ਯੁੱਗ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ ਹੱਕ, ਡਾ: ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਇਸ ਟਕਰਾਅ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਮੇਰੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਹਿੰਦੂ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਕਿਉਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਮੁਸਲਮਾਨ ਉਰਦੂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਇੰਨੇ ਬੇਤਾਬ ਕਿਉਂ ਹਨ...? ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਰਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਤਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਗਰਮ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਕੁਝ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹਿਆ ਤਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੰਵਾਦ ਨੇ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ।

ਮੁਨਸ਼ੀ ਨਰਾਇਣ ਪ੍ਰਸਾਦ: ਇਕਬਾਲ ਸਾਹਿਬ, ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸੋਡਾ ਪੀਓਗੇ?

ਮਿਰਜ਼ਾ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ: ਹਾਂ, ਮੈਂ ਪੀ ਲਵਾਂਗਾ।

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਤੁਸੀਂ ਨਿੰਬੂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪੀਂਦੇ ?

ਇਕਬਾਲ : ਕੋਈ ਖਾਸ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਸੋਡਾ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਸੋਡਾ ਪੀਂਦਾ ਹੈ।

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਨਿੰਬੂ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਦੇ ਹੋ।

ਇਕਬਾਲ: ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ... ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਫ਼ਰਤ ਕਿਉਂ ਕਰਾਂਗਾ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਨਰਾਇਣ ਪ੍ਰਸਾਦ? ਬਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕੋਈ ਇਸਨੂੰ ਪੀਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਇੱਕ ਆਦਤ ਬਣ ਗਈ ਹੈ. ਕੋਈ ਖਾਸ ਕਾਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿੰਬੂ ਸੋਡੇ ਨਾਲੋਂ ਸਵਾਦ ਹੈ।

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਮਿੱਠੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਮਕੀਨ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹੋ? ਨਿੰਬੂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਮਿਠਾਸ ਘੁਲਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖੁਸ਼ਬੂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ?

ਇਕਬਾਲ : ਤੁਸੀਂ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ ਪਰ...

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਪਰ ਕੀ ?

ਇਕਬਾਲ : ਕੁਝ ਨਹੀਂ... ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਹੀ ਕਹਿਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸੋਡਾ ਪੀ ਲਵਾਂਗਾ।

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਫੇਰ ਉਹੀ ਅਗਿਆਨਤਾ... ਕੋਈ ਸੋਚੇਗਾ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਪੀਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਓ ਭਾਈ, ਨਿੰਬੂ ਅਤੇ ਸੋਡੇ ਵਿੱਚ ਕੀ ਫਰਕ ਹੈ? ਦੋਵੇਂ ਬੋਤਲਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਫੈਕਟਰੀ ਵਿੱਚ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਮਸ਼ੀਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਨਿੰਬੂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਸੁਗੰਧ ਕੱਢ ਲਈਏ ਤਾਂ ਕੀ ਬਚਦਾ ਹੈ?

ਇਕਬਾਲ: ਸੋਡਾ... ਨਮਕੀਨ ਪਾਣੀ...

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਫਿਰ ਪੀਣ ਵਿਚ ਕੀ ਹਰਜ਼ ਹੈ?

ਇਕਬਾਲ: ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ।

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਫਿਰ ਲਓ, ਪੀਓ।

ਇਕਬਾਲ: ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਪੀਓਗੇ?

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਮੈਂ ਹੋਰ ਬੋਤਲ ਮੰਗਵਾਵਾਂਗਾ।

ਇਕਬਾਲ: ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਬੋਤਲ ਕਿਉਂ ਭੇਜੋਗੇ? ਸੋਡਾ ਪੀਣ ਨਾਲ ਕੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਨਹੀਂ... ਕੋਈ ਹਰਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਇਕਬਾਲ : ਫਿਰ ਲੈ, ਇਹ ਸੋਡਾ ਪੀ।

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਕੀ ਪੀਓਗੇ ?

ਇਕਬਾਲ : ਮੈਂ... ਮੈਂ ਇਕ ਹੋਰ ਬੋਤਲ ਮੰਗਵਾਵਾਂਗਾ।

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਬੋਤਲ ਕਿਉਂ ਭੇਜੋਗੇ? ਨਿੰਬੂ ਪੀਣ ਨਾਲ ਕੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

ਇਕਬਾਲ : ਨਹੀਂ... ਓ... ਹਰ... ਮ... ਬਿਲਕੁਲ... ਤੇ ਸੋਡਾ ਪੀਣ ਦਾ ਕੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੈ?

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਨਹੀਂ... ਓ... ਹਰ... ਮ... ਬਿਲਕੁਲ।

ਇਕਬਾਲ: ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੋਡਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਿਹਤਰ ਹੈ।

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿੰਬੂ ਥੋੜਾ ਚੰਗਾ ਹੈ।

ਇਕਬਾਲ: ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ... ਪਰ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੋਡਾ ਬਿਹਤਰ ਹੈ।

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਹੁਣ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ... ਮੈਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿੰਬੂ ਵਧੀਆ ਹੈ।

ਇਕਬਾਲ: ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ?

ਮੁਨਸ਼ੀ: ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣਾ ਕੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ?

ਇਕਬਾਲ : ਮੇਰੀ ਰਾਏ... ਮੇਰੀ ਰਾਏ... ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਬਸ ਇਹੀ ਹੈ... ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦੇ?

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਮੇਰੀ ਰਾਇ... ਮੇਰੀ ਰਾਏ... ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਬਸ ਇਹੀ ਹੈ... ਪਰ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਕਿਉਂ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਾਂ?

ਇਕਬਾਲ: ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗੇ। ਆਓ ਇਹ ਕਰੀਏ: ਆਪਣੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਢੱਕਣ ਰੱਖੋ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਵੀ ਢੱਕ ਲਵਾਂਗਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਅਸੀਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ... ਬੋਤਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੀਣਾ ਹੈ। ਆਓ, ਜਲਦੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰੋ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਫਿਜ਼ੀਆਂ ਬਚ ਜਾਣਗੀਆਂ... ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਫਿਜ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਆਖਿਰਕਾਰ.

ਇਕਬਾਲ: ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ... ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਦੇ ਹੋ, ਕਿ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਿੰਬੂ ਅਤੇ ਸੋਡੇ ਵਿੱਚ ਫਰਕ।

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਮੈਂ ਕਦੋਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਿੰਬੂ ਅਤੇ ਸੋਡੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਹੈ... ਜ਼ਮੀਨ-ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ! ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਮਿਠਾਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ਬੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਖਟਿਆਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੋਡੇ ਨਾਲੋਂ ਤਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੱਧ ਹਨ। ਸੋਡਾ ਤਾਂ ਬਸ ਗੈਸ (ਝੱਗ) ਹੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇੰਨੀ ਤਿੱਖੀ ਕਿ ਨੱਕ ਬਾਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਿੰਬੂ ਕਿੰਨਾ ਸੁਆਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ! ਇੱਕ ਬੋਤਲ ਪੀਓ, ਤਾਂ ਘੰਟਿਆਂ ਤੱਕ ਤਾਜ਼ਗੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੋਡਾ ਤਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਿਮਾਰ ਲੋਕ ਪੀਂਦੇ ਹਨ... ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਖੁਦ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿੰਬੂ ਸੋਡੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸੁਆਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਕਬਾਲ : ਸਹੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਿੰਬੂ ਸੋਡੇ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਸੁਆਦੀ ਹੋਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਵੀ ਹੈ। ਅਚਾਰ ਬਹੁਤ ਸੁਆਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਖਟਿਆਸ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ਬੂ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਲਵੋ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਨਿੰਬੂ ਪੇਟ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਸੋਡਾ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਪੀਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ... ਮਤਲਬ, ਇਹ ਹਾਜ਼ਮੇ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਦੇਖੋ, ਇਸ ਦਾ ਹੱਲ ਨਿੰਬੂ ਅਤੇ ਸੋਡੇ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲਾ ਕੇ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਕਬਾਲ : ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਤਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਅੱਧਾ ਸੋਡਾ ਇਸ ਖਾਲੀ ਗਲਾਸ ਵਿੱਚ ਪਾਓ।

ਇਕਬਾਲ : ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਅੱਧਾ ਨਿੰਬੂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ... ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੋਡਾ ਪਾ ਲਵਾਂਗਾ।

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਡਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ?

ਇਕਬਾਲ : ਮੈਂ ਸੋਡਾ-ਨਿੰਬੂ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਮੁਨਸ਼ੀ : ਅਤੇ ਮੈਂ ਨਿੰਬੂ-ਸੋਡਾ ਮਿਲਾ ਕੇ ਪੀਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ (11 ਮਈ 1912 – 18 ਜਨਵਰੀ 1955) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਲਘੂ-ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ 1933 ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1955 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਸਰਗਰਮ ਰਿਹਾ।

ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਨੇ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ 22 ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਇੱਕ ਨਾਵਲ, ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਪੰਜ ਲੜੀ, ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸਕੈਚਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉੱਚੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਉਸਨੇ 1947 ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੰਟੋ ਦਾ ਜਨਮ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ 11 ਮਈ 1912 ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਸਮਰਾਲਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਪਰੋੜੀ ਵਿਖੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵੰਸ਼ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਵਪਾਰਕ ਪਰਿਵਾਰ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੈਰਿਸਟਰ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ, ਖਵਾਜਾ ਗੁਲਾਮ ਹਸਨ,

ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ, ਸਰਦਾਰ ਬੇਗਮ, ਪਸ਼ਤੂਨ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਦੋਵਾਂ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਦਨਾਮ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ "ਮੇਰੀ ਉਰਦੂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ" ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਣ 'ਤੇ, ਉਸਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ "ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਗਲ ਹਾਂ, ਪਰ ਦਿਲ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ"; ਅਤੇ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ, ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਸੁੰਦਰ' ਹੋਣਾ 'ਕਸ਼ਮੀਰੀ' ਹੋਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਰਥ ਹੈ।

ਮੰਟੋ ਦਾ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਪੱਤਰ

ਪੰਡਿਤ ਜੀ, ਅਸਾਲਮੂ ਅਲੈਕੁਮ।

ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾ ਪੱਤਰ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਰੱਬ ਦੀ ਸੌਂਹ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਮਰੀਕੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਵੀ ਇੰਨੇ ਮਾੜੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਜੇ ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਂਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੋ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹਾਂ। ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਵੀ, ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ: ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹੋ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਵੀ। ਤੁਸੀਂ ਨਹਿਰੂ ਹੋ, ਮੈਂ ਮੰਟੋ ਹਾਂ... ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹੋਣ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਰਥ ਸੁੰਦਰਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਉਹ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤਰਸਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ (ਬਸ਼ਰਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ)। ਮੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਅਕਸਰ ਤੁਹਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਕਿੰਨੀ ਦੁਖਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਆਵਾਜ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਸੁਣੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਇੱਕ ਵਾਰ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸਬੰਧ ਸਾਂਝਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਚੌਰਾਹੇ 'ਤੇ ਦੂਜੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਨਹਿਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਸ ਗਏ ਅਤੇ ਨਹਿਰੂ ਬਣ ਗਏ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੰਟੋ ਕਿਵੇਂ ਬਣੇ। ਤੁਸੀਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਲੱਖ ਵਾਰ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਨੀਹਾਲ ਤੱਕ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਦੋਸਤ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ "ਮੰਤ", ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਡੇਢ ਦਰਸ਼ਕ ਘੜਾ। ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ "ਮੰਟੋ" ਨਾਮ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖੋ?

ਜੇ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਡੇਢ ਦਰਸ਼ਕ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਪੂਰੀ ਨਹਿਰ ਹੋ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਡੇਢ ਦਰਸ਼ਕ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਪਰ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਵਾਂਗ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਵਤ ਹੈ, "ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਚਮਕੋ..." ਮੈਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰਨਾ, ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਾ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਇਹ ਝੂਠੀ ਗੱਲ ਖੁਦ ਸੁਣੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਸੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦਿਲਚਸਪ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਕੀਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹਾਰੇ। ਮੈਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਮ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਨਾਲ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਕੁਝ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਤੁਰੰਤ ਇਸਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਤੀ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸਨੇ ਹਰਾਇਆ ਹੈ? ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਕੌਣ ਪਛਾੜ ਸਕਿਆ ਹੈ? ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡਾ ਰਸਤਾ ਰੋਕ ਰਹੇ ਹੋ। ਪਰ ਪੰਡਿਤ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਨਹਿਰੂ ਹੋ। ਇਹ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ 1.5 ਕਿਲੋਗ੍ਰਾਮ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਤੀਹ ਜਾਂ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਮਣ ਭਾਰ ਵਾਲਾ ਪੱਥਰ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਨਦੀ ਵਿੱਚ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਿਤਾ ਸਕੋ।

ਪੰਡਿਤ ਜੀ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰਦੇ ਹੋ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਨਜਿੱਠ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋ, ਪਰ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਨਿਮਰ ਸੇਵਕ (ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹੈ) ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿਓ। ਦੇਖੋ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਦੱਸਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ, ਜੋ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹਾਟੋ (ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰ) ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਉਸਨੂੰ ਵਰਾਂਡੇ 'ਤੇ ਬਿਠਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਨਮਕੀਨ ਚਾਹ ਅਤੇ ਕੁਲਚਾ (ਇੱਕ ਮਿੱਠਾ) ਪਰੋਸਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਮਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਹਾਟੋ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, "ਮੈਂ ਵੀ ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹਾਂ।"

ਪੰਡਿਤ ਜੀ, ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹੋ... ਮੈਂ ਰੱਬ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਜਾਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਪਲਬਧ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਾਲ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹੋ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ, ਇੱਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਲਈ ਇੱਕ ਚੁੰਬਕੀ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਹਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਾ, ਇਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਸ ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਬਨੀਹਾਲ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕੱਡ, ਬਟੌਂਤ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਤਵਾੜ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਗਰੀਬੀ ਵੀ ਦੇਖੀ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਗਰੀਬੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਰੱਖੋ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ? ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਪੰਡਿਤ ਭਰਾ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਸ਼ਲਗਮ ਸ਼ਬ-ਦੀਗ ਖਾਵਾਂਗਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਹ ਤੋਹਫ਼ੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੁਣ ਦੇਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ... ਇੱਥੇ ਚਾਰ ਸੌ ਵੀਹ ਉੱਚਤਮ ਕ੍ਰਮ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਜਾਂ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉੱਚ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ... ਕਿਉਂ? ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਨੇਤਾ ਹੋ, ਜੋ ਕਿ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲੇਖਕ ਹੋ। ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ... ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਸਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਬਿਆਨ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਰਦੂ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਤੁਹਾਡਾ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਣ ਸੁਣਿਆ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ... ਹਰ ਕੋਈ ਤੁਹਾਡੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੀ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਇੰਝ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਤੁਹਾਡਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਣ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਜਿਸਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਚੰਗੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਹਰ ਸੋਚ 'ਤੇ ਉਲਟੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ

ਰਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹਾ ਟੁਕੜਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਏ... ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਰੈਂਡਕਲਿਫ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ, ਉਹ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪੱਕੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਉੱਥੇ ਪਕਾ ਰਹੇ ਹੋ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਚੁੱਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਜੀ, ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ, ਬੱਗੂ-ਗੋਸ਼ੇ (ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਇਹ ਨਾਸ਼ਪਾਤੀਆਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਹੈ...ਕੋਨੇ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਦੇਖੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੈਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਬਖਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕੀ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਬੱਗੂ-ਗੋਸ਼ੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜਦਾ? ਬਖਸ਼ੀ ਨਰਕ ਵਿੱਚ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਬੱਗੂ-ਗੋਸ਼ੇ... ਨਹੀਂ, ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਹੋਣ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿਣ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ? ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਅਤੇ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਹੋ। ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਅਸ਼ਲੀਲ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ, ਤੁਹਾਡੀ ਨੱਕ ਦੇ ਹੇਠਾਂ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਮੰਟੋ ਦੀਆਂ ਅਸ਼ਲੀਲ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ "ਬਾਲਡ ਏਂਜਲਸ" ਨਾਮਕ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ, ਅਤੇ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ ਇਸਨੂੰ "ਪਰਦੇ ਦੇ ਪਿੱਛੇ" ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸੋ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਚਿੱਠੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ, ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਹੈ... ਜੇਕਰ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਰੱਬ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚਾਂਗਾ ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਫੜ ਲਵਾਂਗਾ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿਆਂਗਾ... ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੰਨੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਫੜਾਂਗਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਯਾਦ ਰੱਖੋਗੇ। ਹਰ ਸਵੇਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਨਮਕੀਨ ਚਾਹ ਦਿਓ, ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕੁਲਚਾ (ਇੱਕ ਮਿੱਠਾ ਪਕਵਾਨ) ਵੀ ਦਿਓ। ਬੇਸ਼ੱਕ, ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਲਗਮ-ਅਧਾਰਤ ਸ਼ਬ-ਦੇਗ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੱਕ ਕਾਪੀ

ਭੇਜਾਂਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਬਾਰੇ ਸੂਚਿਤ ਕਰੋਗੇ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਲਿਖਤ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਸਾਂਝੀ ਕਰੋਗੇ।

ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਸੜੇ ਹੋਏ ਮਾਸ ਦੀ ਬਦਬੂ ਆਵੇਗੀ... ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ, ਸਾਡੇ ਵਤਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ, ਘਨੀ ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਕਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਘਨੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਈਰਾਨ ਤੋਂ ਇੱਕ ਕਵੀ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਉਸਦੇ ਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, "ਮੇਰੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਰੱਖਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ? ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਉਸਦੀ ਇਕਲੌਤੀ ਦੌਲਤ ਹਾਂ।" ਈਰਾਨੀ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਆਪਣੇ ਖਾਲੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਇਸਦੀ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਅਧੂਰੀ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਲਾਈਨ ਲਿਖੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਦੂਜੀ ਲਾਈਨ ਕਵੀ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਬੋਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਦੂਜੀ ਲਾਈਨ ਸੀ: "ਕੀ ਅਜ਼ ਲਿਬਾਸ-ਏ-ਤੂ ਬੂ-ਏ-ਕਬਾਬ ਮੀ ਆਇਦ।" ਜਦੋਂ ਈਰਾਨੀ ਕਵੀ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਵਾਪਸ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇਖੀ। ਦੂਜੀ ਲਾਈਨ ਉੱਥੇ ਸੀ: "ਕੁਦਮ ਸੋਖਤਾ-ਜਾਨ ਦਸਤ ਜ਼ੇ ਬਦ ਅਮਾਨਤ।"

ਪੰਡਿਤ ਜੀ, ਮੈਂ ਵੀ ਸੋਖਤਾ-ਜਾਨ (ਦੁੱਖੀ ਹੋਈ) ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਤੁਹਾਡੀ ਗੋਦੀ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਤੁਹਾਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

27 ਅਗਸਤ, 1954, ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ

(ਮੰਟੋ ਨੇ ਇਹ ਪੱਤਰ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਬਾਈ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ।)

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ (11 ਮਈ 1912 – 18 ਜਨਵਰੀ 1955) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਲਘੂ-ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ 1933 ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1955 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਸਰਗਰਮ ਰਿਹਾ।

ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਨੇ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ 22 ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਇੱਕ ਨਾਵਲ, ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਪੰਜ ਲੜੀ, ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸਕੈਚਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉੱਚੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਉਸਨੇ 1947 ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੰਟੋ ਦਾ ਜਨਮ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ 11 ਮਈ 1912 ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਸਮਰਾਲਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਪਰੋੜੀ ਵਿਖੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵੰਸ਼ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਵਪਾਰਕ ਪਰਿਵਾਰ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੈਰਿਸਟਰ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ, ਖਵਾਜਾ ਗੁਲਾਮ ਹਸਨ,

ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ, ਸਰਦਾਰ ਬੇਗਮ, ਪਸ਼ਤੂਨ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਦੋਵਾਂ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਦਨਾਮ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ "ਮੇਰੀ ਉਰਦੂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ" ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਣ 'ਤੇ, ਉਸਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ "ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਗਲ ਹਾਂ, ਪਰ ਦਿਲ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ"; ਅਤੇ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ, ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਸੁੰਦਰ' ਹੋਣਾ 'ਕਸ਼ਮੀਰੀ' ਹੋਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਰਥ ਹੈ।

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਵੱਲੋਂ ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਮੀ ਨੂੰ ਦੋ ਚਿੱਠੀਆਂ।

17-ਅਦੈਲਫੀ ਚੈਂਬਰਜ਼, ਕਲੇਅਰ ਰੋਡ, ਬੰਬਈ-8

(ਫਰਵਰੀ 1939)

ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਭਰਾ, ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਪੱਤਰ ਮਿਲਿਆ। ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ... ਮੈਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਸਮੀ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਣ ਹੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਲਾਈਨ ਮਿਲੀ: "ਕਦੇ-ਕਦੇ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਪਰਹੇਜ਼ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ..." ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਤਿੰਨ-ਚੌਥਾਈ ਹਿੱਸਾ ਪਰਹੇਜ਼ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੋਂ ਮੈਂ ਹੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਮੈਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਰਹੇਜ਼ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੇ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪਰਹੇਜ਼ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਇੱਕ ਕੈਦ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਪਰਹੇਜ਼ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਈ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਇੱਕ ਕੈਦ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਉੱਨੀ ਜੁਰਾਬ ਦੇ ਧਾਗੇ ਦੇ ਇੱਕ ਸਿਰੇ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਪਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਰਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਅਤੇ ਬੱਸ। ਮੈਂ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਬਾਕੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਰਾਂਗਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਝਿਜਕਾਂਗਾ ਨਹੀਂ।

ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇੱਕ ਕੰਧ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਪਲਾਸਟਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲ ਖੁਰਚਦਾ ਹਾਂ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਮਲਬੇ ਦੇ ਢੇਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਕੰਮ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਆਮ ਤਾਪਮਾਨ ਇੱਕ ਡਿਗਰੀ ਵੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਗਰਮੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਣਾ

ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਕਮਜ਼ੋਰੀ... ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਥਕਾਵਟ ਜੋ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਲਟਕੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖਿੰਡੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੀਂਹ ਵਿੱਚ ਪਤੰਗਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉੱਡਦੇ ਹਨ। ਪਰ... ਜੇ... ਜੇ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਓਗੇ, ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ, "ਮੰਟੋ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ।"... ਮੰਟੋ ਮਰ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ... ਪਰ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੰਟੋ ਦੇ ਵਿਚਾਰ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ, ਵੀ ਮਰ ਜਾਣਗੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਵਾਅਦਾ ਕਰੇ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕੱਢ ਕੇ ਬੋਤਲ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਮੰਟੋ ਅੱਜ ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਮੰਟੋ ਲਈ ਜ਼ਿੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ... ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਫ਼ਰਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ? ਮੰਟੋ ਕੀ ਹੈ?

ਇਸ ਬੇਕਾਰ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਓ... ਚਲੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰੀਏ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ "ਹੁਮਾਯੂੰ", "ਅਦਬੀ ਦੁਨੀਆ" ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਕਹਾਣੀ ਪੜ੍ਹੀ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਇਹ ਲਾਈਨ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਈ: "ਉਸਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਸੁਣੀ ਹੋਵੇਗੀ।" ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚ ਚੇਖੋਵ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਦੇਖਿਆ। ਇਹ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕਦੇ-ਕਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਭੇਜੋ। "ਮੰਤਰ" ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ। ਰਫੀਕ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਮਹੀਨੇ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਗਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਨਾਮ "ਇੰਡੀਅਨ ਐਸੇਜ਼" ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਹੋਵੋਗੇ। ਖਾਲਿਸ਼ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਨਜ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ੁਭਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਖਾਕਸਰ

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ (11 ਮਈ 1912 – 18 ਜਨਵਰੀ 1955) ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕ, ਨਾਟਕਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਲਘੂ-ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ 1933 ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1955 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਸਰਗਰਮ ਰਿਹਾ।

ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਨੇ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ 22 ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਇੱਕ ਨਾਵਲ, ਰੇਡੀਓ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਪੰਜ ਲੜੀ, ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸਕੈਚਾਂ ਦੇ ਦੋ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਛੋਟੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉੱਚੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਉਸਨੇ 1947 ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਮੰਟੋ ਦਾ ਜਨਮ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ 11 ਮਈ 1912 ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੁਧਿਆਣਾ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਸਮਰਾਲਾ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਪਰੋੜੀ ਵਿਖੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵੰਸ਼ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਵਪਾਰਕ ਪਰਿਵਾਰ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ, ਉਸਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੈਰਿਸਟਰ ਸਨ। ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ, ਖਵਾਜਾ ਗੁਲਾਮ ਹਸਨ,

ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਜੱਜ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਮਾਂ, ਸਰਦਾਰ ਬੇਗਮ, ਪਸ਼ਤੂਨ ਵੰਸ਼ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪਤਨੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਦੋਵਾਂ ਵਜੋਂ ਪਛਾਣ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਤੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਦਨਾਮ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ "ਮੇਰੀ ਉਰਦੂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ" ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਅਸ਼ਲੀਲ ਹੋਣ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲੱਗਣ 'ਤੇ, ਉਸਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ "ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਗਲ ਹਾਂ, ਪਰ ਦਿਲ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ"; ਅਤੇ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ, ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਸੁੰਦਰ' ਹੋਣਾ 'ਕਸ਼ਮੀਰੀ' ਹੋਣ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅਰਥ ਹੈ।

17-ਅਦੈਲਫੀ ਚੈਂਬਰਜ਼, ਕਲੇਅਰ ਰੋਡ, ਬੰਬਈ-8

(ਜੂਨ 1939)

ਪਿਆਰੇ ਨਦੀਮ,

ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਦੋਵੇਂ ਪੱਤਰ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇੰਨੇ ਨਿਰਸਵਾਰਥ ਕਿਉਂ ਹੋ?...ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਹੈ। ਜੋ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਚਮਕਦਾਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇਖਣਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਤੁਹਾਡਾ ਪੱਤਰ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ? ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਹੋਰ ਬਚਕਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਆਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰੀਂਗਦਾ ਰਹਾਂਗਾ ਅਤੇ ਲਿਸਕਾਰਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਾਂਗਾ। ਲੋਕ ਫੈਲਦੇ ਹਨ, ਮੈਂ ਸੁੰਗੜਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰੇਲਗੱਡੀ ਰੁਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ, ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਤੋਂ ਹੀ ਥੱਕਿਆ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਸਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ... ਮੇਰਾ ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਭੇਜਾਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਹਨ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਦੇਖਣਗੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨਗੇ। ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ 'ਨਈ ਜ਼ਾਵੀਏ' ਲਈ ਆਪਣੀ ਅਣਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਹਾਣੀ ਭੇਜਾਂ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛੋ, ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਬਕਵਾਸ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਧੰਨਵਾਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ... ਮੇਰਾ ਡਾਕਟਰ, ਜ਼ੌਹਰ, ਮੈਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦਵਾਈ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਧੰਨਵਾਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪੈਸੇ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਰੁਪਿਆ ਵਾਪਸ ਭੇਜਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੀ ਘੱਟ ਝਣਝਣ

ਵਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂਗਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਘੱਟ ਝਣਝਣ ਵਾਲਾ ਸਿੱਕਾ ਆਪਣੀ ਹਥੇਲੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਝਣਝਣ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ। ...ਵੈਸੇ ਵੀ, ਮੈਂ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਾਂਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲਿਖੋ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦਾ ਸੋਗ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਖਾਲੀ ਸਮਾਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਦੇਵਾਂਗਾ।

'ਮਕਤਬਾ' ਉਰਦੂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ 10 ਜੂਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੌ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸ਼ਤ ਭੇਜਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਂ ਅਜੇ ਵੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ... ਮੈਂ ਇਸ ਤਾਂਬੇ-ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਦੋਂ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਰਹਿਮ ਕਰਨਗੇ। 'ਕਾਜ਼ੀ ਜੀ ਕਾ ਫੈਸਲਾ' ਲਖਨਊ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੀ ਜਵਾਬ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਰਸੀਦ ਜਾਂ ਕੋਈ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜੀ ਹੈ। "ਪੰਗਤ ਪਾਰ" ਜੁਲਾਈ ਲਈ ਬੁੱਕ ਹੈ। "ਕਾਜ਼ੀ ਜੀ ਕਾ ਫੈਸਲਾ" ਅਗਸਤ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇਗਾ (ਦੋਵੇਂ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ)।

ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਕਰਾਂ...ਇਹ 'ਕੁਝ' ਕੀ ਹੈ? ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਮੀਂਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਆਪਣਾ ਸਲਾਮ ਲਿਖਵਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਪੱਤਰ ਵੀ ਲਿਖਣਗੇ।

ਫੀਆ ਠੀਕ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਬੱਚੇ ਲਈ ਦੁੱਧ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹਾਂ।

(1) 'ਪੰਗਤ ਪਰ' 28 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਹੋਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਖਵਾਜਾ ਜ਼ਹੀਰੂਦੀਨ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਹੋਵੇਗਾ।

(2) 'ਮਕਤਬਾ' ਉਰਦੂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਮਨੀ ਆਰਡਰ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਹ ਰੁਪਏ ਭੇਜੇ ਹਨ।

ਖਸਰ

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ

ਡਾ. ਮਾਜ਼ ਬਿਨ ਬਿਲਾਲ

ਪੀਐਚਡੀ (ਕੁਈਨਜ਼), ਐਮਫਿਲ, ਐਮਏ, ਬੀਏ (ਦਿੱਲੀ)

ਮਾਜ਼ ਬਿਨ ਬਿਲਾਲ (ਜਨਮ 1986) ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਖੇਤਰ (ਦਿੱਲੀ) ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਇੱਕ ਲੇਖਕ, ਅਨੁਵਾਦਕ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹਨ। ਬਹੁ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾਤਮਕ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਾਰਜਾਂ (ਜੋ ਲਿਖਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਹਨ) ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਮੁੱਖ ਸੂਤਰ ਹੈ। 2015 ਵਿੱਚ ਕੁਈਨਜ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬੈਲਫਾਸਟ ਤੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਪੀਐਚਡੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਹੁਣ ਆਪਣੀ ਖੋਜ-ਪੁਸਤਕ (ਮੋਨੋਗ੍ਰਾਫ) 'Heterodoxies of Friendship in E. M. Forster: Queer and Beyond' 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮਾਜ਼ ਨੇ ਕਈ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ, ਅਕਾਦਮਿਕ ਲੇਖ, ਸਮੀਖਿਆ ਲੇਖ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਇ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਮੰਟੋ ਦੀ ਰਚਨਾ "ਗਨਸ਼ਾਟ" (Gunshot) - ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਅਨੁਵਾਦਕ: ਡਾ. ਮਾਜ਼ ਬਿਨ ਬਿਲਾਲ

ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆਈ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ (1912-55) ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਵਜੋਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ, ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਲਿਦ ਹਸਨ, ਮੁਹੰਮਦ ਉਮਰ ਮੇਮਨ, ਆਤਿਸ਼ ਤਸੀਰ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਨੁਵਾਦ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਚੀਆ ਅਨਜ਼ੀ ਦੁਆਰਾ ਹਿਬਰੂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹਾਲੀਆ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ)। ਮੰਟੋ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨਤਾ ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੀ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ - ਦੋਵਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੰਗੀ ਹਕੀਕਤ ਵਿੱਚ ਬਖੂਬੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਤੀਕਵਾਦ, ਸਪੱਸ਼ਟ ਟਿੱਪਣੀ ਅਤੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਵਿਅੰਗ ਰਾਹੀਂ ਪਹਿਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਤੇ ਬੁਰਾਈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪਾਗਲਪਨ ਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਅਹਿਸਾਸ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।

ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਅਸ਼ਲੀਲਤਾ ਦੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੰਟੋ ਨੇ ਅਸ਼ਲੀਲ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਲੇ- ਵੰਡ ਜਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਕਸਰ ਸਰੀਰਕਤਾ, ਵੇਸਵਾ-ਘਰਾਂ, ਲਾਲਚੀ ਅਤੇ ਬੇਵੱਸ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ। "ਕਾਲੀ ਸ਼ਲਵਾਰ", "ਠੰਡਾ ਗੋਸ਼ਤ", "ਖੋਲ੍ਹ ਦੋ" ਅਤੇ "ਟੋਬਾ ਟੇਕ ਸਿੰਘ" ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ

ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵੇਸਵਾ-ਘਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ, ਜਿਨਸੀ ਹਿੰਸਾ ਕਾਰਨ ਪੀੜਤ ਅਤੇ ਦੋਸ਼ੀ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ, ਅਤੇ ਵੰਡ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਫੈਲੇ ਪਾਗਲਪਨ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜੋ ਆਮ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹਨ, ਸ਼ਾਇਦ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਆਲੋਚਕਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਪਾਠਕਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਵੰਡ ਅਤੇ ਵੇਸਵਾ-ਗਮਨੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਮੂਲ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਹਾਲਾਂਕਿ ਦੇਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸਹੀ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸ਼ਮਸੁਲ ਹੱਕ ਉਸਮਾਨੀ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ **OUP** ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਘੱਟ ਜਾਣੀਆਂ-ਪਛਾਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ "ਗੋਲੀ" **(Gunshot)**—ਜਿਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਇੱਥੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਨਿਘਾਤ ਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਬਾਰੇ ਹੈ ਜੋ ਲੱਕ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਅਧਰੰਗ (ਪੈਰਾਪਲੇਜੀਆ) ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ; ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਉਸਦੀ ਅਪਾਹਜਤਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਿਘਾਤ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਰਾਦਰ, ਉੱਚਾ-ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਹਮਦਰਦੀ, ਤਰਸ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਵਰਗੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਅਤੇ ਪਾਤਰ-ਚਿਤਰਣ ਦੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਪਿਤਰ-ਸੱਤਾਤਮਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉਸ ਮਾਹੌਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਚਿੰਤਾ ਕੁੜੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਰਦ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹਮਦਰਦੀ ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਮਰਦਾਨਾ ਸ਼ਾਨ ਜਾਂ 'ਬਹਾਦਰੀ' ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੰਟੋ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਅੰਗ-ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਤਿੱਖੀ ਹਾਜ਼ਰ-ਜਵਾਬੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅਪਾਹਜ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਾਡੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਦੋਂ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਇਸ਼ਾ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਔਰਤ-ਆਵਾਜ਼ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਅਪਾਹਜਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਏ ਦਾ ਪਰਦਾਫਾਸ਼ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਲਪਨਾ-ਸਾਹਿਤ (fiction) ਆਪਣੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ-ਅੰਤ ਵਾਲੀ ਆਲੋਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ 'ਅਪਾਹਜਤਾ ਅਧਿਐਨ' (disability studies) ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਬਿੰਦੂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ 'ਅਪਾਹਜਤਾ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪੱਖਪਾਤਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਸਵਾਲ ਉਠਾਏ ਜਾਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ।

ਕਹਾਣੀ:

ਗੋਲੀ

ਅਨੁਵਾਦ: ਮਾਜ਼ ਬਿਨ ਬਿਲਾਲ; ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ Scroll.in 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ

"ਗੋਲੀ" (23 ਜੁਲਾਈ 1950)

ਲੇਖਕ: ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ

ਉਸ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਘਰ ਪਰਤਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਮਹਿਮਾਨ ਆਏ ਹੋਏ ਦੇਖੇ। ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਔਰਤਾਂ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਦੀ ਪਤਨੀ ਆਇਸ਼ਾ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਆਓ-ਭਗਤ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਬਾਹਰ ਆਈ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ: "ਅਜ਼ੀਜ਼ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਆਈਆਂ ਹਨ।"

ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਲਾਹੀ ਅਤੇ ਮੱਥੇ ਤੋਂ ਪਸੀਨਾ ਪੂੰਝਦਿਆਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਅਜ਼ੀਜ਼ ਸਾਹਿਬ... ਕੌਣ?"

ਆਇਸ਼ਾ ਨੇ ਹੌਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਓਹੀ, ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦੋਸਤ।"

"ਓਹ... ਅੰਕਲ ਅਜ਼ੀਜ਼!"

"ਹਾਂ, ਹਾਂ, ਉਹੀ।"

"ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸਨ," ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੇ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

ਆਇਸ਼ਾ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਤੇ ਉਂਗਲ ਰੱਖੀ, "ਜ਼ਰਾ ਹੌਲੀ ਬੋਲੋ। ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਬਸ ਉੱਚੀ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹੋ। ਉਹ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਪਰ ਕੀ ਜੋ ਲੋਕ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਸਨ, ਉਹ ਕਦੇ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ?"

"ਦੇਖੋ, ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਨੁਕਸ-ਚੀਨੀ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹੋ।"

"ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ ਹੋ," ਆਇਸ਼ਾ ਨੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਝਾਤੀ ਮਾਰੀ, "ਅਜ਼ੀਜ਼ ਸਾਹਿਬ ਤਾਂ ਅਫ਼ਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ ਹੈ। ਉਹ ਚੰਗਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਲੱਭ ਰਹੀ ਹੈ।"

ਅੰਦਰੋਂ ਬੇਗਮ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, "ਆਇਸ਼ਾ, ਤੂੰ ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਕਿਉਂ ਰੋਕ ਲਿਆ? ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦੇ... ਆ ਜਾ ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਪੁੱਤਰ, ਆ ਜਾ... ਤੈਨੂੰ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।"

"ਆ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਆਂਟੀ।" ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਟੋਪੀ ਹੈਟ-ਸਟੈਂਡ ਦੀ ਖੁੰਟੀ 'ਤੇ ਟੰਗੀ ਅਤੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ, "ਆਦਾਬ, ਆਂਟੀ।"

ਬੇਗਮ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦੇਣ ਲਈ ਉੱਠੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰਿਆ ਅਤੇ ਬੈਠ ਗਈਆਂ। ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਵੀ ਬੈਠਣ ਹੀ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੋਫੇ 'ਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਦੋ ਗੋਰੀਆਂ-ਚਿੱਟੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ 'ਤੇ ਪਈ। ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਵਰਗੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜ਼ੀਜ਼ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਇਨਸਾਨ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਢੰਗ ਨਾਲ ਝਲਕਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਸਨ; ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੰਬੇ ਭੂਰੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਗੁੱਤਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਛੋਟੀ ਕੁੜੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਵੱਡੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਧੇਰੇ ਚਮਕ ਸੀ, ਜਦਕਿ ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: "ਕੁੜੀਓ, ਜਾਓ, ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਸਲਾਮ-ਦੁਆ ਕਰੋ।"

ਛੋਟੀ ਕੁੜੀ ਉੱਠੀ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਆਦਾਬ।" ਵੱਡੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਬੈਠੇ-ਬੈਠੇ ਹੀ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਕੇ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ।

ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੇ ਵੀ ਉਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਅਫਰੀਕਾ ਬਾਰੇ ਲੰਮੀ ਗੱਲਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਨੈਰੋਬੀ, ਟੰਗਾਨੀਕਾ, ਦਾਰ-ਏ-ਸਲਾਮ, ਕਰਾਟੀਨਾ ਅਤੇ ਯੂਗਾਂਡਾ। ਕਿੱਥੋਂ ਦਾ ਮੌਸਮ ਵਧੀਆ ਹੈ? ਕਿੱਥੇ ਖਰਾਬ ਹੈ? ਵਧੀਆ ਫਲ ਕਿੱਥੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ? ਫਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਛੋਟੀ ਕੁੜੀ ਤੁਰੰਤ ਬੋਲ ਪਈ: "ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਬੱਸ ਬੇਕਾਰ ਜਿਹੇ ਫਲ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।"

"ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ... ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਫਲ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਬਸ਼ਰਤੇ ਮੌਸਮ ਹੋਵੇ," ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਾਖ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ।

"ਇਹ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ," ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਨੇ ਮੂੰਹ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ। "ਅੰਮੀਜਾਨ, ਕੀ ਕੱਲ੍ਹ ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੋਂ ਜੋ ਸੰਤਰੇ ਖਰੀਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ 'ਕਾਰਾਕਰਾ ਨੇਵਲ' (caracara navels) ਸੰਤਰਿਆਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ?" ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਬੇਟਾ, ਉਹ ਸਹੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਸੰਤਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਫਰੀਕੀ 'ਨੇਵਲ' ਸੰਤਰਿਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।"

ਆਇਸ਼ਾ ਨੇ ਛੋਟੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਤਲਤ, ਇਹ 'ਕਾਰਾਕਰਾ ਨੇਵਲ' ਕੀ ਹਨ? ਕਿੰਨਾ ਅਜੀਬ ਨਾਂ ਹੈ!" ਤਲਤ ਮੁਸਕਰਾਈ, "ਆਪਾ, ਇਹ ਸਾਡੇ ਸੰਤਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮਿੱਠੇ ਨਿੰਬੂਆਂ (ਮੌਸਮੀ) ਵਰਗਾ ਹੀ ਇੱਕ ਫਲ ਹੈ... ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਕਿ ਇਹ ਕਿੰਨਾ ਸੁਆਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ... ਓਹ, ਇਸਦਾ ਰਸ! ਇੱਕ ਫਲ ਨਿਚੋੜੋ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਪਏ ਗਲਾਸ ਜਿੰਨਾ ਉੱਚਾ ਗਲਾਸ ਉੱਪਰ ਤੱਕ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"

ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੇ ਗਲਾਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਫਲ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, "ਇੱਕ 'ਕਾਰਾਕਰਾ ਨੇਵਲ' ਇੰਨਾ ਵੱਡਾ ਗਲਾਸ ਭਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ!"

ਤਲਤ ਨੇ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਿਹਾ: "ਹਾਂ, ਬਿਲਕੁਲ।"

ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਫਿਰ ਤਾਂ ਇਹ ਫਲ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ।" ਤਲਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ, "ਨਹੀਂ, ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ... ਇਹ ਨਾ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਛੋਟਾ... ਇਹ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸੰਤਰੇ ਜਿੰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਖਾਸੀਅਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ... ਤੇ ਅੰਮੀ ਜੀ, ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਅਨਾਨਾਸ... ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਟੁਕੜਾ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਰੋਟੀ ਜਿੰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ..."

ਅਨਾਨਾਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕੁਝ ਦੇਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਤਲਤ ਬਹੁਤ ਗੱਲਬਾਤੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਫਰੀਕਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਵੱਡੀ ਭੈਣ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਨਿਘਾਤ ਸੀ, ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਚੁੱਪ ਰਹੀ। ਉਸ ਨੇ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਬਿਲਕੁਲ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਫਕਤ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਇੰਨੀ ਦੇਰ ਤੋਂ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ: "ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।"

ਨਿਘਾਤ ਨੇ ਮੂੰਹ ਖੋਲ੍ਹਿਆ: "ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ... ਮੈਂ ਤਾਂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ।"

"ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਬੋਲੇ ਨਹੀਂ," ਸ਼ਫਕਤ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸ਼ਫਕਤ ਬੇਟਾ, ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਹੈ।"

ਸ਼ਫਕਤ ਨੇ ਬੜੀ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਕਿਹਾ: "ਆਂਟੀ, ਇਸ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਚੁੱਪ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਨੂੰ ਤਾਲਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।" ਉਸ ਨੇ ਨਿਘਾਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: "ਮੈਡਮ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੋਲਣਾ ਪਵੇਗਾ।"

ਨਿਘਾਤ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸ਼ਰਮੀਲੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਆ ਗਈ, "ਮੈਂ ਹੁਣ ਬੋਲ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਭਾਈਜਾਨ!"

ਸ਼ਫਕਤ ਮੁਸਕਰਾਇਆ, "ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਹੈ?"

ਨਿਘਾਤ ਨੇ ਨੀਵੀਂਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਹਾਂ, ਹੈ।"

"ਆਓ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਐਲਬਮਾਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹਾਂ... ਉਹ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਹਨ," ਸ਼ਫਕਤ ਨੇ ਉੱਠਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। "ਆਓ।"

ਆਇਸ਼ਾ ਨੇ ਸ਼ਫਕਤ ਦਾ ਹੱਥ ਘੁੱਟਿਆ। ਸ਼ਫਕਤ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸ਼ਫਕਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜੋ ਉਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁੱਟਣ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਸੀ। ਉਹ ਅਜੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤਲਤ ਝੱਟ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ: "ਚੱਲੋ ਭਾਈਜਾਨ, ਮੈਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਐਲਬਮਾਂ ਦੇਖਣਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵੀ ਇੱਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ।" ਸ਼ਫ਼ਕਤ 'ਤਾ' ਦੇ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਨਿਘਤ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੇ ਤਲਤ ਨੂੰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਿਖਾਈਆਂ। ਤਲਤ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਮੁਤਾਬਕ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਸੀ। ਉਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਨਿਘਤ ਇੰਨੀ ਚੁੱਪ ਕਿਉਂ ਸੀ। ਉਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਈ? ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਲ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਆਇਸ਼ਾ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਘੁੱਟਿਆ ਸੀ? ਉਸ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਉਹ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ?

ਐਲਬਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਤਲਤ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, "ਮੈਨੂੰ ਇਹ 'ਬਾਜੀ' ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਦਿਓ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ੌਕ ਹੈ।"

ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇਖਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਪਰ ਤਲਤ ਐਲਬਮ ਲੈ ਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਨਿਘਤ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਐਲਬਮ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਰ ਤਸਵੀਰ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਲਿਆ ਰਹੀ ਸੀ।

ਆਇਸ਼ਾ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਕੰਨ੍ਹ-ਅੱਖ ਨਾਲ ਨਿਘਤ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਬੇਲੋੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਹੁਣ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਸੀ। ਇੰਝ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਲਾ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਮੂਨੇ ਵਾਲੀਆਂ ਉਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਉਸ ਲਈ ਰਾਹਤ ਲੈ ਕੇ ਆਈਆਂ ਹੋਣ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤੰਦਰੁਸਤ ਔਰਤ ਵਾਲੀ ਤਸਵੀਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੀ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਮੱਧਮ ਪੈ ਗਈ। ਉਸ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹਉਕਾ ਨਿਕਲਿਆ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦਬਾ ਲਿਆ।

ਸਾਰੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਘਤ ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਵੱਲ ਮੁੜੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਧੰਨਵਾਦ, ਭਾਈਜਾਨ।"

ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੇ ਨਿਘਤ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਤੋਂ ਐਲਬਮ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂਟਲਪੀਸ (ਅੰਗੀਠੀ ਦੇ ਉੱਪਰਲੇ ਹਿੱਸੇ) 'ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਉਲਝਣ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਰਾਜ਼ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੰਬੰਧ ਜਾਂ ਕੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਸਦਮਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਚਾਹ ਆਉਣ 'ਤੇ ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੇ ਨਿਘਤ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਹਾ: "ਆਓ, ਚਾਹ ਬਣਾਓ। ਇਹ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ।" ਨਿਘਤ ਚੁੱਪ ਰਹੀ ਪਰ ਤਲਤ ਝੱਟ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ, "ਭਾਈਜਾਨ, ਮੈਂ ਬਣਾਵਾਂਗੀ।" ਨਿਘਾਤ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਫਿਰ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਧੁੰਦ ਛਾ ਗਈ। ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਣਜਾਣੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਕਾਰਨ ਨਿਘਾਤ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਅਣਉਚਿਤ ਹਰਕਤ 'ਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਹੋਇਆ।

ਚਾਹ ਦੇ ਦੌਰ ਦੌਰਾਨ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ। ਤਲਤ ਨੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਟੈਨਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਣ 'ਤੇ, ਤਲਤ ਨੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਨੈਰੋਬੀ ਦੀ ਨੰਬਰ ਇੱਕ ਟੈਨਿਸ ਖਿਡਾਰਨ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ 15-20 ਟਰਾਫੀਆਂ

ਤੇ ਕੱਪ ਜਿੱਤੇ ਸਨ। ਨਿਘਾਤ ਚੁੱਪ ਹੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਦੀ ਚੁੱਪ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉਦਾਸੀ ਭਰੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਫ਼ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਲਗਾਤਾਰ ਚੁੱਪ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ।

ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਨਿਘਾਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਖੁਦ ਉੱਠ ਕੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਨਿਘਾਤ ਵੱਲ ਕ੍ਰੀਮ-ਰੋਲ ਵਧਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿਹਰਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਨੈਪਕਿਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਨਿਘਾਤ ਲਈ ਪਿਆਰ ਝਲਕਦਾ ਸੀ। ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਹੱਥ ਫੇਰ ਰਹੇ ਹੋਣ ਜਾਂ ਕੋਮਲ ਚੁੰਮਣ ਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣ।

ਜਦੋਂ ਵਿਦਾ ਲੈਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਉੱਠੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬੁਰਕਾ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਆਇਸ਼ਾ ਨੂੰ ਗਲੇ ਲਗਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦਿੱਤੀ, ਫਿਰ ਨਿਘਾਤ ਕੋਲ ਗਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ, "ਆ ਜਾ ਪੁੱਤਰ, ਚੱਲੀਏ।"

ਤਲਤ ਝੱਟ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਨੇ ਨਿਘਾਤ ਦੀ ਇੱਕ ਬਾਂਹ ਫੜੀ ਅਤੇ ਤਲਤ ਨੇ ਦੂਜੀ, ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਠਾਇਆ। ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਸਰੀਰ ਅਧਰੰਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਸੀ। ਇੱਕ ਪਲ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਦਿਮਾਗ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ, ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਰੁਕ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਸ਼ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਤੀਬਰ ਪੀੜ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ।

ਕੰਬਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਤੇ ਭੈਣ ਦੇ ਸਹਾਰੇ, ਨਿਘਾਤ ਡਗਮਗਾਉਂਦੇ ਕਦਮ ਪੁੱਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਤੇ ਆਇਸ਼ਾ ਨੂੰ 'ਆਦਾਬ' ਕਿਹਾ। ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅੰਦਾਜ਼।

ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਹੱਥ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਮੁੱਕਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਾਰਾ ਭੇਦ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਖਿਆਲ ਆਇਆ, "ਕੁਦਰਤ ਇੰਨੀ ਬੇਰਹਿਮ

ਕਿਉਂ ਹੈ? ਇੰਨੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕੁੜੀ—ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਜ਼ੁਲਮ, ਇੰਨੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਮਾਸੂਮ ਦਾ ਕੀ ਕਸੂਰ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ?"

ਅਜ਼ੀਜ਼ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਆਇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਗਈ। ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਆ ਗਏ, ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਨਿਘਾਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਉਹ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਤਾਸ਼ ਖੇਡਣ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਮਗਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਨਿਘਾਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਬਾਰੇ ਸਭ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਪਈ, ਤਾਂ ਆਇਸ਼ਾ ਨੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਬੁਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੂੰ ਖੇਡ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਨਿਘਾਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਣ 'ਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਇਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਕੱਟਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਲਵੋ, ਅਸੀਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ।"

ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕੱਠੇ ਸੌਂਦੇ ਸਨ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਛੇ ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਈ ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਸੀ ਕਿ ਕਮੀ ਆਇਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਪਰ ਇੱਕ ਆਪਰੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਜੋੜਾ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕੜਵਾਹਟ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਮੁਹੱਬਤ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਉਸ ਰਾਤ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਇਕੱਠੇ ਲੇਟੇ, ਤਾਂ ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੂੰ ਨਿਘਾਤ ਦੀ ਯਾਦ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਹਉਕਾ ਭਰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, "ਆਇਸ਼ਾ, ਉਸ ਵਿਚਾਰੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕੀ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ?" ਆਇਸ਼ਾ ਨੇ ਵੀ ਹਉਕਾ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਫਿਕਰਮੰਦ ਲਹਿਜੇ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ, "ਉਹ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਬੱਚੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਟਾਈਫਾਈਡ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਹੇਠਲਾ ਹਿੱਸਾ ਅਧਰੰਗ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ।"

ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਦਾ ਦਿਲ ਨਿਘਾਤ ਲਈ ਅਥਾਹ ਹਮਦਰਦੀ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ।

ਉਸ ਨੇ ਆਇਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਘੁੱਟ ਕੇ ਲਗਾਇਆ ਅਤੇ ਕਿਹਾ: "ਆਇਸ਼ਾ, ਰੱਬ ਇੰਨਾ ਜ਼ਾਲਮ ਕਿਉਂ ਹੈ?"

ਆਇਸ਼ਾ ਨੇ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੇ ਦਿਨ ਭਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ... "ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਐਲਬਮਾਂ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਘੁੱਟਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ..."

"ਹਾਂ, ਹਾਂ, ਬਿਲਕੁਲ। ਹੋਰ ਕੀ? ਪਰ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਅੜੀ ਰਹੀ।"

"ਰੱਬ ਦੀ ਸਹੁੰ, ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।"

"ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸੁਚੇਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਪਾਹਜ ਹੈ।"

"ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਤੀਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ।"

"ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਈ, ਸੱਚੀਂ, ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਲੱਗਾ। ਵਿਚਾਰੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਬ ਕਰਨ ਜਾਣਾ ਪਿਆ—ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਭੈਣ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਗਈਆਂ, ਉਸਦੀ ਪੈਂਟ ਖੋਲ੍ਹੀ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੀ।"

"ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਬੈਠੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਉਹ ਅਧਰੰਗ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੈ।"

"ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਮਝਦਾਰ ਵੀ ਹੈ।"

"ਸੱਚੀਂ?"

"ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਏਗੀ ਸਗੋਂ ਕੁਆਰੀ ਹੀ ਰਹੇਗੀ।"

ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਕੁਝ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਕਿਹਾ: "ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।"

ਆਇਸ਼ਾ ਨੇ ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਦੀ ਛਾਤੀ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨਾਲ ਉਂਗਲਾਂ ਖੇਡਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ, "ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਸਾਹਿਬ, ਭਲਾ ਅਧਰੰਗ-ਗ੍ਰਸਤ ਔਰਤ ਨਾਲ ਕੌਣ ਵਿਆਹ ਕਰੇਗਾ?"

"ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ, ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਹੋ ਆਇਸ਼ਾ।"

"ਕੌਣ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਵੇਗਾ, ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਸਾਹਿਬ?"

"ਤੁਸੀਂ ਸਹੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ।"

"ਉਹ ਸੋਹਣੀ ਹੈ, ਚੰਗੇ ਖਾਨਦਾਨ ਤੋਂ ਹੈ, ਸਭ ਕੁਝ ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ..."

"ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ..."

"ਮਰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਰਸ-ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ..."

ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਪਾਸਾ ਪਰਤ ਕੇ ਲੇਟ ਗਿਆ, "ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਹੋ, ਆਇਸ਼ਾ।"

ਆਇਸ਼ਾ ਵੀ ਪਾਸਾ ਪਰਤ ਕੇ ਲੇਟ ਗਈ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਗਏ, "ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਲੱਭੋ ਜੋ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰੇ।"

"ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਪਰ..."

"ਉਹ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਹੈ। ਵਿਚਾਰੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਬੁਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਛੋਟੀ ਭੈਣ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ।"

"ਤੁਸੀਂ ਸਹੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ।"

ਆਇਸ਼ਾ ਨੇ ਡੂੰਘਾ ਸਾਹ ਭਰਿਆ, "ਕੀ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸ ਰਹੇਗੀ?" "ਨਹੀਂ," ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਉੱਠ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

"ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ?" ਆਇਸ਼ਾ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਹੈ?"

"ਬਿਲਕੁਲ।"

"ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾ ਸਕਦੇ ਹੋ?"

"ਓਹ, ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਸਹੁੰ ਖਾਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ! ਸਾਰੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਤੀ ਹਮਦਰਦੀ ਦਿਖਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।"

ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਦੀ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੇ ਕਿਹਾ: "ਫਿਰ ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।"

ਆਇਸ਼ਾ ਨੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ: "ਕੀ?"

"ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇੱਕ ਉੱਚ-ਖਿਆਲੀ ਔਰਤ ਸਮਝਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ, ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ... ਮੈਂ... ਰੱਬ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਇਰਾਦੇ 'ਤੇ ਅਟੱਲ ਰੱਖੇ... ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿਘਾਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾਂਗਾ... ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਵਰਗ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਇਨਾਮ ਮਿਲੇਗਾ।"

ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਛਾਈ ਰਹੀ। ਫਿਰ, ਇੰਝ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬੰਬ ਫਟਿਆ ਹੋਵੇ।

"ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਸਾਹਿਬ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗੋਲੀ ਮਾਰ ਕੇ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿਆਂਗੀ।"

ਸ਼ਫ਼ਕਤ ਨੂੰ ਇੰਝ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਮਰਨਹਾਲ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾ ਗਿਆ।

ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ

ਪਰਿਵਾਰਕ ਆਦਮੀ

ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖ

ਅਵਾਰਡ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ:

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

میں بحیثیت صدر اسلامی جمہوریہ پاکستان

جناب سعادت حسن منٹو مرحوم

کو ادب کے شعبہ میں امتیازی مرتبہ حاصل کرنے پر

نشانِ امتیاز

کا اعزاز بعد از وفات عطا کرتا ہوں۔

(آصف علی زرداری)
صدر

مقام: اسلام آباد

تاریخ: ۲۳ مارچ ۲۰۱۳ء

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

جناب سعادت حسن منٹو (مرحوم)

اعزاز : نشانِ امتیاز (بعد از وفات)

شعبہ : ادب

جناب سعادت حسن منٹو اردو زبان کے افسانہ نگار تھے۔ آپ کے بہترین افسانوں میں بو، کھول دو، ٹھنڈا گوشت اور پھندنے شامل ہیں۔ منٹو ظرافت نگار، ریڈیو کے اسکرپٹ نگار اور صحافی بھی تھے۔ آپ کے افسانوں کی ۲۲ کتابیں، ریڈیو ڈرامے کی پانچ کتابیں، مضامین کی تین کتابیں اور شخصی خاکوں کی دو کتابیں شائع ہو چکی ہیں۔ آپ نے اپنی ادبی زندگی کا آغاز عظیم روسی شخصیات جیسے وکٹر ہوگو، او ہنری، الیگزینڈر اور روسی مصنفین چیخوف اور گورکی کے تراجم سے کیا۔ آپ نے ابتدائی تعلیم مسلم ہائی سکول امرتسر میں حاصل کی۔ آپ نے سکول کی تعلیم ۱۹۳۱ء میں مکمل کی اور ہندو سبھا کالج امرتسر میں داخل ہو گئے۔ ۱۹۳۲ء میں آپ کے افسانوں کا پہلا مجموعہ "آتش پارے" ۱۹۳۶ء میں ۲۴ سال کی عمر میں شائع ہوا۔ آپ تقسیم پاکستان کے بعد جنوری ۱۹۴۸ء میں پاکستان آ گئے۔ منٹو نے بعض ادبی رسائل میں لکھنا شروع کیا۔ آپ نے اشاعتی کام بھی شروع کیے۔ آپ نے روزنامہ مغربی پاکستان میں قاسم روتھ کے عنوان سے لکھنا شروع کیا۔ آپ نے اپنا بہترین تخلیقی کام لاہور میں کیا جس میں شامل ہے اس تجوہدار میں، سوزِ دا اور باقی کو پنی ناتھ۔ آپ کی لاکارشات، درج ذیل ہیں: آتش پارے، پانچ، منٹو کے افسانے اور ڈرامے، لذت سنگ، سیاہ حاشیے، یادشہ بے کا خاتمہ، خالی بوتلیں، ٹیڑھی خدائی، ٹھنڈا گوشت، ریپ، پردے کے پیچھے، سڑک کے کنارے، بغیر عنوان کے، بغیر اجازت، برقعے، پھندنے، مرکنڈوں کے پیچھے، شیطان، ٹھاکر کی عورتیں، رتی، ماشہ، تولہ، کالی شلوار، منٹو کی بہترین کہانیاں اور طاہرہ سے طاہر۔ منٹو کا انتقال ۴۲ سال کی عمر میں ۱۸ جنوری ۱۹۵۵ء کو ہوا۔

ادب کے شعبے میں آپ کی شاندار خدمات کے اعتراف میں صدر اسلامی جمہوریہ پاکستان نے جناب سعادت حسن منٹو کو "نشانِ امتیاز" (بعد از وفات) کا اعزاز عطا کیا ہے۔

مقام : اسلام آباد

تاریخ 23 مارچ 2013ء

ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ:

BOOKS BY SAADAT HASAN MANTO 104

Aao

1957

Aao

1957

Aap Ka Saadat Hasan M...

2012

Aatish Pare Aur Siyah H...

1954

Afsane Aur Drame

1943

Aik Khat

1950

Anar Kali

1952

Anarkali

2005

Atish Pare

1954

Badshahat Ka Khatma

1953

Baghair Ijazat

1957

Baghair Unvan Ke

1954

Baghair Unvan Ke

2005

Banjh

2005

Banjh

1953

Baqiyat-e-Manto

2002

Buddha Khoosat

1955

Burqe

1952

Chor

2003

Chughad

1954

Das Rupy

2005

Dastawez

1952

Dhuan

1951

Dhuan

1951

Ganje Farishte

1952

Ismat Chughtai

Izzat Ke Liye

Janaze

Janki

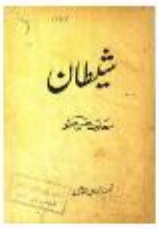
Kali Shalwar

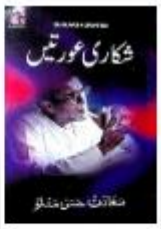
Shaghl
Kulliyat-e-Manto Afsane (V...
2005

Shaitan

Shaitan
1954

Shikari Aurtein
2020

Shuoor
1955

Siyah Hashiye

Talkh Tursh Aur Sheerin

Talkh, Tursh Aur Shireen

Teen Aurtein

Thanda Gosht

Neeli Ragen
Manto Ka Drama
1956

Noor Jahan Sarvar Jaan
1953

Parde Ke Piche
1952

Phaha
Kulliyat-e-Manto Afsane (V...
2005

Phundne
1954

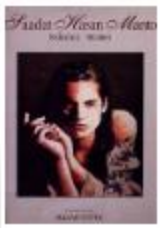
Rati Masha Aur Tola
1956

Rati, Masha, Tola
1955

Rusi Afsane

Saadat Hasan Manto
Selected Stories
1997

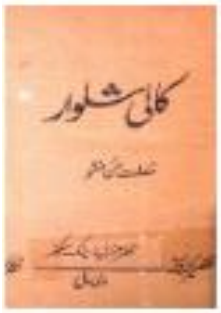
Sadak Ke Kinare
1952

Kali Shalwar

1941

Karwat

1944

Katari

Khali Botalein Khali Dabe

1950

Kulliyat-e-Afsana

2004

Kulliyat-e-Afsana

2004

Kulliyat-e-Afsana

2004

Kulliyat-e-Afsana

2004

Kulliyat-e-Manto

2005

Kulliyat-e-Manto

2005

kulliyat-e-Manto

Kulliyat-e-Manto (Afsa

Kulliyat-e-Manto (Afsa

Kulliyat-E-Manto (Afsa

Lazzat-e-Sang

Loud Speaker

Loudspeaker

2005

Loudspeaker

Manto Aur Filmi Shakhs

1960

Manto Ke Adabi Mazam

1972

Manto Ke Afsane

1960

Manto Ke Behtarin Afsa

Manto Ke Drame

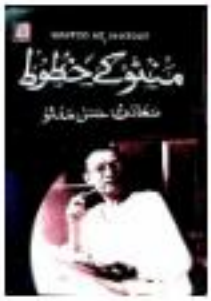
Manto Ke Fahesh Afsan

Manto Ke Gum Shuda A

1992

ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਫਰੈਂਚ, ਇਤਾਲਵੀ, ਚੀਨੀ, ਜਾਪਾਨੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਏਸ਼ਿਆਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਦੇ ਡੈਸਕ ਤੋਂਪੱਤਰ

ਸੁਨੀਲ ਭਾਟੀਆ ਦੁਆਰਾ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ

ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਸਿਰਫ਼ ਤੇਰਾਂ ਜਾਂ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਵੰਡ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੰਢਾਉਣ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਈ।

ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਅਹਿਮ ਜਾਂ ਗੰਭੀਰ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦੇਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਗੌਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1960 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ, ਵੰਡ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾ ਚੁੱਕੇ ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਫਰਿੱਜ ਖਰੀਦਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਗੰਭੀਰ ਮਾਮਲਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਖਿਲਾਫ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਤੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਧਾਰ ਮੰਗਣਾ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਇੱਕ ਆਮ ਗੱਲ ਸੀ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮਹਿਮਾਨ ਅਚਾਨਕ ਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਵਧੀਆ ਖਾਣਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਗੁਆਂਢੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਮੰਗ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸਬਜ਼ੀ ਪਰੋਸਣਾ ਬੇਅਦਬੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਖੈਰ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾ ਬਣਨ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਅਸੀਂ ਬੱਚੇ ਬੇਸਬਰੀ ਨਾਲ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ, ਬਰਫ਼ ਅਤੇ ਆਈਸਕ੍ਰੀਮ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਭਰਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਫਰਿੱਜ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈ ਮਿਠਾਈਆਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਠੰਡੇ ਤਾਪਮਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ 'ਵੀਟੋ' (ਸਖ਼ਤ ਫੈਸਲਾ) ਵਰਤਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਉਹ ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਘਰ ਫਰਿੱਜ ਨਾ ਲਿਆਏ, ਤਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭੋਜਨ ਨਹੀਂ ਪਰੋਸਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਚਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਗਈ।

ਸਾਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਫਰਿੱਜ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਡੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫਰਿੱਜ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਮਹਿਮਾਨ ਕਿਸੇ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ, ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਗੁਆਂਢੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਉਂਦਾ, ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਲਈ ਬਰਫ਼ ਜਾਂ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਮੰਗਣ ਆਏ ਹਨ।

ਛੋਟੇ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਰੰਗਦਾਰ ਮਿੱਠਾ ਪਾਣੀ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ, ਉਸਨੂੰ ਜਮਾਉਂਦੀ ਅਤੇ ਮਿੱਠੀ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਡੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਗਰਮੀ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੀਟਿੰਗ ਦੌਰਾਨ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ:

“ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲਾ ਭੋਜਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਐਸ਼ੋ-ਆਰਾਮ ਵਾਲੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਖਰਚਾ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕ ਸਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਨਹੀਂ ਰੱਖੋਗੇ।

“ਅਸੀਂ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਅਚੱਲ ਜਾਇਦਾਦ ਛੱਡ ਆਏ ਹਾਂ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਾਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਾਰੇ ਨਾ ਸੋਚੋ। ਉਹ ਵਿਕਲਪ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਆਮਦਨ ਤੁਹਾਡੇ ਖਰਚੇ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਬੱਚਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਿਫ਼ਰ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਜੇ ਕੋਈ ਉਸ ਵਿਕਲਪ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

“ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕੋ ਵਿਕਲਪ ਬਚਿਆ ਹੈ - ਸਿੱਖਿਆ। ਉਸ ਲਈ, ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਖਰਚੇ ਚੁੱਕਣ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਨਿਯਮਤ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਵਾਧੂ ਕੰਮ ਕਰਾਂਗਾ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ:

“ਵੰਡ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਚੱਲ ਜਾਇਦਾਦ 'ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਪਲ ਵਿੱਚ ਖੋਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮਾਸੂਮ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜੋ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ 'ਤੇ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਖੇਡ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੀ ਖੇਡ ਸੀ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਭਾਰੀ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਈ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ।

ਵਿਸ਼ਵ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ, ਮੱਧ ਵਰਗ ਨੇ ਅਕਸਰ ਇੱਕ ਬਿਹਤਰ ਰਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵਿੱਚ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੁਖਦਾਈ ਅਪਵਾਦ

ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹਾਕਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਤਾਂ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਰਾਜ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਅਤੇ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ, ਹਾਲਾਤ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਰਾਜਕਤਾ ਵੱਲ ਵਧ ਗਏ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਆਗੂ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਇੰਨਾ ਹਿੰਸਕ ਵਿਹਾਰ ਕਰਨਗੇ।

ਉੱਪਰੋਂ ਦੇਖਣ 'ਤੇ ਧਰਮ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਾਲਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਡੂੰਘੇ ਮਤਭੇਦ ਅਤੇ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਲਈ ਨਫ਼ਰਤ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਧਰਮ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਰਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਾਤ ਅਤੇ ਵਰਗ ਦੇ ਅੰਤਰਾਂ ਨੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਵੰਡਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ, ਸਮੁੱਚੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਤਬਾਹੀ ਮਚਾਈ ਹੈ।

ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਵਿਵਸਥਿਤ ਆਰ ਹਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਦੌਲਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਕੀਤੀ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ।

ਆਪਣੀ ਦੌਲਤ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਦੌਲਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ ਕਦੇ ਵੀ ਸਥਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ-ਸਮਝੇ ਪੈਸਾ ਖਰਚਣ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਵਤ ਹੈ:

"ਲੱਗਦਾ ਨਵਾਂ-ਨਵਾਂ ਪਿਓ ਮਰਿਆ ਹੈ,

ਤੇ ਬੇਦਰਦੀ ਨਾਲ ਖਰਚਦਾ ਪਿਆ ਹੈ।"

ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਨੇ ਦੌਲਤ ਕਮਾਉਣ ਜਾਂ ਗੁਆਉਣ ਦਾ ਦਰਦ ਨਹੀਂ ਹੰਢਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਪੈਸਾ ਖਰਚਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਉਤਰਾਅ-ਚੜ੍ਹਾਅ ਦੇਖੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੌਲਤ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਨਹੀਂ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਅਕਸਰ ਕਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ:

"ਅਜਿਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰੋ ਜਿਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਕਦਰ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ। ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਕੁਝ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆ ਤੁਹਾਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਵੇਗੀ।"

ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ:

"ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨਾਲ ਨੇੜਿਓਂ ਜੁੜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋ—ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ, ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ (accounts) ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨ (humanities) ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇ—ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਸੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਮੌਕੇ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਖਿੱਤੇ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਬੇਹੱਦ ਕਾਬਲ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ।"

ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਨਤ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲੇ।

ਸਾਡੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ ਹੀ, ਮੁੱਖ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦਸਤਕ ਦਿੱਤੀ। ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਅਹਿਮ ਚਰਚਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੀਟਿੰਗ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕਿਹਾ:

"ਅੰਤਿਮ ਫੈਸਲਾ ਤੁਹਾਡਾ ਆਪਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸਲਾਹ ਸਮਝੋ, ਤੁਹਾਡੇ 'ਤੇ ਥੋਪੀ ਗਈ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ।"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ:

"ਵਿਗਿਆਨ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਨਵਾਂ ਧਰਮ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਇੱਕ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅੱਜ ਮੌਜੂਦ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

"ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਜਾਰੀ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਅੰਤਿਮ ਗਿਆਨ ਹੈ—ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਦਾਅਵੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਜਾਂ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਹੋਵੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿੱਚ ਹਰ ਥਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।

"ਖੋਜ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਉਹ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ:

"ਵਾਂਝੇ ਜਾਂ ਦਬਾਏ-ਕੁਚਲੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ—ਜਿਵੇਂ ਔਰਤਾਂ, ਦਲਿਤ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ—ਲਈ ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਰਸਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸਿੱ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਮੰਦਰ, ਮਸਜਿਦ ਜਾਂ ਚਰਚ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

"ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਸਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।"

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਚਾਹ ਅਤੇ ਹਲਕਾ-ਫੁਲਕਾ ਨਾਸ਼ਤਾ ਪਰੋਸਿਆ, ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੀਟਿੰਗ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਮੈਂ ਵੰਡ (ਦੇਸ਼-ਵੰਡ) ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ।

"ਇਹ ਦਾਗ਼-ਦਾਗ਼ ਉਜਾਲਾ, ਇਹ ਸ਼ਬ-ਗਜ਼ੀਦਾ ਸਹਰ,"

"ਉਹ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਸੀ ਜਿਸਦਾ, ਇਹ ਉਹ ਸਹਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ..."

ਅਨੁਵਾਦ:

"ਇਹ ਦਾਗ਼ੀ, ਖਰਾਬ ਹੋਈ ਰੌਸ਼ਨੀ, ਇਹ ਰਾਤ ਦੀ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਸਵੇਰ..."

"ਇਹ ਉਹ ਸਵੇਰ ਨਹੀਂ ਜਿਸਦੀ ਅਸੀਂ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸੀ..."

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਏ।

ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਊਰਜਾ ਪੁਰਾਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਚੁਣਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਤੀਜਾ ਮੁਕੰਮਲ ਤਬਾਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਾਡੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇੱਕ ਵਰਤੀ ਹੋਈ (ਸੈਕਿੰਡ-ਹੈਂਡ) ਸਾਈਕਲ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਬ੍ਰੇਕਾਂ ਠੀਕ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਟਾਇਰ-ਟਿਊਬਾਂ ਬਦਲੀਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਕਾਲਜ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕੀਏ।

ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਚਾਰ ਆਨੇ—ਪੱਚੀ ਪੈਸੇ—ਦਿੰਦੇ ਸਨ; ਇਹ ਪੈਸੇ ਖਰਚਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਈ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਜੇਕਰ ਸਾਈਕਲ ਪੰਕਚਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਚੱਲਣ-ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਮੈਂ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਰਾਹ 'ਤੇ ਪਾਇਆ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਢੁਕਵਾਂ ਸੀ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਨੇੜਲੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੇ ਖੁਰਾਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਸੀ। ਉਹ ਇੰਨੇ ਅਮੀਰ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਸਬੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਮੰਡੀ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕਪਾਹ ਦੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ, ਆਟਾ ਮਿੱਲਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਇਆ ਹੋਇਆ (ਇੰਪੋਰਟਿਡ) ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਘਰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਆਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ:

"ਕਈ ਜਾਈ ਘੋੜੀ, ਨਾ ਖਾਧੀ ਤੇ ਨਾ ਪਿੰਦੀ, ਬਸ ਦੌੜੀ ਜਾਂਦੀ।"

ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਦੌਲਤ ਤੋਂ ਦੌਲਤ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾਈਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਫ ਅਚਾਨਕ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਦੌਲਤ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੰਗਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਯਕੀਨਨ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਹੀਂ ਜੀ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਹੀ ਉਹ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਇੱਕ ਡਰਾਉਣੀ ਕਹਾਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਸਦਾ ਸਬਕ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸੀ:

ਵਿੱਦਿਆ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੌਲਤ ਹੈ।

ਸੰਸਾਰਿਕ ਦੌਲਤ ਖੋਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵਿੱਦਿਆ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਖੋਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇੱਜ਼ਤ ਭਰੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਾਧਨ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਫਿਲਮ 'ਵਕਤ' ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੀਆਂ ਉਹ ਸਤਰਾਂ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਅਮੀਰੀ ਤੋਂ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਆਈ ਅਚਾਨਕ ਤਬਦੀਲੀ ਬਾਰੇ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ:

"ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਚਾਹੀਏ ਵਕਤ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਰਹੇ,

ਕੌਣ ਜਾਣੇ ਕਿਸ ਘੜੀ ਵਕਤ ਦਾ ਬਦਲੇ ਮਿਜ਼ਾਜ।"

ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਖੜੀ ਹੋਈ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਸਫਲ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬਣ ਜਾਣ।

ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਸੀ ਜੋ ਉੱਪਰੋਂ-ਉੱਪਰੋਂ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਦੇ ਲਿਬਾਸ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ...

ਕਦੇ ਅਰਸ਼ 'ਤੇ, ਕਦੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ।

ਕਦੇ ਤੇਰੇ ਦਰ 'ਤੇ, ਕਦੇ ਦਰ-ਬ-ਦਰ।

ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ, ਤੇਰਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ, ਤੂੰ ਜਿੱਥੇ-ਜਿੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕਿਆ,

ਮੈਂ ਉੱਥੋਂ-ਉੱਥੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਗਿਆ।

ਕਦੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਲਾ, ਕਦੇ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕੋਨੇ ਵਿੱਚ,

ਮੈਂ ਜਨੂੰਨ ਦਾ ਹਮਸਫ਼ਰ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ।

ਮਜ਼ਬੂਤ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ... ਇਸ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਨਤੀਜਾ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਚੁਕਵੀਂ ਤਿਆਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਾਂ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਏ ਸੀ।

ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਕਸਤ ਹੋਇਆ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਬਣੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਚ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਬਚਿਆ।

ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਸਨ, ਜੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਤਜ਼ਰਬੇ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਿਖਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਕਦੇ ਵੀ ਇਹ ਨਾ ਮੰਨੋ ਕਿ ਧਰਮ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇਗੀ।

ਵੰਡ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੀ। ਅੰਦਾਜ਼ਨ ਦਸ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਉਜਾੜੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਅਣਗਿਣਤ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਜਿਨਸੀ ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕੀਤਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਏ।

ਕੀ ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਹਾਂ?

ਸਾਨੂੰ ਅਕਸਰ ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਲੇਬਲ (ਸ਼ਬਦ) 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਇਆ ਹੈ।

ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਨਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ, ਸਾਨੂੰ 'ਸ਼ਰਨਾਰਥੀ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦਾਇਰੇ ਦੇ

ਅੰਦਰ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਹੇ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸੀ?

ਸਾਡੇ ਲਈ, ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇੱਕ ਮਾਨਸਿਕ ਬੋਝ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

ਹੌਸਲੇ ਟੁੱਟੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗੁੱਸਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ,

ਮੰਜ਼ਿਲ ਨਾ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਇਹ ਰੁਸਵਾਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਪਰ ਯਾਦ ਰੱਖ, ਏ ਦਿਲ,

ਇਸ ਅੱਗ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ ਬਣਾ,

ਨਾਕਾਮੀ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਚੰਗਿਆੜੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਬਾਰੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਅਣਜਾਣ ਸੀ; ਉੱਥੇ ਲਗਾਤਾਰ ਡਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਦਬਾਅ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਬਾਹਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਫਾਇਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਹੋਈਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਸੀਬਤ ਖੜ੍ਹੀ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਜੇਕਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਡਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਹੁੰਦਾ।

ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਸਲਾਹ ਬਹੁਤ ਸਾਦੀ ਸੀ:

"ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਝਗੜੇ ਵਿੱਚ ਪਵੋ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਰਹੋ ਅਤੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰੋ।

"ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਜਾਂ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਤੇਜਿਤ ਭਾਈਚਾਰੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਓਨੀ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿੰਨੀ ਉਹ ਭਾਈਚਾਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੰਜਮ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਬੇਲੋੜੀ ਭੜਕਾਹਟ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।"

ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਰਚ-ਮਿਚ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਦੌਲਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਅਤੇ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਨੂੰ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਹੁਦੇ ਵੀ ਮਿਲੇ।

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਦੀ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਯਾਦ ਹੈ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਪਿਓਨ (ਸੇਵਾਦਾਰ) ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਅਧਖੜ ਉਮਰ ਦਾ ਆਦਮੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਬਾਹਰ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਤੁਰੰਤ ਉਸਨੂੰ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਉਸਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕਿਸਨੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੋਸਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ:

"ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਪਿੱਛੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮਕਸਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਲਗਾਤਾਰ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਚਾਹ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ ਹੋਏ, ਉਸਨੇ ਪੁੱਛਿਆ:

"ਮੈਨੂੰ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਜੱਦੀ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਉੱਥੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਅਜੇ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕ ਦਿਨ

ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਉੱਥੇ ਜਾ ਸਕਾਂਗੇ।

"ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ?"

ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ:

"ਆਖਰਕਾਰ, ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਧਾਰਮਿਕ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ? 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਕੀ? ਲਾ ਇਲਾਹਾ ਇਲੱਲਾਹ' ਵਰਗੇ ਨਾਅਰੇ ਵੰਡ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਮਾਹੌਲ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਗਏ ਸਨ।

"ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਦੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਰਹੱਦਾਂ ਬਦ "ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਆਗੂ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਝੌਤੇ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਅਕਸਰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਕੁਝ ਵਰਗਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਸਿਆਸੀ ਹਿੱਤ ਸੁਲਹ-ਸਫਾਈ ਦੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

"ਕਈ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ, ਸਿਆਸੀ ਏਜੰਡਿਆਂ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਧਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸੀ ਲਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

"ਫਿਰ ਵੀ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਹੀ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਡੂੰਘੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ।"

ਉਹ ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉੱਠਣ ਹੀ ਵਾਲੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸਮਾਪਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ:

“ਜੇਕਰ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਕਿਉਂ ਹੋਈ, ਅਤੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਇੰਨੇ ਅਪਰਾਧ ਅਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਗਈ?”

ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕੇ

ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਯਾਦ ਹਨ:

ਜਿਸ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਿਆ,

ਨੇਕ ਸੀ।

ਉਹ ਸ਼ਖਸ।

ਜਿਸ-ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਸਮਝਿਆ,

ਉਹ ਧੋਖਾ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ।

ਆਇਆ ਤੇ ਝੱਟ ਮੇਰੇ ਪੈਰੀਂ ਪੈ ਗਿਆ,

ਮੁਦੱਤਾਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਧੋਖਾ ਸੀ।

ਇਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ 'ਤੇ ਧਰਮ ਭਾਰੂ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਵੀ ਹਿੱਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ, ਇਸ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨੇ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਕਿਉਂਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਪਛਾਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਇਸ ਲਈ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੁਝਾਏ ਗਏ ਹੱਲ ਵੀ ਧਰਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲੱਭੇ ਗਏ।

ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਸਮੱਸਿਆ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸਗੋਂ, ਇਸ ਨੇ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਕਈ ਗੁਣਾ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ।

ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਬਿਲਕੁਲ ਇਹੀ ਵਾਪਰਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਉਸ ਹੱਲ ਮੁਤਾਬਕ ਪਨਾਹ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਜਿਸਨੂੰ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸਮਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਦੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਹੋਵੇ ਕਿ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਗਲਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅਕਸਰ ਖਾਸ ਸਮੂਹਾਂ 'ਤੇ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਅੱਜ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਆਂਢੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਗ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੀ ਸਾਂਝੀ ਵਿਰਾਸਤ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਸੰਪਰਕ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝ ਦਾ ਰਾਹ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ:

"ਤੁਸੀਂ ਧਰਤੀ ਪਾੜੀ, ਦਰਿਆ ਪਾੜੇ,

ਪਰ ਸਾਡੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਉਂਝ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ..."

ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਕਬਾਲ ਜਿਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ: ਇੱਕ ਵਾਰ, ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਆਗੂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਅੰਗਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

"ਅਸੀਂ ਕਦੇ ਵੀ ਜਨਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਰਗ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।"

ਉਸਨੇ ਅੱਗੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸ਼ਕਤੀ, ਜਾਂਚ ਏਜੰਸੀਆਂ ਅਤੇ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ।

ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਇਹ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਹੀ ਸੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਸਦਾ ਕਥਨ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਸੀ: ਜਦੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ?

"ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ (“ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਵਸ ਦੀਆਂ ਮੁਬਾਰਕਾਂ।”)

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ 14 ਅਗਸਤ ਨੂੰ 'ਯੌਮ-ਏ-ਆਜ਼ਾਦੀ' ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 15 ਅਗਸਤ ਨੂੰ 'ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਿਵਸ' ਵਜੋਂ ਇਹ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ, ਇਹ ਦਿਨ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਾਣ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੇਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੋਰ ਯਾਦ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਹੈ।

ਸਾਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੰਡ (ਵੰਡਾਰੇ) ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਵੀ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲੇ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਜਾਇਦਾਦ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜੱਦੀ ਘਰ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਲਗਭਗ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ (ਸਿਫ਼ਰ ਤੋਂ) ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਈ। ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਸਾਨੂੰ ਦੌਲਤ, ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਂ ਜਾਇਦਾਦ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ, ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ, ਸਾਵਧਾਨੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ ਦਿੱਤਾ।

ਇਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਰਾਸਤ ਸੀ।

ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਉਹ ਸਬਕ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ:

ਜਾਇਦਾਦ ਖਤਮ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਰਹੱਦਾਂ ਬਦਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੌਲਤ ਖੋਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਿੱਖਿਆ, ਗਿਆਨ, ਚਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹੀ ਸਿਖਾਇਆ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਦੋਸਤ ਦੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਬਹੁਤ ਦਿਲਚਸਪ ਰਿਹਾ।

ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦੌਰਾਨ, ਉਸਨੇ ਮੇਰਾ ਉਹ ਭਰਮ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਫਲਸਫਾ (philosophy) ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ; ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਖਾਸ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ੁਭਕਾਮਨਾਵਾਂ ਸਹਿਤ,

ਡਾ. ਸੁਨੀਲ ਭਾਟੀਆ

ਸਾਊਥ ਏਸ਼ੀਆ ਰਿਸਰਚ ਸੈਂਟਰ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ

www.southasiaresearchcentre.in

dr_subha@yahoo.com ,

ਟੈਲੀਫੋਨ-91-11-27853470®

ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮੁੱਦੇ

ਨਵੰਬਰ 2026 ਭਾਗ-5 ਨੰ-11

ਡਾ. ਰੋਬੀਨਾ ਯਾਸਮੀਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸਲਾਮੀਆ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਆਫ਼ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਵਿਖੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਦਾ ਮਾਣਮੱਤਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਸਫ਼ਰ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਣੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਡਾ. ਯਾਸਮੀਨ ਨੇ ਵੱਕਾਰੀ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਡਾਕਟਰ ਆਫ਼ ਫਿਲਾਸਫੀ (ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ.) ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੋਜ ਖੇਤਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਕਾਲ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਤਾਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨਾਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਐਚ.ਈ.ਸੀ.-ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੌਵੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੇਖ ਹਨ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ "ਉੱਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਅਧੀਨ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ" ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਦਿਲਚਸਪ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਨਾਮਵਰ ਬਲੂਮਸਬਰੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਛਾਪ ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਡਾ. ਯਾਸਮੀਨ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਦੋਵਾਂ ਪਲੇਟਫਾਰਮਾਂ 'ਤੇ ਮਾਨਤਾ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਅਤੇ ਸੂਝ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਦਸੰਬਰ 2026 ਜਿਲਦ-5 ਅੰਕ-11

ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਦੇਵੇਸ਼ਵਰ, ਐਮ.ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ); ਐਮ. ਐਡ., ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ., ਐਮਰੀਟਸ ਫੈਲੋ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗ੍ਰਾਂਟਸ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2017-2019 ਮਹਿਮਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜਨਵਰੀ 2027 ਜਿਲਦ-6 ਅੰਕ-1

ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਰੌਂਕੀ ਰਾਮ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੰਡ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਨਗੇ।

ਫਰਵਰੀ 2027 ਜਿਲਦ-6 ਅੰਕ-2

ਰਜ਼ਾ ਨਈਮ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੇਤੂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਖੋਜਕਰਤਾ, ਅਨੁਵਾਦਕ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਪਾਠਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂਕੇ ਦੀ ਲੀਡਜ਼ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਫੇਏਟਵਿਲੇ ਵਿਖੇ ਅਰਕਾਨਸਾਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਮੱਧ ਪੂਰਬੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਮੱਧ ਪੂਰਬ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਇੱਕ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮਿਸਰ, ਯਮਨ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਦ ਵਾਇਰ ਅਤੇ ਆਉਟਲੁੱਕ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਦ ਫਰਾਈਡੇ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਤੰਬਰ 2014 ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਬੈਨਡ ਬੁੱਕਸ ਵੀਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗਾਤਾਰ ਪੰਜ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ, ਓਲੋਮੋਪੋਲੋ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਕੰਮ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਖਨਊ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਾਹਿਤ ਤਿਉਹਾਰਾਂ (ਦੋਵੇਂ 2014 ਵਿੱਚ) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਤਕ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿਨੀਪੈਗ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਲੇਖਕ ਤਿਉਹਾਰ (ਕੈਨੇਡਾ, ਸਤੰਬਰ 2017) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ; ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਈ TEDx (ਸਭ ਤੋਂ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ TEDxLUMS, ਲਾਹੌਰ, ਅਪ੍ਰੈਲ 2018) ਅਤੇ ਮਾਡਲ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ (ਸਭ ਤੋਂ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ LUMUN 17, ਲਾਹੌਰ, ਜਨਵਰੀ 2021) ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਕਾਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ। ਉਹ ਯੂਕੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਕਾਰੀ 2013-2014 ਚਾਰਲਸ ਵਾਲੇਸ ਟਰੱਸਟ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤਕਰਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਪਾਬੰਦੀਸ਼ੁਦਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕ ਸਆਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ ਦੇ ਲੇਖਾਂ 'ਤੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਕੰਮ ਲਈ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ-ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ (ਭਾਰਤ) ਲਈ ਪਹਿਲੇ 2017 ਜਵਾਦ ਮੈਮੋਰੀਅਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਲਈ ਉਪ ਜੇਤੂ/ਫਾਈਨਲਿਸਟ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਬਦੁੱਲਾ ਹੁਸੈਨ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇੱਕ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ 'ਬਹਾਰ' (ਬਸੰਤ) ਦੇ ਉਸਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਲਈ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਲੇਖਕ ਸੰਘ (ਅੰਜੁਮਨ ਤਾਰਕੀ ਪਸੰਦ ਮੁਸੰਨਫੀਨ) ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ। ਉਹ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਖਰੜਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜੋ 2021 ਵਿੱਚ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ (ਕਵੀ ਦੀ 100ਵੀਂ ਜਨਮ ਵਰ੍ਹੇਗੰਢ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ)।

ਅਪੀਲ:

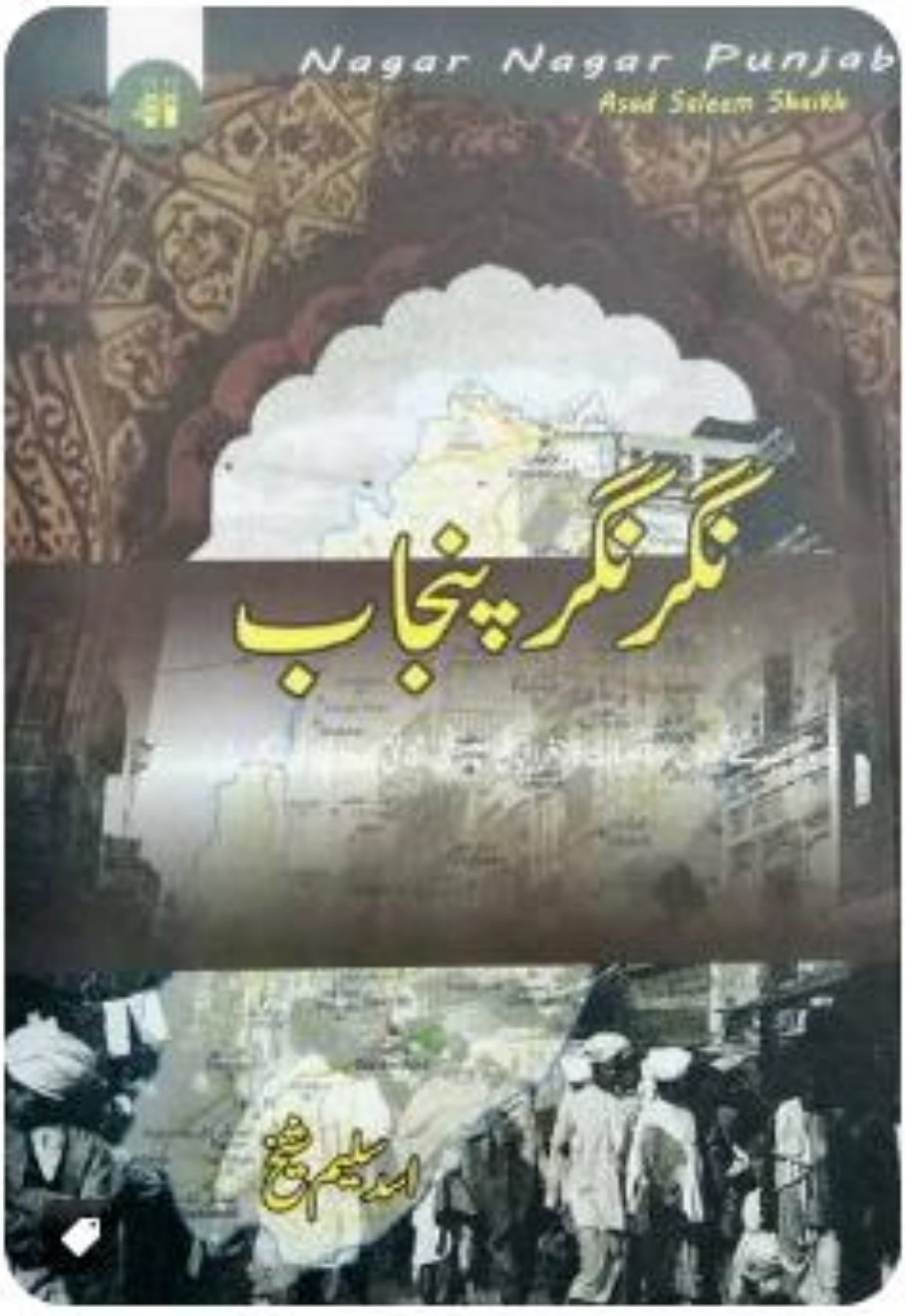
ਅਸੀਂ ਸਲਾਹੀਅਤ ਦਾ ਮਾਸਿਕ ਅੰਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲੇਖ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਸਾਡੀ ਵਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਈਮੇਲ 'ਤੇ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਨ:

dr.bhatiasunil@gmail.com ਜਾਂ dr_subha@yahoo.com

ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਸੇਵਾ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਿਰਸਾ: ਨਗਰ ਨਗਰ ਪੰਜਾਬ ਕਿਤਾਬ: ਮ. ਅਸਦ ਸਲੀਮ ਸ਼ੇਖ

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ: ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦ ਨੰਦਾ: ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ

ਈਸ਼ਵਰ ਚੰਦ ਨੰਦਾ (30 ਸਤੰਬਰ 1892 – 3 ਸਤੰਬਰ 1965), ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ 'ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ' ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ "ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਿਤਾਮਾ" ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਵਾਇਤੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਚਿੱਤਰਣ ਵੱਲ ਵਧਦਿਆਂ, ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। □ ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸਫ਼ਰ - ਜਨਮ ਅਤੇ ਪਿਛੋਕੜ: ਜਨਮ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਰੰਡੀਆਂ ਪਨਿਆਰ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਪਿਤਾ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਰਥਿਕ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਨੰਦਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਦਮ 'ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਸਿੱਖਿਆ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਬੀ.ਏ. ਆਨਰਜ਼ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਐਮ.ਏ. ਕੀਤੀ। ਪੇਸ਼ਾ: 1947 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉਹ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਸ ਗਏ।

ਵਿਧਵਾ-ਵਿਆਹ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਸੁਭਦਰਾ' ਦੇ 100 ਸਾਲ

ਵਿਧਵਾ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਆਈ.ਸੀ. ਨੰਦਾ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਸੁਭਦਰਾ' ਨੂੰ ਉਸ ਔਰਤ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰੇਰਨਾ-ਸਰੋਤ: ਨੋਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼

ਨਾਟਕ-ਲੇਖਣ ਵਿੱਚ ਨੰਦਾ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਨੋਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ; ਉਹ ਇੱਕ ਆਇਰਿਸ਼ ਅਭਿਨੇਤਰੀ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਦਾਦੀ" (Grandmother of Punjabi Theatre) ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

• ਜਦੋਂ ਨੰਦਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ, ਤਾਂ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਨੇ ਮੌਲਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਕ੍ਰਿਪਟਾਂ (ਨਾਟਕਾਂ) ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਸਥਾਨਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਨਾਟਕ-ਲੇਖਣ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਵਾਇਆ।

• ਨੰਦਾ ਨੇ 1913 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ 'ਸੁਹਾਗ' (ਜਿਸਨੂੰ 'ਦੁਲਹਨ' ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਨਾਲ ਇਸ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਇਨਾਮ ਜਿੱਤਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਆਧੁਨਿਕ ਮੰਚ-ਨਾਟਕ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਨੰਦਾ ਨੇ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੂਰੇ-ਲੰਬਾਈ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਕਾਂਗੀ (ਛੋਟੇ ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ:

• ਸੁਹਾਗ / ਦੁਲਹਨ (1913): ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਇੱਕ ਮੋਹਰੀ ਇਕ-ਅੰਗੀ ਨਾਟਕ।

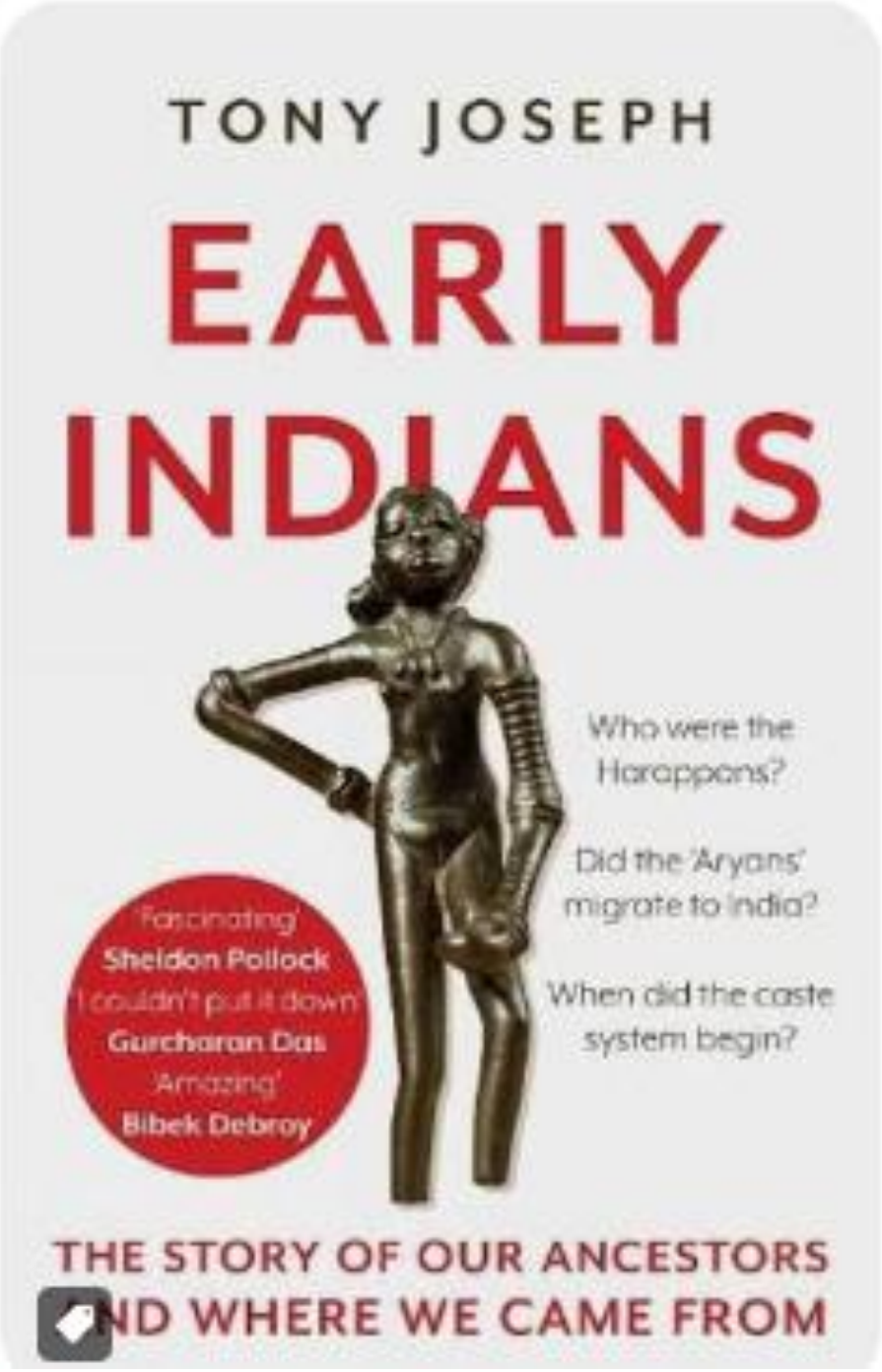
• ਸੁਭਦਰਾ (1920/1922): ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੂਰੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਤਿੰਨ-ਅੰਗੀ ਨਾਟਕ। ਇਸ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਹੋਈ ਭਾਰੀ ਜਾਨੀ ਨੁਕਸਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਧਵਾ-ਵਿਆਹ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਪਿਰਤ ਪਾਈ।

• ਬੇਬੇ ਰਾਮ ਭਜਨੀ (1914): ਧਾਰਮਿਕ ਪਾਖੰਡੀਆਂ, ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਪਾਖੰਡ 'ਤੇ ਕਰਾਰੀ ਚੋਟ ਕਰਦਾ ਇੱਕ ਵਿਅੰਗ।

• ਵਰ ਘਰ / ਲਿਲੀ ਦਾ ਵਿਆਹ (1930): ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਜੋ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਆਹਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰਵਾਇਤੀ ਵਿਆਹਾਂ (ਅਰੇਂਜਡ ਮੈਰਿਜ) ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

- **ਸ਼ਾਮੂ ਸ਼ਾਹ (1928): ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਦ ਮਰਚੈਂਟ ਆਫ਼ ਵੈਨਿਸ' (The Merchant of Venice) ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਮਾਹੌਲ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।**
- **ਨਾਟਕ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਨਾਟਕੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ 'ਝਲਕਾਰੇ' (1949) ਅਤੇ 'ਲਿਸ਼ਕਾਰੇ' (1956) ਨਾਮਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।**

ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਯੋਗਦਾਨ: ਮੁੱਢਲੇ ਭਾਰਤੀ ਲੇਖਕ ਟੋਨੀ ਜੋਸੇਫ

ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਨਾਇਕਾ: ਮੇਰੀ ਪੜਦਾਦੀ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਕਹਾਣੀ

ਮੇਰੀ ਪੜਦਾਦੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਦੌਰ ਹੰਢਾਇਆ ਸੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਮਨਸੂਰ ਫਾਤਿਮਾ ਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬਰ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਹਾਂ—ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਫੈਲੀ ਹਿੰਸਾ ਅਤੇ ਅਰਾਜਕਤਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੱਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਤੈਅ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ—ਕਾਜ਼ੀ ਪਰਿਵਾਰ—ਨਾਲ ਕਪੂਰਥਲਾ ਪਿੰਡ (ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ ਬੋਹੋਈ) ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ; ਇਹ ਪਰਿਵਾਰ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਜੱਜਾਂ ਵਜੋਂ ਨਿਭਾਈਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਕਾਰਨ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਪੜਦਾਦੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਉਹ ਸੀ ਜੋ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ, ਦਾਰਾ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ, ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਬਦਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ 1945 ਵਿੱਚ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਮਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਸੁਲਤਾਨ ਸ਼ਾਹ (ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਇਲਾਕਾ ਜੋ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਜੋਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ) ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਮੇਰੀ ਪਸੰਦੀਦਾ ਕਹਾਣੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਜਲੂਸ (ਬਰਾਤ) ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹਾਥੀ ਉਧਾਰ ਮੰਗਿਆ ਸੀ। 1947 ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ (ਗਰਭਵਤੀ ਸਨ), ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਹ ਗਰਭ-ਕਾਲ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦਿਨ ਬਿਤਾਉਣ ਲਈ ਕਪੂਰਥਲਾ ਪਿੰਡ ਸਥਿਤ ਆਪਣੇ ਪੇਕੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਅਗਸਤ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਜੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਜ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਗਰਭਵਤੀ ਸਨ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਭੜਕ ਉੱਠੀ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਸਥਾਨਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੇ; ਨਤੀਜਨ, ਹਿੰਦੂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ—ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ—ਇੱਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ

ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਹਯਾਤ ਬੀਬੀ (ਮੇਰੀ ਪੜਦਾਦੀ ਦੀ ਮਾਂ) ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਭੈਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕੱਲੇ ਕਿਵੇਂ ਬਚ ਨਿਕਲੇ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਇੱਕ ਦੋਸਤ, ਰਾਮ ਆਸ਼ਰਾ ਨਾਮਕ ਹਿੰਦੂ ਵਿਅਕਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੱਕ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਕੀਰ ਹੁਸੈਨ ਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡਾ ਵੀ ਮਿਲਿਆ—ਜੋ ਮੇਰੀ ਪੜਦਾਦੀ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ—ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਫਕੀਰ ਹੁਸੈਨ ਨੂੰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਲੈ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਮੇਰੀ ਪੜਦਾਦੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਹ ਇਕੱਠੇ ਇੱਕ ਮਾਲ-ਗੱਡੀ (ਕਾਰਗੋ ਟ੍ਰੇਨ) ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਹੋਏ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਰੇਲਗੱਡੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਮਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ; ਇਸਮਾਈਲ ਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ—ਜਿਸਦੀ ਦਿਆਲਤਾ ਬਾਰੇ ਉਹ ਅਕਸਰ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਸੀ—ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਝੁਕਾ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਉਸਦੀ ਪਿੱਠ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਰੇਲਗੱਡੀ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕੇ। ਫੜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਹ ਕੋਲੇ ਵਾਲੇ ਖਾਲੀ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਗਏ। ਇੱਕ ਮੌਕੇ 'ਤੇ, ਭੀੜ ਨੇ ਰੇਲਗੱਡੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਵਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਮੇਰੀ ਪੜਦਾਦੀ ਦੇ ਡੱਬੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੁਲਿਸ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਚ ਗਈ।

ਰਾਮ ਆਸ਼ਰਾ ਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸੋਨੇ ਅਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਸੀ; ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਹ ਸਭ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਹ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਖ਼ੂਨ ਨਾਲ ਲਥਪਥ ਉਸ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਾਰੇ ਦੁਖਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਧਰਤੀ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪੜਦਾਦੀ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਵੀ ਜੋ ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤ ਵਜੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੇਖੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਉਮੀਦ ਅਤੇ ਉਸ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬੋਝ ਤੇ ਗਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮੋਈ ਬੈਠੀ ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਰੇਲਗੱਡੀ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚੀ, ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਪੜਦਾਦੀ ਦੇ ਹੋਰ ਭਤੀਜੇ-ਭਤੀਜੀਆਂ ਅਤੇ ਫਕੀਰ ਹੁਸੈਨ ਦੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਮਿਲੇ। ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਸਤਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫਕੀਰ ਹੁਸੈਨ ਦਾ ਮੇਲ ਉਸਦੀਆਂ ਚਾਰ ਵੱਡੀਆਂ ਭੈਣਾਂ—ਮਹਿਮੂਦਾ, ਨਾਸਿਰ, ਨਸੀਮ ਅਤੇ ਜ਼ਾਰਾ—ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਇਸ਼ਰਾਰ, ਜਾਜੀ ਅਤੇ ਸੱਜਾਦ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਮੇਰੀ ਪੜਦਾਦੀ ਨੇ ਉਸ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਭਰੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਭੁੱਖ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ; ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ 'ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਰੋਟੀ, ਅਚਾਰ ਅਤੇ ਠੰਡਾ ਪਾਣੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਅਮੀਰੀ ਤੇ ਐਸ਼ੋ-ਆਰਾਮ ਵਿੱਚ ਪਲਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਉਸਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਹ ਆਖਰਕਾਰ ਪਹੁੰਚੀ, ਉਸ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਰਾਹਤ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ, ਉਸਨੇ ਜੋ ਭਿਆਨਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਅਤੇ ਹੰਢਾਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨ ਉਹ ਡੂੰਘੇ ਸਦਮੇ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਵੱਡੀ ਭੂਆ (ਦਾਦੀ ਦੀ ਭੈਣ), ਜ਼ਿਆ ਸ਼ਾਹ — ਜੋ ਮੇਰੀ ਪੜ-ਦਾਦੀ ਦੀ ਤੀਜੀ ਧੀ ਸੀ — ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ, ਨੇ ਉਸ ਦੁਖਦਾਈ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੌਸਲਾ ਅਤੇ ਸਕੂਨ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ 'ਜ਼ਫਰ ਕੇ' ਨਾਮਕ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੱਸੇ। ਆਖਰਕਾਰ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਵਜੋਂ ਨਵੇਂ ਬਣੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਸੰਬਰ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਦੁਖਦਾਈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ — ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਸੀ — ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਤੰਦਰੁਸਤ ਬੱਚੇ, ਹਸਨ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸੁਲਤਾਨ ਸ਼ਾਹ ਵਿਖੇ ਉਸਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਜੱਦੀ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਬੀਤੀ। ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਥਿਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਸੂਰ ਚਲੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ, ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਖਾਲਿਦ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ...

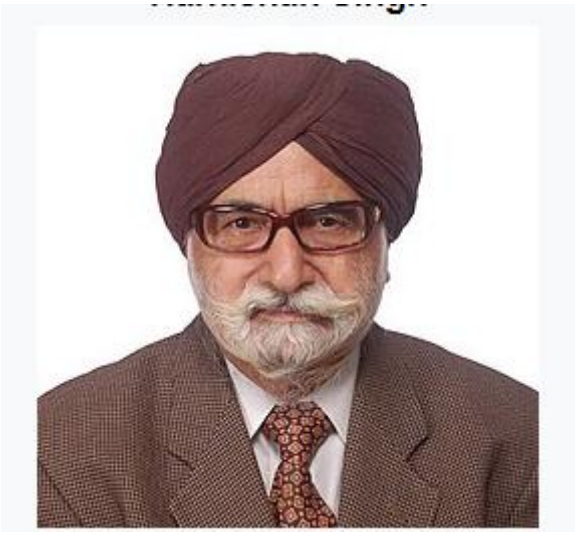
ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ: ਮਜ਼ਦੂਰੀ

1. ਵਿਗਾਰ
2. ਵਗਾਰੀ
3. ਸੇਪੀ
4. ਰੋਜਨਦਾਰੀ
5. ਰੋਜਨਦਾਰ
6. ਪੁਹੁਰਿਆ
7. ਮੁਸ਼ੱਕਤ
8. ਮਿਹਨਤੀ
9. ਮੇਘ
10. ਮਜੂਰੀ
11. ਮਜਦੂਰ
12. ਲਾਵੀ
13. ਖਦਿਨਾ
14. ਕੁਲੀ
15. ਕੱਾਮਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਡਿਗਦੇ ਢਹਿੰਦੇ ਬੋਲ:

ਸ਼ਬਦ	ਪ੍ਰਸਿੱਧ	ਠੋਕਰ / ਡਿੱਗਣਾ
1 ਹੈਡਸਟ੍ਰੌਂਗ	ਜਿੱਦੀ	ਅਚਪਾਲ
2. ਧੋਖਾ	ਧੋਖਾ	ਮੁੰਨਾ
3. ਸਿਰ ਦਰਦ	ਸਰ ਪੀੜ	ਸਰਵਾਹ
4. ਬਲੈਕਕਾਰਟ	ਥੇਲਾ	ਚੱਕਦਾ
5 ਉਲਟੀ	ਉਲਟੀ	ਕੇ
6. ਪਰਸ	ਬਟੂਆ	ਗੁਥਲੀ

ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਲੋਕ: ਵਿਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ

ਹਰਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ (25 ਨਵੰਬਰ 1928 – 20 ਮਾਰਚ 2020) ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਫਾਰਮਾਸਿਊਟੀਕਲ ਕੈਮਿਸਟ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਨ, ਜੋ ਭਾਰਤ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਗਡਮ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਰਗੈਨਿਕ ਕੈਮਿਸਟਰੀ (ਜੈਵਿਕ ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ), ਮੈਡੀਕਲ ਕੈਮਿਸਟਰੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵਿੱਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਆਪਣੇ ਕਰੀਅਰ ਦੌਰਾਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਖੋਜ ਸਮੂਹ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨੇ 'ਕੈਂਡੋਕੋਰੋਨੀਅਮ' (ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਚੈਂਡੋਨੀਅਮ ਆਇਓਡਾਈਡ' ਜਾਂ 'HS-310' ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕੀਤਾ; ਇਹ ਕਲੀਨਿਕਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਾਹੇਵੰਦ ਇੱਕ ਸਿੰਥੈਟਿਕ 'ਅਜ਼ਾਸਟੀਰੋਇਡ' (azasteriod) ਸੀ ਜਿਸਨੂੰ ਪਿੰਜਰ ਦੀਆਂ ਮਾਸਪੇਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਦਵਾਈ (skeletal muscle relaxant) ਵਜੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 25 ਨਵੰਬਰ 1928 ਨੂੰ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ (ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ) ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ 20 ਮਾਰਚ 2021 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੋਈ।

ਨਿਊਰੋਮਸਕਿਊਲਰ ਬਲੌਕਰ: ਕੈਂਡੋਕੋਰੋਨੀਅਮ

ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਖੇ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੇ ਖੋਜ ਸਮੂਹ ਨੇ 'ਕੈਂਡੋਕੋਰੋਨੀਅਮ ਆਇਓਡਾਈਡ' (ਜਿਸਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ 'ਚੈਂਡੋਨੀਅਮ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ) ਨੂੰ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸ਼ਲੇਸ਼ਿਤ (synthesize) ਕੀਤਾ। ਇਸਦੀ ਫਾਰਮਾਕੋਲੋਜੀਕਲ ਜਾਂਚ ਸਟ੍ਰੈਥਕਲਾਈਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ (University of Strathclyde) ਵਿਖੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਪਕ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਇਸ ਦਵਾਈ—ਜੋ ਕਿ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਸਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕ 'ਨਾਨ-ਡੀਪੋਲਰਾਈਜ਼ਿੰਗ ਨਿਊਰੋਮਸਕਿਊਲਰ ਬਲੌਕਰ' ਹੈ—ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਕਲੀਨਿਕਲ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਸਿਹਤ ਸੰਗਠਨ (WHO) ਨੇ ਇਸ ਦਵਾਈ ਨੂੰ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੈਰ-ਮਲਕੀਅਤ ਨਾਮ (INN): 'ਕੈਂਡੋਕੋਰੋਨੀਅਮ ਆਇਓਡਾਈਡ' ਦਿੱਤਾ। ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਰਤ, ਅਮਰੀਕਾ, ਕੈਨੇਡਾ, ਯੂਕੇ ਅਤੇ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਬਾਰੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਵੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 19ਵੀਂ ਅਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਫਾਰਮਾਸਿਊਟੀਕਲ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਘੋਖ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਾਰਮਾਕੋਪੀਆ ਅਤੇ ਫਾਰਮੂਲੇਰੀਆਂ, ਫਾਰਮਾਸਿਊਟੀਕਲ ਸਿੱਖਿਆ, ਫਾਰਮੇਸੀ ਅਭਿਆਸ, ਫਾਰਮਾਸਿਊਟੀਕਲ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਅਤੇ ਫਾਰਮਾਸਿਊਟੀਕਲ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 125 ਮੌਲਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 14 ਪੇਟੈਂਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਈ ਅਕਾਦਮਿਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ, ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨਿਭਾਈਆਂ।

ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ: ਐਲਿਸ - ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼ ਦੀ ਪਤਨੀ

ਐਲਿਸ ਫੈਜ਼ (ਸਤੰਬਰ 1915 – 12 ਮਾਰਚ 2003) ਇੱਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਵਿੱਤਰੀ, ਲੇਖਿਕਾ, ਪੱਤਰਕਾਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਰਕੁਨ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਿਕਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾ ਸਨ। ਐਲਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕ ਬਣ ਗਏ। ਉਹ ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਸਲੀਮਾ ਹਾਸ਼ਮੀ ਤੇ ਮੁਨੀਜ਼ਾ ਹਾਸ਼ਮੀ ਦੀ ਮਾਂ ਸਨ।

ਐਲਿਸ ਜਾਰਜ ਲੰਡਨ ਦੇ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਵਿਕਰੇਤਾ ਦੀ ਧੀ ਸਨ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ, ਕ੍ਰਿਸਟੋਬਲ, 1930 ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸਨ। ਐਲਿਸ ਨੇ 'ਫ੍ਰੀ ਇੰਡੀਅਨ ਲੀਗ' ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਮੈਨਨ ਦੀ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਸਕੱਤਰ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਕ੍ਰਿਸਟੋਬਲ ਨੇ ਡਾ. ਐਮ. ਡੀ. ਤਸੀਰ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਚਲੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਇੱਕ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਨ। ਐਲਿਸ 1938 ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਭਾਰਤ ਗਏ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਵਿਆਹ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ:

ਐਲਿਸ ਜਾਰਜ ਅਤੇ ਫੈਜ਼ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਕਾਹ (ਵਿਆਹ) 1941 ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ 'ਪਰੀ ਮਹਿਲ' ਵਿਖੇ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੁਆਰਾ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ; ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ

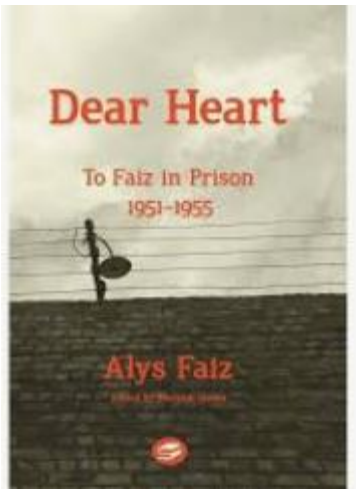
ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਮਹਿਲ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਐਮ. ਡੀ. ਤਸੀਰ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਐਸ.ਪੀ. ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਨ, ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਐਲਿਸ ਨੇ ਇਸਲਾਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਫੈਜ਼ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਕੁਲਸੂਮ" ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ। ਐਲਿਸ ਫੈਜ਼ 1950 ਵਿੱਚ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼' ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਅਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ, ਜਿੱਥੇ ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਭਾਗ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਉਹ ਸਲਮਾਨ ਤਸੀਰ ਦੀ ਮਾਸੀ ਸਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੈਣ ਕ੍ਰਿਸਟੋਬਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ।

ਫੈਜ਼ ਨਾਲ ਐਲਿਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ ਸਨ: ਸਲੀਮਾ ਹਾਸ਼ਮੀ ਅਤੇ ਮੁਨੀਜ਼ਾ ਹਾਸ਼ਮੀ। ਕਲਾਕਾਰ ਅਦੀਲ ਹਾਸ਼ਮੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੋਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਹਬੀਬ ਆਰ. ਸੁਲੇਮਾਨੀ ਨੇ 'ਦਿ ਡਾਨ' ਅਖਬਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ, "ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਠਹਿਰਾਅ ਦੌਰਾਨ, ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਹੌਲ ਦੇ ਇੱਕ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਨਿਰੀਖਕ ਵਜੋਂ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਲਹ-ਸਫਾਈ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੋ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਜਾਂ ਕੌਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦੀ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਐਲਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਵਜੋਂ ਰਹਿ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਐਲਿਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਐਲਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਫੈਜ਼ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਐਲਿਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਲੇਖਿਕਾ ਅਤੇ ਕਵਿੱਤਰੀ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਾਟਕੀ ਮੰਚਨ 'ਚੰਦ ਰੋਜ਼ ਔਰ ਮੇਰੀ ਜਾਨ' (Chand Roz Aur Meri Jaan) ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਫੈਜ਼ ਅਤੇ ਐਲਿਸ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 'ਚੰਦ ਰੋਜ਼ ਔਰ ਮੇਰੀ ਜਾਨ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪੱਤਰ-ਵਿਹਾਰ—ਖਾਸ ਕਰਕੇ 'ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਸਾਜ਼ਿਸ਼' ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਲਿਖੇ ਗਏ ਪੱਤਰਾਂ—ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਣਜਾਣ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇੱਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿੱਚ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਥੀਏਟਰ ਅਦਾਕਾਰਾ ਸੁਚਿਤਰਾ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਦਾਨਿਸ਼ ਇਕਬਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਐਲਿਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕੁਝ ਅਖਬਾਰੀ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਇੰਟਰਵਿਊਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਫੈਜ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਘੜਨ ਵਿੱਚ ਐਲਿਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ।"

ਐਲਿਸ ਫੈਜ਼ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ 12 ਮਾਰਚ 2003 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇੱਕ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ 87 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਿਮਾਰ ਸਨ ਅਤੇ ਡਿੱਗਣ ਕਾਰਨ ਕਮਰ ਦੀ ਹੱਡੀ ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਰ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਜ ਲਈ ਸਥਾਨਕ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਬਚ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਬਰਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਫੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫੈਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਦਫ਼ਨਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਪਹਿਲਾਂ 20 ਨਵੰਬਰ 1984 ਨੂੰ ਹੋਇਆ

ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪਰਿਵਾਰ: ਆਜ਼ਾਦੀ ਘੁਲਾਟੀਏ ਇਸਲਾਮਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਮੋਲਾਨਾ ਹਬੀਬ-ਉਰ ਰਹਿਮਾਨ ਲੁਧਿਆਣਵੀ

ਹਬੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਲੁਧਿਆਣਵੀ [a] (3 ਜੁਲਾਈ 1892 - 2 ਸਤੰਬਰ 1956) ਇੱਕ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ ਜਿਸਨੇ 1935 ਤੋਂ 1939 ਤੱਕ ਮਜਲਿਸ-ਇ-ਅਹਰਾਰ-ਇ-ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਤੀਜੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। (ਜਿਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਅਹਰਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਗਠਨ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ (ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ) 29 ਦਸੰਬਰ 1929 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਖਿਲਾਫਤ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਅਤੇ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਚੌਧਰੀ ਅਫਜ਼ਲ ਹੱਕ, ਸਈਦ ਅਤਾ ਉੱਲਾਹ ਸ਼ਾਹ ਬੁਖਾਰੀ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਜਲੰਧਰੀ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਆਗੂ ਸਨ।

ਉਹ ਇੱਕ ਅਰਾਈਂ ਕਬੀਲੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ ਅਤੇ 1857 ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੌਰਾਨ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਜ਼ਾਦੀ ਘੁਲਾਟੀਏ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਵੰਸ਼ਜ ਸਨ। ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਇੱਕ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਇਸਲਾਮੀ ਵਿਦਵਾਨ

ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ 1857 ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੌਰਾਨ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਬਹੁ-ਧਰਮੀ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੜਾਕੂ।

1857 ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਵੇਰਵੇ

• ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਅਤੇ ਫੋਰਸ: ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਰਾਈਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ, ਬਹੁ-ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਲੜਾਈ ਫੋਰਸ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

• ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢਣਾ: ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਪਾਣੀਪਤ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ।

ਹਬੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੇ ਦਾਦਾ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦੁਲ ਕਾਦਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਨੇ 1857 ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਦੌਰਾਨ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਗਾਵਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗਾਵਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ। [ਹਵਾਲਾ ਲੋੜੀਂਦਾ] ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਫੋਰਸ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਲੁਧਿਆਣਾ ਸਗੋਂ ਪਾਣੀਪਤ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਫੋਰਸ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਫਿਰ ਉਹ ਮੁਗਲ ਸਮਰਾਟ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ 1857 ਵਿੱਚ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ ਵਿਖੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਹਬੀਬੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦਾ ਜਨਮ 3 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। 1892 ਵਿੱਚ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ। ਉਸਨੇ ਅਬਦੁਲ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਦੀ ਧੀ ਬੀਬੀ ਸ਼ਫਾਤੁਨਿਸਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ।

ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਮਜਲਿਸ-ਏ-ਅਹਰਾਰ-ਉਲ-ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ, ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਅੰਤ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ 14 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਵੰਡ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਲੁਧਿਆਣਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਉਦਯੋਗਿਕ ਸ਼ਹਿਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਉੱਥੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਹਬੀਬੁਰਰਹਿਮਾਨ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਜਿਸਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ

ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿੱਚ ਬੰਬ ਸੁੱਟਣ ਕਾਰਨ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰੀ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਨਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਲਾਨਾ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਅੱਗੇ ਆਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਪਨਾਹ ਦਿੱਤੀ।

ਖਜ਼ਾਨਾ ਪੁਰਾਲੇਖ ਦਸਤਾਵੇਜ਼: ਲਾਇਲਪੁਰ ਕਾਟਨ ਮਿੱਲਜ਼

ਲਾਇਲਪੁਰ ਕਾਟਨ ਮਿੱਲਜ਼ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1934 ਵਿੱਚ ਸਰ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੁਆਰਾ 'ਦਿੱਲੀ ਕਲਾਥ ਐਂਡ ਜਨਰਲ ਮਿੱਲਜ਼' (DCM) ਦੇ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਖੇਤਰੀ ਵਿਸਥਾਰ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੁੱਢ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪਿਛੋਕੜ: ਇਸਦੀ ਸਥਾਪਨਾ 1934 ਵਿੱਚ ਲਾਇਲਪੁਰ (ਮੌਜੂਦਾ ਫੈਸਲਾਬਾਦ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਖੇ DCM ਗਰੁੱਪ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਅਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵੱਡੇ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਮਹੱਤਵ: ਇਹ ਮਿੱਲ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਪੜਾਅ ਸਾਬਤ ਹੋਈ; ਇਹ ਖੇਤਰ ਕਪਾਹ ਦੀ ਖੇਤੀ ("ਚਿੱਟਾ ਸੋਨਾ") ਲਈ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਸੀ।

ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਦੌਰ: 1947 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਮਿੱਲ ਨਵੀਂ ਬਣੀ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਈ, ਜਿੱਥੇ ਇਸਨੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਟੈਕਸਟਾਈਲ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀ ਰਹੀ।

ਕਾਰਪੋਰੇਟ ਵਿਰਾਸਤ: DCM ਦੇ ਪੁਰਾਲੇਖ ਰਿਕਾਰਡ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਡਾ. ਭਰਤ ਰਾਮ (ਉਸ ਸਮੇਂ DCM ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ) ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਗੂਆਂ ਨੇ 1958 ਵਿੱਚ 'ਲਾਇਲਪੁਰ ਕਾਟਨ ਮਿੱਲਜ਼ ਮੇਲੇ' ਵਰਗੇ ਸਥਾਨਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮੀ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਜੋ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਦੌਰਾਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸਰਹੱਦ-ਪਾਰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕੀਮਤੀ ਪੁਰਾਲੇਖੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਹਫ਼ਤੇ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼: ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਾਂਡ, 1919

Q.—When you got into the *bagh*, what did you do ?

A.—I opened fire.

Q.—At once ?

A.—Immediately. I had thought about the matter and don't imagine it took me more than 30 seconds to make up my mind as to what my duty was ?

Q.—As regards the crowd, what was it doing ?

A.—Well, they were holding a meeting. There was a man in the centre of the place on something raised. His arms were moving about. He was evidently addressing. He was absolutely in the centre of the square, as far as I could judge. I should say some 50 or 60 yards from where my troops were drawn up.

The General had admitted that there might have been a good many who had not heard of the proclamation. So Lord Hunter asked, "On the assumption that there was that risk of people being in the crowd who were not aware of the proclamation, did it not occur to you that it was a proper measure to ask the crowd to disperse before you took that step of actually firing"?

A.—No, at the time I did not. I merely felt that my orders had not been obeyed, that Martial Law was flouted, and that it was my duty to fire immediately by rifle.

Q.—Before you dispersed the crowd, had the crowd taken any action at all ?

A.—No, Sir. They had run away, a few of them.

Q.—Did they start to run away ?

A.—Yes. When I began to fire, the big mob in the centre began to run almost towards the right.

Q.—Martial Law had not been proclaimed. Before you took that step, which was a serious step, did you not consider as to the propriety of consulting the Deputy Commissioner who was the civil authority responsible for the order of the city ?

A.—There was no Deputy Commissioner to consult at the time. I did not think it wise to ask any body further. I had to make up my mind immediately as to what my action should be. I considered it from the Military point of view that I ought to fire immediately, that if I did not do so, I should fail in my duty.....

Q.—In firing was it your object to disperse ?

A.—No, Sir. I was going to fire until they dispersed.

Q.—Did the crowd at once start to disperse as soon as you fired ?

ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਉਪ-ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕਮਿਸ਼ਨਰਾਂ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ (1919) ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਨਰਲ ਰੈਜੀਨਾਲਡ ਡਾਇਰ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਡਾਇਰ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕਾਲੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ—13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1919 ਦੇ "ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਾਂਡ" (ਜਿਸਨੂੰ "ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ ਕਾਂਡ" ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)—ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਦਿਲ-ਕੰਬਾਊ ਝਲਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਪੱਖੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜਨ ਦੇ ਨਾਲ, ਮਾਰਚ 1919 ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰੌਲਟ ਐਕਟ ਪਾਸ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਇਸ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਸ਼ੱਕੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਏ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਪ੍ਰੈਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਵੀ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾਈਆਂ। ਰੌਲਟ ਐਕਟ ਦਾ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਭਾਰੀ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ; ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ 6 ਅਪ੍ਰੈਲ 1919 ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਵਿਆਪੀ "ਹੜਤਾਲ" (ਕੰਮ-ਕਾਜ ਬੰਦ ਕਰਨ) ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਰਤੀ ਆਗੂਆਂ, ਡਾ. ਸੈਫੁਦੀਨ ਕਿਚਲੂ ਅਤੇ ਡਾ. ਸੱਤਿਆਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਥਾਂ 'ਤੇ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਜਲਦੀ ਹੀ ਹਿੰਸਕ ਹੋ ਗਏ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ 13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1919 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ (ਫੌਜੀ ਕਾਨੂੰਨ) ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਤਹਿਤ ਚਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

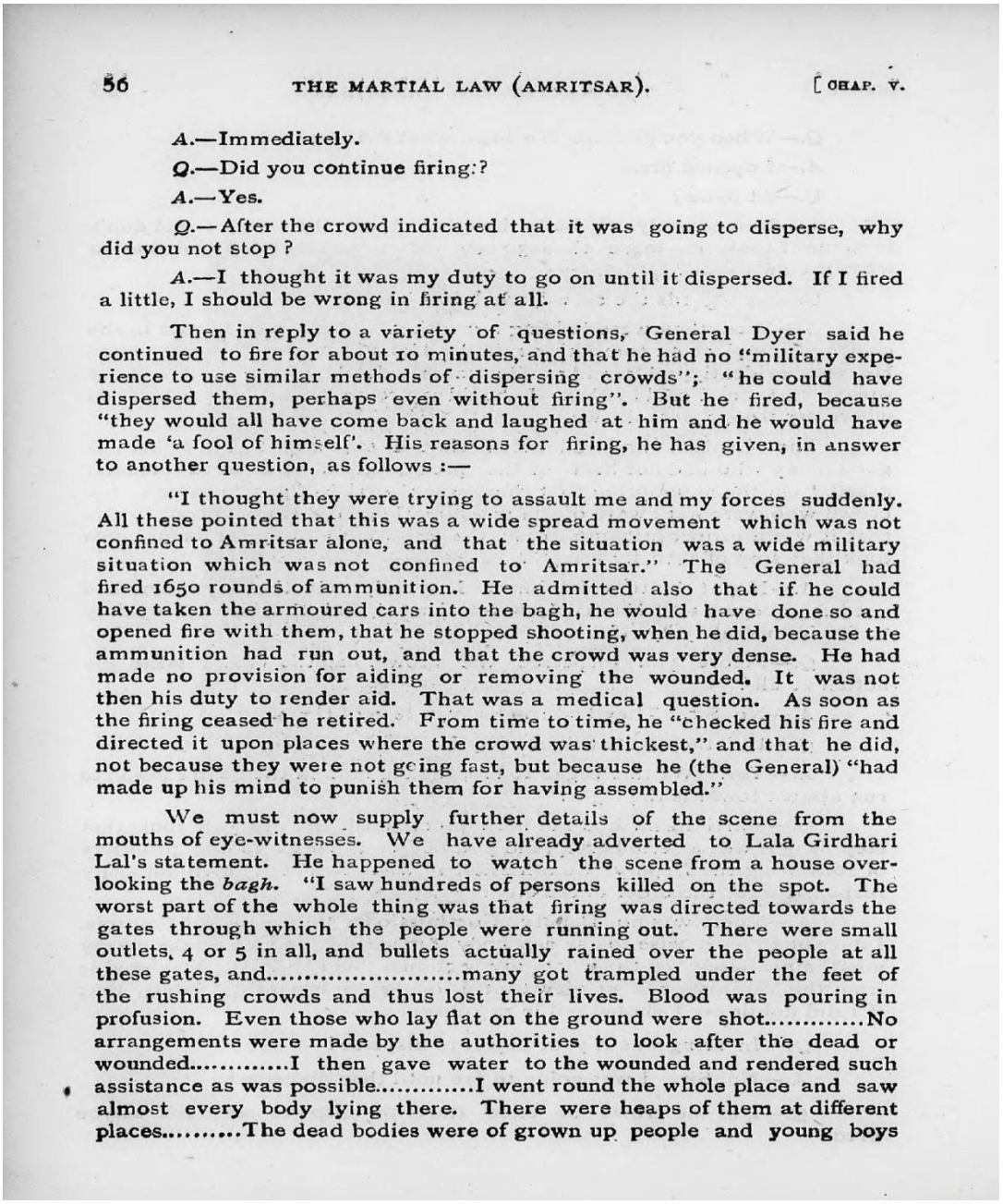
ਉਸੇ ਦੁਪਹਿਰ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਇੱਕ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਾਲੇ ਜਨਤਕ ਬਾਗ਼, 'ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ਼' ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਜੋ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤਿਉਹਾਰ 'ਵੈਸਾਖੀ' ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਭੀੜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਲਾਗੂ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ

ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਇਕੱਠਾਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭੀੜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕ ਨੇੜਲੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ (ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੰਦਰ) ਵਿਖੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਰਤਦੇ ਹੋਏ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂ ਭੀੜ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖਿੰਡਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਡਾਇਰ ਪੰਜਾਹ ਸਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗਾਤਾਰ ਦਸ ਮਿੰਟਾਂ ਤੱਕ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਨਿਹੱਥੀ ਭੀੜ 'ਤੇ 1,650 ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਰਦਾਂ, ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਸਮੇਤ ਕਈ ਆਮ ਨਾਗਰਿਕ ਮਾਰੇ ਗਏ ਜਾਂ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਮੌਤਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰਤ ਗਿਣਤੀ 379 ਦੱਸੀ ਗਈ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਸਲ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸੀ। ਪੀੜਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਬੱਚਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਕਤਲੇਆਮ ਵਿੱਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ।

ਆਪਣੀ ਗਵਾਹੀ ਵਿੱਚ, ਡਾਇਰ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਲਗਭਗ ਤੁਰੰਤ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ "30 ਸਕਿੰਟ" ਲੱਗੇ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਫੌਜੀ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਕਾਰਵਾਈ ਨਾ ਕਰਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ "ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ" ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਉਸਨੇ ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਆਈ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭੀੜ ਨੂੰ ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਡਾਇਰ ਨੇ ਸਥਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਜਾਂ ਭੀੜ ਨੂੰ ਕੋਈ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਸਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਝਿਜਕ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਥਾਰਟੀ (ਸੱਤਾ) ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ "ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਸ 'ਤੇ ਹੱਸਦੇ ਅਤੇ ਉਹ 'ਮੂਰਖ' ਬਣ ਜਾਂਦਾ"।

ਡਾਇਰ ਦਾ ਮਕਸਦ ਭੀੜ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਕਾਬੂ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਸਨੇ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ "ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ"। ਉਸ ਵਿੱਚ ਪਛਤਾਵੇ ਦੀ

ਪੂਰੀ ਘਾਟ ਉਦੋਂ ਸਾਫ਼ ਝਲਕੀ ਜਦੋਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਦਾਖਲਾ-ਦੁਆਰ ਤੋਂ ਲੰਘਣਾ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ "ਬਾਗ਼ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਖਤਰਬੰਦ ਗੱਡੀਆਂ ਲੈ ਜਾਂਦਾ" ਅਤੇ "ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਕਰਦਾ"। ਡਾਇਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਿਆਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਖਤਮ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਦੋਂ ਹੀ ਰੁਕਿਆ "ਜਦੋਂ ਗੋਲਾ-ਬਾਰੂਦ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ"।

56 THE MARTIAL LAW (AMRITSAR). [CHAP. V.

A.—Immediately.

Q.—Did you continue firing?

A.—Yes.

Q.—After the crowd indicated that it was going to disperse, why did you not stop ?

A.—I thought it was my duty to go on until it dispersed. If I fired a little, I should be wrong in firing at all.

Then in reply to a variety of questions, General Dyer said he continued to fire for about 10 minutes, and that he had no "military experience to use similar methods of dispersing crowds"; "he could have dispersed them, perhaps even without firing". But he fired, because "they would all have come back and laughed at him and he would have made 'a fool of himself'. His reasons for firing, he has given, in answer to another question, as follows :—

"I thought they were trying to assault me and my forces suddenly. All these pointed that this was a wide spread movement which was not confined to Amritsar alone, and that the situation was a wide military situation which was not confined to Amritsar." The General had fired 1650 rounds of ammunition. He admitted also that if he could have taken the armoured cars into the bagh, he would have done so and opened fire with them, that he stopped shooting, when he did, because the ammunition had run out, and that the crowd was very dense. He had made no provision for aiding or removing the wounded. It was not then his duty to render aid. That was a medical question. As soon as the firing ceased he retired. From time to time, he "checked his fire and directed it upon places where the crowd was thickest," and that he did, not because they were not going fast, but because he (the General) "had made up his mind to punish them for having assembled."

We must now supply further details of the scene from the mouths of eye-witnesses. We have already adverted to Lala Girdhari Lal's statement. He happened to watch the scene from a house overlooking the *bagh*. "I saw hundreds of persons killed on the spot. The worst part of the whole thing was that firing was directed towards the gates through which the people were running out. There were small outlets, 4 or 5 in all, and bullets actually rained over the people at all these gates, and.....many got trampled under the feet of the rushing crowds and thus lost their lives. Blood was pouring in profusion. Even those who lay flat on the ground were shot.....No arrangements were made by the authorities to look after the dead or wounded.....I then gave water to the wounded and rendered such assistance as was possible.....I went round the whole place and saw almost every body lying there. There were heaps of them at different places.....The dead bodies were of grown up people and young boys

ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਗਵਾਹਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਅਕਲਪਨੀਯ ਭਿਆਨਕਤਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲਾਲਾ ਗਿਰਧਾਰੀ ਲਾਲ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਛੱਤ ਤੋਂ ਇਸ ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ ਵਾਪਰਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ, ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ "ਸੈਂਕੜੇ ਲੋਕ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ" ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਗੇਟਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ "ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਬੁਛਾੜ ਹੋਈ"। ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੇ ਰਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕ ਬਾਗ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਫਸ ਗਏ। ਲਾਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, "ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਲੇਟ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੋਲੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਗਈਆਂ।"

"ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਤਲੇਆਮ" ਨੇ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਹ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੋੜ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਪ੍ਰਤੀ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਡਾਇਰ 'ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਕਮਾਂਡ ਤੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੇਵਾ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਤਲੇਆਮ ਦੇ 106 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵੀ, ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਨੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਰਸਮੀ ਮੁਆਫੀ ਨਹੀਂ ਮੰਗੀ ਹੈ।

ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਯਾਦਗਾਰ ਵਜੋਂ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਗਵਾਹੀ ਦੌਰਾਨ ਡਾਇਰ ਦਾ ਬੇਰਹਿਮ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਪਛਤਾਵੇ ਵਾਲਾ ਰਵੱਈਆ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਬਾਰੇ, ਸਗੋਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਕਿੱਥੇ ਮਿਲੇਗਾ ਇਹ ਅੰਸ਼ ਸਾਡੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, 'ਦਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ: ਰੈਜ਼ਿਸਟੈਂਸ ਐਂਡ ਰਿਫਾਰਮ ਇਨ ਇੰਡੀਆ, 1879–1920' (The British Raj: Resistance and Reform in India, 1879–1920) ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਚਿੱਠੀਆਂ, ਡਾਇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਰਿਕਾਰਡ ਦੋ ਵਾਇਸਰਾਇਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ: ਲਾਰਡ ਕਰਜ਼ਨ ਅਤੇ ਮਿੰਟੋ ਦਾ ਚੌਥਾ ਅਰਲ (Earl of Minto)। ਇਹ ਸਰੋਤ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਹਾਕੇ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤੀ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਹੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਾਇਸਰਾਇ ਨੇ ਇਸ 'ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਹੋਰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਪੰਨੇ 'ਤੇ ਜਾਓ।

ਲੇਖਕ: ਨਿਸ਼ਾ ਮਲਿਕ

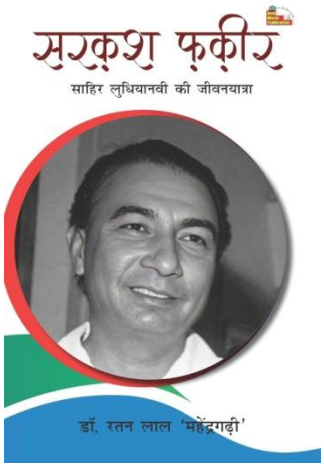

ਨਿਸ਼ਾ ਮਲਿਕ

ਨਿਸ਼ਾ ਮਲਿਕ 'ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਔਨਲਾਈਨ ਆਰਕਾਈਵਜ਼' (British Online Archives) ਵਿਖੇ ਸੰਪਾਦਕ ਹਨ। ਨਿਸ਼ਾ ਨੇ 2020 ਵਿੱਚ ਡਰਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰਜ਼ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਜ

(Courtesy BOA)

ਕਿਤਾਬ ਸਮੀਖਿਆ:

ਪੁਸਤਕ ਸਮੀਖਿਆ: 'ਸਰਕਸ਼ ਫ਼ਕੀਰ: ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਕੀ ਜੀਵਨ-ਯਾਤਰਾ' (ਜੀਵਨੀ); ਲੇਖਕ: ਡਾ. ਰਤਨ ਲਾਲ ਮਹੇਂਦਰਗੜ੍ਹੀ; ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ: ਨਿਊ ਵਰਲਡ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ; ਕੀਮਤ: ₹699; ਪੰਨੇ: 400।

'ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਜੀਵਨੀ'

ਜ਼ਾਹਿਦ ਖ਼ਾਨ

ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਫ਼ਿਲਮੀ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੇ ਨਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੋਵੇ। ਸਾਹਿਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸਰਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਪਾਰ ਤੱਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਜਾਦੂ—ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਹੋਣ, ਨਜ਼ਮਾਂ ਜਾਂ ਫ਼ਿਲਮੀ

ਗੀਤ—ਅੱਜ ਵੀ ਮੋਹ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਹਿਰ ਨੂੰ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਗਿਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰਮਨਪਿਆਰਤਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਤੇ ਫ਼ਿਲਮੀ ਗੀਤਾਂ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਲ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ, ਡਾ. ਰਤਨ ਲਾਲ ਮਹੇਂਦਰਗੜ੍ਹੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ 'ਸਰਕਸ਼ ਫ਼ਕੀਰ: ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਕੀ ਜੀਵਨ-ਯਾਤਰਾ' ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਅਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਪੱਤਰਕਾਰ ਰਾਜੇਸ਼ ਬਾਦਲ ਦੀ ਹਾਲੀਆ ਕਿਤਾਬ 'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਾ ਸਾਥ ਨਿਭਾਤਾ ਚਲਾ ਗਿਆ' ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਹਿਮ ਵਾਧਾ ਹੈ। 'ਸਰਕਸ਼ ਫ਼ਕੀਰ' ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਡਾ. ਰਤਨ ਲਾਲ ਮਹੇਂਦਰਗੜ੍ਹੀ ਨੇ ਬੇਹੱਦ ਜਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸਮਰਪਣ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦੀ ਖੋਜ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਸਾਫ਼ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਕਵਰ 'ਤੇ ਲੱਗੇ ਲੇਬਲ ਵਾਂਗ "ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ" ਜੀਵਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਸਗੋਂ ਇਹ ਅਸਲ ਤੱਤਾਂ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗਤਾ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਲਾਲ ਮਹੇਂਦਰਗੜ੍ਹੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਲਿਪੀ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਰ ਬਾਰੇ ਉਪਲਬਧ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਜੀਵਨੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ-ਗਾਥਾ ਇੰਨੀ ਜੀਵੰਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਹਿਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੂਰੇ ਦੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤੋਹਫ਼ਾ ਹੈ-ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਅਤੇ ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਯਾਦ ਰੱਖਣਗੇ।

ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ-ਜਿਵੇਂ ਕਿ *ਮੈਂ ਸਾਹਿਰ ਹਾਂ* (ਚੰਦਰ ਵਰਮਾ, ਸਲਮਾਨ ਆਬਿਦ), *ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ: ਸ਼ਖਸ

ਔਰ ਸ਼ਾਇਰ* (ਨਾਜ਼ ਸਿੱਦੀਕੀ), *ਨਕਮੇ-ਮੁਹੱਬਤ: ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ* (ਅਜ਼ਹਰ ਜਾਵੇਦ), *ਨਏ ਅਦਬ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣਵੀ*, *ਨਏ ਅਦਬ ਕੇ ਦੋਸਤੀ*। ਪਲ ਕਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੂੰ: ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ* (ਅਮਰਨਾਥ ਵਰਮਾ), *ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ: ਹਯਾਤ ਔਰ ਸ਼ਾਇਰੀ* (ਡਾ. ਸਈਦ ਜੈਯੋਰ ਰਹਿਮਾਨ), *ਸਾਹਿਰ: ਯਾਦਾਂ ਕੇ ਆਨੇ ਮੇਂ* (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਦੀਬ), *ਹਰ ਪਾਲ ਕਾ ਸ਼ਾਇਰ* (ਸੁਰੇਂਦਰ ਦਿਓਲ), *ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ* (ਹਿੰਦੀ ਗੀਤਾਂ)। ਖਵਾਬ ਕੀ: ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ* (ਸੰਪਾਦਕ: ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸਿੰਘ) - ਨਾਲ ਹੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਰ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਜਿਵੇਂ ਕਿ *ਬੀਸਵਿਨ ਸਾਦੀ* (ਸੰਪਾਦਕ: ਜ਼ਿਆ-ਉਰ-ਰਹਿਮਾਨ), *ਅਦਬਸਾਜ਼* (ਸੰਪਾਦਕ: ਨੁਸਰਤ ਜ਼ਹੀਰ ਅਹਿਮਦ), *ਫੈਨ ਔਰ ਸ਼ਖਸੀਅਤ: ਦੂਤਬਰ * (ਦੁਆਰਾ)। ਅਰਜੁਮੰਦ ਆਰਾ, ਰਵੀਕਾਂਤ), *ਉਦਭਾਵਨਾ* (ਸੰਪਾਦਕ: ਜਾਨਕੀਪ੍ਰਸਾਦ ਸ਼ਰਮਾ), ਅਤੇ *ਅਮਰਾਵਤੀ* (ਸੰਪਾਦਕ: ਵਸੀਮ ਫਰਹਤ ਅਲੀਗ)। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਧੂਰੇਪਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ; ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਿਆਸ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣ ਵਿੱਚ *ਸਰਕਾਸ਼ ਫਕੀਰ* ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਜੀਵਨ, ਪਰਿਵਾਰ, ਦੋਸਤਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਣਥੱਕ ਪਿਆਰ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਅਤੇ ਸਿਨੇਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇੱਥੇ ਅਜਿਹੇ ਵੇਰਵੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਠਕ ਸ਼ਾਇਦ ਜਾਣੂ ਨਾ ਹੋਣ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਆਗਾ ਹਸ਼ਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ; ਹੋਰਨਾਂ ਹੋਣਹਾਰ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ 'ਏ. ਐੱਚ. ਸਾਹਿਰ' (A. H. Sahir) ਨਾਮ ਹੇਠ ਛਪਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਅਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਚੱਲ ਰਹੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਅਕਸ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ।

ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੀ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੈ 'ਮੁਝੇ ਸੋਚਨੇ ਦੇ' (ਮੈਨੂੰ ਸੋਚਣ ਦਿਓ)। ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: "ਲਹਿਰਾਉਂਦੇ ਖੇਤਾਂ 'ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ / ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿੱਚ ਨਾ ਦੀਵਾ, ਨਾ ਧੂੰਆਂ / ਅਜਿਹਾ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਇਹ ਕੀ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਸੋਚਣ ਦਿਓ / ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਰੱਬ ਕੌਣ ਹੈ? ਮੈਨੂੰ ਸੋਚਣ ਦਿਓ।" ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ, 'ਗੁਰੇਜ਼' (ਕਿਨਾਰਾ ਕਰਨਾ/ਬਚ ਨਿਕਲਣਾ) ਨਾਮਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: "ਫਿਰ ਇੱਕ ਵਾਰ, ਇੱਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਜਵਾਨ ਧੀ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ / ਫਿਰ ਇੱਕ ਵਾਰ, ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਮਾਣ ਕਿਸੇ ਦਲੀਜ਼ 'ਤੇ ਝੁਕ ਗਿਆ / ਫਿਰ ਇੱਕ ਵਾਰ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ 'ਤੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਰਗ ਨੇ / ਮਸ਼ੀਨ ਗੰਨਾਂ ਨਾਲ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾਈ।" ਇਹ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ, ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਾਹੌਲ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਾਅਰਿਆਂ ਨਾਲ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹੜਤਾਲਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਆਮ ਗੱਲ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ ਵਾਲੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ, ਸਾਹਿਰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ: "ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਹੇ ਮਜ਼ਦੂਰੋ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨੋ, ਮੇਰੇ ਗੀਤ ਤੁਹਾਡੇ ਹਨ; / ਹੇ ਭੁੱਖੀਆਂ ਰੂਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਗੀਤ ਅਤੇ ਸੁਰ ਤੁਹਾਡੇ ਹਨ। / ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਤੁਸੀਂ ਭੁੱਖੇ ਅਤੇ ਨੰਗੇ-ਧੜੰਗੇ ਰਹੋਗੇ, ਇਹ ਗੀਤ ਖਾਮੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ; / ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਜੇ ਦੁਨੀਆ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਕਲਾਕਾਰ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ।" ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਿਲਮੀ ਗੀਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਝਲਕਦੀ ਸੀ। ਸਾਹਿਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੀਤ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੋਚ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ...ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ। "ਇੱਥੇ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਝਗੜੇ ਹਨ; / ਉੱਥੇ ਨਸਲ ਜਾਂ ਜਾਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਟਕਰਾਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। / ਤੁਹਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਿਆਰ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਕਿਵੇਂ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਹੈ? / ਤੁਹਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਕੋਈ ਇਨਸਾਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, / ਰੱਬ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਛੱਡੋ।" ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੀਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: "ਤੁਹਾਡੇ ਘੜੇ ਹੋਏ ਤਰੀਕੇ ਭਿਆਨਕ ਹਨ; / ਮਿੱਲਾਂ ਕੱਪੜਾ ਬੁਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਸਰੀਰ ਨੰਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। / ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਗੋਦਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨਾਜ ਜਮ੍ਹਾਂ ਪਿਆ ਹੈ, / ਜਦਕਿ ਭੁੱਖੇ ਲੋਕ ਤੁਹਾਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ

ਵਿੱਚ ਫੁੱਟਪਾਥਾਂ 'ਤੇ ਸੌਂਦੇ ਹਨ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਕਈ ਅਜਿਹੀਆਂ 'ਨਜ਼ਮਾਂ' ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ—ਜਿਵੇਂ ਕਿ *ਮਹਿਫਿਲ-ਏ-ਰਕਸ-ਓ-ਸਰੋਦ*, *ਮਰਘਾਟ ਕੀ ਸਰਜ਼ਮੀਨ*, *ਲਮਹਾ-ਏ-ਗਨੀਮਤ*, *ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ*, ਅਤੇ *ਆਖਿਰੀ ਬੁਰਾਈ*।

ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ... *ਅਦਬ-ਏ-ਲਤੀਫ*, *ਸਵੇਰਾ*, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ *ਸ਼ਾਹਰਾਹ* ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵਜੋਂ ਵੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਪੂਰੀ ਕਿਤਾਬ ਦੌਰਾਨ, ਲੇਖਕ ਸਾਹਿਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕੀ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਹਿਮ ਅੰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੋਚ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਉਰਦੂ ਕਾਨਫਰੰਸ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, ਬਨਾਰਸ, ਮਾਲੇਗਾਓਂ, ਲਖਨਊ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਅਤੇ ਜਲੰਧਰ ਵਰਗੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਅਤੇ 'ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ' (ਕਾਵਿ-ਸੰਮੇਲਨਾਂ) ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਉਰਦੂ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰਚਾ ਵੀ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੇ ਉਸ ਦੌਰ ਦੇ ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ—ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਜਾਜ਼, ਕੈਫੀ ਆਜ਼ਮੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਖਵਾਜਾ ਅਹਿਮਦ ਅੱਬਾਸ—ਨਾਲ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ 'ਤੇ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਕਈ ਦਿਲਚਸਪ ਕਿੱਸੇ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਰ ਨੇ *ਸਵੇਰਾ* ਦੇ ਇੱਕ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਕਾਲਮ 'ਜਾਨ-ਪਹਿਚਾਨ' ਵਿੱਚ ਮਜਾਜ਼ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਮਜਾਜ਼ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗੁੱਸੇ ਭਰਿਆ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ; ਸਾਹਿਰ ਨੇ ਇਹ ਪੱਤਰ 'ਸਵੇਰਾ' ਦੇ ਅਗਲੇ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਜਿਉਂ-ਦਾ-ਤਿਉਂ ਛਾਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਪੱਤਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਾਠ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਨਾਲ ਸਾਹਿਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸਾਹਿਰ ਦੇ ਪਿਤਾ, ਚੌਧਰੀ ਫਜ਼ਲ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ

ਬਾਅਦ ਸਾਹਿਰ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਬਚਪਨ, ਉਸ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ ਦਿਨਾਂ ਅਤੇ 'ਆਲ-ਇੰਡੀਆ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ' ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸਰਗਰਮ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਹਿੰਦਰ ਚੌਧਰੀ ਅਤੇ ਈਸ਼ਰ ਕੌਰ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਅਧੂਰੇ ਪਿਆਰ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਹੌਲ, ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੇ ਝੁਕਾਅ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਕਾਵਿ-ਸਫ਼ਰ, ਇੱਕ ਕਵੀ ਵਜੋਂ ਉਸ ਦੀ ਉੱਭਰਦੀ ਪਛਾਣ, ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ 'ਤਲਖ਼ੀਆਂ' ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਸਾਲੇ 'ਅਦਬ-ਏ-ਲਤੀਫ਼' ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੰਬੰਧ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੰਬਈ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ, ਖਦੀਜਾ ਮਸਤੂਰ ਨਾਲ ਮੰਗਣੀ ਟੁੱਟਣ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ, ਫਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ, ਸਾਹਿਤਕ ਰਸਾਲੇ 'ਸਵੇਰਾ' ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ, ਭਾਰਤ ਵਾਪਸੀ, ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਬਿਤਾਏ ਸਮੇਂ, ਰਸਾਲੇ 'ਸ਼ਾਹਰਾਹ' ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬੰਬਈ ਜਾਣ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ, ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਫਿਲਮ ਉਦਯੋਗ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼, ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ 'ਮੁਸ਼ਾਇਰਿਆਂ' (ਕਾਵਿ-ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ) ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ, ਗੀਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਸਫ਼ਰ, ਉਸ ਦੇ ਸੁਪਰਹਿੱਟ ਗੀਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਵਧਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ, ਫਿਲਮ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਸਰਦਾਰ ਬੇਗਮ ਤੇ ਮਾਸੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ (ਮਮੇਰੇ ਭੈਣ-ਭਰਾਵਾਂ) ਸਰਵਰ ਸ਼ਫੀ ਅਤੇ ਅਨਵਰ ਸੁਲਤਾਨਾ ਨਾਲ ਡੂੰਘੇ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ; ਨਾਲ ਹੀ ਅਹਿਮਦ ਰਾਹੀ, ਹਮੀਦ ਅਖਤਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਦੀਬ, ਇਬਰਾਹਿਮ ਜਲੀਸ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੰਡਿਤ, ਜਾਨਿਸਾਰ ਅਖਤਰ, ਭਰਤ ਭੂਸ਼ਣ ਅਤੇ ਬੀ.ਆਰ. ਵਰਗੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੀਆਂ ਦੋਸਤੀਆਂ—ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੋਪੜਾ, ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਸ਼ਕ, ਦੇਵੇਂਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ, ਅਮਰਨਾਥ ਵਰਮਾ, ਸਾਬਿਰ ਦੱਤ, ਕਤੀਲ ਸ਼ਿਫਾਈ ਅਤੇ ਅਜਾਇਬ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਨਾਲ—ਅਤੇ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇੰਨੇ ਦਿਲਚਸਪ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਾਠਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ ਫਿਲਮ ਵਾਂਗ ਚੱਲਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਅੰਤ ਤੱਕ ਬੱਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ।

ਲੇਖਕ, ਡਾ. ਰਤਨ ਲਾਲ ਮਹਿੰਦਰਗੜ੍ਹੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਾਹਿਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਪਾਠਕ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਾਮਿਦ ਅਖਤਰ ਦੀ *ਆਸ਼ਨਾਇਆਂ ਕਿਆ-ਕਿਆ*, ਕਤੀਲ ਸ਼ਿਫਾਈ ਦੀ *ਘੁੰਘਰੂ ਟੂਟ ਗਏ*, ਗੋਪਾਲ ਮਿੱਤਲ ਦੀ *ਲਾਹੌਰ ਕਾ ਜੋ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਆ*, ਇਬਰਾਹਿਮ ਜਲੀਸ ਦੀ *ਦੋ ਮੁਲਕ ਏਕ ਕਹਾਣੀ*, ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ *ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ*, ਸ਼ੋਰਿਸ਼ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਦੀ *ਚਿਹਰੇ*, ਸਤਿਆਪਾਲ ਆਨੰਦ ਦੀ *ਕਥਾ ਚਾਰ ਜਨਮੋਂ ਕੀ*, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਦੀਬ ਦੀ *ਸਾਹਿਰ: ਯਾਦੋਂ ਕੇ ਆਈਨੇ ਮੇਂ* ਅਤੇ ਸ਼ੌਕਤ ਕੈਫੀ ਦੀ *ਯਾਦੋਂ ਕੀ ਰਾਹਗੁਜ਼ਰ* ਵਰਗੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ—ਉਹ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਵਰਣਿਤ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਣਗੇ। ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਗੋਪਾਲ ਮਿੱਤਲ ਦੀ *ਲਾਹੌਰ ਕਾ ਜੋ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਆ* ਵਿੱਚੋਂ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੂਰੇ ਪਾਠ ਦੌਰਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਜੇਕਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਰਚਨਾਤਮਕਤਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚਾ ਮਿਆਰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਰ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ, ਨਜ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ... ਸਾਹਿਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਨਗੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਹਿਰ ਦੀ ਜੀਵਨੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਸਾਹਿਰ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੀਆ ਵੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ, *'ਸਰਕਸ਼ ਫ਼ਕੀਰ: ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਕੀ ਜੀਵਨ-ਯਾਤਰਾ'* **(The Rebellious Mystic: The Life**

Journey of Sahir Ludhianvi) ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲੀ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਸਾਹਿਰ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਹਵਾਲਾ-ਗ੍ਰੰਥ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਸਨੂੰ ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਲਈ ਬੇਹੱਦ ਕੀਮਤੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਬਾਰੇ, ਸਗੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ, ਦੇਵੇਂਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ, ਹਮੀਦ ਅਖ਼ਤਰ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੰਡਿਤ, ਅਨਵਰ ਸੁਲਤਾਨਾ ਅਤੇ ਨਿਗਾਰ ਸੁਲਤਾਨਾ ਵਰਗੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਵਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਅਤੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿ 1947 ਦੀ ਵੰਡ ਦੌਰਾਨ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸੀ—ਖਾਸਕਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ—ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ—ਵਿਚਕਾਰ ਬੇਗਾਨਗੀ ਅਤੇ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਖਾਈ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਤਣਾਅਪੂਰਨ ਮਾਹੌਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲੀ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ। ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ, ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਬਾਵਰੀ ਨੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਸੀ, ਜਦਕਿ ਦੇਵੇਂਦਰ ਸਤਿਆਰਥੀ, ਰਾਮਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਸ਼ਕ ਅਤੇ—ਇੱਕ ਮੌਕੇ 'ਤੇ—ਅਦਾਕਾਰਾ ਅਚਲਾ ਸਚਦੇਵ ਨੇ ਸਾਹਿਰ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਦੋਂ ਦੰਗਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਸਾਹਿਰ ਦੀ ਮਾਂ ਅਤੇ ਦਾਦੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਫਸ ਗਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੰਡਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਲੈ ਆਏ ਸਨ। ਸਾਹਿਰ ਨੇ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਇਸ ਕਰਜ਼ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁਲਾਇਆ; ਜਦੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਸਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੌਰ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਦੇ, ਉਹ ਮਦਦ ਲਈ ਤੁਰੰਤ ਅੱਗੇ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜਦੋਂ ਰਾਮਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਸ਼ਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੰਡਿਤ ਗੰਭੀਰ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਸਨ... ਅਤੇ ਸਾਹਿਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਦਿਲ-ਛੂਹ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦੀਆਂ ਬੁਲੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਛੂਹਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਨੇ ਕਦੇ

ਵੀ ਆਪਣੇ ਜੱਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰ ਅੰਤ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੱਗਾ ਭਿਖਾਰੀ ਤੱਕ ਵੀ ਯਾਦ ਸੀ।

ਇਹ ਕਿਤਾਬ *ਸਰਕਸ਼ ਫਕੀਰ: ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਕੀ ਜੀਵਨ ਯਾਤਰਾ* ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਮੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ, ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ ਮਿਸ਼ਰਤ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਮਈ ਹਿੰਦੀ ਵਰਤੀ ਗਈ ਹੈ—ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਜਿਹਾ ਅੰਤਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ: "ਇੱਕ ਵਾਰ ਸਾਹਿਰ ਨੇ ਕੈਫ਼ੀ ਆਜ਼ਮੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਪੜ੍ਹੀ... ਕਵੀ ਕਾਵਿ-ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ" (ਸਫ਼ਾ 108)। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜੇਕਰ ਲੇਖਕ ਨੇ 'ਮਾਮਾ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਮਾਮੂ', 'ਬੂਆ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਫੁਫੀ' ਅਤੇ 'ਅਵਯਸਕ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਨਾਬਾਲਿਗ' ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ, ਜਾਂ 'ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ' ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ 'ਰਹਿਨੁਮਾਈ' ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਹੋਰ ਬਿਹਤਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ, ਕੁਝ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਪਕੜ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿੱਚ "...ਨੁਮਾਇਆਂ ਕੀਆ ਜਾਣੇ ਲਗਾ" (ਸਫ਼ਾ 108) ਅਤੇ "ਜੋ ਭੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨਮਾਜ਼ ਕਰ ਰਹਾ ਹੋ, ਉਸੇ ਸਾਫ਼ ਚਾਦਰ ਦੇ ਦੀ ਜਾਏ" (ਸਫ਼ਾ 258) ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਪੈਲਿੰਗ (ਵਰਤੋਂ-ਜੋੜ) ਵਿੱਚ ਗਲਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ***Lazzat-Lijjat*, *Muflisi-Maflisi*, *Muazzaz-Maujiz*, *Tasdeeq-Taskeed*, *Mumtaz Mufti-Mumtaz Mufti*, *Jazbaat-Jazbaaton*, *Ishar-Ishwar*, *Boribandar-Poribandar*, *Murat-Murt*, *Balkeshwar Road-Balkeshwar Road*, *Aashnai Kya Kya-Aashna Kya Kya*, *Malegaon-Maligaon*, *Lala Rukh-Lal Rukh*** ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇੱਕ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਨਾਮ "ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਕਾਸਮੀ" ਦੀ ਬਜਾਏ "ਨਦੀਮ ਅਹਿਮਦ ਕਾਸਮੀ" (ਸਫ਼ਾ 81) ਵਜੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਬੰਬਈ

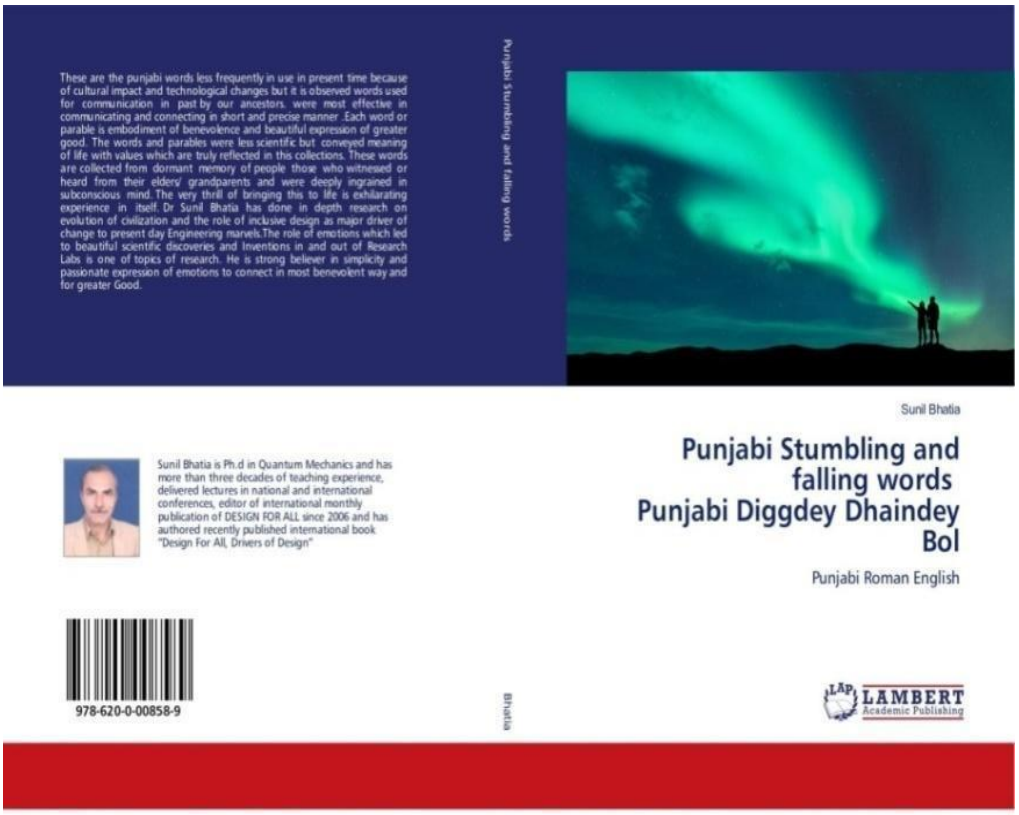
ਦੇ ਮਦਨਪੁਰਾ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਇੱਕ ਥਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਅਸਲ ਨਾਮ "ਅਵਾਮੀ ਇਦਾਰਾ" ਦੀ ਬਜਾਏ "ਮੁਤਾਲਾ ਘਰ" ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਲਗਾਂ-ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਜਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲੂ ਜੋ ਅਜੀਬ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਸ਼ਰਦ ਦੱਤ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਲਾਲ ਜ਼ਾਕਿਰ ਅਤੇ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਫਾਤਮੀ ਵਰਗੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਧਾਰਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ—ਜਿਵੇਂ ਕਿ "...ਆਏ," "...ਗਏ," ਜਾਂ "...ਮਿਲੇ"—ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਣਉਚਿਤ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਜ਼ੋਹਰਾ ਜਮਾਲ ਦੀ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਬਾਰੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਵਾਧੂ ਜਾਣਕਾਰੀ ਗੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ; ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਤਾਬ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਬਾਰੇ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹੀ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਮੀਆਂ ਅਤੇ ਗਲਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗਲੇ ਸੰਸਕਰਣ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਆਖਰੀ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ 'ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ' ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦਿਲੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਰ ਦੇ ਦੌਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜੇਕਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਸਨ; ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਖੰਗਾਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਕਸਰ ਛੱਡ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਰਬੀ ਅਤੇ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ, ਜੀਵਨੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਵਾਲਾ ਸੂਚੀ (ਬਿਬਲੀਓਗ੍ਰਾਫੀ) ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਕਿਤਾਬ ਇਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸੂਚੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਨੇ ਗੀਤ ਲਿਖੇ ਸਨ। ‘ਨਿਊ ਵਰਲਡ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ’ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਇਹ

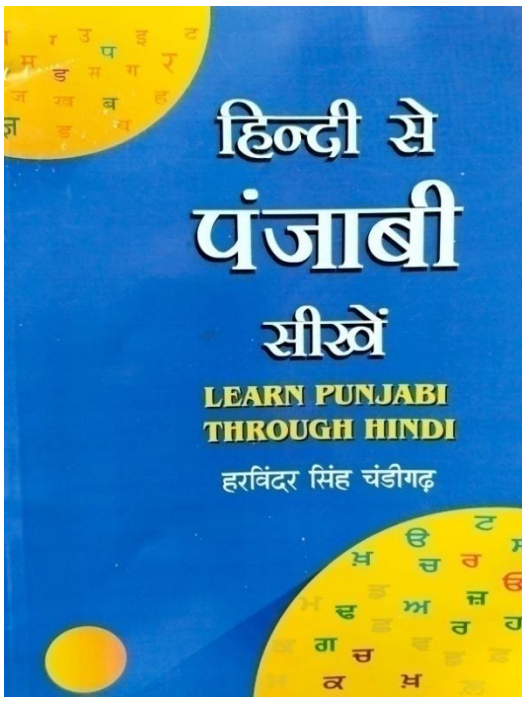
ਕਿਤਾਬ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਆਕਰਸ਼ਕ ਹੈ—ਇਸ ਦੇ ਕਵਰ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਅਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛਪਾਈ ਤੱਕ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ, 'ਸਰਕਸ਼ ਫ਼ਕੀਰ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਕੀ ਜੀਵਨ-ਯਾਤਰਾ' ਪਿਆਰੇ ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਬਾਰੇ—ਇੱਕ ਇਨਸਾਨ, ਕਵੀ, ਸੰਪਾਦਕ ਅਤੇ ਗੀਤਕਾਰ ਵਜੋਂ—ਵਿਆਪਕ ਸਮਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਡਾ. ਰਤਨ ਲਾਲ ਮਹੇਂਦਰਗੜ੍ਹੀ ਨੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖ ਕੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮਹਲ ਕਲੋਨੀ, ਸ਼ਿਵਪੁਰੀ-473551 (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼)

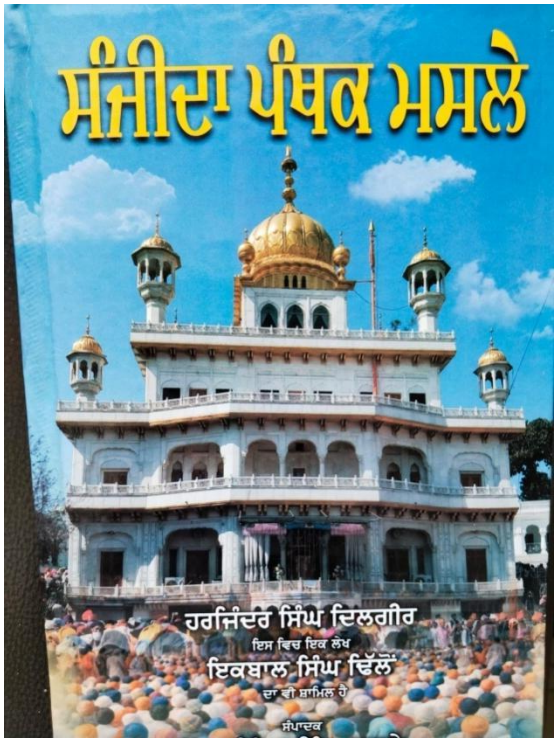
ਮੋਬਾਈਲ: 94254 89944

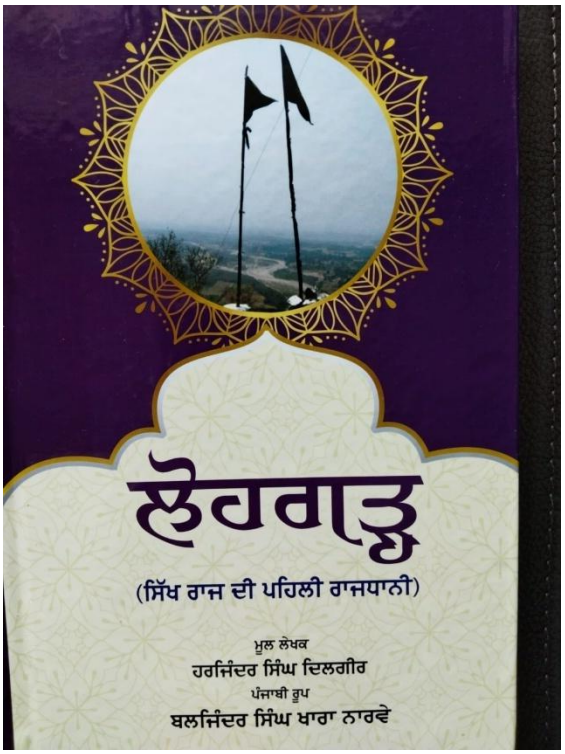
ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ:

These are the punjabi words less frequently in use in present time because of cultural impact and technological changes but it is observed words used for communication in past by our ancestors were most effective in communicating and connecting in short and precise manner .Each word or parable is embodiment of benevolence and beautiful expression of greater good. The words and parables were less scientific but conveyed meaning of life with values which are truly reflected in this collections. These words are collected from dormant memory of people those who witnesed or heard from their elders/ grandparents and were deeply ingrained in subconscious mind. The very thrill of bringing this to life is exhilarating experience in itself. Dr Sunil Bhatia has done in depth research on evolution of civilization and the role of inclusive design as major driver of change to present day Engineering marvels.The role of emotions which led to beautiful scientific discoveries and Inventions in and out of Research Labs is one of topics of research. He is strong believer in simplicity and passionate expression of emotions to connect in most benevolent way and for greater Good.
Punjabi Stumbling and falling words
Sunil Bhatia is Ph.d in Quantum Mechanics and has more than three decades of teaching experience, delivered lectures in national and international conferences, editor of international monthly publication of DESIGN FOR ALL since 2006 and has authored recently published international book "Design For All, Drivers of Design"
978-620-0-00858-9
Bhatia
Sunil Bhatia
Punjabi Stumbling and falling words
Punjabi Diggdey Dhaindey Bol
Punjabi Roman English
LAMBERT Academic Publishing

हिन्दी से
पंजाबी
सीखें
LEARN PUNJABI
THROUGH HINDI
हरविंदर सिंह चंडीगढ़

ੴ
ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ
ਦੀ ਕਥਾ
ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰਵੇ

ਸੰਜੀਦਾ ਪੰਥਕ ਮਸਲੇ
ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ
ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਲੇਖ
ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ
ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ
ਸੰਪਾਦਕ

ਲੋਹਗੜ੍ਹ
(ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਾਜਧਾਨੀ)
ਮੂਲ ਲੇਖਕ
ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ
ਬਲਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਖਾਰਾ ਨਾਰਵੇ

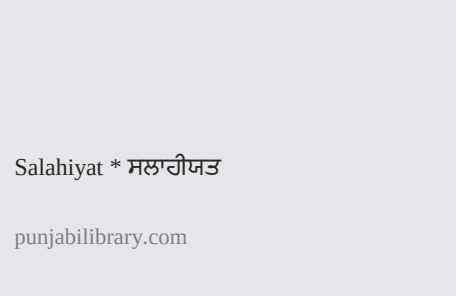
News:

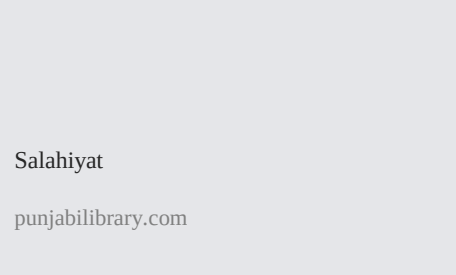
ਖ਼ਬਰਾਂ:

1.

ਸਲਹਾਇਤ PunjibLibrary.com ਤੋਂਮੁਫ਼ਤਡਾਊਨਲੋਡਕਰਨਲਈਵੀਉਪਲਬਧਹੈ

ਜਨਮੰਕਗੁਰਮੁਖੀਅਤੇਸ਼ਾਹਮੁਖੀਵਿੱਚਅੱਪਲੋਡਕੀਤਾਹੈ, ਇੱਕਇੱਕਕਰਕੇਅਸੀਂਸਾਰੇਅੱਪਲੋਡਕਰਾਂਗੇ□

ਨਵਤੇਜਸਿੰਘਅਟਵਾਲ

Entry Free

Seating- First Come First Basis

Venue: Randhawa Auditorium
Kala Bhawan, Sector-16 ,Chandigarh

Sifat
... From uprooted Civilization

Chandigarh Citizens Foundation

ਮੁਫ਼ਤ ਦਾਖਲਾ

ਬੈਠਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ - ਪਹਿਲਾਂ ਆਓ, ਪਹਿਲਾਂ ਆਓ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ

ਸਥਾਨ: ਰੰਧਾਵਾ ਆਡੀਟੋਰੀਅਮ
ਕਲਾ ਭਵਨ, ਸੈਕਟਰ-16, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ

DATE: 22nd March 2026(Sunday)
TIME-11 A.M (Morning)- 1.0PM(Afternoon)

ਮਿਤੀ: 22 ਮਾਰਚ 2026 (ਐਤਵਾਰ)
ਸਮਾਂ-11 ਵਜੇ (ਸਵੇਰੇ) 1.0 ਵਜੇ (ਦੁਪਹਿਰ)

TOPIC: ਵਿਸ਼ਾ

1.Krishan Chander (23 November 1914 – 8 March 1977)Greatest Punjabi Urdu writer - 6 Minutes
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ (23 ਨਵੰਬਰ 1914 – 8 ਮਾਰਚ 1977) ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਉਰਦੂ ਲੇਖਕ-6 ਮਿੰਟ

Krishan Chandar
ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ

2. BASHEERAA Film by Ritika Singh on short story of Author Nav Tej Singh -14minutes
ਲੇਖਕ ਨਵ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ 'ਤੇ ਰਿਤਿਕਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਬਸ਼ੀਰਾ ਫਿਲਮ -14 ਮਿੰਟ

Author Editor Nav Tej Singh
ਲੇਖਕ ਸੰਪਾਦਕ ਨਵ ਤੇਜ ਸਿੰਘ

Short Story 'Bistra Bandh' of Author Nav Tej Singh , Reading by Poonam Singh , Editor Preetlari -14 minutes
ਲੇਖਕ ਨਵ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਛੋਟੀ ਕਹਾਣੀ 'ਬਿਸਤਰਾ ਬੰਧ', ਪੂਨਮ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ - 14 ਮਿੰਟ

Balraj Sahni (born Yudhishthir Sahni; 1 May 1913 – 13 April 1973) film and stage actor, Writer
ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ (ਜਨਮ ਯੁਧਿਸ਼ਠਿਰ ਸਾਹਨੀ; 1 ਮਈ 1913 – 13 ਅਪ੍ਰੈਲ 1973) ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਅਦਾਕਾਰ, ਲੇਖਕ

Life and Journey of Balraj Sahni" Written & presented by Sohaila Kapur , 'Three Arts Club' and Katyayani Production. 85 Minutes
"ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾ" ਸੋਹੈਲਾ ਕਪੂਰ, 'ਥ੍ਰੀ ਆਰਟਸ ਕਲੱਬ' ਅਤੇ ਕਾਤਿਆਨੀ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। -85 ਮਿੰਟ

SOHAILA KAPUR
ACTRESS, JOURNALIST TELEVISION PERSONALITY , THEATRE , DIRECTOR , PLAY WRITE
ਸੋਹੈਲਾ ਕਪੂਰ
ਅਦਾਕਾਰਾ, ਪੱਤਰਕਾਰ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਥੀਏਟਰ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਨਾਟਕ ਲੇਖਕ

IN COLLABORATION: CHANDIGARH CITIZENS FOUNDATION READERS AND WRITERS SOCIETY OF INDIA
CHAIRMAN SWARANJIT SINGH SAVI PUNJAB ARTS COUNCIL, CHANDIGARH
VICE CHAIRMAN PROF YOG RAJ ANGRISH PUNJAB ARTS COUNCIL, CHANDIGARH
SALAHIYAT

2.

ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਅਤੇਸਮਾਗਮ

ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਬਾਜ਼ੀ:

ਡਿਜੀਟਲਨਿਊਜ਼ਲੈਟਰਵਿੱਚਇਸ਼ਤਿਹਾਰਦੇਣਲਈ

advertisement@southasia researchcentre.in

ਇਸ਼ਤਿਹਾਰਨੂੰਸਵੀਕਾਰਕਰਨਦਾਮਤਲਬਇਹਨਹੀਂਹੈਕਿਭਾਰਤਦੇਦੱਖਣੀਏਸ਼ੀਆਖੋਜਕੇਂਦਰਦੁਆਰਾਉਤਪਾਦਾਂਜਾਂਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾਸਮਰਥਨਕੀਤਾਗਿਆਹੈ

ਖ਼ਬਰਾਂਅਤੇਦ੍ਰਿਸ਼:

ਨਵੇਂਉਤਪਾਦਾਂਜਾਂਸਮਾਗਮਾਂਜਾਂਸੈਮੀਨਾਰਾਂ/ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂਬਾਰੇ/

ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ

ਨਿਊਜ਼@southasiaresearchcentre

ਫੀਡਬੈਕ: ਪਾਠਕਾਂਨੂੰਬੇਨਤੀਕੀਤੀਜਾਂਦੀਹੈਕਿਉਹਸਾਡੇਨਿਊਜ਼ਲੈਟਰਬਾਰੇਸੰਪਾਦਕਨੂੰਆਪਣੇਵਿਚਾਰਪ੍ਰਗਟਕਰਨ

Feedback@southasiaresesrchcentre.in

ਆਗਾਮੀਸਮਾਗਮਅਤੇਪ੍ਰੋਗਰਾਮ:

Editor@southasiaresearchcentre .in

ਦਸਤਖਤਕੀਤੇਲੇਖਾਂਵਿੱਚਪ੍ਰਗਟਾਏਗਏਵਿਚਾਰਜ਼ਰੂਰੀਤੌਰ
'ਤੇਭਾਰਤਦੇਦੱਖਣੀਏਸ਼ੀਆਖੋਜਕੇਂਦਰਦੇਅਧਿਕਾਰਤਵਿਚਾਰਾਂਨੂੰਦਰਸਾਉਂਦੇਨਹੀਂਹਨ।

ਨਿਗਰਾਨੀ: (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਗੁਰੂਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ)

ਪ੍ਰੋ: ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ

ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਆਫ਼ ਐਮੀਨੈਂਸ (ਆਨਰੇਰੀ), ਐਸਜੀਜੀਐਸ ਵਰਲਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਸਾਹਿਬ।ਇੰਡੀਆ।

ਮੁੱਖ ਸੰਪਾਦਕ:

ਡਾ.ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ ਭਾਟੀਆ ਫੈਕਲਟੀ ਮੈਂਬਰ,

ਏ/2/70 ਸੈਕਟਰ-18, ਰੋਹਿਣੀ, ਦਿੱਲੀ-110089, ਭਾਰਤ

ਈ-ਮੇਲ:dr_subha@yahoo.com

ਸੰਪਾਦਕ: (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਸ਼੍ਰੀ ਐਲ.ਕੇ. ਦਾਸ

ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੇਂਦਰ, ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ (ਦਿੱਲੀ), ਭਾਰਤ, ਵਿਜ਼ਿਟਿੰਗ ਫੈਕਲਟੀ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀਕਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ

lalitdas@dtu.ac.in

ਈ-ਮੇਲ: lalitdas@gmail.com

ਸਹਿ-ਸੰਪਾਦਕ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਰੌਣਕੀ ਰਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋ

ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਚੇਅਰ ਪ੍ਰੋ

ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ (ਭਾਰਤ)

ਈਮੇਲ: ronkir@pu.ac.in

ਈਮੇਲ: ronkiram@yahoo co, in

ਸੰਪਾਦਕ: (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਜਸਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ

ਪੱਤਰਕਾਰ, ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਕੁਨ, ਕੇਂਦਰੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਭਾਰਤ

jaspal.sdh@gmail.com

ਐਸੋਸੀਏਟ ਐਡੀਟਰ: (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਗੁਰੂਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਰਮਿੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਡਾ.

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਭਾਰਤ jitraminder75@gmail.com

ਸੰਪਾਦਕ: (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਆਸਮਾ ਕਾਦਰੀ ਨੇ ਪ੍ਰੋ

ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਪੰਜਾਬੀ ਐਂਡ ਕਲਚਰਲ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ

ਈਮੇਲ: 1aasmaqadri@gmail.com

ਐਸੋਸੀਏਟ ਐਡੀਟਰ: (ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਸੰਸਕਰਣ)

ਇਰਫਾਨ ਮਲਿਕ ਡਾ

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ (ਭਾਰਤ)

ਈਮੇਲ: irfanmalik941@gmail.com

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਇੰਚਾਰਜ

ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਮਾਸਟਰ ਡਿਗਰੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੁਰਬ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ-ਕੇਂਦਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਜਨਰਲ ਸ.

ਸੰਪਾਦਕੀ ਮੈਂਬਰ

ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਗੌਰਵ ਰਹੇਜਾ, ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਰੁੜਕੀ, ਇੰਡੀਆ ਈਮੇਲ: gaurav.raheja@ar.iitr.ac.in ,gr.iitroorkee@gmail.com

ਪ੍ਰੋ. ਡਾ. ਸੁਗੰਧ ਮਲਹੋਤਰਾ, ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ਼ ਟੈਕਨਾਲੋਜੀ, ਮੁੰਬਈ, ਭਾਰਤ, ਈਮੇਲ: **sugandh@iitb.ac.in**

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੱਤਰਕਾਰ:

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਨੇਮਿਸ਼ਾ ਸ਼ਰਮਾ,

ਮੁੰਬਈ, ਭਾਰਤ, **Nemisha90@gmail.com**

ਪੱਤਰ ਵਿਹਾਰ ਲਈ ਪਤਾ:

ਏ/2/70 ਸੈਕਟਰ-18 ਰੋਹਿਣੀ, ਦਿੱਲੀ-110089, ਭਾਰਤ

ਇਸ ਜਰਨਲ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੁਬਾਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਅਤੇ ਰਸੀਦ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਹ ਰਸਾਲਾ ਸਾਊਥ ਏਸ਼ੀਆ ਰਿਸਰਚ ਸੈਂਟਰ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਏ/2/70 ਸੈਕਟਰ-18 ਰੋਹਿਣੀ, ਦਿੱਲੀ-110089 (ਇੰਡੀਆ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਦਾ ਨਾਮ ਡਾ. ਸੁਨੀਲ ਕੁਮਾਰ ਭਾਟੀਆ, ਐਡਰੈੱਸ ਏ/2/70 ਦੁਆਰਾ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਮੁਫ਼ਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਕਟਰ-18 ਰੋਹਿਣੀ, ਦਿੱਲੀ-110089 ਟੈਲੀਫੋਨ: +91-11-27853470®, 011-45793470®, ਈ-ਮੇਲ: dr_subha@yahoo.com

ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਫਤ ਹੈ .ਅਸੀਂ ਯੋਗਦਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਰਸਾਲੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਆਈਟਮਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ .

ਬੇਦਾਅਵਾ: ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਲਾਹੀਅਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਯੋਗਦਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਨੇਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਲੇ ਹਨ।

ਵੈੱਬਸਾਈਟ: www.southasiaresearchcentre.in

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ

dr_subha@yahoo.com

ਤਕਨੀਕੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧੰਨਵਾਦ: ਡਾ. ਵੀਰ ਅਭਿਨਵ